Şark İslâm Klasikleri

MUKADDİME
II

İbn Haldun

MEB YAYINLARI

ŞARK - ISLÂM KLASIKLERI

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 482
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 55
Şark-İslâm Klasikleri : 4

Kitabın adı
MUKADDİME II
Yayın Kodu
96.34.Y.0002.232
ISBN 975.11.0358.4 (Tk. No.)
ISBN 975.11.0360.6 (2. Cilt)
Baskı yılı
1996
Baskı adedi
5.000
Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

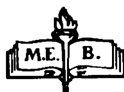
Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın
9.12.1996 tarih ve 7966 sayılı yazıları ile
dördüncü defa 5.000 adet basılmıştır.

Şark - İslâm Klasikleri

MUKADDİME
II

İbn Haldun

Çeviren
ZAKİR KADİRİ UGAN

İstanbul, 1996

36. FASIL

Devletlerde mülkî ve askerî rütbe ve dereceler arasındaki farklar

Bil ki, kılıç ile kalem, yani devletin askerî ve mülkî teşkilât ve memur kadroları, devlet sahibinin devleti idare edebilmesi için bir vasıta ve alettir. O, bu iki kuvvetin yardımiyle devletini idare eder Bununla beraber devlet, ilk kuruluş ve hazırlık çağında; mülkî ve idarî kurullardan ziyade ordu teşkilâtına muhtaçtır. Çünkü devlet bu çağında iken idarî kurullar ancak yardımcı bir kuvvet teşkil eder ve kalemle yazarak hükümdarın emirlerini yerine getirirken dahi askerî kuvvetin yardımına ihtiyaç gösterir. Yıkılma çağı gelerek, devleti kuran ve koruyan asabiyyet zayıf düştükten sonra da devlet mülkî kurullardan ziyade kılıç kuvvetine muhtaçtır ki, biz bunu yukarda anlattık. Çünkü ihtiyarlama çağı geldiği ve devleti koruyan kuvvetler zayıf düşmüş olduğu için; devlet, kılıç sahiplerine, yani asker olan yabancıların yardımına başvurur. Devlet, ilk kuruluşu çağında olduğu gibi, korunmak için askere pek muhtaçtır. Bundan, askerî kudretin kalem vasıtasiyle idare olunan mülkî idareden, her iki halde de, üstün olduğu anla-

şılmıştır. Devlet ömrünün orta çağında iken devlet başkanı kılıç kuvvetinden az çok müstağni olabilir. Çünkü hükümdar devleti ve idaresini kurmuş olduğu için o, şimdi çeşitli vergiler toplama, bu paraları biriktirme ve diğer devletlerle şeref ve meziyetlerde yarış ve emirlerinin yerine getirilme çağındadır. Kalem bu hususların her birinde devletin yardımcısı olduğu için hükümdar kılıçtan ziyade kalem kullanmaya muhtaçtır. Bu çağda kılıçlar kınlarında, işsiz bırakılmış haldedir. Ancak, kılıç kullanmayı icabeden olayları yatıştırmak ve açılan gediği kapatmak zarureti bundan müstesnadır. Bundan başka hallerde kılıca ihtiyaç yoktur. Devlet bu çağında iken kalem sahiplerinin devlette dereceleri yüksek olur, en yüksek rütbe onlara verilir. Kalem sahipleri refah ve servet içinde yaşarlar. Meclislerinde sultana en yakın ve yüksek yerlere onlar otururlar, sultanın katına en çok girip çıkanlar onlar olur; çünkü başbaşa kalarak sultanla onlar konuşurlar. Sultan ve tebaanın menfaatleri kalem vasıtasiyle düzenlenir; kalem, devletin hal ve durumu ile öğünmenin aletidir. Vezirlik onların elinde olur. Sultan bu çağda komutanlardan müstağnidir. Bu çağda bunlar başlarına felâket gelmesinden korkarlar ve bundan sakınırlar. Çünkü bunlar bu çağda, sultanın katından uzaklaştırılır. (Ebu Cafer) Mansur, Ebu Müslim (Horasanî)yi katına çağırdığında Ebu Müslim'in Mansur'a yazdığı mektup bunu açıkça gösterir. O, Tanrı'yı övdükten ve Peygamberine salâvat okuduk-

-tan sonra şöyle diyor: "Bizim, Fars'lardan naklettiğimiz rivayet ve haberlerden anladığımıza göre, kargaşalıklar yatışarak devlette sükûnet husule geldikten sonra vezirler en korkulu durumda bulunurlar." Bu, Yüce Tanrı'nın kulları icin vez'ettiği bir kanundur. Tanrı'nın kanunları ise hiç bir vakit değişmez. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, kullarının halini bilir.

37. FASIL

Hükümdar ve sultana mahsus olan kıyafet ve alâmetler

Bil ki, saltanatın, ululuk ve izzetin icaplarından olmak üzere, sultanı diğerlerinden ayırt eden birtakım alâmet ve kıyafetler var. Bu alâmet ve kıyafetler sultana mahsus oiup, sultan bunlarla tebaasından, devletinin havass, diğer büyük rical ve başkanlarından ayrılır. Biz burada bunları, bilgimizin derecesi nispetinde anlatacağız. Her bilgin'in üstünde ondan daha bilgin var.

Hükümdarlığın alâmetlerinden biri de sancak ve bayraklar çekmek, davul ve borular çaldırmaktır. Hükümdarlar, seyrüseferleri esnasında kullanmak üzere bu gibi aletler yaptırırlar. Aristo, kendine nispet edilen (Siyaset) kitabında bu aletleri kullanmaktan maksadın savaşlarda düşmanları korkutmak olduğunu söyler. Çünkü korkunç seslerin kalblerde korku yaratmaktaki tesirleri büyüktür. Gerçekten de bunların tesirleri

vicdani ve ruhani bir hal olup savaş saflarında hazır bulunanlar, kalblerinde bu tesirlerin husule geldiğini tasdik ederler. Aristo'nun bu eserinde andığı sebepler, onun tarafından söylenmiş sözler ise, ancak bazı cihetlerden doğrudur. Bu aletleri kullanmaktan asıl maksat da bu değildir. Hakikî sebep ise, musiki nağmeleri ve güzel sesler işitildiğinde kalblerde sevinç ve neşe husule gelmesi ve bu yolla insanların ağır olan işleri kolay telâkki etmeleri ve yapmak istedikleri işleri yapmak üzere canlarını feda etmek duyusunun husule gelmesidir. Güzel sesleri işittiklerinde ruhlarında sevinç husule gelir. Meselâ, develer terane ve nağmelerle yürümeye teşvik edildiğinde ruhlarında sevinç ve neşe husule gelir ve süratle yürümeye başlarlar. Atlar, ıslık, ses ve haykırışlardan müteessir olurlar ki, sen bunu biliyorsun. Şarkı ve türkü (gına) de olduğu gibi, sesler uygun ve ahenkli olursa kalblere olan tesirleri fazlalaşır. Bu gibi güzel şarkı ve nağmelerin kalblere olan tesirlerini sen bilmez değilsin. Bundan dolayı Arap olmıyan kavimler savaşlarında davul ve borular kullanmadan musiki aletleri (2) kullanırlar. Şarkıcılar musiki aletleri ile hükümdarın etrafını sararlar ve aletlerini çalarak şarkılar söylerler, çalgılarının güzel sesleri ile, canlarını feda etmeleri için bahadırların kalblerini harekete getirirler. Biz, Arapların savaşlarında, şarkıcıların, alayın önünde durarak şiir ve şarkılarla askerin kalbinde sevinç ve neşe husule getirerek bahadırları heyecan içinde bıraktık-

larını ve heyecana gelen bahadırların çarçabuk saldırmaya ve askerin kendi emsali ile vuruşmaya başladığını kendi gözümüzle gördük. Batı Afrika'da Zinate'ler dahi savaşlarında bu yolla hareket ederler. Şairleri safların önünde durarak, şiirler söyleyerek askeri savaşa teşvik ederler; şairler yerlerinden kımıldamıyan dağları bile harekete getirecek derecede tesirli olan şiir ve türküleri ile, kendilerini ölüme atacakları zan ve tahmin edilmiyenleri dahi, canlarını feda etmek üzere harekete getirirler. Bunlar bu türküleri (Tasu Kayet) adiyle anarlar. Bu türküler sevinç ve neşe ile doludur. Şarap nasıl neşe ve sevinç veriyorsa, bu türküler de kalblerde sevinç ve neşe husule getirir, bahadırları mest eder.

Çok sayıda bayrak kullanmak, renklerini çoğaltmak ve yükseklere kaldırmaktan maksat da kalblerde korku yaratmaktır, başka hiç bir sebebi yoktur. Bayrakları bu şekilde kullanmakla savaşlarda daha ziyade atılganlık husule gelebilir. Çünkü nefislerin türlü hal ve şekiller alması çok gariptir. Yaratan ve bilgin olan Tanrı'dır.

Hükümdarlar ve devletler bu alâmetleri kullanmak hususunda birbirlerine benzemezler. Devletin genişliğine göre bazı devletlerin alâmetleri çok, bazılarının az olur. Bayraklara gelince: bayrak çekmek yaratılıştan beri savaş alâmetidir. Kavimler savaş alanlarında ve gazvalarda daima bayraklar çekmişler ve kullanmışlardır. Tanrı Elçisi ve ondan sonra halifeleri bayraklar dikmişler ve kullanmışlardır.

Davullar çalmaya ve musiki aleti olarak borular kullanmaya gelince: İslâmiyetin ilk çağında Müslümanlar hükümdarlığın gösterişlerinden ve hükümdarlığın hal ve vasıflarından kaçındıkları ve bu aletlerde kullanılması hiç de doğru ve gerekli olmıyan süs ve ihtişamı gördükleri için bunları kullanmaktan sakınmışlardır. Halifelik, hükümdarlık şeklini alarak dünyanın süs ve ziynetleri içine dalıncaya kadar bu hal devam etmiştir. Geçmişte hüküm sürmüş olan Fars ve Rum devletleri evlâdından olan azatlılar ve köleler, Müslümanlara o devletlerin genişlik ve refahlarını anlattıktan sonra onların geleneklerinden olan musiki aletleri kullanmayı güzel bir iş sayarak, bu aletleri o kavimlerden almışlardır. Vali ve komutanlarına devletlerini yüceltmek üzere musiki aletleri kullanmaya müsaade etmişlerdir. Abbasî'lerden veyahut Ubeydî'lerden olan halifeler serhatlara valiler ve komutanlar gönderdiklerinde veyahut orduya komutan tâyin ettiklerinde, çok defa, halife tâyin edilen adam için bayrağını diker: vali veyahut komutan, bu bayrağı teslim aldıktan sonra, halifenin sarayından veyahut kendi konağından memur olduğu yere veyahut savaş meydanına gitmek üzere bayraklardan ve musikicilerden mürekkep olan bir kitle ile beraber yola çıkardı. Vali veyahut başkomutan ile halife ancak bayrakların azlığı ve çokluğu veyahut renkleri ile birbirinden ayırdedilebilirdi. Meselâ Abbasî halifesinin bayrağı kara renkte olurdu. Abbasîler, Haşimîlerden şehit

edilen kimselerin hâtıraları için kaygı ve hasret çektiklerini bildirmek ve onları öldürdüklerinden dolayı Emevîlere olan dargınlıklarını izhar etmek üzere kara bayraklar kullanmışlardır. Bundan dolayı Abbasîler "Müsevvide" adiyle anılmışlardır. Haşimîler arasında tefrika husule gelerek Ebu Taliboğulları onları muhalefetle her tarafta ve her yüzyılda Abbasîlere karşı harekete geçtiklerinde, Talibî'lerden, başka deyimle, Alevî'lerden olan Ubeydî'ler hüküm sürerken beyaz bayraklar kullandıkları için "Mübeyyize" adiyle anıldılar. Doğuda Taberistan ve Sa'de'de Alevî'lere biate çağıran Şiîler veyahut Karamıta (3) ve başkaları gibi Rafizî'lerin bid'atlerine çağıranlar hep beyaz bayrak kullanırlardı.

Me'mun, halife olduktan sonra, Abbasî'lere mahsus olan kara renkli giyimler giymeyi ve bu gibi alâmetleri kullanmayı bırakarak yeşil renkli giyimler giymiş ve kara bayraklarını da yeşil renkli bayraklarla değiştirmişti. Bayrakların sayısının çok veya az olmasına gelince, çokluğunun bir sınırı yoktur. Alevî'lerin dâileri olan El-Aziz, Şam'ı fethetmek üzere yola çıktığında 500 büyük sancak, 500 nay ve zurna ile ilerlemişti. Başka deyimle, bu kadar sancakları ve bir o kadar da musikicisi vardı. Batı Afrika'da hüküm süren Sinhace'lerden olan Berber hükümdarlarının ve başkalarının kendilerine mahsus bir renkleri yoktu. Bunlar, halis atlastan yapılmış olan bayraklarını altınla süslerlerdi. Müvehhidîn ve onlardan sonra Zinate'ler devleti kuruluncaya

kadar bu devletler vali ve komutanlarına bu bayrakları kullanmaya müsaade vermekte devam ettiler. Adı geçen devletler kurulduktan sonra bunlar davul ve bayraklar kullanmayı sultanlarına tahsis edip başkalarının bayrak ve aletler kullanmasını yasak ettiler. Bunlar sultanları için "Sâka" adını taşıyan bir tabur teşkil ettiler. Bayraktar ve musikicilerden ibaret olan bu tabur, gezi ve seferinde sultanın arkasından hareket ederdi. Devletlerin bayrak ve musiki aletleri türlüce olup bazısı az, bazısı çok nispette kullanırdı. Bazıları yedi sayısını kutlu sayarak, bu sayı ile kutlanmak üzere, bayraklarını yedi tane olarak kullanırlardı Endülüs'te hüküm süren Muvahhidîn ve Beni Ahmer bu cümledendir. Zinate'lerde olduğu gibi, bazıları 30 veyahut 20 tane bayrak kullanırdı. Hâkimiyeti çağını idrak etmiş olduğumuz sultan Ebu Hasan zamanında ise davullar, küçük ve büyük boydaki sancaklar yüzer taneyi buldu. Bu sancaklar atlas rengi ile bezenmiş ve altın ile işlenmiş idi. Bunlar vali ve komutanlarına, savaştıkları zamanlarda ketenden beyaz renkte küçük bir bayrak ve küçük bir davul kullanmaya müsaade ederler, başkasına müsaade etmezler.

Doğuda (Şam ve Mısır'da) hüküm süren Türk devletine gelince, bunlar ilk önce baş tarafında bir tutam kıl bulunan büyük bir bayrak yaparlar ve bunu "Şalış" ve "Çetir" adiyle anarlar. Bu bayrak, sultana mahsustur ve onun alâmetidir. Bunun arkasından diğer bayraklar ge-

lir. Bu Türkler bu bayrakları "Sancak" adiyle anarlar. Sancak onların dilinde Arapçadaki "Raye"nin mukabilidir. Bunlar pek çok davullar kullanırlar, bunlara "Kösat" adını verirler, (sultana mahsus olan) Çetir müstesna olmak üzere, komutanlarına istedikleri miktarda bu bayraklardan kullanmaya müsaade ederler.

Frank'lardan olan Endülüs Gal'lerine gelince, bunlar çağımızda az bayrak kullanırlar, fakat bu bayrakları sırıklara bağlıyarak pek yukarıya kaldırırlar. Bu bayraklarla beraber nay, zurna ve bundan başka tanbur gibi telli musiki aletleri kullanırlar. Musikilerini türkülü ve şarkılı bir eda ile çalarlar. Bunlarla, bunların arka taraflarında yaşıyan kavimlerin dahi, bayrak ve musiki aletlerini savaştıkları zamanlarda bu şekilde kullanmakta olduklarını bize haber verdiler. Göklerin ve yeryüzünün bu şekilde yaratılmış olması, gece ve gündüzlerin birbirini takibetmesi, dil ve renklerinizin türlüce olması Tanrı'nın kudret ve varlığını anlatan alâmetlerdendir. Bunların her biri Tanrı'nın kudretini anlatan deliller ve bütün âlemler için ibretlerdir. (Kur'an 30: 21).

Taht, minber ve kürsü dahi, hükümdarlık ve saltanatın alâmetlerindendir. Bunlar hükümdarın oturması için dikilmiş ağaçlar veyahut minber, kürsü ve taht olup, meclisinde bulunanların oturdukları yerden yüksekçe olarak yapılır. İslâmiyetten önce hükümdarlar meclislerinde bulunanlardan daha yüksek yere ve altından yapılmış olan tahtlar üzerine otururlardı. Süleyman

bin Davud'un, (Tanrı'nın bütün elçilerine salâvat ve selâmlar olsun) fil dişinden yapılmış kürsüsü ve tahtı vardı. Bu kürsü ve tahtı altın ile kaplanmıştı. Hükümdarlar bu gibi kürsü ve tahtları ancak devletleri büyüdükten, süs ve ziyneti icabettirecek kadar genişledikten sonra yaptırırlar ve bunların üzerine otururlar ki, bundan yukarda bahsetmiştik. İslâmiyet çağında ilk önce taht üzerinde oturan Muaviye'dir. O, tahta oturmak üzere yanında bulunanlardan müsaade istiyerek: "Ben şişmanladım" dediğinde ona taht üzerinde oturmayı müsaade ettiler. O, kendisı için taht yaptırdı. Diğer İslâm hükümdarları da bu hususta onu örnek edindiler. Bundan sonra taht, süs ve ziynetin icaplarından oldu. Mısır genel valisi olan Amr bin El-As, diğer Araplar'la birlikte yere otururdu. Mukavkis Amr'ın sarayına geldiğinde üzerine oturacağı altın tahtı da eller üzerinde Amr'ın sarayına getirilir, Mukavkis bu altın taht üzerine oturur, Amr ise onun ön tarafında (yere) otururdu. Müslümanlar Mukavkis'e, İslâm himayesinde olduğu cihetle, antlaşmanın hükümlerine riayet ederek ve göçebeliğin icabı olan hükümdarlığın bu gibi süs ve ziynetlerine önem vermedikleri için bu hareketinden dolayı ona kızmazlardı. Sonradan Abbasî ve Ubeydî halifeleri, doğu ve batıda hüküm süren İslâm hükümdarları, ganimet malları olarak ellerine geçen Kisra ve Kayserlerden boş kalan minber ve tahtlar üzerine oturdular. Gece ve gündüzlerin hallerini değiştiren Tanrı'dır.

Sikke:

Sikke, ahali arasında sürümde bulunar dinar ve dirhemleri. üzerine muayyen nakışlar, suretler oyulmuş ve tersine olarak bazı sözler yazılmış olan demir damga ile damgalamaktan ibarettir. Bu damga, dinar ve dirhemler üzerine vurulduğunda bu nakış ve resimler veyahut sözler o dinar ve dirhemlerin üzerine açık bir şekilde oyulur. Altın ve gümüş defalarca eritilerek sâf bir hale getirilip devlet tarafından belirtilmiş miktar ve ölçüye göre kesildikten ve bu suretle ayarları tâyin olunduktan sonra elde edilen paralar bu damgalarla damgalanır. Ayarı belirtildikten sonra bu paraların ağırlık ve miktarları birbirine eşitse, ahali sayı üzerinden, ağırlık ve miktarları eşit değilse ağırlığı üzerinden bu paralarla alışveriş yapar.

Demirden yapılmış olup bu maksatla kullanılan ve paralar üzerine nakış, resim veyahut sözler oyan alet ilk önce "sikke" adını taşırdı. Bundan sonra bu oyulan resim, süs ve kelimeler, yani aletin bıraktığı eser ve izler "sikke" adı ile anıldı. Nihayet "sikke", bu görevin başında bulunarak paraların şartlara uygun olup olmadığına ve bütün şartların yerine getirilip getirilmediğine bakmaya, yani görev ve memuriyete tahsis edildi ve devletler teriminde bu memuriyetin adı "Sikke" oldu. Bu ise devletin idaresi için zaruri olan bir görev ve memuriyettir. Çünkü, ahali arasında sürümde bulunan ve alışveriş

icra edilen paraların mağşuşları halis ve sâf olanlarından ancak bu sayede anlaşılır. Ahali, paraların üzerinde sultanın damgası bulunup bulunmadığına göre paraların mağşuş veya halis olup olmadığı hakkında kanaat edinip bu damga ile damgalanmamış olan paralarla alışveriş etmekten sakınır

Fars hükümdarları, paraları üzerine, para basılırken hükümdarlık eden şahsın yahut bir kalenin yahut da bir hayvanın veya herhangi bir şeyin suretini oyarlardı. Devletleri yıkılıncaya kadar Acem'ler bu şekilde hareket ettiler.

Dinin sadeliği ve Arapların göçebeliği tesiriyle İslâmiyetin ilk çağında bundan gaflet edildi, Araplar tartarak altın ve gümüşle muamele ederlerdi. O çağlarda Arapların alışverişleri Fars dinar ve dirhemleri ile olup, muameleleri esnasında bu dinar ve dirhemleri tartarlardı. Bu dinar ve dirhemlerde, devletin gaflet ve ihmalinden dolayı açık bir surette mağşuşluk gözükünceye kadar bu Fars paraları ile alışveriş ettiler. Bu paralara hile karıştığı görüldüğünde, (tabiîlerden) Said bin Müseyyeb ile Ebu Zinad'ın rivayetine göre, Abdülmelik hicrî 74 yılında Haccac'a dinar ve dirhem darbettirmesini emretti. Meda'inî'nin rivayetine göre, bu vakit hicretin 75 inci yılı idi. Abdülmelik hicretin 76 ncı yılında bu paraların sürüme çıkarılmasını ve memleketin her tarafında bu paralarla alışveriş edilmesini emretti. Paraların üzerine

— "Tanrı birdir, Tanrı'nın hiç bir şeye ihtiyacı yoktur" cümleleri oyuldu. İbni Hübeyre, Yezid bin Abdülmelik zamanında Irak valisi olduğunda sikkeleri her bakımdan iyileştirdi. Sonradan yine onun valilerinden Halid Kasri, dinar ve dirhemleri iyileştirmeye son derece önem verdi. Bundan sonra Yusuf bin Ömer, dinar ve dirhemleri iyileştirmeye çalıştı. Diğer bir rivayete göre ilk önce dinar ve dirhemler darbettiren zat, kardeşi Abdullah bin Zübeyr tarafından Irak valiliğine täyin edilen Mus'ab bin Zübeyr olmuştur. Abdullah bin Zübeyr Hicaz'da hüküm sürdüğü zamanda kardeşini Irak valiliğine tâyin ederken ona dinar ve dirhemler darbettirmesini emretmişti. Mus'ab bu paraların bir tarafına "Bereketü'l-lah = Tanrı'nın bereketi", diğer bir tarafına da "Tanrı" kelimesini oydurmuştu. Bir yıl sonra Haccac bu paraları, kendi tarafından basılan dinar ve dirhemlerle değiştirdi. Paraların bir tarafına "Haccac" diye kendi adını yazdırdı. Ağırlığını halife Ömer zamanındaki miktarda tespit etti. İslâmiyetten önce dirhem, altı danık (her danık dirhemin altıda biridir) ve miskal, bir dirhem ve dirhemin yedide üçü ağırlığında idi. Böylece on dirhem yedi miskal eder.

İslâmiyetin ilk çağında dirhem ve miskale bu yolla bir ölçü takdir olunmasının sebebi şudur: dirhemler İslâmiyetten önce Fars hükümdarları zamanında türlü ölçüde idi. Dirhemlerin bir kısmı 2 kırat, diğer bir kısmı 12 kırat ve bir kısmı da 10 kırat ağırlığında idi. Bu dirhem-

lere göre zekât almak icabettiğinde bunların ortalamasında bir hesap tutularak 12 kırat hesabedildi ki, bu hesaba göre şer'î miskal bir dirhem ve dirhemin yedide üçü olarak itibar edildi. Araplar arasında sürümde bulunan paralar dört türlü olup, biri Bağlî, diğeri Taberî, üçüncüsü Mağribî, dördüncüsü Yemenî adını taşırdı. Rivayete göre, Bağlî sekiz danık ağırlığında, Taberî dört danık, Mağribî sekiz danık, Yemenî altı danık ağırlığında idi. Ömer, muamelede bu dört çeşit dirhemden hangisinin daha çok kullanılmakta olduğunun incelenmesini emretti. İnceleme sonucunda Bağlî ile Taberî'nin diğerlerine nispetle daha çok kullanılmakta olduğu anlaşıldı. Bağlî ile Taberî, ikisi bir arada, 12 kırat eder. 12, ikiye bölünürse, dirhem altı kırat eder. Bu dirhemin yedide birine üç misli ilâve edildiğinde, hepsi birlikte, bir miskal eder. Miskalden onda üçü çıkarılırsa, bir dirhem eder. Abdülmelik, Müslümanların alışveriş etmekte oldukları bu iki çeşit parayı mağşuşluktan korumak maksadiyle paralar darbettirmeye karar verdiğinde, halife Ömer zamanındaki ölçüde dinar ve dirhem darbettirmeyi kararlaştırdı. Bu paraları damgalamak üzere demirden damga yaptırdığında, üzerlerine resim ve suret oydurmadan bazı sözler oyduracak oldu. Çünkü, fesahatli ve belâgatli sözler Arapların temayüllerine en yakın şeylerdir. Üstelik şeriat suretler kullanmayı yasak etmektedir. Abdülmelik bu kararlarını yerine getirip paralar darbettirdikten sonra İslâm hükümet ve devlet-

leri de onun yolunu takibettiler. Yüzyıllar boyunca bu tarzda hareket edildi. Dinar ile dirhem yuvarlak olarak iki şekilde basıldı. Yüzleri, merkezleri aynı iki daireye bölünerek üzerlerine sözler yazıldı. Ululamak ve tenzih etmek maksadiyle bir tarafına Tanrı'nın adları ile Peygamber ve ailesine salâvat ve selâmı ifade eden ibareler, ikinci tarafına ise, basılış tarihi ve halifenin adı yazıldı. Abbasî, Ubeydî ve Emevî'ler çağında paraların bu şekilde basılmasına devam edildi. Sinhace'ler ise ancak hâkimiyetlerinin son günlerinde, Bicaye sahibi Mansur zamanında para bastılar. İbn Hammad, tarihinde bunu anar. Muvahhidîn devleti kurulduktan sonra, devleti kuran Mehdi, para basmakta onlara önderlik ettiği için, onlar dört köşeli paralar darbettiler. Mehdi, dinarın dairesinin orta bir yerine dört köşeli bir şekil yapılmasını ve dinarların her iki tarafının tehlil ve tesbih kelimeleriyle doldurulmasını onlara, bir gelenek olarak bırakmıştı. Diğer bir tarafına, satırlar halinde, kendi adının ve kendinden sonra halifelik eden zatların adlarının yazılmasını da tavsiye etmişti. Muvahhidîn onun tavsiyelerini yerine getirdiler. Onlar çağımıza kadar paralarını bu şekilde darbettirmekteler. Büyük cenk, olay ve hâdiselerden haber verenler tarafından, zuhurundan önce Mehdi'nin, (dört köşeli dirhemler sahibi) diye vasıflandırıldığı rivayet edilmektedir. Doğuda hüküm sürmekte olan devletlere gelince, çağımızda bunların sikkeleri muayyen bir ölçü ile takdir edilmiş değil-

-dir. Bunlar, hassas ölçülerle tartılarak takdir ve tâyin edilmiş bir ölçü ile alışveriş ederler; Batı ahalisi gibi, paralarının üzerine tesbih ve tehlil cümleleri ve sultanlarının adlarını oydurmazlar. Şimdi şer'î olan dinar ve dirhemin mahiyetiyle bunların ağırlığının miktarını anlatarak sikke hakkındaki açıklamamıza son vereceğiz.

Dinar ile dirhem, dünyanın türlü tarafındaki şehir, bölge ve vilâyetlerde miktar ve ölçüleri birbirine uymıyan bir şekilde darbedilmektedir. Şeriat ise para meselesiyle ilgilenir; zekât, evlenme (mihr) ve nakdî cezalar (yaralama, el-ayak kesme ve umumiyetle kan değerleri) ve başka hususlar dolayısiyle paradan bahsederek dinar ve dirhem hakkında birçok hükümler koymuştur. Şeriat bakımından, şeriat hükümlerini işte yerine getirmek için; dinar ve dirhemlerin ağırlık ve ayarının belli olması gerektir. Bil ki, İslâmiyette, sahabe ve tabii'ler çağından beri, şer'î dirhemden on tanesinin yedi miskal ve okkasının kırk dirhem hesabedilmesi icma ile kararlaştırılmıştır. Bu icma'a göre dirhem, dinarın onda birinin yedi mislidir. Altının miskali, 72 arpa tanesi ağırlığındadır. Dinarın onda yedisini teşkil eden dirhem ise, 50 arpa tanesiyle bir arpa tanesinin beşte birinin iki mislidir. Dinar ve dirhemlerin bu miktarda olduğu icma ile sabittir. Cahiliyet çağında sürümde bulunan dirhemler türlüce olup, en iyisi Taberî ve Bağlî adiyle anılan dirhemlerdi. Taberî dirhemi sekiz danık, Bağlî dört danık ağırlığında idi İslâmiyet

çağında şer'î dirhemin ölçüsü tâyin edilirken ortalama bir hesapla altı danık (4) ağırlığında olarak takdir ve tâyin edilmiştir. Zekât alınırken ve verilirken yüz dirhem Taberî ve yüz dirhem Bağlî'den, ortalama hesapla beş dirhem verirlerdi*. Şer'î dirheme, bu yolla kimin tarafından miktar tâyin edilmiş olduğu, bilginler arasında ihtilâflı bir meseledir; Abdülmelik tarafından mı, yahut ondan sonra Müslümanların icma ve ittifakları ile mi tâyin edilmiştir? Biz bunu yukarda anlatmıştık.

Hattam, "Ma'âlim El-Sünen"inde, Maverdî de, "El-Ahkâm El-Sultaniyye"sinde bunu anmıştır. Sonradan yetişenler (Müteahhirîn)den meseleyi inceliyen bilginler, bu takdirde, yani Abdülmelik tarafından veyahut ondan sonra tâyin edilmiş ise; şer'î dinar ve dirhemin ölçüsünün, sahabeler ve onlardan sonraki çağlarda belirsiz kalmış olacağı mülâhazasiyle bunu inkâr etmişlerdir. Zekât, evlenirken mihr ve (kan pahası, el-ayak kesme, göz çıkartma ve diğer âzaları sakatlandırma gibi) hususlarda şeriat bakımından verilen nakdî cezaların ve şer'î hakların yerine

---

* Bütün ihtiyaçları temin olunduktan sonra bir yıl içinde elinde 200 dirhemi bulunan adama zekât vermek vâcip olur. Zekâtın nisabı, Rub'i uşur (onda birin dörtte biri) olduğuna göre, 200 dirhemden beş dirhem zekât vermek vâcip olur. Bu iki yüz dirhemin yüz dirhemi Bağlî ve yüz dirhemi Taberî dirhem olursa, ortalama hesapla, her dirhemi altışar danık hesabiyle zekât vermek vâcıp olduğu icma ile kararlaştırılmıştır.

getirilmesi, dinar ile dirhemin ölçü ve ayarının belli olmasına bağlı olduğu için; bu fikrin doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir ki, biz bunu yukarda anmıştık. Şer'î hükümler icra olunduğu için; dinar ile dirhemin ölçü ve ayarlarının, sahabeler çağında ve onlardan sonraki çağlarda belli olduğu muhakkaktır. Fakat dinar ve dirhemin ölçü ve ayarları, yukarda andığımız gibi, Taberî ve Bağlî dirhemler arasında, ortalama hesapla yürütülür, şer'î haklar buna göre ödettirilirdi; bu yolla hesabetmek sahabeler ve tâbiiler arasında mâruf ve belli idi. İslâmiyetin şevket ve gücü artıp, devlet büyüdükten sonra, dirhem ve dinarların ölçülerini kesin olarak tâyin etmek, devlet ve milletin menfaatları icabından oldu ki, maksat; tebaayı, dinar ve dirhemleri ortalama yolla hesabetmek zahmet ve külfetinden kurtarmaktı. Abdülmelik bunu düşünerek, türlü ölçüdeki bu dinarlarla alışverişi ortadan kaldırıp, bu dinar ve dirhemleri toplattırdı; bundan önce fikir sarfedilerek ölçüleri tâyin edilen dinar ve dirhemleri, kat'î olan bir ölçü ile darbettirdi. İki şahadet kelimesini, darbedilen tarihi ve kendi adını, dirhem ve dinarların üzerine oydurdu. Cahiliyet çağında (ve kendi zamanına kadar İslâmiyetin ilk günlerinde) sürümde bulunan dinar ve dirhemleri ortadan kaldırdı. Ayarları sâf ve halis bir hale getirdikten sonra sâf ve halis olan dinar ve dirhemler darbettirdi, halisliğinin bir tanığı olmak üzere bu paraları kendi damgasiyle damgalattı. Bu anlattıklarımız doğru ve gerçektir.

Bundan sonra sikke yaptıran devletler, dinar ve dirhemler darbettirirken, şer'î olan bu miktar ve ölçüye aykırı hareket ettikleri için, İslâm dünyasının her tarafında ölçüleri birbirine uymıyan başka başka dirhem ve paralar darbedildi ve İslâmiyetin ilk çağında olduğu gibi, şer'î olan dinar ve dirhemler hakkında fikir işleterek (ortalama hesaplarla) takdir etmek mecburiyeti hâsıl oldu. Türlü ülkelerde ahalinin şer'î hakları yerine getirebilmesi için, kendi yurtlarında tedavülde bulunan paralar ile şer'î olan miktarlar arasındaki farklar tespit edilerek şer'î hak ve hukuk belirtildi. Dinarın ölçüsünü, mutedil ve orta derecedeki 72 tane arpa ağırlığı ile tâyin edilmiş olduğu, meseleyi inceliyen bilginler tarafından nakil, ve İbn Hazm hariç olmak üzere, icma ile kabul edilmiştir. İbn Hazm ise, icma'a karşı gelerek, dinarın 82 arpa tanesi ağırlığında olduğunu söylüyor, kadı Abdülhak da onun bu sözünü nakleder; tahkik ehilleri ise onun bu fikrini reddederek yanlış ve kuruntudan saymışlardır ki, doğrusu da budur. Tanrı, kendi kelime ve ifadeleriyle hak ve doğruyu açıklar.

Sen, şer'î okkanın, halk arasında kullanılan ve mütearef olan okka olmadığını bil. Çünkü, türlü iklim ve ülkelerde, ahalinin geleneğine göre okka türlücedir. Şer'î olan okkanın ölçüsü ise zihin ve fikirlerde aynıdır, ayrılık yoktur. Tanrı, her şeyi yaratmış, her şeyi takdir ve tâyin etmiştir.

Mühür:

Mühür dahi saltanat ve hükümdarlığa mahsus alâmet ve görevlerdendir. Mektup, resmî kâğıt ve yarlığları mühürlemek İslâmiyetten önce de, sonra da hükümdarlar arasında mâruftur. Buharî ve Müslim, "Sahih"lerinde: Tanrı Elçisi (İslâmiyeti kabule çağırmak üzere) Kayser'e mektup yazmak isteyince kendilerine, "Arap olmıyan kavimlerin ancak mühürlenmiş olan mektupları kabul ve ancak mühürlernmiş mektuplara itimatettikleri" söylendiği vakit, Peygamberin gümüşten bir mühür kazdırarak üzerine "Muhammed Tanrı'nın Elçisi" sözlerini yazdırmış olduğunu rivayet ederler. Buharî, Peygamberin üç kelimeyi üç satır olarak kazdırdığını, mektubu bununla mühürlediğini ve kimsenin, mührünü bu kelimelerle nakşetmemesini tavsiye etmiş olduğunu söyler. Peygamber öldükten sonra Ebu Bekir, Ömer ve Osman, Peygamberin bu mührü ile resmî kâğıtları ve yarlığları mühürlediler. Osman halife iken bu mühür, elinden Eris kuyusuna düştü. Mühür düştüğü vakıt kuyunun suyu az idi. Mühür düştükten sonra kuyu derinleşti. dibini bulmak mümkün olmadı; kuyuya düşerek kaybolması ve bulunmaması Osman'ı kaygılandırdı. Osman bunu uğursuz saydı ve buna benzer diğer bir mühür kazdırdı.

Mührün nakşı ve mühürleme keyfiyeti türlücedir. Bu hususta aşağıda yeter derecede bilgi vereceğiz.

Yukarda (mühür diye tercüme edilmiş olan) "hatem" (ve hatim), Arapçada birkaç anlama gelir. Parmağa takılan alet (yani yüzük)e "hatem" denildiği gibi, bir nesnenin sonuna ve ucuna da "hatem" denir. Bir kimse parmağına yüzük takınca Araplar "tahatteme" derler. Bir nesnenin sonu ve nihayeti anlamına olarak "Hatemtü'l-emre = işi sona erdirdim" ve "hatemtü'l-Kur'an'e = Kur'an'ı sonuna kadar okudum" derler. "Hatemü'n-Nebiyyîn = Peygamberlerin sonuncusu" ve "hateme'l-emr = işin sonu" da bu anlamdadır. İçinde nesneler saklanan çömlek, kavanoz ve küplerin ağızlarını kapattıkları kapağa da "hatem" denilir. "Hitamühü misk = onun hatemi, tıkacı misktir" (Kur an 83: 26) âyetindeki "hitam"da bu anlamdadır. Âyetteki "hitam"ı, "son" ve "tamam" diye tefsir edenler yanılmışlardır. Çünkü; cennet ehilleri içtikleri şaraplarında misk kokusu koklıyacaklardır, diyerek bu şekilde tefsir etmişlerdir. Halbuki maksat bu değildir. Bu koku, ancak tıkaç veyahut kapakların kendilerinin misk olmasından ileri gelir. Çünkü, içine şarap duldurulmuş olan küplerin ağızları, genel olarak, çamur veya karasakızla kapatılır ki, bundan maksat, muhafaza ve şarabın kokusunu hoşlandırmaktır. Cennet şarapları tavsif edilirken, mübalâğa yolu ile, şarap doldurulan küplerin ağızlarını kapatan toprağın misk olduğu ifade edilmiştir ki, miskin kokusu ise dünyada bilinen karasakız ile çamurun kokusundan hoştur. Hatem (ve hatim) kelimesinin bu

anlama geldiği doğru ise, bunların eser ve izlerine, yani kâğıtta bıraktığı süs ve yazılara da "Hatem" demek doğru olur. Çünkü, Hatem (Mühür), üzerine süs veyahut kelimeler oyulduktan ve su ile ıslanmış çamura veyahut mürekkebe batırıldıktan sonra kâğıt üzerine konulur, yani kâğıt bu mühür ile mühürlenirse; resim, şekil ve kelimeler kâğıdın üzerine yazılır. Mum gibi yumuşak cisimler üzerine basıldığı takdirde, o cisimlerin üzerine de o resim, şekil ve kelimeler yazılır. Mührün üzerine sözler, sağ taraftan başlanarak yazılmış ise, kâğıda çıktıktan sonra sol taraftan; mührün sol tarafından başlanarak yazılmış ise, sağ tarafından başlanarak okunur. Çünkü mühür, şekil ve kelimeleri tersine olarak kâğıtların üzerine mühürler; sağını sola, solunu sağa çevirir. Devletlerde mühürleme tarzı türlüce olup, mühür, çamura veyahut mürekkebe batırıldıktan sonra, yazı yazılan sayfa bu mühür ile mühürlenir; bu takdirde "hatem", son anlamında kullanılmış olup, mektubun mühürlenen kısmının doğru olduğunu gösterir. Bu yolla, yazılır kelime ve cümlelerle ancak mühürlenmiş olduğu takdirde iş yürütülebileceğine ve mühürlenmemiş mektubun kıymeti olmadığına işaret edilmiş gibi olur. Bazan mektubun son ve bazan da baştarafına Tanrı'yı öven ve Tanrı'yı her türlü noksandan tenzih eden muntazam ibareler yazılır. Mektup, sultan tarafından yazılmış ise sultanın; emîr ve komutan gibi rütbe sahipleri tarafından yazılmış ise o emîr, komutan ve başkaların adı, tuğ-

rası (arması), lâkap ve unvanlarından bazıları yazılır. Bu yazılarla mektubun doğruluğu ve yazılan şeylerle iş yürütülmesinin gerekli olduğu bildirilmiş olur. Örf ve âdette, mektubun baş tarafına yazılan bu yazılara "tuğra" adı verildiği gibi, nakış ve tezyinde, Âsef'in hateminin (5) bıraktığı eserlere benzetilerek, bu mühre "hatem", yani mühürliyen, eser ve iz bırakan adı da verilmektedir. Kadı'nın dâvacılara gönderdiği yazılara el yazısı ile koyduğu alâmete "hatem" adı verilmesi de bu kabîldendir. Bu alâmet kadı'nın sayfanın baş ve son tarafına attığı imzadan ibaret olup, kadı bu imzası ile hüküm ve kararlarını infaz eder. Sultan veyahut halifeler adına yazılan resmî kâğıtlar (ve yarlığlar)ın baş tarafına yazılan "derkenar" ve "tuğra"lara da "hatem" adı verilir. Reşid, Cafer'i vezir yapmak veyahut Cafer'in yerine kardeşi Fazl'ı vezir tâyin etmek istediğinde; Reşid, babaları Yahya bin Halid'e: "Ey babam! ben yüzüğümü sağ elimden sol elime nakletmek istiyorum" diye "hatem" tâbiri ile vezirliğe işaret ederdi. Çünkü, mektup, resmî kâğıt ve yarlığları sultana mahsus olan mühürle mühürlemek o çağda vezirlerin görevleri cümlesinden idi. Vezirliğe "hatem" adı verilmesinin doğru olduğunu Taberî'nin şu rivayeti de teyideder; Muaviye, barış hakkında müzakerelerde bulunduğu vakit, Hasan'a beyaz bir kâğıt göndererek alt tarafına kendi alâmetini koymuş ve: "Alt tarafına kendi alâmetimi koyduğum bu kâğıda istediğin şartları yaz, ben o

şartları yerine getireceğim" demiş ve mektubunda "hatem" tâbirini kullanmıştı. Burada "hatem"den maksat, kendi eliyle veyahut başkasının eliyle sayfanın alt kısmına yazılan şeydir. Bu alâmetin üzerine (mum) ve mühür çamuru gibi yumuşak bir madde yapıştırılarak o maddenin mühürlenmiş olması da mümkündür ki, bunun üzerine mühür basıldığında mührün yazısı, o yumuşak madde üzerine çıkar. Mektup yapıştırılarak üzeri, bu yolla, mum veyahut mühür çamuru ile mühürlendiğinde, mektubun kavramına başkalarının vukuf kesbetmediğinden emin olurlardı. Bu takdirde ise "hatem", yukarda anlattığımız gibi, muhafaza için tıkaç ve kapak kullanmak kabilinden olur. Her iki takdirde de yazı, "hatem"in (mührün) eseridir. Mektubu üzerinden mühürlemeye, ilk önce "alâmet" anlamında "hatem" adını veren Muaviye olmuştur. Çünkü Muaviye, Kûfe valisi Ziyad'a mektup yazarak, Ömer bin Zübeyr'e yüz bin (dirhem) vermesini emretmiş ve mektubu Ömer'in eline vermişti. Ömer, mektupta yazılan yüz bini iki yüz bin olarak değiştirmişti. Ziyad, Muaviye'ye takdim ettiği hesabında, Ömer'e verilen parayı iki yüz bin olarak göstermişti. Muaviye, Ziyad'ın bu hesabına itiraz etmiş, nihayet bu suçundan dolayı Ömer hapsedilmiş, ancak kardeşi Abdullah bu paraları ödedikten sonra hapisten çıkarılmıştı. Bundan sonra Muaviye, mektupları mühürlemek üzere "Divan-i hatem = Mektupları mühürleme dairesi" kurmuştur. Taberî, tarihinde bu haberi

nakleder ve: "Bundan önce mektuplar bu yolla yumuşak maddeler yapıştırılarak üzerlerinden mühürlenmezdi" der. "Divan-i hatem", sultanın mektup ve yazılarını, sultanın alâmet ve tuğrası ile süslemeye veyahut yumuşak maddeler yapıştırarak üzerlerinden mühürleyip göndermeye memur olan kâtipler demektir. Bu kâtiplerin toplanarak iş gördükleri yerlere de "Divan" adı verilir, yani "Divan", daire anlamına kullanılır ki, bunu yukarda anmıştık.

Mektubun kavramını başkalarının bilmesine engel olmak üzere mektupların muhkem olarak bağlanması iki türlüdür. Ya Batıda olduğu gibi mektup, bir iple bağlanır veyahut Doğu devletlerinde olduğu gibi kâğıtlar, sayfanın baş tarafı ve mektubun dürülmüş yerine yapıştırılır. Dürdükten sonra mektubun bağlanmış veyahut dürülmüş olan yeri, açılmamasından emin olunabilecek ve açıldığı takdirde belli olacak şekilde işaretlenir. Batılılar, mektubun bağlanmış olan yerine, mum gibi yumuşak madde yapıştırdıktan sonra üzerinden, bunun için kazdırılan ve nakşedilen mühürle mühürlerler; mührün nakşı, yapıştırılan o yumuşak madde üzerine yazılır. Doğuda, eski devletler hüküm sürerken, mektubun yumuşak madde yapıştırılmış olan kısmını mühürlemek için; nakışlar oyulmuş mühür kullanırlar, mührü kırmızı boya içine batırdıktan sonra mühürlerlerdi. Mührün üzerine oyulmuş olan yazı ve nakışlar olduğu gibi yazılırdı. Abbasî'ler devletinde, üzeri mühürlenen bu madde "mühür top-

rağı" adını taşırdı. Bu toprak Siraf (6) tan getirildi. Bunun mektupları mühürlemeye tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kapattıktan sonra mektupları dışarısından mühürlemek üzere kullanılan bu damga, "Divan-i resa'il"e, yanı tahrir ve haberleşme dairesine mahsus olup, Abbasî'ler devletinde vezirin nezaretinde idi. Sonradan ise bu âdet değişerek vezirden alınıp bu daire müdürünün nezaretine verildi. Batıda ise parmağa takılan hatem (yüzük), hükümdarlığın alâmetlerinden sayıldı. Bu yüzüğü altından, güzel bir şekilde yapmaya son derecede önem vererek, yakut, firuze ve zümrüt gibi kıymetli taşlarla süslerlerdi. Sultan, âdetlerine göre bu yüzüğü hükümdarlığın bir alâmeti olarak parmağına takardı. Bu yüzük, Abbasî devletinde, halifeliğin nişanı olan Peygamberin hırkası, asası ve Ubeydî'lerdeki gölgelik gibi, hükümdarlığın bir alâmeti olarak kabul edildi. Yüce Tanrı hüküm ve iradesiyle durumu değiştirir.

Tıraz:

Tıraz, hükümdarlık ve saltanatın süs ve ziynetlerindendir. Hükümdarların atlastan, dibadan ve ipekten dikilmiş giyimlerini süslemek ve nakışlamak maksadiyle üzerine adlarını lâkaplarını ve tuğralarını yazmak ve tersim etmek devletlerde bir âdettir ve bunu hükümdarlığın bir ziynet ve ihtişamından sayarlar. Giyimlerinin sencef, etek ve yen gibi yerlerine kendi ad, lâkap ve tuğra gibi, kendilerine mahsus alâmetleri, tür-

lü renkteki atlas harflerle yazdırırlar ve örgücülükte uzman ustaların eliyle, altın iplerle veyahut sanatkârların fikrini alarak altından başka şeylerle, kendilerinin örgücülükteki sanatlarına uygun olarak yaptırırlar. Bu suretle hükümdarların elbiseleri, ziynet maksadiyle, bu nakışlarla süslenir. Sultan kendisi bu muhteşem elbiseleri giydiği gibi, şeref kazandırmak istediği vakit, sanat evlerinde hazırlanan bu elbiseleri, havassından olanlara da giydirir. Vilâyetlerinden birine ve devlet memuriyetlerine vali ve memur tâyin ettikleri vakit dahi sultanlar bu elbiseleri giydirirler. Acem'ler, İslâmiyetten önce bu gibi nefîs giyimleri, hükümdarlarının resimleriyle veyahut muayyen şekil ve suretlerle süslerlerdi. İslâm hükümdarları ise, resim yerine kendi adlarını ve uğurlu fal olarak kullanılan cümle ve ibareleri yazdırarak süslediler. Emevî ve Abbasî devletleri çağında bu giyimlerin süslü olarak yapılmasına son derece önem verildi. Bunlar en büyük süs ve ziynetlerden sayıldı. Bu giyimleri yapan sanat evleri, halifelerin saraylarında kurulurdu. Burası "Tıraz yurdu" adını taşır, müdürüne de "Sahib-i Tıraz = Tıraz yurdunun müdürü" denilirdi. Müdür, kalıba sokmak işlerine; âlet, edevat ve dokumalara bakardı. Fabrikada çalışanların ücret ve aylıklarına, muhtaç oldukları şeyleri tedarike ve işlerine nezaret etmeye de o memur idi. Halifeler bu görevin başına devletlerinin büyük ricalini ve azatlılardan güvendiklerini tâyin ederlerdi. Endülüs'te hüküm sürmüş olan

Emevî'lerle, bunlardan sonra gelen feodaliteler zamanında olduğu gibi, Mısır'da hüküm süren Ubeydî'ler ve bunlar devrinde Doğuda hüküm süren, Arap kavminden olmıyan hükümdarlar çağında dahi bu süslü giyimlerin yapımına önem verildi. Ülkeler fethi ve istilâ yolları kapanarak devletlerin servet, bolluk ve israfları azaldıktan ve birçok devletler kurulduktan sonra, devletlerin çoğu bu giyimleri imale ve bununla ilişikli olan memuriyet ve idarelere son verdiler.

Hicretin altıncı yüzyılının başında, Batıda Muvahiddîn devleti kurulduktan sonra, ilk çağlarda, diyanet ve sadelik devrinde oldukları için, bu gibi işlere hiç önem vermediler. Onlara bu gibi fikirleri, imamları olan Muhammed bin Tumert Mehdi telkin etmişti. Onlar, atlas elbiseler giymekten ve altın ile yapılmış nesneler kullanmaktan sakınırlardı. Bu fikir ve inanda oldukları için, onların devletinde bu gibi görev ve memuriyetlerin yeri yoktu. Devletlerinin son günlerinde torunları, nefîs giyimlere az çok önem verdiyseler de, sade bir şekilde yaptırdıkları için, eski devletler derecesine varamadılar. Çağımızda hüküm sürmekte olan Beni Merin devleti, yeni kurulmuş olup, gençlik ve yükselme çağında olduğu için, bu gibi süslü giyimler imaline büyük ölçüde önem vermektedir. Bu hususta, çağdaşları olan ve Endülüs'te hüküm süren Beni Ahmer devletini örnek edinmişlerdir. Beni Ahmer devleti ise bu hususta Endülüs'te hüküm sürmüş olan feodalitelere uymakla geçmişte hüküm sü-

renlerin eserlerinin bir manzarasını göstermiş oldu.

Çağımızda, Mısır ve Şam'da hüküm sürmekte olan Türk devletinde, devletlerinin genişliği ve bayındırlığı ile mütenasip olarak bu çeşit nefîs giyimlerin güzel bir şekilde yapılmasına önem verilmektedir. Fakat bu giyimler onların saray ve konaklarında yapılmaz, orada bu giyimleri imal etmek, devletin görevi değildir. Devletin istediği bu giyimler, ustalar tarafından atlastan ve safi altından yapılmaktadır. Bu Türkler, bu giyimlere: "Müzerkeş = altınla işlenmiş" adını verirler. Müzerkeş, Acemce bir kelimedir. Bu giyimlere sultanın veyahut emîrin adı yazılır. Sanatkârlar bu giyimleri, devlet hesabına yapmakta oldukları diğer nesnelerle birlikte imalâthanelerde hazırlarlar. Gece ve gündüzleri Tanrı takdir eder. O, vârislerin en hayırlısıdır.

Otaklar ve setreler:

Keten, yün ve pamuktan imal edilmiş kumaşlarla üzerlerini örterek, muhteşem çadır, otak ve gölgelikler yapmak dahi hükümdarlığın alâmetlerinden olup, hükümdarlar sefer esnasında bu çadırların büyük ve küçüklerini ve her çeşit renktekilerini kullanmakla iftihar ederler. Hükümdarlar bu çadır, otak ve gölgelikleri devletlerinin serveti nispetinde muhteşem bir surette yaptırır ve sefer esnasında kullanırlar. Devletlerinin ilk kuruluşu çağında, âdet olduğu üzere, bu çadır, otak ve gölgeliklerde otururlar; Araplar,

ilk Emevî halifeleri zamanında, az bir kısmı müstesna olmak üzere, yünden ve yapağıdan yapılmış çadırlarda yaşarlardı. Gazve ve savaş maksadiyle yola çıktıklarında eşyaları ve çoluk - çocuklariyle birlikte bu çadırları da götürürlerdi. Bundan dolayı askerleri, birbirinden uzak olan yerlere birçok mahalleler halinde konar, Arap âdetine göre, her boy, diğer boyun gözle göremiyeceği bir yere yerleşirdi. Bundan dolayı Halife Abdülmelik, göç ettiği vakit, askerini arkasından sevkedecek olan artçılar (dümdarlar) bulundururdu. Ravh bin Zenba, ona artçı kullanmasını tavsiye ettiğinde, Abdülmelik'in bu göreve Haccac'ı tâyin etmiş olduğu rivayet edilmektedir. Abdülmelik göç etmiş olduğu halde Ravh ve ailesinin göç etmemiş olduğunu gördüğünde, bu göreve tâyin edilen Haccac'ın Ravh'ın otaklarını yaktığı kıssası meşhurdur. Haccac'ın Araplar arasındaki derece ve yerinin ne kadar yüksek olduğu bu tâyinden de anlaşılır. Çünkü, Arapların göç işlerini idare etmeye, ancak kendi asabiyyetinin kudreti sayesinde Arap boylarındaki hafif akıllıların, göç sıralarında kötü hâdiseler çıkarmalarına engel olabilecek bir zat tâyin olunurdu. Abdülmelik'in başkasını tâyin etmeden Haccac'ı görevlendirmesi, Haccac'ın kudret ve kuvvetini gösterir. Abdülmelik, onun asabiyyetine ve kendi iktidar ve şiddetiyle bu görevi yapabileceğine güvendiği için başa Haccac'ı geçirmiştir. Arap devletleri, medeniyetin ve refahın her türlü nimetleri içine dalarak şehirlere

indikten, çadırlarda yaşamayı bırakarak saraylarda yaşamaya başladıktan ve deveye binmeyi bırakarak atlara bindikten sonra; seferleri esnasında kullanmak üzere, türlü şekillerde ketenden yapılma evler, yani çadır ve otaklar vücuda getirdiler. Yuvarlak, dört köşeli ve uzunca olmak üzere son derece muhteşem ve süslü, geniş çadır ve otaklar yaptırdılar. Emîr ve asker komutanları çadır, otak ve gölgeliklerinin etrafını, ketenden yapılan ve duvar vazifesini gören setrelerle çevirdiler. Bu setreler, Batı Afrika'da Berberce (Efrak) adını taşır. Çadır ve otakların etrafını bu şekilde setrelerle çevirmek sultanlara mahsustur. Doğuda ise, mevki ve rütbece sultandan dun derecede olsa dahi her emîr ve komutan bu kabîlden setrelerle otaklarının etrafını çevirmektedir. Sonradan refah ve bolluğun bir sonucu olarak çoluk - çocukları saray ve konaklarda yaşamaya başladılar; sefere çıktıklarında ailelerini bu saray ve konaklarda bıraktıkları için yükleri hafifledi; aileleri yanlarında olmadığı için çadır ve otaklar arasında mesafe kısaldı: askerle sultan hep bir arada, bir ordugâha inmeye başladılar. Türlü renkteki kıymetli kumaşlarla örtülü olan parlak, nefîs çadır ve otakların güzellikleri, düz arazide gözle görülecek ve ihata edilebilecek derecede ordugâhın sahası darlaştı. Bolluk ve servet içinde, sefer esnasında güzel, parlak ve nefîs cadırların kullanmasına devam edildi. Muvahhidîn ile himayelerinde yaşadığımız Zinate devletleri dahi hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında

sefer esnasında, devletlerini kurmadan önce yaşamış oldukları çadır ve barınaklarında yaşarlardı. Bolluk ve servet içine dalarak saraylara yerleşince, onlar da çadır ve otaklarını arzu ettiklerinin fevkinde muhteşem, güzel ve nefîs olarak yaptırdılar. Fakat bu şekilde, askerin bir ordugâhta bir araya toplanması ve himayeleri için canlarını feda edecekleri çoluk - çocuklarının yanlarında bulunmaması yüzünden, savaşlarda zaaf gösterecekleri için; düşmanların anî gece baskını sonunda hepsinin de mahvolmak tehlikesi vardır Bundan dolayı diğer korunma tedbirleri almak gerektir.

Mescit ve camilerde maksureler yapılması ve hutbelerde dua okunması:

Namaz kılmak üzere camilerde maksureler yapılması ve hutbelerde dua okunması halifeliğe ve Müslüman hükümdarlarına mahsus olan alâmetlerdir. İslâmiyetten önce ibadethanelerde maksureler yapılmamış ve hükümdarlara bu şekilde dua edilmemiştir. Mescit ve camilerde, sultanın içinde namaz kılması için yapılan maksurelere gelince; bunlar, mihraba yakın bir yerde yapılır, ve etrafı bir ihata (7) ile çevrilir. İlk önce maksure yaptıran halife, Muaviye bin Ebu Süfyan'dır. Havariç'ten (8) biri onu bıçakladıktan sonra, Muaviye bir sakınganlık tedbiri olmak üzere, mescitteki namaz yerinde maksure yaptırdı ki, kıssası meşhurdur. Diğer bir rivayete göre, ilk önce maksure yaptıran Mervan bin Hakem'dir. Kendisini

bir Yemen'li bıçakladıktan sonra, bir sakınganlık tedbiri olmak üzere, maksure yaptırmıştır. Bundan sonra diğer halifeler de maksureler yaptırarak içinde namaz kılmışlardır. Gitgide, namaz kılarken, sultan ile cemaatin arasını ayırmak üzere maksureler yapmak bir âdet olmuştur. Maksureler ancak devlette bolluk ve refah husule gelerek, süs ve ziynet hevesi çoğaldıktan sonra yapılır. Abbasî'ler devleti parçalanıp doğuda türlü devletler kurulduktan sonra, maksure yaptırmak bir âdet olarak devam etmiştir. Emevî'ler devleti yıkıldıktan ve feodaliteler çoğaldıktan sonra Endülüs'te de maksure yaptırmak bir âdet oldu. Batı Afrika'ya gelince, Beni Ağleb, Kayrevan'da; onlardan sonra Ubeydî'ler ve onların Batı Afrika'daki valilerinden Sinhace'ler, Fas'ta; Beni Badis, Kale'de; Beni Hammad da maksure yaptırmakta devam etmişlerdir. Bunlardan sonra Muvahhidîn bütün Batı Afrika'yı ve Endülüs'ü ele geçirince, göçebeliğin sadeliği tesiriyle maksureyi büsbütün ortadan kaldırmışlardı. Fakat, devletleri büyüyerek bolluk ve refah husule geldikten ve üçüncü hükümdarları olan Yakub Mansur, devletin başına geçtikten sonra, bu hükümdar maksure yaptırarak içinde namaz kılmaya başladı. Bundan sonra Batı'da ve Endülüs te hüküm süren hükümdarlar için maksure yaptırmak ve maksure içinde namaz kılmak bir âdet oldu. Diğer (İslâm) devletlerinde de maksure yaptırmak bir âdet olarak devam etti. Bu, Tanrı'nın kulları için vaz'ettiği kanundur.

Minberlerde, hutbelerde dua kılmaya gelince, ilk önce halifeler kendileri imam olarak cemaate namaz kıldırırlardı. Bunlar namazdan sonra, Tanrı Elçisi'ne dua ederler; Tanrı'dan, Peygamber'in arkadaşlarından razı olmasını dilerlerdi. İlk önce minber yaptıran Amr bin El-As olup, Mısır'da kendi adına nispet edilen camiini yaptırdığında camii için bir minber de yaptırdı. Minber üzerinde ilk önce halifeye dua eden zat Abdullah bin Abbas olup, o, Ali'nin Basra valisi iken Basra'da: "Ey Tanrım! hak ve doğruluk hususunda Ali'ye yardım et!" diye dua etti. Bundan sonra halifelere dua etmeye devam edilmiştir. Mısır'da Amr bin El-As'ın minber yaptırdığı işitildiğinde Halife Ömer, ona şu mektubu yazmıştır: "Senin minber yaptırdığını ve bu minberin üzerine çıkarak müslümanların enseleri üzerine yükselmekte olduğunu işittim. Kendin ayakta, önde durarak, Müslümanların ökçenin arkasında durmaları sana yetmez miydi? Senden bu minberi parçalamanı kat'î olarak isterim." Azamet ve süslenme çağı geldiğinde halifelerin bizzat cemaate namaz kıldırma ve hutbeler okumalarına mâni olan birtakım haller türedi. Bunun üzerine, namaz kıldırmak ve hutbe okumak üzere kendilerine naipler tâyin ettiler. Hatip, ululıyarak ve adını anarak halifeye dua eder ve yüce Tanrı'nın, dünyanın maslahat ve menfaatini onun şahsında topladığını söyler, hutbe zamanı duaların kabul edileceği sanıldığını söyler, hutbe söylerken halifeye dua ederdi. Üstelik: "Bir kimsenin duası Tanrı katında

makbul ve müstecap ise, o kimse sultana dua etsin" şeklinde sultana hayır duada bulunmaya teşvik eden ve seleflerden kalma sözler naklederdi. Halifeler kudret sahibi iken yalnız onlara dua edilirdi. Halifeleri idareden el çektirerek istibdat altına alınca, çok defa zorbalık edenlere de halife ile beraber dua edilmeye başlandı. Halifenin adı anıldıktan sonra onun adı da hürmetle anıldı. Halifelik idaresi yıkıldıktan sonra, minberlerde halifeye dua etmek bırakılarak, yalnız sultanlara dua edildi. Sultandan başka kimseye dua edilmez oldu. Duada sultana başkasını ortak etmek yasak oldu. Fakat, birçok devletler sadelik, yenilik ve göçebeliğin temayül ve kabalığı çağında bulunurlarken, bu âdete riayet etmeden, müphem ve kısa bir şekilde Müslümanların idaresi başında bulunanlara dua etmekle yetinirler. Bu merkezde ve bu temayülde söylenen hutbelere "Abbasiyye" adını verirler, bu deyimle, bu kısa duayı kasıt ederlerdi. Bu duanın Abbasî'lere şâmil olması, Abbasî devletinin ilk kuruluşu çağında, onların halifenin adını anmadan, kısaca dua etmelerinden ve bunu taklidetmekten ileri gelmektedir. Devlet bu devrede iken hatipler, halifenin adını anmadan bu şekilde kısaca dua ederlerdi.

Rivayete göre, Beni Abdülvad devletini kuranlardan Yağmeresin bin Zeyyan, Emîr Ebu Zekeriyya Yahya bin Ebi Hafs tarafından bozguna uğratılmış ve Tilmisan onun elinden alınmıştı. Fakat Ebu Zekeriyya birtakım şartlarla Tilmisan'ı ona iade etmek istediği vakit, yurdundaki cami-

lerde okunan hutbelerde adının anılmasını şart koştu. Yağmeresin ona: "Minberler hatiplerin kendi kürsüleridir, onlar bu minberlerde arzu ettikleri kimselerin adlarını anabilirler" diye cevap vermişti. Beni Merin devletini kuran Yakub bin Abdülhak'ın katına, Tunus'ta hüküm süren Beni Ebi Hafs devletinin üçüncü halifesi Müstensir'den gelen elçi, cumalardan birinde hazır bulunmamıştı. Ona: "Halifenin elçisi, cumada sultanının adı anılmamasını iyi karşılamadığı için gelmemiştir" diye söylediklerinde, hutbelerde sultanın da adının anılmasına müsaade etmişti. Onun bu müsaadesinden sonra o devlette sultanların adlarını anmak bir âdet oldu. İlk kuruluş anında, sadelik ve göçebelik çağında devletlerin halleri böyledir. Fakat devletler, politikalarını inkişaf ettirip etraflarını yoklıyarak medeniyetin ve yerleşik hayatın şartlarını tamamlamak isterler; genişlik, bolluk, güzellik ve nefîsliğin mânasını anladıktan sonra medeniyetin, bütün bu şartlarını diğer kavimlerden alırlar, medeniyetin her çeşit yeniliklerine düşkün olurlar, son haddine varıncıya kadar bu hususta başkalariyle yarışırlar, devletlerinin tören, azamet ve ihtişamında kimsenin kendileriyle denk olmasını istemezler, bu şartlardan birinin bulunmasına tahammül edemezler, kaygılanırlar. Âlem bir bağ ve bostandır. Tanrı ise, her nesneyi mürakabesi altında bulundurmaktadır.

38. FASIL

Savaşlar, savaşların tertibinde milletlerarası kaideler

Savaş ve öldürüşlerin her çeşidi, kavimlerin yeryüzünde zuhurundan ve Tanrı'nın varlıkları yarattığı gündenberi devam etmektedir. İnsanların birbirinden öc almak istemeleri savaşların ve öldürüşlerin kaynağıdır. Beşer cinsinin her biri, diğerinden öc almak hususunda, mensup olduğu uruk ve kavmin kendisini korumasından ve onların yardımlarından faydalanmaktadır. Her iki taraf kendi mensuplarını öc almaya teşvik edip kandırdıktan ve her iki taraf saf saf olarak bir araya toplandıktan sonra, kendilerini korumalarının bir sonucu olarak, tabiatiyle savaş cereyan eder. Bu, beşer için tabiî bir hal olup, hiç bir kavim ve nesil bundan hali değildir. Bu öc alma arzusu, çoğunlukla, gayret, kızgınlık ve herhangi bir hususta yarışmaktan, yahut karşılıklı düşmanlıktan, veyahut Tanrı yolunda olan dargınlık ve dini korumak arzusundan, yahut da korumak istediği devlet için olan dargınlıktan ileri gelir. Birbirine komşu olan, birbirine yaklaşan ve birbiriyle görüşen aşiretler arasındaki savaşlar kızgınlıktan, şeref ve meziyetler hususundan birbiriyle yarışmak ve bunun sonucunda karşılıklı dargınlıktan doğar. Savaşın ikinci sebebi olan düşmanlık, Arap, Türk, Türkmen, Kürt ve bunların benzerleri gibi sahra ve çöllerde yaşıyan vahşî tabiatli kavimler

arasında görülür. Çünkü bunlar, süngüleri ile ve başkalarının elindekini çekip almak suretiyle geçinmek yolunu seçmişlerdir. Bunlar, elindekini vermek istemiyen, mülk ve malını korumak istiyenlerle savaşırlar. Bunların rütbe, derece kazanmak ve devlet kurmak gibi hiç bir emelleri yoktur. Onların emel, kaygı ve gözlerini diktikleri şey, galebe çalarak başkalarının ellerindekini almaktır. Üçüncüsü, Tanrı ve din uğrunda savaşmaktır. Bu savaş şeriat ıstılâhında "cihad" adiyle anılır. Dördüncüsü, devletlerin devlete karşı isyan eden ve hükümete itaat etmeyenlerle yaptıkları savaşlardır. Bu dört türlü savaştan ilk ikisi serkeşlik edenlerle zulmedenlere ve kargaşalık çıkaranlara karşı yapılan savaşlardır. Diğerleri ise cihad ve adalet savaşlarıdır. Yaratılıştanberi insanlar arasında cereyan eden savaşlar iki şekilde cereyan etmiştir. Biri, saflar tertibederek hücum ediş: diğeri, saldırış ve saldırdıktan sonra kaçar gibi geriye çekiliş suretiyle icra edilir. Arap olmıyan kavımlerin bugüne kadar birbiri arkasından gelip geçen nesilleri, hep saflar tertibederek savaşmışlardır. Saldırdıktan sonra kaçar gibi geriye çekilerek tekrar saldırmak yoluyla savaşmak. Araplar'la Batı ahalisinden olan Berber'lere mahsus olan savaş tarzıdır. Hücum şeklinde savaşanlar, "Kumar okları" adiyle anılan, uğur ve uğursuzlukları anlamak üzere kullanılan oklar veyahut namazlarda teşkil edilen saflar gibi. saf saf olarak dizilirler, saflar halinde düşmanları üzerine yürürler; bundan dolayı bu şekilde savaşanlar daha zi-

yade dayanırlar ve daha şiddetli bir surette savaşırlar, o nispette de düşmanı korkuturlar. Çünkü bu saflar uzun duvara, yüksek ve yapılışı sağlam olan saraya benzer ki, bunları yerlerinden koparıp atmak ümit edilmez. Yüce Tanrı, Kitabında, saflar teşkil ederek bu şekilde savaşanları överek: "Yüce Tanrı, parçaları birbirine muhkem olarak yapışmış olan sağlam binalara benziyen saflar teşkil ederek savaşanları sever" (61:4) der ve bu şekilde savaşanların birbirini kuvvetlendirdiğini anlatır. Tanrı Elçisi bir hadîsinde: "Müminler birbirini tutmak ve birbirine arka olmak hususunda parçaları birbirini tutan muhkem binalara benzerler" der ve müminlerin birbirine arka olmalarının lüzumunu anlatır. Sen bundan, savaşlarda dayanıklılık ve sebatın gerekliliğini ve saflar halindeki savaşlarda arkaya çekilmenin dinen yasak (haram) olmasının sebep ve hikmetini anlarsın. Çünkü, saflar teşkil etmekten maksat, tertip ve nizamın korunmasıdır ki, biz bunu yukarda anlattık Askerden biri, düşmana doğru arkasını çevirirse, safların düzenini bozar, yenilme vukua geldiği takdirde bunun suç ve günahı büyük olur. Bu hal dinin ahenk ve düzenine zararı dokunduğu için, en büyük günahlardan sayılır. Bu açıklamamızdan, saflar yapıp, saflar halinde hücum ederek savaşmanın, şari'in nazarında en şiddetli savaşlardan sayılmış olduğu anlaşılır. Arapların "Kerr ve ferr" adiyle andıkları bahadırların, meydana çıkararak düşman üzerine saldırdıktan sonra, kaçar gibi tekrar arkadaşları yanına dönmek suretiyle

yaptıkları savaşlarda ise bu şiddet yoktur ve saflar teşkil ederek düşman üzerine yürümek suretiyle yapılan savaşlara nispetle bozgunluk husule gelme korkusu da azdır. Fakat bu şekilde savaşanlar da, geriye döndüklerinde bir sığınak teşkil etsin diye, bazan arkalarında saflar teşkil ederlerdi ki, bunu aşağıda anlatacağız.

Ülkeleri büyük ve yurtları geniş olan eski devletler, ordu ve askerlerini tabur tabur olarak teşkil ederlerdi ve bu taburlara da "Kürdüs"ün çoğulu olan "Keradis" adını verirlerdi ki, taburlar demektir. Bu devletler her taburdan saflar teşkil etmelerinin sebebi şudur: askerin sayısı son derece çoğaldıktan sonra bu devletler, askerlerini yurtlarının her tarafından getirterek bir araya toplarlardı. Yurdun her tarafından toplanan bu askerler birbiriyle karıştırıldığı takdirde, savaşlarda düşmanla kılıçla vuruşmaya ve süngüleşmeye başladıklarında, birbirlerini tanımadıkları için kendi arkadaşlarını vurmaları ve süngülemeleri mümkündü. Bundan ötürü o devletler, birbirini tanıyanlardan ayrı ayrı taburlar teşkil etmişlerdir. Bu askerleri tabiî olan tertiplerine yakın bir şekilde dört cihete yerleştirirler, hükümdar veyahut hükümdar tarafından tâyin edilen başkomutan "Kalb"de dururdu. Onlar, askeri bu yolla tertibetmeyi "Ta'biye" adiyle anarlardı. Eski devletlerin ordularını bu şekilde tertibettikleri Fars, Rum, Emevî ve Abbasî devletlerine dair olan haberlerde zikredilmektedir. Bu devletler, savaş esnasında, hükümdarın önünde ayrı bir komutan, ay-

rı bir bayrak ve alâmetlerle belirtilmiş ayrı saflar halinde taburlar bulundururlardı ki, buna Mukaddime (Öncü) denilir. Bundan başka hükümdarın bulunduğu yerin sağ tarafında ayrı bir asker bölüğü bulundururlar, bu bölüğe Meymene (Sağ kol), hükümdarın bulunduğu yerin Şimal = sol tarafında ayrı bir bölük bulundururlar, buna Meysere (Sol kol) adını verirler. Bundan başka büyük kuvvetin arka tarafında ayrı bir tabur bulundururlar, buna Sâka (Artçı = Dümdar) adını verirlerdi. Hükümdar adamlariyle birlikte dört tarafa yerleştirilmiş olan ordunun orta bir yerinde durur, hükümdarın durduğu bu yer "Kalb" adiyle anılırdı. Sağlam olan bu tertiple ordu tanzim edildiğinde, ordu sayısının çokluğuna ve azlığına göre, savaşan iki devletin ordusu arasında göz görümü yer veyahut en çoğu bir günde veyahut iki günde kat'edilecek açıklık bırakılırdı. Bu tâbiye tamam olduktan sonra ordular saflar halinde birbirinin üzerine yürürlerdi. Buna dair olan haberleri, fütuhat ve doğuda hüküm süren Emevî ve Abbasî devletlerinin savaş haberleri sırasında oku. Askerin çokluğundan dolayı, Abdülmelik zamanında ordu gözle ihata edilemiyecek kadar geniş bir alanda tâbiye edilmiş olduğu için, askerin göç işlerini idare ve Abdülmelik'in arkasından sevk etmek üzere Haccac bin Yusuf'u tâyin etmek mecburiyeti hâsıl olmuştu ki, bunu yukarda anlatmıştık. Abdülmelik'e dair olan haberler arasında bunun hikâyesi meşhurdur. Endülüs'te hüküm süren Emevî devletinde bu tertip ve ni-

zamların çoğu vardı. Fakat bunlar bizce malûm değildir. Çünkü, bu devletlerden ancak askerlerinin sayısı az olanlarının zamanını idrak ettik. Bu askerler savaş saflarında birbirini tanımıyacak derecede çok değildi. Savaşa iştirak eden her iki tarafın askerinin sayısı bir mahallede veyahut bir şehirde toplanabilecek derecede azdı; askerler, kuvvet ve şecaatte kendilerinin emsali olanları tanıyorlar ve savaş alanında birbirlerini ad ve lâkabını anarak çağırıyorlardı. Bundan dolayı askeri yukarda andığımız şekilde tâbiye etmeye muhtaç değillerdi.

Fasıl:

Düşmana saldırıp kaçar gibi yaptıktan sonra tekrar saldırmak usulüyle* savaşanlar, çekilen süvarilerine bir sığınak olması için, cansız nesnelerden ve hayvanlardan saflar teşkil ederler. Bundan maksat savaşı ve saldırışları devam ettirmek ve askerin sebat ve dayanıklılığını artırmak ve temin etmektir. Saflar teşkil ederek savaşanlar dahi bazan bu şekilde hareket edip, savaşta filler kullanırlar ve ağaçtan burçlar yaparlar. Büyük binalara benziyen bu burçları fillere yükletirler, bu burçları silâh, asker ve bayraklarla doldurduktan sonra savaş meydanlarında filleri saflar halinde arkalarına yerleştirirler, fillere yükletilmiş olan bu burçlar savaşanlar için kale hizmetini görürdü. Fars'lar Kadisiyye savaşında bu şekilde hareket

* "Kerr ve ferr" tâbirinin tercümesidir.

etmişlerdi. Fars'lar savaşın üçüncü gününde bu filler ve burçlar sayesinde Müslümanları çok yıpratmışlardı. Ancak Müslümanların kahramanları Fars askerinin, arasına girip, karışarak, fillerin hortumlarını kılıçla kesinceye kadar ve bu vuruşlarının tesiriyle filler ürkerek arkaya doğru kaçıncaya kadar Fars'ların Müslümanlara olan baskıları devem etmişti. Nihayet Fars'lar dayanamadan savaşın dördüncü gününde bozguna uğradılar.

Rum'lar, Endülüs'te hüküm süren Got'lar ve Arap olmıyan kavimlerin çoğu savaş meydanında kürsü ve tahtlar yerleştirirler, hükümdarlarının oturması için tahtını dikerler, hademe ve taallûkatı ve hükümdarları uğrunda canlarını feda edecek olanlar, hükümdarın tahtının etrafını kuşatırlar, tahtın köşeleri üzerine bayraklar çekerler. Üstelik, bir engel ve sığınak teşkil etmesi için okçulardan ve yaya askerden saflarla da tahtın etrafı çevrilir. Bu yolla tahtın heybet ve önemi artar; savaşanlar saldırdıktan sonra çekilenler için bu saflar bir sığınak teşkil eder. Fars'lar, Kadisiyye savaşında bu yolla hareket etmişler; Rüstem, kendisi için dikilen taht üzerine oturmuştu. Fars safları yarılarak Araplar onun tahtının yanına sokulduklarında o, Fırat'a doğru kaçmış ve orada öldürülmüştü.

Diğer saflara saldırdıktan sonra çekilip tekrar saldırmak usulüyle savaşan Araplar, diğer göçebe kavimlerin çoğu gibi, devletlerini ve içerisinde çoluk - çocukları bulunan koçularını (mehmellerini) yükledikleri hayvanlarını, saflar halin-

de arkalarına yerleştirirler, çekildiklerinde bu safların arkasına sığınırlar ve buna "Mecbuze" adını verirlerdi. Bütün kavimler savaş esnasında bu yolla arkalarında sığınacak saflar vücuda getirirlerdi. Bu sığınakların savaş meydanında savaşmayı kolaylaştırdığını, çekilme ve bozgunun zarar ve felâketlerinden koruduğunu sen biliyorsun. Bunlar, gözle görülmüş hallerdir. Çağımızda ise devletler, bu yolla, saflar teşkil ederek korunmayı büsbütün bırakmışlardır. Bunlar saf yerine yük ve ağırlıklarını; hayvan, çadır ve otaklarını arka taraflarında yerleştirmek suretiyle sığınak edinir iseler de; bunlar, fil ve develerin hizmetini görmekten uzak olduğundan, askerleri bozguna uğramakta ve askerin savaş meydanlarından kaçmalarına yol açmaktadır.

İslâmiyetin ilk çağında savaşlar, hep saflar teşkil edilerek, saflar halinde hücum usulüyle yapılırdı. Araplar ise bu usul ile savaşmayı bilmiyorlardı; onlar, saflara saldırdıktan sonra kaçar gibi görünmek ve tekrar saflara saldırmak usulüyle savaşırlardı. Arapları, İslâmiyetin ilk günlerinden itibaren bu usulü bırakarak, saflar halinde savaşmaya iki sebep mecbur etmiştir. Düşmanları saflar teşkil ederek savaştıkları için, Arapların da bu usulde savaşmaya mecbur olmaları ilk sebebi teşkil eder. Arapların ölmek istiyerek savaşmaları da ikinci sebep idi. Kalbleri imanla dolu olduğu için onlar, sabrediyorlar, dayanıyorlardı. Saflar teşkil ederek savaşmak, şiddetli ve daha tehlikeli

olduğu için daha fazla can kaybını icabettirmekte idi.

Saflar teşkil ederek, saflar halinde hücum usulüyle savaşmayı bırakarak ilk önce taburlar teşkil ederek savaşan zat Mervan bin Hakem'dir. O, Havariç'ten Zahhak ile savaşırken bu usulü kabul edip işte tatbik etmiştir. Mervan'dan sonra Habirî taburlar teşkil ederek savaşmıştır. Taberi, Habirî savaşını anarken: "Havariç kendilerine reis olarak Şeyban bin Abdülaziz Yeşkerî'yi seçtiler; o, Ebu Delfa künyesini taşırdı. Mervan bunlarla taburlar teşkil ederek savaştı" der. Saflar teşkil ederek savaşmak usulü kabul edilmekle, saflara saldırdıktan sonra çekilir gibi görünerek tekrar saldırma usulüyle savaşma unutuldu. Devletleri bolluk ve nimetler içine daldıktan sonra savaşanların arkalarında saflar (ve sığınaklar) teşkil etmek usulü de unutuldu. Bunun sebebi şudur: Araplar göçebe olup, çadırlarda yaşarken çok deve beslerler, çoluk - çocukları da kendileriyle birlikte konak yerlerinde kendi boyları arasında yaşarlardı. Araplar, devletin genişliği ve serveti sayesinde saray ve şehirlerde yaşamaya başladıktan sonra, sefere çıktıklarında çoluk - çocuklarını şehirlerdeki saray ve konaklarında bıraktılar. Devlet sayesinde servet sahibi olmaları, onları otaklar ve çadırlar edinmeye sevketti. Bundan sonra Araplar, sefere çıktıklarında, ancak yüklerini ve çadırlarını yükliyecek miktarda hayvan kullandılar. Savaşlarda Arapların hali işte böyle idi. Kadınlariyle servetlerini arkada bıraktıkları için eskisi

gibi sabır ve dayanıklılık gösterilmiyordu. Çünkü. çoluk - çocukları yanlarında olmadığı için, artık canlarını feda ederek savaşmayı icabettiren sebep ortadan kalkmıştı. Bundan dolayı korkunç bağrışmalar onları korkutuyor ve saflar yarılıyordu.

Fasıl:

Saldırdıktan sonra kaçamak göstermek ve tekrar saldırmak suretiyle yapılan savaşlarda, askerin arka tarafında sığınak teşkil edecek olan saflar teşkil etmenin, askerin savaşlarda dayanması ve düşmanı yenmesi için faydalı olduğunu yukarda anlatmıştık. Batı ahalisi ise, Arapların âdeti gereğince, hep saldırdıktan sonra çekilmek suretiyle savaşıyorlar ve buna alışmışlardı. Sultanlar ise, askerlerin sebatını artırmak üzere saflar teşkil etmek. ve böylece ordularını kuvvetlendirmek istiyorlardı. Batı Sultanları saflar teşkil ederek savaşmanın önemini anladıkları için, bu şekilde savaşmaya alışmış olan Frank'lardan bir kitleyi, bu safları teşkil etmek üzere ordularında kullandılar ve bu safları ancak onlardan teşkil ettiler. Çünkü, ordu için bir siper ve sığınak olan ve sultanın ön tarafında teşkil edilen saflarla yapılan savaşlarda, bu safların sebat ve dayanıklılığa alışmış olanlardan teşkil olunması gerekti. Düşmana saldırdıktan sonra çekilmek usulüyle savaşan kavimlerde âdet olduğu gibi, bu çekilmenin bir sonucu olarak, sultan ve ordusu bozguna uğrıyacaktır. Bundan ötürü Batıda hüküm süren sultanlar, saflar teşkil ederek savaşa alışmış kavim-

den olanları bu görevde kullanmaya muhtaç oldular ki, bu kavim de Frank'lardı. Bunları orduya almak her ne kadar kâfirin yardımına başvurmak kabîlinden ise de, sana anlattığımız gibi, sığınak teşkil edecek olan saflar bunlardan teşkil edilmediği takdirde, orduların bozguna uğramak korkusu mevcut olduğu için, bunları kullanmak zarureti vardı. Bu zaruret altında sultanlar, kâfirlerden yardım istemeyi tercih etmişlerdir. Çünkü, onlar, bu görevi başkalarına nispetle daha iyi görebiliyorlardı, itiyat edinmiş oldukları için, yerlerinde sebat etmekten ve dayanmaktan başka hiç bir şey düşünmüyorlardı. Bununla beraber bu sultanlar, ancak Araplar ve Berber'lerle savaşırken Frank'lara güveniyor ve kullanıyorlardı. Cihad, yani kâfirlerle olan savaşlarda ise, kâfirler tarafına geçerek Müslümanlarla savaşacaklarından korktukları için, Frank'ları kullanmaktan sakınıyorlardı. Batıda bugüne kadar sultanlar bu gibi maksatlar için Frank'ları kullanmaktadırlar ki, bunun sebebini anlattık. Tanrı her şeyi pek iyi bilir.

Fasıl:

Bize haber verdiklerine göre, Türk kavimleri çağımızda, oklar atarak savaşmaktadırlar. Onların tâbiye usulleri, saflar teşkil ederek savaşmaktır. Onlar, biri diğerinin arkasında olmak üzere üç saf teşkil ederler, atlarından inerek oklarını önlerine, yere dökerler. Oturdukları halde atışmaya başlarlar. Her saf, önündeki safları düşman baskınından korunmaya çalışır ve iki taraftan biri

yeninceye kadar bu şekilde savaşırlar. Bu tâbiye garıp olmakla beraber, sağlam bir tâbiye usulüdür.

Fasıl:

Eski devletlerin savaşlarında istifade ettik leri sığınaklardan biri de hendeklerdir. Bunlar ordugâhlarının etrafını hendeklerle çevirirlerdı. Onlar, ordugâhları düşmana yakın iken, düşmanın geceleri ansızın üzerlerine saldırmasından sakınarak hendekler kazarlar, ordugâhlarını hendeklerle çevirirler, çünkü gecelerin karanlığı ve vahşeti korkuları kat kat artırır, bu korku sonucunda asker kaçmak yolunu seçer, gecelerin karanlığında onların halini ve kaçtıklarını kimse görmediği ve savaş meydanından kaçmak utancı da karanlığın perdeleri ile örtüldüğü için kaçmak kolaylaşır. Ordular kuvvet bakımından birbirine denk olduğu takdirde, asker arasında yalan haberler yayılır ve ordu bozguna uğratılır. Bundan dolayı eski kavimler bir yere indiklerinde, çadırlarını dikerler ve ordugâhlarının etrafını hendeklerle çevirirler bu yolla düşmanın ansızın geceleri saldırmasından, zelil ve hakîr düşmekten korunurlardı. Yurtları çok bayındır ve büyük olanlar, bu gibi askerî işlerde kuvvetli ve muktedir oldukları için, toplanabilecek herhangi bir yere asker ve kuvvet toplıyabiliyorlardı. Yurt bayındırlığının azalmasının bir sonucu olarak bu devletler zayıf düştükten ve o nispette askerlerinin sayısı ve işçi kuvveti azaldıktan sonra, bu gibi askerî hazırlıkların hepsi de,

hiç bir vakit mevcut olmamış gibi, unutuldu. Tanrı, iktidar sahiplerinin en hayırlısıdır.

Sen, Ali'nin (Tanrı onu yarlıgasın), Sıffîn olayında taraftarlarına olan tavsiyelerine dikkat edersen, onun savaş ilmi ile ilgili birçok şeyler anlatmış olduğunu görürsün. Savaş ilmini kimse Ali'den daha iyi bilmiyordu. O, sözüne şöyle devam etti: "Saflarınızı, birbirine sağlam ve muhkem olarak yapışmış binalar gibi kuvvetli, doğru ve birbirinize bitişik olarak teşkil ediniz, zırh giyenleri önünüze, zırh gibi savaş giyimleri bulunmayanları arkadaki saflara yerleştiriniz, dişlerinizi düşmana korku verecek bir şekilde sıkınız, çünkü bu yolla düşmanı korkutursanız, düşmanın kılıçları başlar üzerinden uzaklaşır; süngülerin etrafında dürülüp bükülünüz, bu suretle hareket etmeniz süngülerin ucundan, keskin yerlerinden sizi korur; gözlerinizi kapayınız, çünkü bu tarzla hareket etmeniz kalblerde sükûnet husulüne sebep olur; seslerinizi yükseltmeyiniz; bu hal sizi zayıf düşmekten korur; bayraklarınızı dik ve doğru tutunuz, bir tarafa meylettirmeyiniz, bayraklarınız ancak bahadırlarınızın ellerinde bulunsun, sadakat ile savaşınız, dayanınız, sadakat ve dayanma zafer kazanmanıza yardım eder. Zaferler sabır ve dayanma nispetinde kazanılır."

Eşter dahi Sıffîn olayında Ezd'leri savaşa teşvik ederek şöyle demiştir: "Azı dişlerinizi sıkarak, süsen koçlar gibi başlarınızı uzatarak düşmanınızı karşılayınız, babalarının ve kardeşlerinin öclerini almak üzere kin ve kızgınlıkla düşmanları

üzerine saldıranlar gibi, öclerini almaktan mahrum kalmamak ve dünyada kendilerini utançtan kurtarmak maksadiyle bu yolda ölümü göze alanlar gibi, düşman üzerine şiddet ve kızgınlıkla saldırınız." Endülüs'lülerin ve Limtune'lilerın şairi Ebu Bekir Seyrefî, Taşfin bin Ali bin Yusuf'u överek ve kendisi de hazır bulunduğu bu savaşta onun gösterdiği sebat ve dayanıklığı anlatarak şiir söylemiştir ki, savaşa dair birçok tavsiyeleri ve sakınma tedbirlerini içine almaktadır. Savaş işleri ve savaş politikası hakkında birçok bilgileri elde etmek üzere bu şi'ri ve onun tavsiyelerini dikkatle oku. Şair şöyle diyor:

Ey peçe ile yüzlerini örten cemaat! aranızda asîl ve yüksek fazilet sahibi olan kahramanı tanıyor musunuz? Düşman, zulüm ve hiyanetle geceleyin üzerinize saldırdığında bütün asker dağılıp gittiği vakit, yerinden kımıldamadan sebat eden bahadır kimdir, biliyor musunuz? Süvariler yanından geçip gidiyor, vuruş ve sançmalar düşmanı onun yanından uzaklaştırıyor, sadakatle savaşarak düşman askerlerini mahvediyor, düşman askeri dayanamadan gerisin geriye dönüyor. Askerlerin başlarına giydikleri tolgaların parlaması sabahı andırıyor ve askerin başı üzerinde parlıyor. Ey Sinhace'lerin oğulları! korkulu ve tehlikeli hallerde aranızda Taşfin gibi bir siper ve sığınak varken ne diye korktunuz? O, insanların göz bebeği ve kaburgalar tarafından korunan kalb hükmünde olduğu halde, siz onu korumadan. rezil edip savaş meydanında bıraktınız ve yanından

çekilip gittiniz. Bundan dolayı siz, onun tarafından cezalara çarptırılmaya müstahak idiniz. Halbuki sizin her biriniz, sık ormanlık yerin* arslanları gibi olup, savaş ve sair en korkulu hal ve hâdiselerin baş göstermesini beklemekte ve bu halleri defedebilecek bahadırlarsınız. Ey Taşfin! gecenin karanlığından dolayı askerinden sâdır olan bu kusuru ve def'i mümkün olmıyan bu gadr ve hiyaneti affedip onları mazur gör.

Seyrefî'nin savaş idaresi ve politikası hakkındaki tavsiyeleri şudur:

Senden önce Fars hükümdarlarının takibettikleri politika edep ve kaidelerini sana armağan ediyorum. Ben sana, bu edep ve kaideleri pek iyi bildiğim için değil, ancak müminler için teşvik kabilinden olup, onlara faydası dokunur bır vaız ve irşat olur ümidiyle burada anıyorum. Sen savaşırken, zırh örmek sanatını en iyi bilen Tübba' tarafından tavsiye edildiği gibi, kat kat olarak zırhlar giy. İnce ve keskin olarak Hint'te yapılmış olan kılıcı kuşan. Çünkü, bu kılıç düz ve parlak olan zırhları keserek geçer. Arkasından yetişmek mümkün olmıyan ve her atı geçen ata bin ki, bu at senin için ele geçirilmesi mümkün olmıyan müstahkem kale hizmetini görür. Gerek zafer kazanarak ve gerek arkandan takibedilerek bir

---

* ما أنتم الا اسود خفية cümlesi (Üsûdün - خفية hafiyyetin) şeklinde okunarak tercüme edilmiştir. (Üsûdün Hufyetin - خفية) okunursa "siz ancak gizlenmiş arslanlarsınız" demek olur.

yere indiğinde etrafını hendekle çevir. Bir dereye geldiğinde o dereden geçip gitme, oraya in, bu dereyi düşmanla ordun arasında bir engel olarak kullan. Düşmanla karşılaşmak üzere akşam vaktini seç ki, bu vakit askerlerin sadakatle savaşacak ve saldıracakları vakittir, bu senin için en büyük korunma kuvveti teşkil eder. Askerlerin çarpışması için meydan dar gelirse, süngülerin keskin tarafı meydanı genişletir. Hiç bir engele önem vermeden ilk vehlede şiddetle saldır ve çarp, yavaş davranmaktan ve çekilmekten sakın. Zaaf göstermekle işin altüst olur. Öncüleri atılgan ve bahadırlardan seç ki, onların hakkiyle savaşacaklarından emin bulunduğun için aldanmazsın. Yalan haberler uydurarak katına gelen yalancıların sözlerine kulak asma. Çünkü, senin yapmakta olduğun bu işte yalanın yeri yoktur.

Fakat, (Hiç bir engele önem vermeden ilk vehlede şiddetle saldır, çarp) beyti savaş erlerinin kaide ve usullerine aykırıdır. Çünkü, Halife Ömer, Ebu Ubeyde bin Mes'ud Sakafi'yi, Fars ve Irak savaşına memur ettiğinde ona: "Tanrı Elçisi'nin arkadaş (sahabe) larının sözlerini işit, onlara itaat et, onlarla birlikte iş gör, işin içyüzünü açık anlamadan, acele ederek savaşa başlama. Çünkü, yapacağın iş savaştır, savaşlar ancak fırsat gözeten, soğukkanlı, ağırbaşlı ve sabırlı kimse tarafından yapılır ve kazanılabilir" demiş. Ömer, Ebu Ubeyde'ye olan diğer bir tavsiyesinde: "Selit'i bu savaşa memur etmeme ancak onun savaş işlerinde aceleci olması mâni oldu, sonucunu dü-

şünmeden acele etmek, savaşı kaybettirir, aceleci olmasaydı Selit'i başkomutan tâyin etmiş olurdum. Savaş ancak düşünen ve acele etmeden iş gören kimse tarafından yapılabilir" dedi. Ömer'in sözleri burada bitiyor. Ömer'in bu sözlerinden savaşlarda ağır davranmanın, acele etmekten hayırlı olduğu anlaşılmaktadır. Durum açık bilinmeden savaşa girişmenin doğru olmadığına Ömer'in bu sözleri bir delil teşkil eder ki, Seyrefî'nin tavsiyesinin tersidir. Ancak Seyrefî, durum açık anlaşıldıktan sonra şiddetle saldırmayı ve vurmayı kastetmişse, sözü yerinde olur. Doğrusunu Tanrı bilir.

Fasıl:

Bütün vasıta, silâh ve aletler hazırlanmış ise de, savaşlarda zafere güvenilmez. Savaşlarda yenmek talih ve tesadüflere bağlıdır ki, bunun açıklanması şudur: Savaşlarda üstünlük, görünüşte asker sayısının çokluğu, iyi tertip edilmesi ve hakkiyle savaşmak gibi birtakım zâhirî sebep ve vasıtaların bir araya toplanmasından ibarettir ki, bunlara hile, yalan ve askerin yenilmesini icabettiren çirkin uydurmalar yaymak gibi birtakım gizli sebepler de eklenince, çoğunlukla, zaferler elde edilir. Yüksek yerleri işgal ederek oradan savaşmak, aşağıda bulunan düşmanı kuşkulandırdığı için, zafere yardım eder. Meşeliklerde ve düz yerlerde pusu kurmak, küme ve yığınlar arkasında saklanarak düşmanın gözüne görünmemek ve fırsat bulduktan sonra saklanmış olan bu yerden birdenbire düşmanın üzerine saldırmak gibi haller

düşmanı tehlikeye düşürür, düşman, tehlikeyi görünce, kaçıp kurtulmak çaresini arar. Bunlar zafer kazanmanın zâhirî sebepleridir. Yahut üstünlük, gizli ve insanların kudretleri dışında olan sebeplerle kazanılır ki, kalblerde korku husule gelerek askerin kalbini istilâ etmesi, bunun bir sonucu olarak ordu merkezinin sarsılması ve nihayet bozgun husule gelmesi bu cümledendir. Bozgun, çoğunlukla, bu gibi gizli sebeplerden ileri gelir. Her iki taraf, üstünlük kazanmak ümidiyle kalblere korku verecek birçok teşebbüslerde bulunur. Bu çalışmaların bir sonucu olarak iki taraftan birinin bundan müteessir olması zaruridir. Bundan dolayı, Tanrı Elçisi: "Savaş aldatmadan ibarettir" buyurmuştur. "Birçok hileler, bir uruğun kuvvetinden daha faydalıdır" vecizesi, Arap atasözlerindendir. Bundan anlaşıldığına göre zaferler, çoğunlukla, bu gibi gizli sebeplerle kazanılır ki, talih ve bahtın mânası da budur. Buna dikkat et, semavi olan sebep ve işlerden dolayı zaferler kazanılmasının mânasını düşün ki, Tanrı Elçisi'nin: "Kendimden bir aylık mesafede, uzakta bulunanın kalblerine korku vermekle galebe çaldım" hadîsinin mânası da açıkladığımız gibidir. Peygamber kendisi sağken ve öldükten sonra da Müslümanlar, sayıları az olduğu halde düşmanlarına galebe çaldılar ve ülkeler fethettiler. Çünkü, yüce Tanrı, kâfirlerin kalblerinde korku yaratmak suretiyle Peygamberin bir mucizesi olmak üzere zaferler kazandırmayı tekeffül etmiştir. Kâfirlerin kalblerinde korku husule gelmesi, İslâm fütuhatı

esnasında düşmanların bozguna uğramalarında bir âmil oldu.

Tartuşî, savaşan iki taraftan birinin meşhur ve bahadır süvarilerinin diğer taraftakine nispetle çok olmasını, savaşlarda yenmenin sebeplerinden biri olarak anmaktadır. Meselâ, bir tarafta on yahut yirmi, diğer tarafta sekiz veyahut on altı meşhur ve bahadır süvarinin bulunması gibi. Tartuşî, bir tarafın bahadır ve meşhur süvarisi bir adet dahi fazla olsa, o tarafın galebe çalacağını söyler ve böylece bire kadar indirir ve fikrini açık olarak anlatır. Tartuşî'nin fikri dış sebeplere dayanır, galebenin bu dış sebeplerle elde edileceğine dair olan sözleri doğru değildir. Galebe, asabiyyetin hali, yani savaşan uruk ve boyların hal ve durumu ile ilgilidir. Meselâ, bir tarafın askeri tek bir asabiyyetten, diğer tarafın askeri muhtelif asabiyyetlerden, yani türlü uruk ve boylardan teşekkül etmişse, bu sonuncusu yenilir. Çünkü ordu türlü asabiyyetlerden teşkil edilirse, asabiyyetlerini kaybederek tek başlarına kalmış kişiler gibi, birbirini rezil edip savaş meydanından çekilip giderler. Çünkü ordu, türlü asabiyyetlerden kurulduğu takdirde, her asabiyyet bir fert halini alır ve diğer asabiyyetleri rezil ederek savaş meydanından çekilip gider. Bundan dolayı ordusu türlü asabiyyetlerden teşekkül etmiş olan taraf, ordusu tek bir asabiyyetten mürekkep olan tarafa karşı koyamaz; başka deyimle, türlü asabiyyetler siyasî ve ekonomik çeşitli maksatlar gözetirler ve her boy veyahut uruğun ayrı ayrı komutanları olup,

ordu bir hedef ve maksat etrafında toplanamaz, aralarında birlik husule gelmez*. Sen bunu iyice düşün. Tartuşî'nin bu fikirleri, asabiyyetin hal ve durumunu unutarak bir konak yerine inenlerin ve bir şehirde yaşayanların kendi başlarına mahalle ve şehirlerini müdafaa ve himaye etmeleri ve kendi haklarını talebetmeleri düşünülerek ileri sürülmüş fikirlerdir. Bu gibi mahalle ve şehirlerde yaşıyan topluluklar bu gibi hususlarda asabiyyete, nesil ve nesebe önem vermezler. Onlar ayrı fert ve ayrı topluluklar halinde müdafaada bulunurlar. Bunu eserin baş tarafında anlatmıştık. Tartuşî'nin bu fikri ve bunun benzeri doğru olduğu takdirde bu müdafaalar, savaşan askerin silâhı, mühimmatı, iyi savaşması, silâhların çokluğu ve bunun benzerleri gibi zâhirî sebeplere dayanıyor demektir. Bunlar, askerin galebesini temin eden yegâne sebepler olarak gösterilemez. Biz sana, yukarda, bunlardan hiç birinin: hile, aldatma ve semavi olan tesirlerle, düşmanın kalbinde korku ve aşağılık duygusu husule getirme gibi gizli olan sebeplerle zaferler kazanılmasına engel olmadığını anlattık. Bunları anlarsan varlığın hallerini anlarsın. Gece ile gündüzleri takdir eden Tanrı'dır.

Fasıl:

Savaşlarda üstün gelmeyi temin eden, gizli ve tabiatüstü birtakım sebepler var. Şöhret sa-

* İyi anlaşılması için birinci ciltten alınarak eklenmiştir.

hibi bazı kimseler halk arasında, meziyet, erdem ve iyiliklerle tanınmış olurlar; bazı hükümdar, bilgin ve doğru kimselerin iyi adları halkın kalbinde yer tutmuş olduğundan halk bu iyi adamlara karşı gelmekten sakınır. Birçokları da halk arasında kötülükleriyle tanınmış olurlar. Bazı iyi ve hayırlı kişiler şöhret kazanmaya lâyık oldukları halde halk arasında tanınmamış olurlar; bazan da müstahak olmadıkları halde yalandan şöhret kazanmış olurlar. Bunun sebebi şudur: Şöhretler ve namlar halk arasında haber yaymakla kazanılır. Haberler ağızdan ağıza nakledilirken maksatlar unutulur ve yanlışlar husule gelir. İşe, taraftarlık ve taassup da karışır, uydurma ve kasten karıştırmaların, zorlanarak güzel göstermelerin bir sonucu olarak hikâyelerin, durum ve vakıa uygun olup olmadığı anlaşılmaz, yahut da haberleri nakleden bilmez; dünyevi yüksek derece ve rütbe sahiplerine yaranmak, onları övmek ve hallerini güzel göstermek ve bu yolla onlara şöhret ve nam kazandırmak gibi maksatlara göre hikâyeler değiştirilir. İnsanların övülmeye, nam, dünya ve dünyevi şeref ve servet kazanmaya düşkün oldukları bellidir. İnsanlar, çoğunlukla, faziletlere rağbet etmezler, fazilet ehillerini aramak maksadiyle birbirleriyle yarışmazlar; insanlar yaradılıştan bu halde iken, başkaları hakkında nakledilen haber ve hikâyeler nasıl vakıa uygun ve doğru olabilir? İşte bu gibi gizli sebeplerden dolayı halk arasında yalan şöhret ve namlar yayılır. Gizli sebeplerden doğan her şey talih ve baht tâbiriyle

ifade olunur ki, bunu yukarda anlattık. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı doğru şunu bilir.

39. FASIL

Vergiler, vergilerin azlık ve çokluğunun sebepleri

Devletin ilk kuruluş çağında tebaa üzerine yüklenen vergilerin miktarı azdır. Fakat bu vergiler toplanırken çok mal ve para toplanır, devlet yıkılma çağına geldiğinde tebaaya ağır ve çok vergiler yükletilirse de, vergilerden az mal ve para elde edilir. Bunun sebebi şudur: Devlet, din ve şeriatin hükümlerine göre tebaayı idare ederse, tebaasına ancak haraç, kafa vergisi (cizye) ve sadaka yükletir. Bunlarsa hafif vergilerdir. Çünkü, mal ve servetten alınan zekât az nispettedir ki, sen bunu biliyorsun. Hububattan ve hayvanlardan alınan zekâtlar da azdır. Kafa vergisi (cizye) ve haraç da az nispettedir. Bütün şer'î vergiler bellidir, sınırları çizilmiştir, belli miktardan fazla alınmaz. Devlet zorla, güçle ve asabiyyet kuvvetiyle kurulmuşsa ve bunlarla idare ediliyorsa, yukarda anlattığımız gibi, o devletin göçebeler devleti olacağı tabiîdir. Göçebelik ise, kolaylığı, saygı göstermeyi, ahalinin mal ve servetlerinden uzak bulunmayı, bazı az görülen haller hariç olmak üzere, vergiler tahsilinde gafil davranmayı icabettirmektedir. Bundan dolayı tebaadan alınacak vergilerin çeşit ve miktarı az olur. Bir devlette te-

baaya yükletilen vergilerin miktarı az olursa, tebaa çalışarak para ve servet kazanmaya heves ve rağbet eder, yurt bayındırlanır. Vergiler azalınca istihsal artar, mal ve para kazanmanın yolları çoğalır. Bir yurdun bayındırlığı artar, vergileri azalırsa, o devletin hâkimiyeti devamlı ve istikrarlı olur. Hükümdarları, biribiri ardınca, devleti ve akla dayanan bir düşünme yoluyla tebaayı idare eder. Göçebeliğin kötülük ve sadelikleri yok olup giderken tebaaya çeşitli vergiler yüklemekte, mal ve para toplamakta gaflet göstermek dahi, göçebeliğin sadeliği ile birlikte ortadan kaybolur. Bunun yerini, devletin menfaat ve işlerine riayet eden ve onu medeniyete doğru götüren, akıl ve zekâ ile idare sistemi alır. Bunun üzerine uzmanlar ve ustalıkla idare edenler devletin başına geçerler. Gelenek, itiyat ve refah çok olduğu için bunların ihtiyaçları çoğalır. İhtiyaçlarını kapatmak için, tebaaya yeni ve ağır vergiler yükletirler: ekincilere, fellâhlara, tacire ve tebaanın her sınıfına çeşitli vergiler koyarlar; ellerine çok para ve mal geçsin diye, bunu büyük ölçüde artırırlar; aşağıda anlatacağımız gibi, pazarlarda satılan eşya, mal ve her nesneden vergiler alınır, her çeşit vergiler ihdas olunur, devletin, ricalin israfı, refah ve bolluğa alışması arttıkça ihtiyaç ve masraflar derece derece artar ve çoğalır. Bunun tesiriyle tebaaya yükletilen vergiler ağırlaşır, tebaa da buna dayanmaya alışır; bu suretle bu vergiler, ödenmesi farz ve mecburi bir hale gelir. Çünkü vergiler derece derece ve yavaş yavaş arttığı için tebaa da, bun-

ları toplıyan da. açık olarak artış nispetini bilmez. Fakat çalışma ve istihsallerin tebaaya faydası az dokunduğu ve ümitler boşa çıktığı için, yurdun bayındırlığı bundan müteessir olur. Tebaadan birçoğu kazandığı ile ödediği vergileri mukayese ettiğinde, çalışmasından istifadesi az olduğu için işten el çeker, imar ve istihsalin azlığı nispetinde vergilerden elde edilen paralar da azalır. Devlet memurlarının, vergilerin azaldığını gördüklerinde, yeni vergiler ihdas ettikleri de olur. Memurlar bu vergileri zorla toplarlar, tebaa istihsal ve kazancından hiç de istifade edemiyecek bir duruma düşer; bundan fazlasını almak mümkün olmıyacak hale gelinceye kadar vergileri artırırlar ve zorla toplarlar. İsraflar, sarfiyat ve vergiler çok olduğu için; istihsal ve imar için çalışmanın faydası görülmez. Bu suretle istihsal azalmakta, vergiler çoğalmakta devam eder; onlar bu yolla, azalmış olan vergileri dolduracaklarına inanırlar, yurdun bayındırlığı eksilinceye, istihsal ve imardan ümitler kesilinceye kadar bunlar. vergileri artırmaya, bu vergileri zorla toplamaya devam ederler. Bundan devlet zarar görür. Çünkü yurdun bayındırlığından ve istihsalin çokluğundan o istifade eder. Bunu düşünürsen görürsün ki, yurdu imar etmenin temeli, yurdu imar edenlere (müstahsillere) imkân dahilinde az vergi yüklemektir. Bu takdirde müstahsiller istihsallerinden istifade edeceklerine güvenirler ve sevinerek istihsallerini artırmaya çalışırlar. Her türlü noksandan münezzeh

olan Yüce Tanrı bütün işleri idare eder, bütün kudret, şevket ve saltanat O'nun elindedir.

40. FASIL

Devlet yıkılmaya yüz tuttuğu devirde pazarlarda satılan her şeyden vergi alınır. Bil ki, yukarda anlattığımız gibi, devleti ilk kuranlar göçebelik devresinde bulunurlarsa, bu, göçebeler devleti olur. Biz bunu yukarda anlattık. Bu devrede olanların ihtiyaçları az olur; bolluk, refah ve zevk içinde yaşamaya alışmamış oldukları için, bunların masrafları da az olur. Bundan dolayı devletin vergilerden topladığı paralar masraf ve ihtiyaçlardan çok artar. Fakat çok geçmeden devleti kuranlar bolluk ve refaha dalarak medeniyetin icaplarına uyar ve buna alışırlar. Devlet kendisinden önce hüküm sürmüş olan devletlerin yoluna sapar, bunun bir sonucu olarak, idare edenlerin ihtiyaçları ve masrafları fazlalaşır; kendisinin, havassının ve devlet ricalinin ihtiyaçları ve bağışları çok olduğu için hükümdar haraç ve vergileri o nispette artırır; toplanan vergiler ihtiyaçları ve masrafları kapatmadığından vergileri daha da çoğaltır. Yukarda anlattığımız gibi, vergilerin miktar ve çeşitleri artar. Bolluk, refah, zevk ve israf içine dalmak iptilâsı derece derece arttığı için vergiler son haddini bulur, bu suretle devletin ihtiyarlama çağı gelmiş olur. Bunların kötü tesiri ile devleti kuran ve koruyan uruk ve kavim de zayıf düştüğü için,

illerden ve uzak yerlerden vergiler toplıyabilmek kudreti kaybolur. Bunun bir sonucu olarak vergiler azalırsa da, zevk ve safaya dalma itiyatları artmakta devam eder; devlette zevk iptilâsı arttığı gibi, askerin ücret ve aylıkları da o nispette artar. Hükümdar, satılan ve satın alınacak her nesneye, bu cümleden pazarlardaki mal ve servetlere, şehirlerdeki ticaret eşya ve mallarının bellibaşlı olanlarına belli miktarda vergi koyar. Bu vergiler toplandığı halde de, devlet yine muhtaçtır. Devletin bu ihtiyacı, asker ve muhafız kuvvetlerinin artması ve giderin o nispette çoğalmış olmasından ileri gelmektedir. Devlet yıkılmaya yaklaştığında, bu kabilden vergilerin artması mümkündür. Böyle bir durumda, kazanmaktan ümitler kesilmiş olacağı için, pazarlarda alışveriş durur; bu hal ise, yurt bayındırlığının bozulduğunu gösterir. İşler tamamiyle çığırından çıkıncaya kadar yurt harabolmakta devam eder. Doğuda Abbasî devletinin ve Batıda Ubeydî'ler devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu çağlarda bu hal defalarca görülmüş, hac mevsimlerinde hacılardan bile vergi alınmış, ancak sultan Selâhaddin bin Eyyüb bu vergilerin hepsini lağvederek hacılardan alınan vergileri, tahsis ettiği vakıfların gelirinden ve sadakalardan ödemiştir. Feodaliteler hüküm sürerken Endülüs'te dahi bu haller görülmüş ve Murabetin hükümdarı Yusuf bin Taşfin tarafından lağvedilinceye kadar bu hal devam etmiştir. Çağımızda, reisleri yurdu istibdat altına aldıktan sonra Efrikiyye (Kuzey Afrika) deki Cerid ülkesin-

de de bu hal görülmektedir. Ötesini yüce Tanrı bilir.

41. FASIL

Hükümdar ve devletin ticaretle meşgul olmasının tebaası için zararlı olduğuna ve vergilerin düzenini bozduğuna dair

Yukarda anlatttığımız gibi, israf ve bolluk itiyatları yüzünden masraflar çoğalıp, toplanan vergiler masrafları kapatamayınca, ihtiyacı karşılamak üzere devletler fazla para ve mal toplamak maksadiyle bazan ticaret eşyasından ve pazarlarda satılan her nesneden vergi alırlar. Evvelden konmuş ise bazan alışveriş esnasında alınan bu vergilerin çeşitleri çoğaltılır. Bazan da, valilerin ve maliye memurlarının vergi alırken fazla para topladıkları anlaşıldığında, müfettiş ve hesap memurlarının meydana çıkaramadıkları bu servetler; vali, memur ve mültezimleri sıkıştırmak ve şiddetli cezalara çarptırmak suretiyle meydana çıkartılır. Tacirlerle ekincilerin, servetleri az olduğu halde, büyük kazançlar ve mahsuller elde ettiklerini görünce devlet ricali de vergi ad ve usuliyle sultan namına ticaret ve ekincilik yapmaya başlarlar. Alışverişte kâr, sermaye nispetinde olduğu ve devlet ricalinin elinde de büyük servetler bulunduğu için, sermayeleri az olan tüccarları zor duruma sokarlar; mümbit ve mahsuldar topraklarda ekin ektirirler, hayvan beslerler ve türetirler; bu suretle kazandıkları ile mal ve eşya

satın alırlar ve bu malları pazarlara sürerler. Bunlar bu alışverişleri ile devlet servetinin artacağı ve daha çok vergi toplanacağı iddiasiyle, ticaret ve ekincilik ile meşgul olurlar. Fakat bunların bu düşünce ve işleri, son derece büyük hatadan başka bir şey değildir. Bunun birçok bakımdan tebaaya zararları dokunur. Hayvan, mal ve eşya satın almak hususunda tacir ve çiftçileri sıkıştırmış olurlar. Çünkü tebaanın serveti birbirine denk ve birbirininkine yakın bir nispettedir. Onların alışverişlerde biribirlerine olan rekabetleri servetleri nispetinde olup, zaten az olan paraları mukabilinde eşya ve mal satın almakla tükenir, yahut da tükenmek derecesine gelir. Serveti büyük olan sultan alışverişe başlarsa, bunlardan her biri zarurî olan ihtiyaçlarını temin edemiyecek hale gelir. Bundan dolayı kalbleri kaygı ve hasretle dolar. Üstelik sultan zorla bu malları elde etmeye kalkışırsa, çoğunu halkın elinden alır veyahut en ucuz fiyatla elde eder; kendisine rekabet eden kimse bulunmadığı takdirde bu mahsullerin fiyatlarını indirir. Bu yolla bütün mahsuller: Hububat, atlas, bal, şeker ve bu kabîlden olan diğer mahsuller ve sair ticaret malları, elde edildikten sonra, bu mal ve eşyanın pazarlarda sürüm vakti beklenmeden, devletin masraflarını kapatmak üzere, değerinden fazla bir fiyatla tebaaya satılır; tacirler sermayelerini devlet ve ricali tarafından kendilerine satılan mal ve eşyaya yatırmış oldukları ve başka da sermayeleri bulunmadığı için bu eşya, sermayelerinin karşılığı olarak ellerinde ka-

lır; ellerinde alışveriş edecek paraları bulunmadığı için, alışveriş edemiyecek ve ailelerini geçindiremiyecek bir duruma düşerler. İhtiyaç ve zaruret, bu mal ve eşyayı satmayı gerektirdiğinde, pazarlar durgun olduğu için, en ucuz fiyatla satılır. Tacir ve çiftçi bu gibi hallere tekrar düşebilir. Bu suretle tebaa büyük zorluklara ve sıkıntılara uğrar, kazanç temin etmek yolları büsbütün kapandığından çalışmaktan ümidini keser. Bu hal, devletin vergi toplamasını zorlaştırır, gelirini azaltır. Çünkü devletin gelirinin en büyük kısmını, yeni vergiler temin eder. Bilhassa pazarlarda satılan eşyadan vergi almak usulü ihdas edildikten sonra, gelirin temelini tacirlerden ve çiftçilerden alınan vergiler teşkil eder. Çiftçi ekincilikten, tacir de alışverişten elini çektikten sonra bütün vergilerin kaynakları kapanır, yahut fahiş bir nispette eksilir. Sultan bu suretle alışverişten ve çiftçilikten elde ettiği faydaları, vergilerde husule gelen bu eksikliklerle karşılaştırırsa, alışverişten kazandıklarının vergilerden kaybettiğine nispetle pek cüz'i bir kazanç teşkil ettiğini anlar. Devletin kazancı, ticaretin faydalı olduğu farzedildiği takdirde dahi, devlet tarafından satılan ve satın alınan eşya ve mallardan vergi alınmadığı için, bu ticaret ve alışveriş tebaa tarafından yapıldığı takdirde devletin bu alışverişten alacağı vergiler miktarında olacağı hakikatten çok uzaktır. Devlet kendisi ticaretle uğraşmadan, bu alışveriş tebaası tarafından yapıldığı takdirde, bunlardan toplıyacağı vergilerden daha çok gelir temin edecektir.

Bundan başka devletin bu şekilde ticaret ve çiftçilikle meşgul olması yurdu imar edenlere bir tecavüz teşkil eder; tebaasının iş ve hareketinin durması ile devletin düzeni ve işi bozulur, yurdun bayındırlığı azalır: çünkü, tebaa çalışmaz, tacir alışverişi, ekinci çiftliğini bırakırsa, bunun bir sonucu olarak geçinmenin düzen ve durumu bozulur, bunu iyice anla. Fars'lar önceleri, ancak hükümdar soyundan gelenleri kendilerine hükümdar yaparlardı. Sonraları ise fazilet, din ve edep ehlinden, cömert, bahadır ve civanmert olanları kendilerine hükümdar yapmaya başladılar; adaleti hâkim kılmasını, hiç bir kesp ve sanat ile meşgul olmamasını şart koşarlardı. Çünkü, hükümdarın bu gibi kesp ve sanat işleriyle uğraşmasının, komşularına ve tebaasına zararları dokunacaktır. Hükümdarın ticaret ile meşgul olmaması da şarttır. Çünkü onun ticaretle meşgul olması, eşya fiyatlarının yükselmesini mucip olacaktır. Fars'lar, hükümdarın köleler kullanmamasını da şart koşarlardı. Çünkü köleler ona hayırlı ve faydalı tavsiyelerde bulunmıyacaklardır.

Bil ki, sultanın mal ve serveti, ancak vergi ile ve vergilerin bol ve çok olmasiyle çoğalır. Vergiler, ancak servet sahipleri hakkında doğru olmak, onların fayda ve işlerini gözden kaçırmamakla temin edilir. Ancak bu takdirde onların emelleri genişler; onlar, mal ve servetlerini çoğaltmak üzere sevinerek çalışırlar. Onların serveti artınca devletin geliri çoğalır. Hükümdarın ticaret ve çiftçilikle meşgul olmasından tebaa çar-

çabuk zarar görür, vergileri azaltır, yurdun bayındırlığını giderir. Hükümdar, emir ve zorbaların çiftçilikle meşgul olmaları zararlıdır. Çünkü bunlar çiftçilik ve ticaretle meşgul olurlarsa, satılmak üzere şehirlerine getirilen mahsul ve ticaret mallarını istedikleri gibi fiyat biçerek satın alırlar. Vakti gelince de idarelerinde olan tebaalarına istedikleri gibi yüksek fiyatlarla satarlar. İdareleri altında bulunan tebaalarına, değerinden fazla fiyatla mal ve eşya satmanın zararı, yurt ve şehirlerine getirilen mal ve ticaret eşyasını, istedikleri fiyatla, zorla satın almaktan daha zararlı olup, tebaanın yaşayışını altüst eder, ekonomik durumlarını büsbütün bozar. Sultanın, bunun için, bu işlerin ehli ve mesleği olan tacir ve çiftçileri bu işlere karıştırdığı ve vasıta edindiği çağlar da olur. Sultan, çabuk para toplamak maksadiyle bu gibi haksızlıklara başvurursa, hükümdarın ticaret mal ve eşyasından vergi ve harçlar alınmadığı için, hükümdarın kâr ve istifadesi tabiatiyle büyük olur. Vasıta edindiği tacir ve çiftçilere kârdan bir pay ayırır. Hükümdarlar, bu yolla zorla mal satın alarak, zorla tebaalarına satmanın, vergileri ve umumiyetle devletin gelirini eksilterek devleti büyük zararlara soktuğunu anlamazlar. Sultan, devletin vergilerini ve umumiyetle gelirini eksilten ve devletine zararı dokunan bu gibi alışverişlere teşvik edenlerin teşvik, politika ve sözlerine kulak asmamalı; bunlardan, devletin bozulmasına sebeboldukları için sakınmalıdır.

42. FASIL

Devlet ricalinin ve sultanın yakın adamlarının, devlet ömrünün orta devresinde iken, servet sahibi olduklarına dair

Bunun sebebi şudur: Devletin ilk kuruluş çağında ganimetler, tebaadan toplanan para ve mallar, devleti kurarken gösterdikleri hizmet ve devletin kuruluşuna katılan uruk ve boylarının kudret ve kuvveti nispetinde, bu uğurda çalışanlar arasında bölünür, çünkü yukarda anlattığımız gibi, devlet ilk kuruluşu çağında onlara muhtaçtır, devleti kuran onlardır. Bu çağda hükümdar, onları hükmü altına almak gayesini güttüğü için, onların ganimet ve vergilerden elde ettikleri mal ve paralarına dokunmaz; devlet bu devrede iken, başkan ve hükümdarlar, izzet ve kudret sahibi olmaktan ve devletin tahtını kendilerine tahsis etmekten başka şey düşünmezler; bu devrede sultan, bağımsız bir hükümdardır, kudretlidir, uruk ve kavminin yardımına muhtaçtır. Bu devrede sultan, ganimet mallarından ve vergilerden kendisi için ancak ihtiyaçlarını tatmin etmek üzere küçük bir pay ayırır; kalanını, devletini kuranlara bağışlar. Bu devrede sultanın maiyeti ve hizmetinde bulunanlardan: vezir, kâtip ve azatlıları fakirdirler, şerefleri dun derecededir; çünkü, bu devrede onların şeref ve servetleri, hizmetinde bulundukları sultanın şan ve serveti nispetindedir; sultan ise ele geçen paraları kendini sıkış-

tıran asabiyyet ve devletini kuran ve koruyan uruk ve kavmi arasında böldüğü için eli dardır. Fakat hükümdarlığın tabiati icabı olarak kuvvet ve kudret kesbettikten sonra kavmini hükmü altına alır, ganimet ve vergilerden onlara el çektirir. Onlar da ancak başkaları sırasında tahsis edilen paylarını alırlar. Kuvvetleri kırıldığı için bunların devlet idaresine olan tesirleri ve o nispette payları azalır; azatlılar ve devletin nimetleri sayesinde yetişenler, devletin idaresini ve koruma işlerini onlarla bölüşürler, bundan sonra devlet başkanı devletinin bütün gelirini yahut da çoğunu yalnız kendi idaresi altına alır. Mal ve para toplar, gerekli ve önemli işlerde kullanmak üzere bu paraları biriktirir, hükümdarın serveti çoğalır, hazineleri dolar, şan ve şevketi büyür, bütün uruk ve kavmi arasında şevketli ve azimli olur. Bunun üzerine maiyetinde ve hizmetinde bulunanların, havassın, vezir, kâtip, kapıcıbaşı, azatlı ve jandarma komutanı gibilerin şeref ve kuvvetleri artar, bunlar da para ve servet toplarlar.

Devletin ihtiyarlama çağı geldiğinde, devleti kuran ve koruyan uruk ve boyların hal ve durumu altüst olur; bunlar, kuvvetlerini kaybettikten sonra, âsiler, ihtilâlciler ve idareyi ele geçirmek için çekişenler çoğalacağından, devleti idare eden kimse diğer arka ve yardımcılara muhtaç olur. Sultan, devletinin yıkılmasından korktuğu için, ele geçen paraları kılıç sahibi olan yardımcılarına ve devleti koruyabilecek kudretli uruk

ve boylara verir ve hazinelerini devletin önemli işlerine ve gereken yerlere sarfeder. Bununla beraber, sebeplerini yukarda anlattığımız gibi, bahşişler ve masraflar çoğaldığı için hazinede servet eksilir; haraç ve benzerinden tahsil edilen gelirler azalır, bunun bir sonucu olarak devletin paraya olan ihtiyacı artar, bundan ötürü devletin nimet ve bol bağışlarının arkası kesilir; eskiden bol bağışlara nail olan havasının, devlet ricalinin, kapıcıbaşılarının ve kâtiplerinin elleri darlaşır, şan ve şerefleri kırıldığı ve devletin eli darlaştığı için eski bolluk ve refah kalmaz. Devleti idare edenin gittikçe eli darlaştığı için; hükümdarın yakın adamlarının oğulları ve onun hizmet ve maiyetinde bulunanlar, devlet başkanına yardım maksadiyle babaları tarafından toplanmış olan paraları boş yere sarfederler; ama, ataları ve babaları gibi içten severek hizmetlerde bulunmazlar. Nihayet devlet sahibi, kendinden önce hüküm sürenler çağında o hükümdarın şan ve kudreti sayesinde toplanmış olan bu servetlere onların oğul ve torunlarından ziyade kendisinin müstahak olduğunu düşünerek; rütbelerine göre birbiri arkasından olmak üzere, bu malları birer birer onların elinden çekip alır. Onların bu kötü durumlara düşmelerinden devlet mutazarrır olur; maiyeti, hizmetinde bulunanlar, devlet ricali ve servet sahipleri mahvolur. Devlette, havassın bu nimet ve servetleri kaybetmesiyle, eskiden yükselmiş olan fazilet ve cömertlik gibi meziyet ve şereflerin binası yıkılır ki, Abbasî devletinin ve-

zirleri olan Kahtabe, Bermek, Sehl, Tahir-oğulları ve benzerleri bunun birer örneğini teşkil ederler. Endülüs'te hüküm süren Emevî devleti, feodalite'ler çağında alçaldığında vezirleri olan Beni Şehid, Beni Ebi Abdeh, Beni Cedir ve Beni Berd'-in hali de böyle idi. Hâkimiyetleri çağını idrak ettiğimiz devletlerin hali de böyledir. Bu, Tanrı'nın kulları için vaz'ettiği bir kanunudur.

Fasıl:

Devlet başkanları ve ricali, bu gibi korkunç hallerin başlarına geleceğini sezdiklerinde, bunların birçoğu rütbe ve derecelerini bırakmak ve hükümdarlığın yüklerinden kurtulmak istiyerek, ellerinde toplanan servetleri alıp başka ülkelere çekilip gitmek isterler. Bunlar, çekilip gitmekle bu servetlerden ve nimetlerden rahat rahat ve emniyet içinde faydalanmak ümidine kapılırlar. Bunların bu düşünceleri fahiş bir hata, kendi durum ve dünyalarını bozan vehimden başka bir şey değildir.

Bil ki, bir kere kapıldıktan sonra bundan kurtulmak mümkün değildir. Çünkü bu vehim ve düşünceye hükümdar kendisi kapılırsa tebaası, göz açıp kapıyacak kadar az bir zaman için dahi olsa, onu gözlerinden kaçırmadan arkasından takibeder. Devleti kurmasına yardım etmiş olan uruk ve kavmi de, sultanın, devletini yıkmasına ve kendini telef etmesine müsaade etmezler. Bu gibi hallerde bu bir âdet hükmündedir. Bilhassa devletin servet ve nimeti azaldığı, sınır-

ları daraldığı, şeref ve ululuktan ve meziyetlerden uzaklaşarak kötü karakter ve kılıklara büründüğü çağlarda bundan kurtulmak zordur. Bu vehme kapılan sultanın yakın adamlarından, maiyetinden, devletinde rütbe ve derece almış kimselerden servetlerini alarak başka bir ülkeye sığınmak istiyenler bulunursa, bunlara imkân verilmesi de çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü hükümdarlar, yakın ve maiyetlerinde olan adamlarını kendi köleleri sayarlar, onların, kendilerinin bütün sırlarına vâkıf olduklarını bildikleri için; sırlarının ve hallerinin başkalarına belli olmasından ve başkalarının hizmetlerine intisap etmelerinden korkarak hizmetlerinden ayrılmalarına müsaade etmezler. Endülüs Emevî hükümdarları, Abbasî'lerin ellerine geçmelerinden korkarak, devletleri ricalinden kimsenin hacca gitmesine müsaade etmemişlerdir; Endülüs ahalisine ancak Emevî devleti yıkılarak Endülüs'te feodaller hâkim olduktan sonra hacca gitmeye müsaade edilmiştir. Bu birinci. Devlet ricalinin servetleri ile başka ülkelere gitmelerine müsaade edilmemesinin ikinci sebebi de: Hükümdarların, hizmetlerinde bulunanların toplamış oldukları servetlerini kendi mal ve mülkleri, memur oldukları için, şahıslarını dahi devletin bir parçası telâkki etmeleridir. Bundan dolayı hükümdarlar, onlara paralarını götürmeye müsaade etmezler. Çünkü bu servetleri o devletin şan ve şerefi sayesinde toplıyabilmişlerdir. Hükümdarlar böyle düşündükleri için, bu servetleri, devlet servetinin bir parçası sayarak onların ellerinden çe-

kip almak isterler. Hükümdarın veyahut o devlet adamının, servetini alarak başka bir ülkeye gidebilmiş olduğunu farzedersek, ki bunun vukuu pek azdır, o ülkelerin hükümdarları gözlerini bu mal ve servete dikerler, münasip bir şekilde anlatarak veyahut açıktan açığa korkutarak o servetleri onların ellerinden alırlar. Bu servetler vergilerden toplanmış olduğu için, hükümdarlar bunları, devletin yararına sarfetmek caiz diye düşünürler. Servet sahiplerinin kendi alın terleriyle çalışarak kazanmış oldukları paralarını ellerinden almayı caiz gören bu hükümdarlar, vergilerden toplanmış olan bu servetlere el koymanın şeriat ve âdet bakımından cevazına yollar bulurlar. Beni Hafs hükümdarlarının dokuzuncusu veyahut onuncusu olan Ebu Yahya Zekeriyya bin Ahmed Lihyanî hükümdarlıktan vazgeçmek istemiş, Batı sınırlarının sahibi Tunus üzerine yürümek maksadiyle asker topladığında, ona karşı koymak hazırlıklarını görmek ve kalesini tahkim etmek bahanesiyle Trablus sınırlarına gitmek ve oradan başka bir ülkeye kaçmak üzere gemilere binerek Trablus'a gelmiş, hazinelerindeki altın, gümüş ve sair kıymetli şeyleri, hububat ve yiyecek maddesi gibi ne varsa hepsini gemilere yükletmiş, hazinesindeki bütün mal ve eşyayı, kitap, mülk ve mücevherleri satarak paraya çevirmiş, bu serveti Mısır'a götürmüş ve hicrî 817 de hükümdar Melikü Nâsır Muhammed'in katına gelmişti. Nâsır ona saygı göstermiş, derecesini yükseltmiş, yüksek yere oturtmuş, ve münasip şekilde mal ve servetini

azar azar elinden almış, bu suretle servetinin tamamı elinden çıktıktan sonra, Lihyanî ancak Melikü Nâsır tarafından kendisine bağlanan aylıkla geçinmiş; haberleri sırasında anlatıldığı gibi, öldüğü 828 tarihine kadar da bu şekilde yaşamıştır. Devlet ricali, hükümdarları tarafından yokedileceklerini duyduklarında, bu gibi vesveselerle kendilerini ve servetlerini kurtarabilecekleri vehmine kapılırlar, bunlardan bazıları, bir tesadüf eseri olarak kendilerini kurtarmış iseler de, servetlerini kurtarmak hususundaki düşüncelerinde yanılmışlardır. Bunların, devlet hizmetinde bulunmakla nam ve şöhret kazanmaları, kendilerine sultanlar tarafından aylıklar bağlanmasına ve geçinmelerini temine yarar, yahut alışveriş ve çiftçilik gibi mesleklere intisabederek geçinirler. Devletler, aynı soydan gelen insanlar gibi, birbirlerine benzerler. Şair diyor:

Çoğa rağbet ve meylettirirsen, gönül, çoğa ve bola meyleder; az bile kanaate alıştırırsan, az bir nesne ile de kanaatlenir.

Rızkları, her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı temin eder. Fazl ve keremi başarılar bağışlar. Tanrı her şeyi bilir.

43. FASIL

Ücret ve aylıkları eksiltmek devletin gelirini eksiltir.

Bunun sebebi şudur: Devlet ile hükümdar dünyanın en büyük pazarı - alışveriş yeri - hük-

mündedir. Dünya bayındırlığının madde ve kaynağı da devlettir. Devlet ve hükümdar mal ve paraya muhtaç olur, geliri eksilir, tükenir, yahut da masrafları kısmazsa, devlet hizmetinde bulunan memur, asker ve devleti koruyanların elindeki para da azalır, bunlar akrabalarına ve hızmetlerinde bulunanlara vermekte oldukları aylıkları keserler. Bu suretle bunların da harcama güçleri azalmış, geçinme vasıtaları kısılmış olur. Halbuki bu kimseler, ahalinin çoğunluğunu teşkil eden diğer sınıflardan ziyade pazarlarda alışveriş ederler. Bunun bir sonucu olarak pazarlarda durgunluk başlar. Ticaret mal ve eşyasından az kâr gelir. Bu durgunluk devletin haraç kabilinden olan gelirini azaltır. Çünkü haraç ve diğer vergilerin kaynağı, yurdun bayındırlığına, alışveriş gibi muamelelere ve ahalinin kâr ve fayda elde etmek üzere çalışmasına bağlıdır. Gelirlerin bu yolla azalmasının bir sonucu olarak devletin parası azaldığı için, bundan devlet zarar görür. Çünkü yukarda anlattığımız gibi, devlet en büyük pazar ve bütün pazarların anası, gelir ve masrafların kaynağıdır. Devletin gelir ve masrafları azaldıktan sonra o nispette pazarlarda alışverişin azalması pek tabiîdir. Belki devletten ziyade pazarlar bundan müteessir olur. Üstelik para ve servet tebaa ile devlet arasında ortak olup, tebaanın elinden devlete, devletin hazinesinden tebaanın eline geçer ve bu suretle ikisinin arasında dolaşır. Devlet paraları saklarsa, tebaanın elinde para-

kalmaz. Bu, Tanrı'nın kulları için vaz'etmiş olduğu kanunudur.

44. FASIL

Zulüm bayındır yerleri yıkar, yurdun bayındırlığını giderir.

Bil ki, insanların mallarını zulüm yoluyla ellerinden almak, onların mal ve servet kazanmak hususundaki emel ve ümitlerini kırar. Çünkü, mal ve kazançları ellerinden alınan bu adamlar, sonunda mallarının yağma yoluyla ellerinden alınacağını bildikleri için, para kazanmak ve servet elde etmek üzere çalışmayı bırakırlar. Tebaa, zulmün derece ve genişliği nispetinde para kazanmaktan ve çalışmaktan elini çeker. Zulüm büyük nispette olup, bütün meslek ve sınıf mensupları ona mâruz ise, genel olarak, emel ve ümitler kırıldığı için, çalışmaktan ve para kazanmaktan el çekiş de o nispette büyük ve genel olur. Zulüm az ölçüde yapılırsa, işten el çekme de o nispette az olur. Bayındırlık, zulmün çokluğu, azlığı ve iş durumu ile ahalinin kendi istifadeleri için çalışmaları ve kazanç temin etmek üzere emek sarfetmeleri ile ilgilidir. Ahali kazanç temini için çalışmaktan çekinir de çalışmalar azalırsa bayındırlık durur ve pazarlarda durgunluk başlar, ekonomik durum altüst olur. Ahali geçinme şartları için; zulümlere mâruz kaldığı o bölgelerden, kazanç temin etmek maksadiyle, diğer ülkelere gi-

der. Bunun bir sonucu olarak o ülkenin nüfusu azalır, yurt boşalır, şehirler ve bölgeler harab olur; devletle hükümdarın durumu bozulur; çünkü devlet, bayındırlığın bir suret ve heykeli olduğundan, maddesinin bozulması ile suret ve heykel de bozulur. Sen bu hususta Mes'udî'nin, Fars'ların hallerine dair kendilerinin dinî başkanları Mubezan'dan naklettiği haberlere dikkat et. Hâdise Behram bin Behram'ın hükümdarlığı zamanında cereyan etmiştir. Behram, ahaliye zulüm ve hükümdarlık vazifesini ihmal ettiğinde, bu halinin sonucu, baykuş dili ile hikâye edilmek suretiyle kendisine anlatılmıştı. Hükümdar baykuşun sesini işittiğinde, Mubezan'ın kuşların dilini anlıyacağını tahmin ederek ondan baykuşun ne söylediğini sordu. Mubezan şöyle cevap verdi: "Günlerden bir gün erkek bir baykuş, dişi bir baykuşla evlenmek istediğinde, dişi baykuş mihir olarak onda, hükümdar Behram zamanında harabolan yirmi köyün kendisine verilmesini istedi. Erkek baykuş: Bu hükümdarın hâkimiyeti devam ederse, ben sana mihrin olarak bin tane harap köy vereceğim; senin bu şartını yerine getirmek kolay, diye cevap verdiğinde, hükümdar gaflet uykusundan uyandı, yanlış hareket etmekte olduğunu anladı. Mubezan ile başbaşa kaldı. Hükümdar Mubezan'dan bu hikâyeden maksadı ne olduğunu sordu. Mubezan maksadını şöyle açıkladı: Ey hükümdar! devlet, ancak şeriatin hüküm ve kaidelerini hâkim kılmak ve Tanrı'ya ibadet ve Tanrı'nın emirlerine uygun olarak ülkeyi idare

etmekle devam eder. Şariat dahi, ancak devlet sayesinde cari olur. Devlet ancak, devleti idare edecek insanlar sayesinde şevketli ve kudretli olur. Devleti idare edecek ve koruyacak olan memur ve askerler ancak, mal ve para sayesinde yaşıyabilirler. Para ve mal ancak yurdun bayındırlığı sayesinde elde edilir. Yurt ancak adaleti hâkim kılmakla bayındır olur. Adalet Tanrı'nın yaratıkları arasında kurulmuş bir ölçüdür. Onu Tanrı kurmuştur. Tanrı bu ölçünün başına bir idareci dikmiştir ki, o da hükümdardır. Ey hükümdar! sen tarla ve çiftliklere el uzatarak bu mülkleri sahiplerinin ellerinden aldın. Halbuki onlar bu çiftlik ve tarlaları imar ediyor, haraç ve vergiler ödüyorlar, onlardan para alınıyordu. Sen bu tarla ve çiftlikleri arpalık olarak maiyetinde olanlara, hademelerine ve havassına verdin; bunlar bu mülklere bakmadılar, bayındırlanması için çalışmadılar, bunun sonucunu düşünmediler. Senin yakın adamlarından oldukları için, haraç ve vergilerini ödemediler. Eskiden haraç ve vergi ödiyenlere zulüm ve cebrettiler, bunlar da zulme dayanamadan yaşıyabilecekleri diğer ülkelere göçettiler, oralara yerleştiler. İşte bundan dolayı tarlalar ve çiftlikler haraboldu, bunun bir sonucu olarak haraçtan elde edilen mal ve para azaldı, asker ve tebaa mahvoldu. Komşu hükümdarlar devletin yaşıyabilmesi için gereken vasıtaların arkası kesilmiş olduğunu bildiklerinden, Fars ülkesine göz diktiler, diye cevap verdi. Hükümdar din başkanının bu irşat ve nasihatlerini işittikten

sonra, devlet işlerine bizzat kendisi bakmağa başladı. Tarla ve çiftlikleri yakın adamlarının ellerinden alarak eski sahiplerine iade etti. Bunlar da eskisi gibi haraç ve vergileri ödemeye ve yurdu imara başladılar. Zayıf olanları kuvvetlendi. Fars yurdu imar edildi, yurtta bolluk ve refah başladı. Haraçları toplıyanların eline çok para geçti. Ordu ve asker kuvvetlendi Düşmanların açgözlülüğü ve ümitleri kesildi. Sınırlar asker ve silâhla doldu. Hükümdar devlet işlerine bizzat kendisi baktı. Hükümdarın hüküm sürdüğü günler mesut ve kutlu günler oldu. Devleti düzenlendi. Sen zulmün bayındırlıkları yıktığını ve yıkılmanın devlete zarar verdiğini, devletin düzenini bozduğunu bu hikâyeden anlarsın.

Sen, büyük şehir ve bölgelerde devletler tarafından zulümler icra edildiği halde, o bölgelerin yıkılmamış olduğu düşüncesine kapılmaktan sakın. Zulme uğrıyan bu gibi ülkelerin yıkılmaması, o ülke ahalisinin hali ile zulüm ve tecavüzün nispet ve tenasübünden ilerigelmektedir. O şehir veyahut bölge, büyük, çok bayındır ve ölçüsüz nispette bolluk içinde yüzdüğünden, zulüm ve tecavüzlerin tesiri ile servet ve bayındırlığının eksilmesi cüz'i nispette ve derece derece olur. Yurt geniş ve serveti büyük ölçüde olunca tesirleri açık gözükmez. Bu zulmün eseri ancak bir müddet geçtikten sonra gözükecektir. Ahalisini zulme katlandıran bu devletin, o yurt harabolmadan önce yıkılması, onun yerine diğer bir devlet kurularak ciddiyeti ve doğruluğu ile yırtıklara ya-

ma vurması ve gizli kalan bu gedikleri onarması mümkündür. Bundan dolayı zulümden hâsıl olan bu gedik ve yıkıntının eserleri duyulmadan eski halini alabilir. Fakat bunun vukuu seyrektir.

Bu açıklamadan anlaşıldığına göre, zulüm ve tecavüzlerin vukuu şüphesizdir ve zaruridir. Biz bunu yukarda anlatmıştık. Bu zulmün suç ve zararları o devlete aittir.

Sen zülmü, sadece, mal ve mülkleri sebepsiz olarak, karşılığında bir şey vermeden veya bedelini ödemeden halkın elinden almaktan ibaret sanma! Gerçi zulmü bu şekilde anlamak âdeti meşhurdur. Hakikatte zulmün mânası bundan daha geniştir. Kim olursa olsun, birinin mülkünü elinden alan, işinin ücretini eksilten, kesen ve bir nesneyi haksız olarak birinden istiyen veyahut şeriatin yükletmediği bir hakkı birine yükleten kimse zulmetmiş olur. Haksız olarak vergi toplıyanlar zalimlerdir, ahalinin malına tecavüz eden, haklarını ellerinden çekip alan ve insanların herhangi bir hak ve hukukunu tanımıyan ve ödemiyenler zalimdirler. Umumiyetle mülkleri sahiplerinin ellerinden çekip alanlar zalimdir, bunların her biri yurdun bayındırlığını giderdiği için zarar ve ziyanı devlete aittir. Çünkü devlet bir suret ve heykelse, bunlar, o suretin maddesidir. Çünkü bu zulümlerin her biri, mâruz olanların iş ve çalışma kabiliyet ve kudretlerini azaltmaktadır. Bil ki, şâri'in, zulmü haram etmesinin sebep ve hikmeti işte budur. Bu da zulmün, dünyanın bayındırlığını gidermesinden ve dünyayı yıkmasından

ilerigelmektedir. Dünyanın bayındırlığını kaybetmesi, beşer cinsinin yok olmasını icabettirir. Şeriatin bütün maksat ve emirlerinde, riayet edilmesi zaruri olan beş temel gözetmesinin umumî olan hikmeti de budur. Bu beş temelin birincisi dinî, ikincisi nefsî ve şahsî, üçüncüsü aklî, dördüncüsü neslî, beşincisi mal ve serveti korumaktır. Bildiğin gibi, zulüm bayındırlıkları yıkar. Zulümde mevcut olan bu sebeplerden her biri nesli mahveder. Bundan dolayı şâri'in zulmü haram etmesi çok mühimdir. Kur'an ve hadîslerde zulmü haram eden deliller saymakla tükenmez derecede çoktur. Herkes zulmetmek kudretinde olsaydı, herkes tarafından yapılabilen ve neticede nev'i bozulmaya götüren suç ve zulümlerin karşılığı olmak ve zulümden menetmek üzere zina, adam öldürme ve şarap içerek sarhoş olmanın karşılığı olarak tâyin edilen cezaları andığı gibi, zulümlerin cezalarını da anardı. Nitekim herkes tarafından işlendiği takdirde, işlenen günahları anarken cezalarını da anlatmıştır. Fakat zulüm ancak kudret sahipleri, sultan ve hükümdarlar (ve onların memur ve valileri) tarafından yapılabildiği için, şeriat zulmü son derecede zem ve takbih etmiş ve tehditleri tekrarlamış ise de, cezalarını anmamış; bu tehdit ve tekrardan maksat da zulmetmek kudretinde olanın kalbinde, Tanrı korkusu husule getirerek zulümden el çektirmektir. Tanrı, kullarına hiç bir vakit zulmetmez.

Yol kesenlere, yolcu veyahut muhafızlarla savaşanlara karşı şâri', (el ve ayakların) birbiri-

ne ters taraftan, meselâ, sol el ve sağ ayakların kesilme cezasını tâyin etmiştir. Halbuki yol keserek zulmetmek herkesin yapacağı bir cinayet değildir, ancak bu zulmü kuvvet ve kudret sahibi olanlar yapabilirler, diye itiraz edildiği takdirde, bu itiraza iki bakımdan cevap verilebilir. Birinci cevap: Bu cezalar birçok bilginlerin anlattıkları gibi, yol kesenlere, adam öldürdükleri, mal ve eşyaları yağma ettikleri için verilir. Adam öldürme veyahut mal gaspetme ancak buna muktedir olduktan sonra yapılabilen bir cinayettir. Ceza, yol kestikleri için değildir. İkinci cevap: Her yol kesen zulme muktedir diye tavsif edilemez. Çünkü bizim zulümden maksadımız, elini uzattığında kimsenin ona karşı koyamıyacağı ve dünyanın harabolmasına sebebolan hareketlerdir, yol kesenler ise, bu mânada kudret sahibi değildirler. Çünkü yol kesenlerin kudreti ancak gelip geçenlerin ellerinden mallarını almak için bir vesile teşkil eden korkutmaktan ibarettir. Yol kesenlerin bu zulmünü defetmek kuvveti ise, şeriat, idare ve politika bakımından herkeste mevcuttur. Bunları defetmek üzere herkes harekete geçebilir. Onların kudretleri bayındırlıkları yıkacak derecede değildir.

Yüce Tanrı, her irade ettiğini yaratmaya muktedirdir.

Fasıl:

Dünyanın bayındırlığını gideren ve bozan zulümlerin en büyüğü ve şiddetlisi tebaayı haksız

olarak işe zorlamak ve çalıştırmaktır. Çünkü aşağıda geçim bölümünde anlatacağımız gibi, iş ve çalışmalar sermaye kabilindendir. Çünkü geçim ve kazanç medenî topluluğun (sây ve amel)lerinin kıymetidir. Bundan anlaşıldığına göre, iş ve çalışma, para ve mal kazandıran vasıtalardır. Gerçekten ise insanların iş görmek ve çalışmaktan başka sermayeleri yoktur. Çünkü dünyanın imarı için çalışan tebaa, ancak bizzat kendi elleri ile iş görerek geçinmelerini temin eder ve hayatlarını kazanırlar. Bunlar, kendi görevleri olmıyan işleri yapmaya zorlanır ve mecburi hizmete tâbi tutulurlarsa kâr ve kazançları kaybolur, bundan dolayı (sây ve amel)lerinin kıymeti ellerinden zorla alınmış olur; halbuki (sây ve amel) onların sermayeleridir. Bu suretle tebaa zarara sokulmuş ve geçinme vasıtalarının çoğu ellerinden alınmış olur; belki de onların bütün geçinmeleri iş ve çalışma ile temin olunur. Tebaanın mecburî hizmetlere tâbi tutulması tekerrür ederse, bu zorlama onların çalışarak yurdu imar etme emel ve ümitlerini kırar, nihayet bu işten büsbütün ellerini çekerler, bunun bir sonucu olarak yurdun bayındırlığı gider, bayındır yerler yıkılır. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı daha iyi bilir, ancak onun yardımiyle başarılar elde edilir.

Fasıl:

Zulmün bundan daha büyüğü, yurdun bayındırlığını gidereni ve devlete en zararlısı, tebaanın elindeki mal ve eşyasını zorla ucuz fiyatla sa-

tın almak ve devlete ait mal ve ticaret eşyasını en yüksek fiyatla zorla tebaaya satmak ve tebaayı bu malları almaya zorlamaktır. Devlet ricalinin ulularıı, yüksek fiyatla sattıkları bu eşya ve metaı, parasını bazan peşin olarak ödetmeden, taksitle satarlar; tebaa da, değerlerinden dun ve ucuz fiyatla satmaya mecbur edildiği mahsullerinin zararını, yüksek fiyatla satın aldıkları bu eşya ve metaı, fiyatlar yükseldiği ve revaç bulduğu vakit satarak çıkartabiliriz, düşüncesiyle kendilerini teselli ederlerse de, bu ümitleri de boşa çıkar. Çünkü zorbalar, ödeme vakti geldi diye zorlarlar, tebaa da bu metaları en ucuz fiyatla satmaya mecbur olur, bu yolla bu iki alışverişin zararından asıl sermayeleri müteessir olur. Bu yol üzere zorla, ucuz fiyatla satın alma ve en yüksek fiyatla satma usulü şehirde ticaretle meşgul olan ve her taraftan mal getiren tacirlere, yiyecek maddeleri, meyvalar, çanak, tabak, tencere ve diğer hırdavat eşyası satanlara ve dükkân sahiplerine de tatbik edilir, zarar ve ziyan her sınıf ve tabakaya ve bütün tebaaya şâmil olarak umumî bir belâ halinde devam eder, bunlar sermayelerini kaybederler, sermayeleri kaybolduğu için zarar ve ziyanları kâr ile de doldurmak imkânsızlaşır. Bunlar, pazarlardan çekilip gitmekten ve alışverişi bırakmaktan başka çare bulamazlar, pazarlarda durgunluk husule gelir. bundan dolayı hariçten, satmak için ticaret eşyası getirenlerin, mal ve eşya almak üzere gelenlerin sayısı azalır, pazarlarda durgunluk husule gelmesiyle tebaanın ge-

çinmesi zorlaşır, çünkü onlar satmak ve satın almak sayesinde geçinmektedir. Pazarlar boş kalmakla tebaanın geçim zorluğuna uğramasının bir sonucu olarak, o nispette devletin geliri azalır ve bütçesi bozulur, çünkü devlet, ömrünün orta çağında iken geliri, hariç ve kafa vergisi gibi normal vergilerdir. İhtiyarlama çağı başlangıcında ise, devlet, pazarlarda satılan yiyecek maddelerinden ve her nesneden baç ve vergiler alır, gelirini bu yoldan temine çalışır. Yukarda anlattığımız gibi, bunların her biri devletin iş ve idaresini altüst eder, yurdun ve ülkenin bayındırlığını giderir. Bu çöküntü yavaş yavaş husule geldiği için hissedilmez, bu gibi vesilelerle tebaanın mal ve parasını elinden almanın devlet ve tebaaya olan zararları işte bundan ibarettir.

Mal ve eşyasını parasız olarak tebaa ve ahalinin elinden almak, ailelerine tecavüzlerde bulunmak, haksız olarak kanlarını dökmek, ırz ve namuslarını kirletmek ise, birdenbire bozgunluğa sebebolur. Bundan dolayı, şâri', bunların hepsini de menetmiş, satmak ve satın almak suretiyle geçinmeyi meşru, başkasının malına el uzatmayı yasak etmek suretiyle kargaşalık, fitne ve bozgun ile bayındırlıkların yıkılmasını intaç eden ve geçinmelerini altüst eden fesat ve zulümlerin kapılarını kapatmıştır.

Bil ki, devlet, hükümdar ve devlet ricali, zevk ve refaha dalarak para ve büyük servete ihtiyaç duydukları için bu zulüm ve fesada saparlar. Giderleri çoğaldığı için mûtat usul ve

kaidelere göre toplanan vergiler ihtiyaç ve masraflarını kapatamaz, bunları kapatmak üzere türlü adlar ve bahanelerle vergilerin çeşit ve miktarını çoğaltırlar, bu paralarla masraflarını kapatmak isterler; fakat hayatın süs ve zevki gittikçe arttığı için masraflar da o nispette fazlalaşır, bunun bir sonucu olarak tebaa ve ahaliden daha çok nispette para çıkartmağa muhtaç olurlar ve ihtiyaç derecesi artar, devlet yıkılıncaya, iz ve eseri ortadan yok olup gidinceye kadar onun israf ve ihtiyaçları artmakta devam eder. Nihayet başa geçmek istiyenler galebe çalarak devlete sahibolurlar. Her şeyi Tanrı bilir.

45. FASIL

Devletlerde halktan perdelenme usulünün, kapıcıbaşılığı - mabeyincilik görevinin nasıl ihdas edildiğine ve devletlerin ihtiyarlama devresi geldiğinde perde arkasına çekilmenin artmasına dair.

Bil ki, yukarda anlattığımız gibi, devletler ilk kuruluş çağında hükümdarlığın icaplarından uzak bulunurlar. Çünkü devlet bu devrede teşkilât işini tamamlamak ve istilâları sona erdirmek için yardımcı uruk ve boylara muhtaçtır. Göçebelik ise, asabiyyetin, yani devleti kuran ve koruyacak urukların bir hususiyet ve geleneğidir. Kuruluşunda dine dayanan bir devlet ise, o devlet hükümdarlığın icap ve taleplerinden uzak bulunur. Devlet galebe ve kuvvetle kurulmuş ise,

galebe ve üstünlüğe âmil olan göçebelik hayatı dahi hükümdarlığın talep ve icaplarından uzaktır, devlet ilk kurulduğunda göçebe ise, o devletin başkanı göçebeliğin dar yaşayışına alışmıştır; o, halka yakındır, onun katına girmek kolaydır, yani o devlette kapıcıbaşılığı (mabeyincilik) gibi bir görev yoktur. Devlet başkanı şevket ve ululuk devresine girerek her şerefi kendi şahsında topladıktan sonra yakın adamları ve devlet ricali ile başbaşa kalarak devletin önemli işlerini onlarla konuşmak ister, çünkü bu devrede hükümdarın maiyeti çoğalmış olur, imkân dahilinde halktan uzak kalmak ister. (Fakat tebaanın şikâyetlerini ve dileklerini dinlemek üzere halk ile temasta bulunmaya mecbur olduğu için) yardımcılarından ve yakın adamlarından güvendiği birisini kapısına memur eder. Bu yolla kapıcıbaşılığı (mabeyincilik) görevi ihdas olunur. Devlet, şevket ve kudret kesbederek hükümdarlık tabiat, hal ve şeklini aldıktan sonra, makamın talep ve icapları sebebiyle hükümdarın kılık ve karakteri değişir, bu kılık garip ve acaip olup, ayrı bir özelliği vardır. Devlet bu şekli aldıktan sonra, onun başında bulunan hükümdar, hükümdarlığın bu tabiatine uyarak ona göre muameleye ve devlete karşı yapılması gereken kaidelere riayet etmeye ve ettirmeye mecbur olur. Hükümdarlığın bu tabiatini bilmiyenlerin bu kaidelere riayet etmemeleri mümkündür. Bunlar bilgisizliklerinden dolayı hükümdarları memnun etmiyecek muamelede bulunarak onları darıltırlar ve bunun öcünü alacak bir hale ge-

tirirler. Hükümdarlara karşı göz önünde tutulması gereken edep ve kaideleri onun yardımcısı olan yakın adamları bilirler. Bundan dolayı hükümdarlar, bu edepleri bilen havasstan başkasını yanlarına sokmazlar, katlarına girenlerin hükümdarlık edep ve kaidelerine aykırı olan ve kendilerini kızdıran muamele ve hareketlerini görmek istemezler, bu riayetsizliklerinden dolayı da ziyaretçileri cezaya çarptırmak istemezler. Bu sebepten devletlerde iki türlü kapıcı tâyin etmek âdet oldu. Biri hükümdarı halktan perdeliyen genel mahiyetteki kapıcı olup, kabul zamanlarında halkı sultanın katına sokar. Diğeri özel mahiyette olan Kapıcıbaşı (Başmabeyinci) olup, hükümdarı halktan gizler, hükümdarın katına ancak yakınlarını ve devlet ricalini sokar, bundan dolayı Hâcib (Kapıcıbaşı) adı, daha özel anlamda bu sonuncu kapıcıbaşına tahsis edildi. Genel mahiyette, yani hükümdarı halktan perdeliyen (ancak resmî kabuller sırasında halkı hükümdarın veyahut halifenin katına sokan) kapıcıbaşı, devletlerin ilk kuruluş çağında tâyin olunur ki, bunu yukarda andık. Nitekim Emevî'ler devletinde Muaviye ile Abdülmelik zamanında halifelerin kapısına bu sınıftan olan kapıcılar tâyin olunmuştur. Halifeyi halktan ayıran perdeye memur edilen adama "perdeci" anlamına gelen "Hâcib" adı verilmiştir. Bu ad, doğru bir iştikak kaidesine göre (perde anlamına gelen "hicab"dan terkibedilerek) verilmiş bir addır. Emevî'ler devleti yıkılarak Abbasî devleti kurulduktan sonra, devlette bolluk

genişlik ve gösterişli yaşayış başlıyarak halifeler hükümdarlık durum ve tabiatini alınca, ikinci bir hicab (perde) ortaya koymak icabetti. Bu perdeye memur olana, daha özel anlamiyle Hâcib (Perdedar-Başmabeyinci) adı verildi. Bu suretle halifelerin saraylarında iki salon ayrıldı. Onlara dair haberler sırasında söylendiği gibi, biri "Amme yurdu" diğeri "Hasse yurdu" adiyle anıldı. Devlet başkanı (Halife) devletin idaresinden el çektirilerek gözaltına alındıktan sonra, üçüncü bir perde ihdas edildi. Bu perde öteki iki perdeden daha özel bir mahiyette idi. Devlet ricali ve havass, halifeler soyundan gelen erkek çocukları tahta çıkardıktan sonra, bunları kendi hükümleri altına almak istediklerinde, halifeyi hükmü altına alan kimse, halife ile temaslarda bulunmaların hükümdarlığın mehabetini gidereceği, edep ve kaidelerini bozacağı bahanesiyle, hükümdarın babasının yakın adamlarını onun katına sokmamakla işe başlar. Halifeyi gözaltına alanın bundan maksadı, görüşenlerin halifeye tesir etmesine ve kendisini yanından atarak yerine başkasını tâyinine engel olmak ve hükümdar üzerine olan baskısını devam ettirmektir; bu maksatla halife üçüncü bir perde arkasına alınır. Hükümdarlar, en çok, bu üçüncü perde arkasına, devletin son günlerinde alınırlar ki, biz bunların devlet idaresinden el çektirilmesinden söz açarken bunu anlatmıştık. Hükümdarın bu üçüncü perde arkasına alınması, devletin ihtiyarlıyarak kuvvet ve kudretini kaybetmiş olduğunun bir belirtisidir. Hükümdarı bu yolla üçüncü bir

perde arkasına alma, zorbayı kendi başına hüküm sürmeye kışkırtan şeylerdendir. Bu ise devlet başkanlarının başlarına gelmesinden korktukları bir haldir. Devlet ihtiyarlıyarak, eski hükümdarların torunları, bağımsız olarak devleti idare etmek kudretini kaybettikten sonra; hükümdarları gözaltına alarak devleti idare edenler; devlet idaresini ele geçirerek kendi başına hüküm sürmek sevdası nefislerde yerleşmiş bir hal olduğu için; sonradan bağımsız hükümdar olmaya teşebbüs ederler. Bahusus hükümdarların oğullarından birini terbiye ederek hükümdar adayı yetiştirmek (veyahut hükümdar soyundan bir zayıf kimseyi) tahta çıkarmak gibi bir bahane elde ettikten sonra bu ümide kapılırlar.

46. FASIL

Bir devletin ikiye bölünmesi

Bil ki, devletin ihtiyarlamasının alâmetlerinden biri de, o devletin parçalanmasıdır. Bunun sebebi şudur: Devlet büyüyüp şevket kazanarak, genişliği ve serveti son haddine vardıktan, devletin başında bulunan kimse, şeref ve ululuğu kendi şahsında topladıktan ve şevketi kendine tahsis ettikten sonra, bu ululuğu başkalarının kendisiyle paylaşmasını istemez; akrabalarından hükümdarlığa aday olacak diye şüphe ettiklerini yok etmekle ortaklaşmaların sebeplerini ortadan kaldırır. Hükümdarlıkta ve devlette hükümdarın or-

takları olan akrabaları hayatlarından korkarak, kendileri gibi tehlikeye mâruz olanlarla birlikte uzak bölgelere çekilmek imkânını bulabilirler. Bu devrede zaten devletin sınırları daralmaya başlamış olur. Hükümdarın akrabasından olup, ülkenin uzak bölgesine çekilen ve hükümdarlığı elde etmek maksadiyle hükümdarla mücadele eden kimse, devletin sınırlarının daralması nispetinde kudret kazanır, devleti hükümdarla paylaşıncaya veyahut buna yakın bir kudret sahibi oluncaya kadar nüfuzu artmakta devam eder. Arap İslâm devleti kudretli, düzgün, toplu ve sınırları genişlemekte iken, Abdü Menaf-oğulları ve asabiyyetleri, Muzar'lardan olan diğer uruk ve boylardan kuvvetli ve üstünken hiç bir vakit aralarında ikilik ve ayrılık baş göstermemiştir. Havariç, bid'at, yani Peygamber ve sahabeleri çağındaki inanlara aykırı bir mezhep kurarak, bu inanları uğrunda canlarını feda etmeye başlayıncaya kadar bu birlik devam etmiştır. Havariç'in, devlet başına geçmek ve başkan olmak için savaşmıyorlardı. Onlar kuvvetli bir asabiyyet ile karşılaştıkları için maksatlarına eremediler. Emevî'ler devleti yıkıldı, Abbasî'ler devletin başına geçtiler. Bu sırada Arap devleti artık son derecede kudret ve şevkei sahibi olmuş, bolluk ve mükellef bir hayatın içine dalmıştı. Zevk ve nimetlere dalmanın bir sonucu olarak, devletin uzaktaki sınırları daralmaya başladı. Abdurrahman Dahil, İslâm ülkesinin uzaktaki bir parçası olan Endülüs'e vardı. Orada bir devlet kurdu. Endülüs'ü Abbasî'ler dev-

letinden ayırdı. Bu suretle bir devlet ikiye bölündü. Sonradan İdris, Batı Afrika'ya gitti, orada Abbasî'lere karşı harekete geçti. Berber'lerden Evrebe, Megile ve Zinata urukları (ona biat edip) arka oldular. O, Yakın ve Uzak Batının bir kısmını ele geçirdi. Bundan sonra Abbasî'ler devleti küçülmekte devam etti. Beni Ağleb, Abbasî'lere boyun eğmekten kaçındılar. Şiî'lerin (Peygamber ailesi taraftarlarının) isyanı bunu takibetti. Kitame ve Sinhace'ler onlara biat ettiler ve çağrılarını yaydılar, Efrikiyye (Kuzey Afrika) ile Batı Afrika'yı, sonradan Mısır, Şam ve Hicaz'ı ele geçirdiler, İdrisî'leri yendiler, bu yolla Abbasî'ler devletinden diğer iki devlet teşekkül etmiş oldu. Arap devleti, İslâmiyetin nüvesini teşkil eden Arap kavminin yaşadığı ve onların asıl yurtları olan ülkelerin ortasında Abbasî'ler, eski devletleri ve Doğudaki halifeliklerini yeni baştan Endülüs'te kuran Emevî'ler ve Kuzey Afrika ile Mısır, Şam ve Hicaz ülkelerini sınırları içine alan Ubeydî'ler devleti olmak üzere üçe ayrıldı. Bu devlet ondan ayrılan öteki devletlerin yıkılmasına yakın bir zamana kadar veyahut hepsi yıkılıncaya kadar hüküm sürdü. Abbasî'ler devletinden ayrılarak başka devletler de kuruldu. Maveraünnehr ve Horasan'da Saman-oğulları, Deylem ve Taberistan'da Alevî'ler devleti kuruldu. Deylem'de Alevî'ler devletinin kurulması Deylem'lilerin Acem ve Arap Irak'ını ve Bağdad'ı ele geçirmelerinde ve halifeleri hükümleri altına almalarında bir âmil oldu. Bundan sonra Selçukoğulları zuhur edip,

Abbasî'ler idaresinde bulunan bütün bu ülkelere sahiboldular. Sonradan Selçuk-oğulları devleti dahi, haberleri sırasında meşhur ve belli olduğu gibi, devletleri büyüdükten sonra, birkaç devlete ayrıldı. Batı Afrika'daki Sinhace'ler devleti dahi şevketin son derecesine erdikten sonra, Badi bin Mansur zamanında, amcası Hammad ona isyan etti ve Evras dağı sırasındaki Arap bölgelerinin Tilmisan ve Meleviyye'ye kadar olan yerlerini kendi idaresine aldı; Kitame dağında, Mesile'nin hizasında Kal'ayı bina ederek oraya yerleşti. Sinhace devletinin Titra dağındaki Eşir adını taşıyan merkezini ele geçirerek ve Badis hanedanının elinden alarak diğer bir devlet kurdu. Bunun bir sonucu olarak Badis hanedanı, her ikisi de yıkılıncaya kadar Kayrevan ve çevresine hâkim olarak yaşadı Muvahhidîn devletinin hali de böyledir. Bu devlet kuvvet ve şevketini kaybettikten sonra Ebu Hafs-oğulları, Kuzey Afrika'da ona karşı isyan ederek kendilerinden sonra hüküm sürecek olan torunları için Kuzey Afrika çevresinde yeni bir devlet kurdular. Devletleri büyüyerek şevket ve kudretin son haddini bulduktan sonra torunlarından dördüncü halifeleri olan Ebu İshak İbrahim'in oğlu Ebu Bekir Zekeriyya Yahya Batıdaki ülkeler üzerine yürüdü. Orada Becaye, Kusantiniyye ve çevresinde bir devlet kurdu. Ebu Zekeriyya öldükten sonra torunları bu devlete vâris olup, devleti ikiye böldüler. Ebu Zekeriyya'nın torunları devletin başkenti olan Tunus şehrindeki tahta dahi sahip oldular. Bundan sonra

devlet bunların torunları arasında bölündü. Sonradan yurtları istilâlara uğradı. Bazan bir devletten iki, üç ve bundan ziyade devlet kurulur ve o devlet, kuranların soylarından gelmiyenler arasında bölünürdü ki, Emevî'ler devleti yıkılarak onun yerinde kurulan feodaliteler; Doğuda Arap olmıyan kavimlerin kurdukları devletler; Kuzey Afrika'da Sinhace'lere ait olan topraklarda kurulan devletler bunun birer örneğini teşkil eder. Devletin son günlerinde bunlara ait olan kalelerden her birinde âsiler zuhur ederek, yukarda anlattığımız gibi, bağımsız olarak hüküm sürdüler. Aşağıda anlatacağımız gibi, o çağdan biraz önce Kuzey Afrika'daki Cerid ve Zab ülkelerinin durumu da böyle olmuştur. Nimet ve zevklere dalarak mükellef yaşamanın bir sonucu olarak her devletin ihtiyarlama çağı gelir. Üstünlük ve galebeyi sağlıyan kuvvetin kırılması sonucunda, devleti kuran hanedan soyundan gelen yahut da o devletin ileri gelenlerinden, zorbalıkla devletin idaresini ellerine geçirenler arasında ülkenin bölünmesi bir zarurettir. Yeryüzüne ve yeryüzünde yaşıyanlara Tanrı vâris olur.

47. FASIL

Bir devleti ihtiyarlık bastıktan sonra, o devlet bu baskıdan kurtulamaz. Devletin ihtiyarlama çağını gösteren alâmetleri ve birbiri arkasından gelen ihtiyarlamanın sebep ve âmillerini yukarda anlatmıştık. Bu alâmet ve sebeplerin devletlere

ârız olmasının devletin tabiatinden ilerigeldiğini ve hepsinin de tabiî haller olduğunu yukarda açıklamıştık. İhtiyarlama, devlet için tabiî bir hal ise, bu çağın gelmesi de tabiî. hallerdendir. hayvanî mizaç ve tabiatlerdeki ihtiyarlama gibidir. Bu ihtiyarlama hali tabiî olduğu için tedavisi kabil ve giderilmesi mümkün olmıyan bir hastalıktır. Tabiî olan haller değişmez. Politika ve idare işlerinde uzman olan devlet adamlarından birçoğu bunu ve devletin üzerine ihtiyarlama hastalığının çöktüğünü anlar ve def'ini mümkün sayarak önünü almak maksadiyle devletten ve devletin mizacından ihtiyarlama hastalığını gidermeye koyulur. Devletin ileri gelenleri, bu hastalığın kendi kusurlarından, gafletlerinden ileri geldiğini sandılar. Fakat iş onların düşündüğü gibi değildir. Çünkü bu, devlet için tabiî bir haldir. Devlet başkanının ve devlet ileri gelenlerinin israf ve mükellef hayata alışmış olmaları buna engeldir. Çünkü itiyat ikinci bir tabiat hükmündedir. İtiyatların diğer bir derecesi de var. Nitekim biri babasının ve ailesi âzasından çoğunun atlas ve diba giydikleri, silâh ve at takımlarını altın ile süsledikleri zamanı idrak etmiş ve ahali arasından çekilerek, halktan perdelenerek kendi başlarına ayrı meskenlerde oturduklarını ve maksurelerde namaz kıldıklarını görmüş ise, o kimsenin bunları bırakarak kaba giyimler giymesi ve halk arasına karışması mümkün değildir. Çünkü itiyatlar buna engeldir. O hükümdar, bu süs ve nimetleri bırakarak kabalığa dönerse, onu takbih ederler, bu itiyatları bir-

denbire bıraktığında onu çılgın ve vesveseye kapılmış sayarlar. Bu hareketinin o hükümdarın başına felâketli haller gelmesine sebep ve devletin yıkılmasında bir âmil olmasından korkulur. Tanrı elçilerinin bu gibi itiyatları reddederek bunlara karşı gelmiş olduklarını düşün, peygamberler ilâhî kuvvet ve semavî yardım sayesinde bu âdetleri değiştirebilirler. Devleti kuran ve koruyan uruk ve boylar kudretlerini kaybetmiş olabilirler; bu devrede tekellüflü itiyatlar tebaanın kalbinde asabiyyet ve muhabbet yerini tutabilir. Zaten asabiyyet zaafa uğramış, izleri de kalblerden silinmiş olduğu için, üstelik devlet ve hükümdarlığın bu ihtişam ve ziynetleri de ortadan kaldırılırsa, tebaanın devlete karşı cesaretli davranarak onu yıkmaya teşebbüs etmesi mümkündür. Bu devrede devlet hükümdarlığın bu süs ve ihtişamlarını silâh gibi kullanarak imkân dahilinde kendisini korumaya çalışır. Büsbütün yıkılıncaya kadar bu şekilde hareket eder. Devlette, hayatının son günlerinde ihtiyarlık hastalığından kurtulmuş olduğu vehmini verecek olan bir kuvvet husule gelebilir. Bu kuvvetin gözükmesi, devletin can çekişmekte olduğunu gösterir. Devletin yıkılma çağındaki bu hali, yanmakta olan çerağ fitilinin haline benzer. Çünkü fitil söneceği zaman parlar ve yanmakta olduğu vehmini verir. Halbuki onun bu parlaması sönmesinden ibarettir. Burada söylediklerimize dikkat et. Yüce Tanrı'nın bütün varlıklar için vaz'-ettiği kanunu budur. Her varlığın, takdir edilen çağında, yokolup gitmesi ve vücuda gelmesi mu-

hakkaktır. Bu, Tanrı'nın varlıklar için koyduğu kanunu ve genel olan hikmetidir.

48. FASIL

Devlette fesat ve zaafın husulü keyfiyetine dair

Bil ki, devlet iki temel üzerine kurulur. Bu temellerden biri şevket ve asabiyyet olup, kuvveti ordudan ibarettir. İkinci temel asker beslemek için ve devletin her halinde ve zorluklara katlandığı vakit muhtaç olduğu paradır. Bundan dolayı devlette husule gelecek fesat ve bozgunluk bu iki temelin zaafından ilerigelir. İlk önce devletin şevketini, koruyan kuvvetini bozacak ve zaafa uğratacak olan sebepleri anlatalım. Bundan sonra ikinci âmil olan para ve gelir meselesini açıklarız.

Bil ki, yukarda anlattığımız gibi, devlet ancak asabiyyetin kuvvet ve kudretiyle kurulabilir. Bu asabiyyetin bütün diğer boy ve urukları kendi idaresi altında toplıyabilecek kudrette olması gerektir. Bu asabiyyet ise, devleti kuran başkanın kendi boy ve uruğudur. Devlet kurulup da zamanla hükümdarlığın tabiî icaplarından olan tekellüflü bir hayat devresi başlayınca hükümdar asabiyyetlerin kudretini kırmaya başlar. Bu işe de ilk önce kendi aşiretinin ve hükümdarlığı kendisiyle ortaklaşan akrabalarının kudret ve şevketlerini kırmakla başlar. Akrabaları, devletteki mevki, ulu-

luk ve üstünlüklerinden dolayı herkesten çok devletin servet ve refahından faydalandıkları için, iki yıpratıcı kuvvetin tesiri altında kalırlar ki, biri nimet ve refaha dalma, diğeri hükümdarın kahrıdır. Devlet sağlam bir şekilde bir başkanın el ve idaresinde kurulduktan sonra gösterilen bu şiddete karşı kalblerde kin ve düşmanlığın yerleşmesi suikast ve öldürüşlere kadar götürür. Hükümdar, akrabalarının kendi hayatına kastetmelerinden korkarak gayret ve hamiyetin sevkiyle, onları öldürmek, kuvvetsiz düşürmek ve alışmış oldukları nimet ve bolluktan mahrum etmek suretiyle mahvetmeye başlar. Bunun bir sonucu olarak onlar mahvolur, sayıları azalır, bununla beraber, devleti koruyan ve kuran diğer boyların asabiyyetlerini de kendi kudreti ile kendisinde toplıyan büyük asabiyyet, başka bir deyimle, devletin dayanağı olan büyük kuvvet de çözülür, bozulur ve gevşer. Hükümdar, bundan sonra devletin bağış ve ihsanları sayesinde yetişen ve terbiyelenen azatlılarının bahadırlarını akrabaları yerine geçirir, bunlardan yeni bir asabiyyet, devleti koruyan bir kuvvet teşkil eder; fakat bu kuvvet hükümdara karabet ve kardeşlik bağları ile bağlanmamış olduğu için, sağlam bir asabiyyet değildir. Tanrı, kardeşlerin kalblerinde birbirlerini himaye ve şefkat duygusu yaratmış olduğu için, asabiyyet ve onun kuvvet ve bağlarının akrabalık ve kardeşlik olduğunu yukarda açıklamıştık. Bunun bir sonucu olarak devlet başkanı kendi boyundan ve tabiî olan yardımcılarından ayrılarak tek ba-

şına kalmış olur. Hükümdarın bu halini duyan diğer asabiyyetler, tabiî olan hamiyetin sevkiyle, gerek hükümdarın kendisine ve gerek yakın adamlarına cesaretle karşı koymaya başlarlar. Devlet başkanı onları takibederek birer birer sırasiyle yokeder. Hükümdar, bu asabiyyetleri mahvettikten sonra, devleti korumak üzere, mensuplarından diğer kuvveti arka edinir. Bunların da ilk karşılaştıkları yıpratıcı kuvvet nimet ve zevklere dalma olup, bunlar da bu bolluk ve tekellüflü hayat içinde mahvolurlar. Kalanları ise, tabiî olan asabiyyetin hususiyetlerini kaybederek, ancak devletin ululuğu ve gösterişli hayatı içinde geçinerek devleti korumaktan âciz bir hale gelmiş olurlar, sayıları azalır, ülkenin etraf ve sınırlarını koruyan kuvvetler de o nispette eksilir. Merkezden uzak olan bölgedeki hanedan mensubu ve başkaları, ahalinin kendilerine biat edeceğini, bu yerleri korumak üzere asker gelmiyeceğini düşünerek, ahaliyi kendilerine biate çağırırlar. Bu suretle devleti koruyan kuvvet azaldıkça âsiler, devletin merkezine en yakın olan yerlere kadar sokulur, bu sırada devletin büyüklüğü ve genişliği nispetinde iki veya üç devlete ayrılması mümkündür ki, bunu yukarda açıklamıştık. Bundan sonra devletin idaresi her ne kadar başka bir asabiyyetin, hanedanın mensup olduğu uruktan başkasının idaresine geçerse de, üstünlükleri ve hâkimiyetleri ile tanınmış, ata ve babalarından beri devletin idaresini ellerinde tutmuş olanlara itaat dinî bir inan şeklini almış olduğu için, yeni ge-

lenler de eski hanedanın hâkimiyetini tanır ve onlara itaat ederler. Bu yolla hâkimiyetleri tanınmış ve bir inan halini almış olan sülâleler asabıyyetten müstağni olabilirler.

İslâmiyet çağındaki Arap devleti bunun bir örneğidir. İslâmiyetin ilk çağlarında Araplar Endülüs, Hint ve Çin'e kadar olan yerleri ellerine geçirerek oralarda hüküm sürdüler. Abdü Menaf-oğulları'nın asabiyyeti, bütün Arap uruklarına, üstünlüğü sayesinde Emevî'lerin emir ve hükmü, bütün Arap kavmine cari idi. Halife Süleyman bin Abdülmelik'in Dimeşk'ten gönderdiği bir emriyle Kurtube'de bulunan başkomutan Abdülaziz bin Musa bin Nusayr, Kurtube'de öldürülünceye kadar bu hal devam etti. İdam hükmü yerine getirildi. Süleyman'ın emri reddedilmedi. Süs ve sefahata dalmanın bir sonucu olarak Emevî'lerin asabiyyeti, yani devletin dayandığı kuvvet, altüst oldu, Emevî'ler devleti yıkıldı. Devlet idaresi Abbas-oğullarının eline geçti. Abbasî'ler, Haşimî'leri sıkıştırmaya başladılar, onları korkutarak kaçırdılar. Bu suretle Abdü Menaf-oğulları'nın asabiyyeti, yani onların dayanağı olan kuvvet de altüst oldu. Bunun bir sonucu olarak Araplar onlara karşı cesaretle hareket etmeye başladılar, itaati terkettiler. Merkezden uzakta, Kuzey Afrika'da yaşıyan Beni Ağleb, Endülüs ahalisi ve başkaları isyan edip, bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bu suretle Abbasî'ler devleti bölündü. Bundan sonra İdrisî'ler Batı Afrika'da harekete geçtiler. Berber'ler, Alevîlerin halifeliğe olan hak ve istihkak-

larına inandıkları ve halifelik merkezlerinden kendileri ile savaşacak askerin gelmiyeceğinden emin oldukları için, İdrisî'ler devletini kurmayı üzerlerine aldılar. Halkı biate davet edenler harekete geçtiğinde, ülkenin etrafı ve merkezden uzak olan bölgeler bunların eline geçer ve bu kimseler orada devletler kurarlar. Bu suretle devlet parçalanır, devletin sınırları darlaştıkça bu parçalanma devam eder, nihayet isyan hareketleri devletin merkezine kadar yayılır. Devleti koruyanlar zevke dalıp zayıf düştükleri için, âsilere karşı koymaktan âciz bir hale gelir. Bunlar yok olup gider, devletin işi altüst olur, bu parçalanmanın bir sonucu olarak parçalanmış bütün bu devletler zayıf düşer. Devletin bundan sonra da uzun müddet devam etmesi mümkündür. Uzun yıllar içinde halk, devletin hüküm ve idaresine alışmış, hanedana itaat bir âdet ve inan halini almış olduğu için, hâkimiyeti eski olan devlet, asabiyyetten, kendi nesil ve uruğundan olan kuvvetlerden müstağni olabilir. O sülâlenin hâkimiyete başlayışı nesiller bilemiyecek kadar eski olduğu için, ahali o devletin başında bulunana teslim olmaktan ve itaat etmekten başka bir şey düşünmez ve aklına getirmez. Bundan dolayı bu devletin başkanı, kendi soyundan gelen uruk ve boyların korunmasından müstağni olur. Devletin başında bulunan, aylıklı askerle ve devlet hazinesinden ücret alanlarla devletini koruyabilir. Devletin başında bulunanın bu aylıkçılarla devleti idare edebilmesine, halkın ona boyun eğmiş olması yardım eder. Bu

inanın tesiriyle kimse o devlete karşı isyan etmeyi ve harekete geçmeyi düşünmez. Çünkü harekete geçtiği takdirde onun bu isyanı halk tarafından red ve muhalefetle karşılanır ve ne kadar çalışıp çabalasa yine de maksadına eremez. Halkın hükümdara teslimiyet ve itaati sağlam olduğu, nefis ve kalbler gizli bir surette dahi isyanı desteklemediği için, harekete geçse dahi bir şey yapamaz. Bu çağda devlet, Havariç'ten ve devleti ele geçirmek üzere çekişenlerden emin olabilir. Asabiyyet sahibi olan boy ve uruklar tarafından ihdas edilen kargaşalık ve fitnelerden daha iyi korunmuş bir halde yaşar. Bununla beraber gıdasız kalan vücudun tabiî olan hararetini kaybettiği gibi, devlet de tabiî olan asabiyyetini, zatî kuvvetini kaybetmiş olduğu için, devletin özü zayıflamaya başlar ve mukadder olan yıkılma çağı gelinceye kadar bu hal devam eder. Her devletin sonu vardır. Gece ve gündüzleri Tanrı takdir eder. Tek ve kahhar olan odur.

Devletin malî bakımdan zayıflaması ve bundan dolayı devlette fesat ve bozgunluk devresi başlaması haline gelince, bunun sebebi şudur: Yukarda anlattığımız gibi, devlet ilk kuruluşunda göçebe bir devlet halindedir. Bu çağında tebaaya şefkatle muamele eder ve masraflarında tutumlu olur, başkalarının mal ve servetlerine el uzatmaktan sakınır, ağır ve çeşitli vergiler koymaz, üstelik devlet göçebelik çağında, mal ve servet toplamak ve valilerinden hesap almak hususunda uzman ve pişkin de değildir. Masraflarında geniş

davranarak israf yollarına sapmasını icabettiren âmiller de yoktur. Bundan dolayı o, fazla ve çok para toplamaya muhtaç değildir. Fakat gitgide istilâ politikası takibederek devletin büyümesi ve sınırlarının genişlemesi devleti refah ve bolluğa götürür, zevk ve nimetlere dalma devresi gelir, bunun bir sonucu olarak sultan ve genel olarak devlet rical ve memurlarının masrafları çoğalır, bunların bu hali şehir ahalisine de sirayet eder; devlet, askerin aylık, devlet rical ve memurlarının ücretlerini artırmaya mecbur olur, gittikçe nimet ve refah artar, masraflar da, israflar da çoğalır, tebaa da geniş hayata alışır, çünkü halk hükümdarlarının dinindendir, hükümdarların âdet ve israfları onlara tesir eder. Bunun bir sonucu olarak sultan, geliri çoğaltmaya, ahalisinin refah ve bolluk içinde yaşamakta olduğunu gördüğü şehirlerin pazarlarında satılan her nesneye, kıymet ve fiyatlarına göre, vergiler ve baçlar tâyin etmeye ve ödetmeye başlar. Fakat nimet ve zevk iptilâsı gittikce artar. Bu yeni vergi ve baçlar da; hükümdarın kendisiyle devlet rical ve memurlarının ve askerin ihtiyaç ve baçlar da, hükümdarın kendisiyle devlet rical ve memurlarının ve askerin ihtiyaç ve masraflarını kapatmadığı için; devletin, tebaanın mal ve servetine el uzatması ve tebaasına olan kahrını artırması, pazarlarda satılan her nesneye yeni vergiler koyması yahut da ticaret yapmak bahanesiyle tebaanın mal ve eşyasına el uzatması ve bazan da tâyin edilen memurların herhangi bir şüphe ile veyahut şüphe etme-

dikleri halde, tebaanın elindeki para ve kıymetli şeylere el koyması faslı başlar. Bu çağda, devlet zayıf düştüğü ve ihtiyarlama devri geldiği için; asker, devlete karşı cesaretli davranmağa ve emirlere itaat etmemeye ve kargaşalıklar çıkarmaya başlar; devlet, onların bu halini gözden kaçırmaz; bağışlarda bulunmak, ücret ve aylıklarını çoğaltmak suretiyle bu hastalığı tedavi etmek ister, bundan başka da bir çare bulamaz; devlet bu devrede iken, maliye memurları ve vergileri toplıyanlar, vergiler çok ve çeşitli olduğu için büyük servetler edinmiş olurlar; bu servet sayesinde şeref ve dereceleri de yükselmiş olur. Bu servetleri toplıyanlar, birbirini kıskanarak ve çekemiyerek siayete başlar ve devlet ricali, birbirinden şikâyete girişir. Bu siayet ve şikâyetlerin çoğalması yüzünden onlar, servetlerine el konmak ve servetlerini meydana çıkartmak üzere cezalara çarptırılmak suretiyle felâketlere uğratırlar. Topladıkları bütün servetleri tükeninceye kadar, arka arkaya felâketlere uğrarlar. Bu yolla para ve servet toplıyanların durumları da altüst olur; devlet, gereken vakitlerde kendisine arka, kuvvet ve kudret teşkil eden bu memurları da bu yolla mahvetmiş olur. Servet toplamış olan bu memurların ellerinden alınan paralar da masrafları kapatmadığı için, devlet diğer tebaanın mal ve servetlerine el uzatır. Devlet bu devreye geldiğinde, şevket ve kudreti kırılmış olduğu için, şiddet ve kahrı da zayıflamış olur. Bundan sonra devlet başkanı, güzel muamelede bulunmak ve para sarfetmek

suretiyle yeni bir politika ile devleti idare etmeye başlar. Zahmeti az olduğu için, ihsan politikasının kılıç kullanmaktan daha tesirli olduğunu anlar; bunun bir sonucu olarak masraflar ve askerin ücret ve aylığı arttığı ve çoğaldığı için; devletin paraya olan ihtiyacı artar. Bundan dolayı devlet başkanının emel ve arzusu da boşa çıkar. Devlette ihtiyarlama belirtileri artar, etraf ahalisi de bu halden cesaret alarak devlete karşı isyana başlar. Bu gibi devrelerin her birinde kuvvet gittikçe eksilir; bu haller onu yıkılmaya doğru götürür; yurt istilâya uğramazsa da, bitkin bir hale gelir, devletin başına geçmek istiyen biri harekete geçer, idare edenlerin elinden iktidarı çekip alır. Harekete geçen bulunmadığı takdirde çerağın fitilini andırır bir halde mahvolmaya doğru gider; çerağın fitili, zeytin yağının tükenmesiyle söndüğü gibi, devlet de eskiyerek yıkılıncaya kadar bu halinde devam eder. Bütün işler Tanrı'nın iradesine tâbidir, bütün varlıkları O idare eder. Ondan başka tapacak yoktur.

49. FASIL

Bir devlet nasıl doğar ve yeni baştan nasıl kurulur

Bil ki, eski ve idaresi istikrar kazanmış olan herhangi bir devletin ihtiyarlama ve dağılma çağı başladığında, yeni bir devletin doğuşu ve yeni baştan kuruluşu iki şekilde olur. Biri: O devletin

ve ülkenin uzak bölgelerindeki valileri, devletin ihtiyarlama çağı gelip uzaktaki bölgeleri koruyamadığı için her biri kendi kavmi ve kendisinden sonra yerine geçecek olan hanedanı için bağımsız bir devlet kurar, bu sülâleden gelenlerin oğulları veyahut hükümdarın azatlıları o devleti birbirinden tevarüs ederler. Bunların devletleri yavaş yavaş büyür ve şevket kazanır. Bu valilerin, devleti ele geçirmek üzere birbirini sıkıştırmaları ve devleti paylaşmak ve onu kendilerine tahsis etmek üzere mücadele etmeleri mümkündür. Bunlardan hangisinin kuvveti fazla ise o, kendisiyle mücadele edenleri yenerek devlete sahip olur. Bunun bir örneğini Abbasî'ler devleti ile onun uzaktaki valileri teşkil eder. Abbasî'ler devletinin ihtiyarlama çağı gelerek, halifeler merkezinden uzaktaki sınırları küçülmeye başladığında, Saman-oğlu, Maveraünnehr'e; Beni Hemdan, Musul ve Şam'a ve Tolun-oğulları, Mısır'a sahip oldu. Endülüs'te Emevî'ler devleti zayıf düştüğünde valileri devletler (feodaliteler) kurdular, etraftaki valiler, devleti paylaştılar; Endülüs'te birtakım feodal hükümetler doğdu. Bu feodallerin akrabaları veyahut azatlıları o devletlere vâris oldu. Bu çeşit devletler kurulurken, idaresi yerleşmiş olan eski devletle bunlar arasında savaşlar cereyan etmez. Devletin ihtiyarlama çağı geldiğinde; devlet, merkezden uzaktaki illeri korumaktan ve oraya asker göndermekten âciz olduğu için; o bölgedeki valiler bağımsızlıklarını ilân ederler. Devletin ihtiyarlama çağı geldiğinde yeni bir devlet veyahut

ihtiyarlama çağı gelen o devletin komşuları olan kavim ve uruklardan biri halkı kendine biate çağırır ve ahalisini kendisine biate mecbur eder ki, bunu yukarda anmıştık. Yahut kendisini koruyan kudretli bir uruktan gelen ve uruğu arasında saygı ve şevket sahiplerinden olan biri, o devlete karşı harekete geçer, uruğunun kudreti sayesinde devleti ele geçirir. İdaresi yerleşmiş olan devletin ihtiyarlama çağı geldiğini ve kendilerinin devletten daha kuvvetli ve üstün olduklarını bildikleri için şevket ve asabiyyet sahibi olan bu adamlar ve kavme bu maksatla harekete geçer, devleti ele geçirinceye kadar o devletle savaşır ve yenerek o devlete vâris olurlar. Her şeyi Yüce ve her şeyden münezzeh olan Tanrı bilir.

50. FASIL

Yeni kurulan devletin, idaresi yerleşmiş olan eski devleti savaş yoluyla değil tedricî bir surette yenmesine dair

Yeni devletin iki şekilde kurulabileceğini anlatmıştık. Devletin, merkezden uzaktaki ülkeleri korumaktan âciz kalıp şevket ve kudreti kırıldıktan sonra, etraf valilerinin bağımsızlıklarını ilân etmeleri ile kurulabileceği yukardaki bölümde göstermiştik. Daha yukarda anlattığımız gibi, bu valiler, daha fazlasını talebederek bu eski devletle çekişmezler; idarelerinde olan ülke ile kanaatlenirler. Bunların kuvvetleri de ancak o ül-

keyi zapt ve idare etmeye yetecek derecededir. Yahut kendilerine biate davet edenler ve âsiler, ihtiyarlama çağı gelen devlete karşı baş kaldırırlar. Bunlar, kuvvetleri yeter derecede olduğu için birtakım isteklerde bulunurlar. Çünkü, bunların asabiyyet ve kudretleri bu istekleri tahakkuk ettirmek için yeter derecededir. Bundan dolayı ihtiyarlama çağı gelen devletle aralarında kâh birinin, kâh öbürünün üstün geleceği çekişmeler cereyan eder. Bunlar, devleti yenerek ele geçirinceye kadar savaşırlar. Bunlar çok defa eski devleti savaşarak yenmezler. Çünkü yukarda anlattığımız gibi, asker sayısının çokluğu, silâh ve sadakatle savaşmak zahiren zaferi temin ederse de, ruhî ve vehmî olan gizli sebeplerin zafer kazanmağa olan tesirleri de büyüktür. Biz bunu yukarda açıklamıştık Bundan dolayı, hile ve aldatma, savaşlarda en tesirli vasıtalardan olup, zafer çok defa bunlar yoluyla kazanılmaktadır. Tanrı Elçisi bir hadîsinde: "Savaş aldatmaktan ibarettir" der ve savaşların hile ve aldatma yoluyla kazanılacağını söyler. Tekrar anlattığımız gibi, halkın, hâkimiyeti eski olan o devlete itaate alışkanlığı bir itiyat haline gelmiş olduğu için, ahalinin bu itiyadı ve onun hâkimiyetine inanı sayesinde o devlet kendi aleyhinde harekete geçenlere galebe çalar. Yani devleti kuran kimsenin etbaı ve akrabaları ile onun şevket ve kudretinin dayanağı olanlar, ona itaat etmek ve ona arka olmak hususunda basiretli ve dikkatli iseler de, eski devlete itaat ve teslim olmak, halk arasında inan ve akide dere-

cesine gelmiş olduğu için, bu yeni devleti kuranların çoğunun kalblerinde, o eski devletle savaşmak hususunda zaaf ve bezginlik husule gelir. Bundan dolayı, yeni bir devlet kuran kimse, eskidenberi devletin başında bulunana karşı koyamıyacak bir duruma düşer. Bundan dolayı, bu yeni devleti kuran, sabır ile işi uzatma yolunu seçer. Eski devletin ihtiyarlama çağının gelmesini bekler. Devlet bu çağa geldiğinde, ona itaat etmek hususunda, ahalinin kalbinde yerleşmiş olan inanda altüst olur. Devlette ihtiyarlama alâmetleri görülmesiyle yeni devleti kuranlar fırsattan istifade ederek ciddiyetle mücadeleye başlarlar, nihayet zafer kazanılır, eski devlet yıkılır. Üstelik, eski devletin başında bulunanların, uzun zamanlardanberi hüküm sürdükleri için, nimet ve servetleri çok olur, bu servet ve nimetlerden faydalanmayı düşünmüş ve vergilerden toplanmış olan devlet gelirini kendilerine tahsis etmiş olurlar. Ağıllarında birçok atlar, beslemişler, en iyi silâhlarla silâhlanmışlar ve hükümdarlığın süs ve ziynetleri ile de süslenmişlerdir; bunlar, ihtiyarî veya mecburî olarak bol bol bağışlarda bulunurlar bu ziynet ve ulululukları ile bütün düşmanlarını korkuturlar. Yeni devlet kuranlara gelince, onlar, göçebelik çağında olup, darlık ve fakirlik içinde yaşadıkları için, bunların hepsinden mahrumdurlar. Bu hallerin her biri ve eski devletin durum ve ululuğuna dair işittikleri onların kalblerinde korkaklık vehmi husule getirir; bundan dolayı bunlar, bu eski devletle savaşmaktan çekinirler, işi uzatmak yolunu

seçerler; ihtiyarlama devam ederek, devleti koruyan kuvvette çözülme tehlikesi geniş bir hal alıncaya ve devletin vergi işleri çığırından çıkıncaya kadar bu hal devam eder; devlette çözülme alâmetleri görüldüğünde; yeni kurulan devletin başında bulunan kimse harekete geçip, bir müddet sonra bu çözülmeden istifade ederek eski devleti yıkar. Bu, Tanrı'nın kulları için vaz'ettiği bir kanunudur. Üstelik, yeni devleti kuranlar, nesepleri cihetinden eski devlete yabancıdırlar; âdet ve itiyatları da o devlet ricalinin âdetlerinden ayrıdır. Bundan başka bu yeni devleti kuranlar, nesep ve şerefte eski devlet mensupları ile yarış halindedirler. Devleti kendilerine teslim etmelerini istiyerek, savaşmak üzere onlarla karşı karşıya bulunmakta ve devleti ele geçirmeyi ümit etmektedirler. Bu iki devlet mensupları bu yolla birbirilerinden uzaklaştıktan sonra gizli veya açık hiç bir türlü münasebetlerde bulunmazlar, bütün ilgiler kesilmiştir. Yeni kurulan devlet mensupları bâtınî ve zâhirî olan aldatmalarda bulunmak imkânını verecek hiç bir haber elde edemezler. Gerek kendilerinin ve gerek eski devletin halini dikkate alarak çekişmekten kaçınır; savaşı, uygun bir vakte kadar geciktirirler. Tanrı, ihtiyarlama çağına gelmiş olan devletin yıkılmasını irade edinceye ve devlette her taraftan çözülmeler başlayıncaya kadar savaştan çekinirler. Günlerin geçmesiyle, yeni devleti kuranlara o güne kadar kendilerince belirsiz kalmış olan devletin ihtiyarlık sebepleri belli olur, iş ve idaresinin altüst olduğu

görülür. Bundan başka, ihtiyarlama çağındaki devletin topraklarını ellerine geçirmek, etraf ve sınırlarını daraltmak neticesinde kuvvetleri büyümüş olan bu adamların himmetleri yükselerek birlikte savaşmak azmi husule gelir; bu suretle eski devletin halini anladıktan sonra azimlerini kıran vehimler ortadan kalkar ve işi savsaklama politikasına son verilir. Devlet, çarçabuk bunların istilâlarına uğrar. Abbasî'ler devleti kurulurken, Peygamber ailesi taraftarlarının, Horasan'da zuhur edip, hep birlikte devlete sahip olmak üzere on yıl veyahut bundan daha fazla bir müddet, bir arada toplanarak çalıştıktan sonra Emevî'lerin kuvvetlerini kırarak zafer kazanmaları ve Emevî'ler devletini yıkmaları bunun bir örneğini teşkil eder. Deylem'de kendilerine biate çağıran Alevî'ler, bunun ikinci bir örneğidir. Bunlar, taraftarları olan Deylem'lilerle birlikte, uzun müddet devlet kurmak için uğraştıktan sonra o bölgeleri ele geçirerek Deylem'de Alevî'ler devletini kurdular. Alevî'ler devleti yıkılırken, Deylem'liler Fars ve Irak'ı ve uzun yıllar süren tartışmadan sonra İsfahan'ı ele geçirdiler. Nihayet Bağdat'ı istilâ ederek, halifeleri kendi istibdadları altına aldılar. Alevî'lerden Ubeydî halifelerinin hali de böyledir. Ebu Abdullah. Şiî Berber uruklarından kıtame'lerin yardımiyle on yıldan daha fazla bir müddet Alevî'lere biate çağırdı. Bu sırada Kuzey Afrika'da Abbasî'lerin valileri olan Beni Aglab ile savaştı, onları yendikten sonra bütün Batı Afrika'yı ele geçirdi. Sonra Mısır'ı ele geçirmek

maksadiyle uğraşmaya başladılar. Otuz yıl veyahut ona yakın bir müddet asker teçhiz edip, göndermeğe ve donanmalarla Mısır ülkesi üzerine yürümeğe devam ettiler. Abbasî'ler Mısır'daki valilerine, Mısır'ı korumak üzere Bağdat ve Şam'-dan karadan ve deniz yoluyla asker göndermeğe devam ettiyseler de, Alevî kuvvetleri İskenderiye, Feyyum ve Said'i ele geçirmeğe muvaffak oldular. Oralardan, devletlerini Hicaz'a kadar genişlettiler. Haremeyn (Mekke ve Medine'de adlarına hutbe okundu. Bundan sonra başkomutanları kâtip Cevher, ordusile Mısır üzerine yürüdü. Mısır'ı istilâ etti. Abbasî'lerın vasalı olan beni Tafac devletini yıkarak iz ve eserini ortadan kaldırdı. Cevher, Kahire şehrini bina etti. Bundan sonra halife Mu'tezzibillah, Ubeydî ordularının İskenderiye'yi ele geçirmelerinden altmış yıl geçtiğinde Mısır'a geldi ve bu suretle Mısır ülkesinin istilâsı tamamlandı.

Türk hükümdarları olan Selçuk-oğulları'nın hali de böyledir. Bunlar, Saman-oğulları devletini yıktıktan sonra Maveraünnehr'den gelerek, otuz yıl kadar bir müddet Horasan'da, Sebüktekin-oğulları (Gazne'liler)le savaştılar; devlet ve ülkelerini ele geçirdiler. Bundan sonra Bağdat üzerine yürüyerek kısa bir süre içinde Bağdat'ı ele geçirdiler ve halifeyi idareleri altına aldılar. Bunlardan sonra Tatar'lar, 617 yıllarında, çöllerden çıkarak harekete geçtiler. Kırk yıl içinde istilâlarını tamamladılar. Murabıtın zuhurunda Batı Afrika'nın hali de böyle oldu. Lemtune uruğundan

olan bunlar, Batı Afrika'nın Mağra uruğundan olan hükümdarı ile otuz yıl kadar savaşarak başkentleri olan Merraküş'i ele geçirdiler. Zinate uruğundan olan Beni Merin'in hali de böyledir. Bunlar, Muvahhîn üzerine yürüdüler. Otuz yıl kadar bir süre onlarla savaştıktan sonra Fas'ı ele geçirdiler. Bu şehri ve vilâyetlerini onların elinden çekip aldılar. Yine otuz yıl savaştıktan sonra başkentleri olan Merraküş şehrindeki tahtlarını ele geçirdiler ki, bu devletlerin tarihlerini incelerken bunların hepsini de anlatacağız. Yeni baştan kurulan her devletin kendisinden önce hüküm süren devletle olan hal ve durumu böyledir. Bu, Tanrı'nın kulları için koyduğu kanundur. Tanrı'nın vaz'ettiği kanunlar ise hiç bir vakit değişmez. İslâm fütuhatının bu şekilde uzun sürdürmeden ve uzun müddet mücadele etmeden Tanrı Elçisi'nin ölümünün üçüncü veyahut dördüncü yılı içinde Rum ve Fats'ın fetholunmasiyle buna itiraz edilemez. Çünkü, bu fütuhat, Peygamber (A.m)in mucizelerinden olup, bunun sırrı sahabelerin Peygamberin sohbet ve terbiyesinde yetişmiş olmaları, kalblerinin iman nuruyla dolarak düşmanları ile ölmek için savaşmaları, Tanrı'nın, Müslüman düşmanlarının kalblerinde korku, zayıflık ve aşağılık duygusu yaratması ve bunun tesiriyle düşmanların savaş saflarından çekilip gitmeleridir. İlk İslâm fütuhatı İslâm milletinde zuhuru belli ve mâruf olan mucizelerden olduğu için, yeni kurulmuş devletlerin eskilerine galebe çalma keyfiyeti İslâm devleti çağı ile mukayese edilemez. Adi iş-

ler mucizelerle vukua gelen işlerle ölçülemiyeceği gibi, adi işlerle mucizelere itiraz da edilemez.

51. FASIL

Devletin son günlerinde yurt bayındırlığının artmasına ve kıran hastalıklarla kıtlıkların geniş ölçüde hüküm sürmesine dair

Devletin ilk kuruluş çağında tebaasına şefkat ve merhametle muamele etmesi ve idaresinde orta yoldan ayrılmaması bir kaide olduğunu yukardaki bölümlerde anlatmıştık. Devletin bu şekilde tebaasını ve ülkesini idare etmesi, Devletin dine bağlı olup, dinin buyruklarına göre hareket etmesinden veyahut göçebeliğin tabiatinden olan lûtuf, civanmertlik ve iyilik ile iftihar duymasından ileri gelir. Devletin şefkatli ve iyiliksever olması sayesinde tebaanın emel ve ümitleri artar, neşe ile yurdun imarına çalışır ve bu imarın sebeplerini hazırlamağa girişir. Bunun bir sonucu olarak, yurt bayındırlaşır ve genişlik husule gelir, nesiller artar, nüfus çoğalır. Fakat bunların her biri derece derece, yavaş yavaş vukua geldiği için eserleri en az bir veyahut iki nesilde görülür. İki nesil sonra devlet, tabiî olan ömrünün sonuna gelmiş ve bu çağda yurt bayındırlığın ve tekâmülün son haddine varmış olur. Sen yukarda, devlet tabiî ömrünün sonuna geldiğinde (vergi ve zulümlerin çokluğundan dolayı) tebaanın yoksulluğa katlandırılmış ve yurdun durum ve idaresi

bozulmuş olduğunu söylemiştin, diye bana itiraz etme. Çünkü, bu hal birbirinden ayrıdır. Tebaa vergi ve kötü idareden dolayı fakir düşmüş ve bunun tesiri ile vergiler azalmış ise, tabiî olan hal ve işler, (tedriç kanununa) tâbi olduğu için yurdun bayındırlığının eksilmesi ancak vakitlerin geçmesiyle bir müddet sonra belli olmaktadır. Devlet ömrünün sonuna geldiğinde kıran ve kıtlık hüküm sürer. Kıtlık hüküm sürmesinin sebebi, çok defa bu devreye geldiğinde devletin mal ve mülklere el uzatıp vergilerin çeşitlerini çoğaltmış olduğu için tebaanın, toprakları işlemekten el çekmiş olması ve devlet ihtiyarladığı için ona karşı isyanların artmasından ileri gelir. Bundan dolayı ahali yiyecek bulmak ve muhafaza etmekten âciz olur. Üstelik ekilen tarlalardan her vakit bol mahsul alınmaz; tabiat hükmü icabı olarak yağmur az veyahut çok yağar, yağmurların azlığı ve çokluğu nispetinde tarlalar az veyahut çok mahsul verir; meyveler ve hayvanlardan istihsal edilen maddeler, havaların hal ve tabiatine uygun olarak az veyahut bol olur. Fakat insanlar yiyecek maddelerini ambarlarda ihtiyat olarak saklamak suretiyle açlıktan korunmak isterler. Ahali ihtiyaç duyacağı zaman için yiyecek maddeleri biriktirmez ve saklamazsa, açlık tehlikesi artar, hububatın fiyatı yükselir. Yoksullar yiyeceklerini tedarik etmekten âciz oldukları için, helâk olurlar. Bazı yıllarda ahali ihtiyat tedbirleri almamış ve ihtiyaç duyacağı zamanda elinde hububat kalmamış olur. Bu takdirde bütün ahali aç kalır. Kı-

ran, başka deyimle, kırıp geçiren hastalıkların çoğalmasına gelince, yukarda andığımız gibi, bunun açlık tesiriyle husule gelen birtakım sebepleri vardır. Bundan başka kargaşalıkların ve devletin idare ve düzeni bozularak fitne ve ayaklanmaların çoğalmasiyle yurt altüst olur, katiller çoğalır, veyahut veba (gibi bulaşıcı hastalıklar) zuhur eder. Bulaşıcı hastalıklar, çok defa, yurdun imarı yüksek dereceye vardığı için, havayı bozan sıhhate zararlı rütubet ve ufunetin çoğalmasından dolayı yayılır. Hayvani ruhun gıdası ve onun hayatı için gereken hava bozulduğu takdirde, bu bozukluk insanın mizacına tesir eder. Mizaçların bozulması kuvvetli olduğu takdirde de ciğer hastalanır. İşte bunların her biri taûn hastalıklarını davet eder, bu hastalıkların kaynağı ciğerdir. Havanın bozukluğu kuvvetli derecede ve büyük nispette olmazsa da, ufunet kat kat artar, ufunetin artmasiyle mizaçlarda hummalar çoğalır, tenler hastalanır ve mahvolur. Bu hâdiselerin husulüne sebep devletin tabiî ömrünün sonuna ermesi ve bayındırlığın yüksek dereceye varmış olmasıdır. Bu bayındırlığın ise, devletin ilk kuruluş çağında tebaaya karşı şefkatle muamele ve yurdu güzel bir surette idare etmesinden ve vergilerin azlığından ileri gelmiş olduğu bellidir. Hikmet ilminde bildirildiği gibi (ev ve binaların birbirine bitişikliği, nüfusun çoğalması ve insanların kalabalık halde bir araya toplanması havanın bozulmasına ve hastalıkların çoğalmasına sebep olduğu için) büyük şehirlerde (evler, ve mahalleler arasında boş-

yerler bırakılması bir zarurettir. (Bu boşluklarda) hava dalgalanarak hayvan ve insanların nefeslerinden husule gelen ufunet'le havadaki bozukluğu giderir ve havayı iyileştirir. Bundan başka kıran (kırıp geçiren öldürücü hastalıklar), kalabalık, ev ve binaları bitişik olan bayındır yerlerde, başka yerlere nispetle fazla olur. Doğu'da Mısır, Batı'da Fas, bunun bir örneğidir ki, buralarda bulaşıcı hastalıklar fazlacadır. Yüce Tanrı irade ettiğini takdir eder.

52. FASIL

Beşerî umran'ın devamı için bir idare sistemi ve politika güdülmesi zaruridir.

Yukarda tekrar anlattığımız gibi, beşer cinsi için, sosyal bir hayatla yaşamak zaruridir. Burada bahsedeceğimiz umran'ın mânası da budur. Bir arada toplanarak sosyal bir hayat yaşıyabilmek için başlarında bir yasakçı ve hâkimin bulunması gerektir. O cemiyetlerin âzaları ancak ona başvururlar, bu hâkim bazan Tanrı tarafından indirilen şeriat hükümlerine dayanarak hükmeder. Bu takdirde ecir ve sevaba o şeriati getiren Tanrı elçisi tarafından haber verilen cezalara inandıkları için, o hâkime itaat etmeleri vâcip olur. Bazan da hâkim akli siyasetle, insanların akılları ile düşünerek koydukları kanunlarla hükmeder. Bu takdirde dahi, hâkimin kendi işlerini bilerek bu kanunlarla hükmettiğine kani

oldukları için ona itaat etmeleri gerektir. Hâkim dine dayanarak hükmettiği takdirde ahrette kurtuluş yolunu temin etmiş olduğundan, hem dünya, hem ahretleri için faydalı olur. Hâkim akli siyasetle idare ettiği takdirde yalnız dünyaları için faydalı olur. "Siyaset-i medeniyye" adiyle anılan ve senin de işitmekte olduğun siyaset bu akli siyasetten başkadır. Hâkim ve filozoflara göre "siyaset-i medeniyye", idare başında bulunanlardan büsbütün müstağni olmaları için cemiyet âzalarından her birinin nefsinde ve karakterinde bulunması gereken ruhani fazilete dayanır. Âzalarının her birinde bu fazilet bulunan cemiyetin toplandığı mahallî filozoflar "Medinetifazile" adiyle anarlar. Bu cemiyet; siyaset-i medeniyye kanunlarına göre idare edilir, filozoflar burada sıyaset tâbirinden sosyologların irade ettiği "mesalih-i âmme"yi kast etmezler. Filozoflar terimindeki siyaset tâbiri bundan başkadır. Bunların fikrine göre böyle bir cemiyet seyrek görülür veyahut bulunması uzak bir ihtimaldir. Filozoflar bu cemiyet hakkında ancak tahmine dayanarak söz söylerler. Yukarda andığımız akli siyasetin iki şekli vardır. Biri umumiyetle genel maslahatlar ve devletçilik bakımından devletin sağlam bir şekilde idaresini temin etmek üzere, bilhassa, sultanın menfaat işlerine göre idare usulüdür. Bu hikmet ve akla dayanan bir idare usulü olup, Farslar devletlerini bu yolda idare etmişlerdir. Yüce Tanrı İslâm dinî sayesinde bizi bundan müstağni kılmıştır. Çünkü şeriat hüküm ve kaideleri gerek

genel maslahatları ve gerek özel menfaatleri temin etmiş ve afetlerden koruma bakımından dahi devletin idaresi için gereken bütün kaide ve hükümleri içine almıştır. Akli siyasetin diğer bir şekli de devlet ve hükümdarın maslahatları bakımından, kahr ve şiddetle devlet idaresini hükümdarın elinde sağlamak ve halkın menfaat ve maslahatlarını ancak ona tâbi kılmak suretiyle yapılan kanunlara göre elde etmek sistemidir. Gerek müslüman ve gerek kâfir olsun, dünyada hüküm süren bütün hükümdarlar, cemiyetleri bu sisteme göre idare ederler. Fakat İslâm hükümdarları İslâm şeriatine uydurarak tebaayı ve yurdu idare etmeğe imkân dahilinde çalışmaktadırlar. O halde İslâm devletlerinin devlet ve tebaayı idare eden kanunları, şeriat hüküm ve kaideleri ile ahlâkî edeplerden, sosyal hayatı tanzim eden kanunlardan ve şevketle asabiyyeti korumak için gereken ve zarurî olan hüküm ve kaidelerden toplanmıştır. Bununla beraber, İslâm hükümdarları ilk önce şeriatın hüküm ve kaidelerine ve ikinci derecede filozoflar tarafından tespit edilen ahlâkî edeplere göre devletlerini ve tebaalarını idare ederler. Hükümdarların devlet ve tebaalarını idare ederken ne şekilde hareket edeceklerine dair yazılan yazıların en güzeli, Tahir bin Hüseyin'in oğlu Abdullah bin Tahir'e hitabederek yazdığı meşhur mektubudur. Tahir bu mektubunda oğluna tavsiyelerde bulunarak, devletini idare etmek için gereken bütün dinî, ahlâkî edepleri, şer'î kaideleri ve hükümdarlar için gereken siyaseti an-

latmış; oğlunu gerek hükümdar ve gerek halkın muhtaç olduğu güzel ahlâktan ve güzel tabiatten ayrılmamağa teşvik etmiştir. Mektup şudur: "Esirgeyen ve yarlıgayan Tanrı'nın adıyla başlarım. Tanrı'yı övdükten ve Peygamberine salâvat ve selâmlar okuduktan sonra: Ortağı olmıyan Tanrı'dan korkmanı, O'nun senin kötülüklerini murakabe etmesinden sakınmanı, yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı'nın gazabına sebebolan işlerden uzak bulunmanı sana tavsiye ederim. Gece gündüz tebaanı korumaya çalış. Tanrı'nın sana olan ihsanlarından faydalanarak ahretini ve gidecek yerini düşün. Hesap gününde sana faydalı olacak hayırlı işlerde bulun. Tanrı'ya ibadet et. Bütün iş ve hareketinde yüce Tanrı'nın kıyamet günündeki âzabından ve elemli olan cezasından, hayırlı iş ve amellerin sayesinde kurtulacağını ve korunacağını düşün ve ona göre hareket et. Çünkü Yüce Tanrı bir ihsanı olmak üzere idarelerini senin eline emanet etmekle kullarına karşı şefkatli ve merhametli bulunmak görevini sana yüklemiştir. Adaleti hâkim kılmak ve Tanrı'nın çizdiği sınırlar içerisinde onları idare ve Tanrı'nın haklarına riayet etmek, onların kendilerini, aile ocaklarını, şereflerini ve kanlarını korumak ve barınaklarını emniyet içinde bulundurmak ve onları rahat yaşatmak vaciptir. Bunların her birinden sen sorumlusun, bu görevler farz ve vazife olarak sana yükletilmiştir, sen önce ve sonradan yaptığın her işinden sorumlusun. Bu görevleri ödemek için akıl ve fikrini işlet ve göz-

önünden ayırma; hiç bir nesne seni bundan alıkoymasın, bunlar senin başlıca işin ve vazifendir. Senin hâkimiyetin bunlarla kaim olur. Tanrı, her şeyden önce seni bunlardan sorumlu tutacaktır. Nefsine ilk yükleteceğin vazife ve ilk iş Yüce Tanrı'nın farz ettiği beş vakit namazı kılmak, cemaat namazına devam etmek ve sünnetlerini yerine getirmek, abdesti sünnetlere uygun olarak mükemmel bir surette almak, Tanrı'yı anmakla işe başlamak ve Kur'an âyetlerini kaide ve usulüne göre okumak, rükû ve secdelerde sünnetlere riayet etmek, kusur etmekten sakınmak. Tehiyyat duasını okumak üzere oturduğunda şartlarına riayet etmektir; bunlar senin vazifendir. Bu ibadetleri ederken niyetin halis olsun, fikrin diğer hiç bir şeyle meşgul olmasın. Maiyetinde ve idarende olanları da bu şekilde hareket ve amel etmeğe teşvik et, bu hayırlı işlere alıştır. Yüce Tanrı: "Namaz bütün fuhuş ve fücurdan ve çirkin işlerden korur" (16:92 ve 29:44) diye şartları yerine getirilerek ihlâsla namaz kılan kimselerin bu gibi kötülüklere yanaşmayacaklarını bildirmektedir. Bundan sonra bu amellerini Tanrı Elçisi'nin sünnetleriyle ve onun ahlâkını takınmakla genişlet. Peygamberden sonra gelip geçen hayırlı ve salih kişilerin iş ve eserlerini örnek edin. Bir iş ile karşılaştığında Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı'ya kalbinle teveccüh et, kalbine hayırlısını ilham etmesiyle kendine yardım etmesini dile. Tanrı'dan sakın. Kitabında emir, yasak, helâl ve haram ettiklerini daima göz önün-

de bulundur, Tanrı Elçisi'nden rivayet edilen hadislerin hüküm ve emirlerini yerine getirmekle bu işlerini tamamla. Yüce Tanrı'nın rızası için hak ve hakikate riayet et, sevdiğin bir iş ve nesneden ötürü veyahut dost ve yakınlarının hatırı için yakınların ve kendinden uzak olanlar hakkında adaletten ayrılma, fıkıh ilmini öğren, bu ilme ve bu ilmin mensuplarına, din ehline ve din ilmi bilginlerine, Tanrı'nın Kitabı'nı bilenlere ve Tanrı'nın Kitabı ile iş yürütenlere saygı göster, onları kendine yaklaştır, çünkü insan için en büyük ziynet ve meziyet din ilminde uzman olmak, ilim istemek, ilme teşvik etmek ve Tanrı'ya yaklaşmak için vesile olan şeyleri bilmektir. Bunların her biri hayrın alâmetidir, Tanrı'ya yaklaştıran, günah ve kötülüklerden ve kişileri mahv ve helâk eden günahlardan meneden şeylerdir. Tanrı'nın irşat ve yol göstermesiyle, kişinin Tanrı'yı tanıması ve Tanrı'yı ululaması artar, ahrette yüksek derecelere ulaştırır. Üstelik senden bu hayırlı vasıflar görülmesi, ahalinin senin emir ve hükümlerini ulu görmesini, saltanatın heybetini, halkın seni dost görmesini sağlar ve adaletine karşı güveni artırır. Sen bütün işlerinde orta yoldan ayrılma. İtidal gibi faydalı, emniyeti ve fazileti kendisinde toplıyan hiç bir şey yoktur. İtidal insanı doğru yola götürür, o, doğru yolu bulmanın bir alâmetidir. Doğru yoldan ayrılmamak ise, insanı saadete götürür. İtidal dinin dayanağıdır. Doğru yola yöneltmekle insanlar maksatlarına ererler. Bütün işlerinde bu yoldan ayrılma. Ahrete

hayırlı amellerle hazırlanmak, ecir ve sevap kazanmak, iyi amellerde bulunmak ve belli ve mâruf olan sünnetlere riayet etmek hususunda kusur gösterme, doğru yolun alâmetlerine dikkat et. İyilikte bulun ve iyilikte bulunmaya çalış. Yüce Tanrı'nın rızasını kazanmak ve saygı yurdu olan cennette Tanrı'nın dostları ile beraber bulunmak istiyorsan, bu anlattıklarımızın yardımına başvur. Bil ki, dünya işlerinde itidal ile hareket etmek uluğa götürür, günahlardan uzaklaştırır; sen nefsini bundan daha iyi hiç bir faziletle koruyamaz ve işini düzenliyemezsin; bu hayırlı işleri işler, bunlar vasıtasiyle doğru yola yönelirsen, işlerin başarı ile sona erer, kudret ve kuvvetin artar, tebaanın aşağı ve yüksek tabakası islâh olunur; Tanrı'ya iyi zanda bulun, Tanrı'ya iyi zanda bulunman, tebaanın sana olan sadakatini sağlar; bütün işlerinde ona güven ve ondan yardım iste, bu takdirde Tanrı'nın sana ihsan ettiği nimetler devamlı olur. İyice anlaşılmadan önce vali ve memurların hakkında kötü düşüncelerde bulunmak günahtır. Maiyetinde olanlar ve arkadaşların hakkında iyi zanda bulun. Onlar hakkındaki kötü düşüncelerini kalbinden çıkart. Bu iyi düşüncelerin onların sana itaat ve kuvvetlerini sarfederek gönülden çalışmalarını temin eder. Hizmetinde bulunanlar hakkında kötü düşüncede bulunmakla Tanrı düşmanı olan şeytanı işine karıştırma. Çünkü şeytan küçük bir zaafından faydalanarak, yaşayışının tadını kaçıracak kaygularla kalbini doldurur. Bil ki. iyi zanda bulunmakla kendinde kuv-

vet bulacaksın ve kalbin rahat edecektir. Bu takdirde devletini idare etmek hususunda ancak gereken derecede ihtiyat tedbirleri alırsın, bu iyi zan, tebaanın seni sevmesini ve bütün devlet işlerinin düzenini temin eder. Fakat yakın adamların, vali ve memurların hakkında iyi zanda bulunman soruşturmaktan, devletinin iş ve idarelerini teftiş etmekten, yardımcılarının işlerine bakmaktan, tebaan hakkında ihtiyat tedbirleri almaktan ve ihtiyaçlarını yoklamaktan seni alıkoymasın. Onların ağır yüklerini kaldırmak senin için her şeyden kolay ve hafif olmalıdır. Çünkü bu şekilde hareket etmekle dini korumuş, emirlerini yerine getirmiş ve sünnetlerini diriltmiş olursun. Bunların her birini halis niyetle işle, bunların her birini yerine getirmek suretiyle nefsini ıslah etmek üzere son derecede çalış ki, nefis bütün yaptıklarından kimin sorumlu olduğunu, iyiliğinden dolayı kimin mükâfatlandırılacağını ve kötülüğünden dolayı kimin cezaya çarptırılacağını anlasın. Çünkü Yüce Tanrı dünyayı hayırlı işlerle ahrete hazırlık ve ululuk kazanmak yurdu olarak yaratmıştır; Tanrı dinin hükümleriyle iş görenleri yükseltir, tebaasını dinin hükümlerine göre idare ve dinin doğru olan yoluna sevk edenleri Tanrı aziz ve kudretli eyler. Sen günah ve suçları nispetinde Tanrı'nın ceza, kanun ve kaidelerine uygun olarak cezalar ver, ceza kanunlarını tatbik etmemezlik etme, cezaya müstahak olanların cezalarını geciktirme, çünkü bu kaideleri tamamiyle tatbik etmemek tebaanın iyi düşünmesini bozar; devletini belli ve meşhur

olan sünnetlere uygun olarak âzimle idare et, bidat şeyler ortaya koymaktan sakın ki, bu takdirde din ve dinayetin sağlam ve insaniyetin tamam olur; söz verir ve andlaşma yaparsan onu yerine getir, hayırlı bir iş yapmayı vadedersen vadini yerine getir, sana karşı güzel muamelede bulunanlara sen de güzel muamele et; tebaandan kusurlunun kusurunu görmemezlikten gel, yalan ve iftiradan dilini muhafaza et, koğuculara yüz verme; onları kendinden uzaklaştır, çünkü dünya ve ahretini ifsadeden sebeplerin başında yalan ve yalan söylemeğe cüret etmek gelir. Çünkü yalan, günah ve iftiraların başlangıcı, koğuculuk da sonucudur. Çünkü koğucu kendisi fâsit ve selâmetten uzak olduğu gibi, koğucu sözüne kulak asanın işini de bozar; salih insanları ve doğru kimseleri sev hak ve doğru işlerinde eşrafa yardım et, zayıflara arka ol, kardeşlik haklarını yerine getir; bu yolla Tanrı'nın rızasını iste ve emirlerini ulula, ecir, sevap ve ahret saadetini ümit et; nefsinin kötü arzularına uymaktan ve zulüm yoluna sapmaktan sakın. Bu kötülüklerden bezmiş olduğunu tebaana anlat, tebaanı adaletle idare et ve adaletli siyasetle onları memnun et. Hak ile hükmet. Kendini hidayet yollarına götüren marifet ve bilgi ile iş gör, darıldığın vakit kendine sahip ol. Hilm ve vakardan ayrılma. Hiddetlenmekten, hafiflikten, gurur ve kibirden sakın. "Ben, herkesin bana teslim olduğu ve itaat ettiği bir sultanım, arzu ettiğim her nesneyi yapabilirim" demekten sakın. Çünkü bu, fikir ve tedbirlerini çar-

çabuk bozar; Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı'ya yakın bir şekilde inanın azlığını gösterir. Yüce Tanrı'ya halis niyet ile yakîn derecede inan. Bil ki, hakikî devlet ve hakikî hükümdarlık yüce Tanrı'ya mahsustur; O, mülkünü istediği kuluna bağışlar, istediği kulunun elinden çekip alır. Devlet ve nimetlere karşı şükran borcunu ödemeyi bilmiyen cahiller. Yüce Tanrı'nın nimet ve bağışlarını küfranla karşıladıkları ve Yüce Tanrı'nın kendilerine bağışladığı bu nimetlerle başkalarına meziyet ve fazilet iddiasında bulundukları takdirde, Tanrı bu nimetleri herkesten önce bunların elinden alır. Nefsinin hırs ve oburluğunu bırak. Hazinelerinde topladığın servet ve malları hayrat, takva, tebaanın durumunu onarmak, yurtlarını imar etmek, işlerini iyice anlıyarak ona göre tedbirler almak, kanlarını akıtmaktan korumak ve zayıf ve mazlumlara yardımlarda bulunmak için sarfet. Bil ki, servet, sarfedilmeden hazinelerde saklanmakla artmaz; tebaanın yaşayışını ve durumunu onarmak, onun hak ve hukukunu ödemek ve onlardan eziyet ve kötülükleri defetmekle artar, halk düzelme yoluna girer, idare düzgünleşir, zamanlar hoş geçer. Bunun ululuk, kudret ve menfaatler temin ettiğine inan. Hazinelerindeki servet ve malları İslâmiyeti ve müslümanları korumaya ve yurtlarını imara sarfet. Haklarını ödemek üzere hazinelerdeki bu servetlerden müminler emirinin dost ve yardımcılarına bol bol ver. Pay ve hisselerini bu paralardan öde. İş ve hallerini ve yaşayışlarını onara-

cak derecede para vermeyi üzerine al. Bu görevi yerine getirdiğin takdirde nimet ve servetlerin devamlı olur, Yüce Tanrı'nın sana olan ihsan ve nimetleri artar. Bu sayede sen tebaa üzerine yükletilen vergi ve haraçları toplatmak ve ödetmek için daha ziyade kudret kazanmış olursun. Tebaana olan adalet ve bağışlarının umumî olması onların sana olan itaatlerinin temelini teşkil eder. Burada sana anlattıklarım ve sınırlarını çizerek gösterdiklerimle iş yürüt ve her arzu ettiğini hoş kalble yap mal ve servet fanidir, ancak Tanrı yolunda, Tanrı rızası ve hakkı için sarfettiğin mal ve servetlerin ecir ve sevabı bakidir. Nimetlere şükredenlerin hak ve hukuklarını tanı, onların haklarını bol olarak öde. Dünyaya ve dünyanın servet ve derecelerine aldanarak ahretin korkunç hallerini ve ahretteki sorumlulukları unutma; unutursan üzerine yükletilen görevleri ödemek hususunda savsaklamada bulunursun, savsaklama ise görevlerde kusuru mucip olur, görevlerde kusur ise helâke götürür. Her iş ve amelin Tanrı rızası için olsun ki, ecir, sevap ve mükâfatı bol olur. Çünkü Yüce Tanrı sana nimetlerini bol olarak vermiştir. Şükran borcunu ödemekle korun. Tanrı'ya güven. Bu takdirde Tanrı sana olan hayır ve bağışlarını artırır. Çünkü yüce Tanrı nimetlerine şükredenlerin şükran borcunu ödemelerine ve ihsanlarına göre hayır ve ecir takdir eder. Günah ve suçu küçük sayma, kıskanana yardım etme, faciri esirgeme, nimetlere nankörlük edene bağışlarda bulunma, düşmana karşı iki yüzlülük

gösterme. koğucunun sözünü tasdik etme, düşmandan emin olma, fâsık ile dost olma, azgına uyma, ikiyüzlüyü övme, kimseyi aşağı görme, fakir senden bir şey isterse, ricasını reddetme. batıl olan nesneyi hoş görme, soytarıların yüzüne bakma, sözünde dur, iftihar ederek kendini övme, dargınlık gösterme, vakardan ayrılma, kibirli adam gibi salına salına yürüme, sefihi temize çıkarma. ahreti talepte kusur gösterme. koğucunun yüzüne bakma, korkarak veyahut dostluk göstererek zalimin zulmünü görmemezlikten gelme, uhrevî olan mükâfatı dünyada isteme, uzman ve din bilginleri ile çok istişarelerde bulun, kendini hilme alıştır, tecrübe, akıl, fikir ve hikmet sahiplerini tut, zevke düşkün müsrifleri ve cimrileri meşveret meclisine sokma, onların sözlerine kulak asma, çünkü zararları faydalarından çoktur. tebaayı pintilikle idare etmekten daha çabuk devletin durumunu bozan şey yoktur. Bil ki, haris olur ve tamaha kapılırsan bağışların azalır, bu takdirde idarende ancak cüz'i bir düzelme görülür. Çünkü, tebaan mal ve servetlerine göz dikmediğin ve zulmetmediğin için seni sever. Dost ve yardımcılarından samimî olarak sana bağlı olanlariyle yakın münasebetlerde bulun, onlara bağışların bol olsun. Pintilikten sakın. Çünkü insanın Tanrı'sına olan ilk isyanı pintilikle olmuştur. Âsi ise cezaya istihkak kesbetmiştir. Yüce Tanrı: "Nefislerini pintilikten koruyanlar saadete nail olmuşlardır" (39:9, 64:18) der. Hak ve adaletle cömertlik kapılarını açık bulundur. Bütün müslümanların

senin evinde hisse ve payları olsun. Cömertlik ve keremin, ibadetlerin en sevaplısı olduğuna yakîn derecesinde inan. Cömertliği kendin için bir karakter edin. Bunu bir mezhep ve amel olarak kabul et. Askerin adları yazılı olan defteri ve daireleri teftiş et. Onlara ücret ve paylarını bol olarak ver. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bu sayede onları ihtiyaç ve yoksulluktan kurtarır, halleri iyileşir, kuvvet bulurlar. Kalblerinde sana olan itaat duygusu kuvvetlenir. Buyruklarını samimiyetle yerine getirirler. Sultan için en büyük saadet adaletli davranmak, tebaa ve askerine karşı cömert olmak, insafla iş görmek, onlara inayet ve himaye göstermektir. Bundan dolayı bu iki kapıdan birine fazlaca önem vererek diğerlerini ihmal etmek mekruh bir iş sayılır. Bu tavsiyelerimle iş yürüttüğün takdirde Tanrı'nın iradesiyle muvaffak olacak, salâh ve kutluluğa kavuşacaksın.

Yüce Tanrı katında kaza ve hüküm işleri bütün diğer işlerin üstündedir. Çünkü kaza, Tanrı'nın yeryüzünde yaşıyan insanlar arasında adaleti hâkim kılan bir ölçüsüdür. Kaza ve hüküm işlerinde adalet göstermek ve adaletle iş görmekle tebaanın hali ve hayatı ıslah edilir. Yollarda emniyet husule gelir, mazlum zalimden hakkını alır, bütün insanların hukuku korunur, yaşayış iyileşir, tebaa itaat vazifesini yerine getirir, Yüce Tanrı insanları güven ve afiyet içinde yaşatır. Dinin hükümleri ile iş görülür, sünnetlere ve şeriatlerin hükümlerine riayet olunur. Yüce ve her tür-

lü noksandan münezzeh olan Tanrı'nın emir ve yasaklarını yerine getirtmek hususunda şiddetli davran, lüzumsuz ve çirkin sözler söylemekten sakın. Tanrı'nın ceza kanunlarını iste, tatbik et, aceleci olma, kaygulanarak ıstırap çekmeden uzak ol, kısmetine razı ol, tecrübeden faydalan, sıhhat ve sağlığını gözet, sözlerinin düzgün olmasına dikkat eyle, davacılar arasında adaletle hükmet, şüphe ile hükmetme, delil ve hüccete son derecede önem ver, sevdiğinden dolayı veyahut iyi muamelede bulunmak maksadiyle tebaandan kimseye taraftarlık gösterme, adaleti hâkim kılarken kimsenin dedikodusundan korkma, düşünerek teenni ile iş gör, işinde kusur gösterme, dikkat et, düşün, ona göre tedbirler al, itibar et, Tanrı'ya karşı alçaklık göster, bütün tebaana şefkatli ol, nefsini doğruluktan ayrılmamağa mecbur et, kanlar akıtmak hususunda acele davranma, çünkü kanları haksız olarak akıtmanın sorumluluğu Tanrı katında pek büyüktür. Tebaanın hayatının düzenliği vasıtası olan ve İslâmiyetin ululuk ve kudretini teşkil eden haraç işlerine dikkat et ki, Tanrı haracı müslümanlar için refah ve korunma vasıtası, kâfirler için kaygı, hasret, dargınlık, zillet ve hakirlik sebebi eylemiştir. Topladığın bu malları müstahaklar arasında doğruluk ve eşitlikle böl, şerefinden dolayı şeref sahibine ve zenginliğinden dolayı zengine ayrı muamelede bulunma, havassını ve hizmetinde bulunanları vergi ödemekten muaf tutma, kudret ve takatleri dışında ödenekler ödemeğe kimseyi zorlama, adalet haricinde teklifler-

de bulunma, bütün halkı doğru yola sevket, çünkü doğru yola yöneltmek, hepsini birbirine ülfet ettirir, umumu razı ve memnun etmeğe çalış ve bil ki, sen vali olmakla milletin hazinedarı, bekçisi ve çobanı olmayı üzerine almış bulunuyorsun. İdaren altında bulunanlara "raiyyet" adı verilmesi, onların çobanı ve işlerine bakanı olduğundan dolayıdır. Onların kendi ihtiyaçlarından artırarak gönül hoşluğu ile verdiklerini al, bu paraları onların işlerini ve hayatlarını düzenlemek ve onarmak, ihtiyaçlarını sağlamak için sarfet; fikir, tedbir ve tecrübe sahibi, uzman, bilgili, işini adalet, namus ve şerefle idare edebilecek kimseleri vali ve memur yap. Bu vali ve memurlarına hisse ve aylıklar bağla, çünkü tâyin ettiğin bu hizmetlerin başında bulunanların geçinmelerini temin etmek senin üzerine yüklenen bir görev ve haktır. Bu vecibeleri yerine getirmekten seni hiç bir sebep alıkoymasın. Çünkü sen bu yolu seçerek vecibelerini yerine getirmekle, Tanrı'dan nimetlerini artırmasını temin ve görevini yerine getirmekle, ağızdan ağıza nakledilen bir destan yaratmış olursun. Tebaanın sevgisini kazanmış, hayır ve salâha yardım etmiş ve yurdunun hayratını artırmış olursun. Yurdunun her tarafı bayındır olur, illerinde refah ve bolluk yaratmış olursun, yurdunun geliri ve serveti çoğalır. Sınırlarda aylıklı askerler beslemek işi kuvvetlenir. Kendi cebinden bol bağışlarda bulunmak suretiyle de halkı memnun etmeğe çalış. Bu takdirde senin politikan ve idare sistemin övülür, düşmanın katında dahi senin ada-

letin makbul olur. Bütün idarende ve işlerinde adaletli, kuvvetli, silâhlı ve hazırlıklı olursun. Bu hususlarda sen yarış halinde bulun. Bunları her şeyden üstün tut. Bu takdirde işinin akıbet ve sonucu övülür. İdarendeki illerin her birinde güvendiğin bir memur (müfettiş) bulundur, bu memur vali ve memurlarının hallerini sana haber verir, onların hareket, ahlâk ve işlerini anlatarak sana mektuplar (raporlar) yazar. Sen bu ihbar ve raporlar vasıtasiyle gözünle görmüş gibi açık bilgiler edinirsin. Bir iş hususunda emir vermek istersen, önce emredeceğin işin sonucunu düşün, o işin sağlam ve sonucu iyi olup, bu emrinle yurdu korumak ve hayırlı iş yapmak gibi bir gaye temin edebiliyor ise, o emri ver, o iş yapılsın, yoksa o emri verme. İşin sonucunu anlamak üzere o işleri iyi bilenlere başvur. Bundan sonra esbabına giriş. Çünkü insanın nefsi istemiş bir şey olup da hoşuna gitmiş ve bundan dolayı nefis onu azdırmış olması mümkündür. Sonucunu düşünmediğin takdirde o işin seni mahvetmesi ve bundan dolayı idare ve işinin bozulması mümkündür. Her girişeceğin işi iyice düşünerek, fikir ve aklını işleterek ve Tanrı'nın yardımına dayanarak başla. Bütün işlerinde kalbinle Tanrı'ya yönelerek hayırlısını kalbine ilham etmesini dile (İstiharede bulun). Bugünkü işini yarına bırakma. İşini bizzat kendin işlemeğe gayret et. Çünkü yarının kendine mahsus hâdiseleri ve işleri var, bu hâdiseler senin dünden kalan işlerini işlemene engel olabilir. Bugünkü işi yarına bıraktığın tak-

dirde iki günlük işin bir araya toplanmış olur, iki günlük işin bir araya toplanması onu memnun olacağın bir şekilde işlemene mâni olur. Her günün işini o günde görmekle tenini ve nefsini yorulmaktan korumuş ve devletinin işlerini görmüş olursun. Asîl, şerefli ve fazilet sahiplerinden kalbleri temiz, sana karşı dostlukları samimî olan, irşat ve nasihatleri ile devletini korumağa yardım eden ve sana arka olanları kendine yaklaştır ve dostluklarının devamını temin etmek üzere onlara ihsanlarda bulun. Asîl ve şerefli ailelerden muhtaç olanları araştır onların ağır yüklerini kaldır, hal ve durumlarını onar ki, onlar senin bu yardımın sayesinde asalet ve şereflerini muhafaza edebilsinler. Yoksul ve miskinlerin işi ile bizzat kendin meşgul ol. Mazlum kalıp sana şikâyet etmek imkânını bulamıyanları, hakir sayılarak hakları kuvvetliler tarafından çiğnenen ve haklarını talebetmek yollarını bilmiyenleri yokla ve gizli hallerini bilmeğe çalış, bunların hallerini onarmak üzere salâh ehlinden olanları memur et ve ihtiyaçlarını tatmin etmelerini iste. Bu memurlar Tanrı'nın emirlerine uygun olarak onların işlerine baksınlar ve onarsınlar. Şiddetli hallere ve kötülüklere mâruz kalmış olan yetim ve dulların da hallerini yokla, anla. Bunlara şefkat ve bağışlarda bulunmak hususunda müminler emirini (Yüce Tanrı onu daima aziz eylesin) örnek edinerek onlara hazineden aylıklar tayin edip geçinmelerini temin et. Tanrı senin bu yardımın sayesinde onların hayatlarını onarır ve sana olan hayır ve be-

reketini artırır. Emîrlere de hazineden ücret ve aylıklar tâyin et. Bu memurlardan Kur'an'ı bilenleri ve ekser kısmını hıfzedenleri başkalarına tercih ederek adlarını aylık defterlerinin baş tarafına yaz. Müslümanların hastalarını tedavi etmek üzere hastahaneler vücuda getir ki, bunlar bu hastahanelere sığınsınlar. Bu hastahanelere memurlar, hastabakıcılar ve doktorlar tâyin et. Bu doktorlar onları tedavi etsinler. Hazinenin parası israf olmıyacak nispette onların arzularını tatmin et. Bil ki, insanlar hak ve hukukları ve talepleri yerine getirildikten sonra da buna kanaat etmeden daha fazlasını istemekten usanmazlar, muhtaçların dilekleri ve başvurmalar çok yorucu ve zahmetli olup, fikri pek meşgul ettiği için bu işle meşgul olanları usandırabilir. Fakat adaleti hâkim kılmağa düşkün olan, adaleti hâkim kılmakla dünyadaki idaresinin ve işinin düzenliğini istiyen ve ahrette bunun ecir ve sevabını ümit eden kimsenin hali, Tanrı'ya yaklaşmaktan ve Tanrı'nın rahmetine istihkak kesbetmekten kendisini alıkoyan kimsenin haline benzemez. Ey oğlum! Ahalinin, katına girmesine engel olma, müsaade et, girsinler, onlara yüzünü göster, kapıcı ve bekçilerin tebaanın yanına girmesine mâni olmasınlar, halka karşı alçak gönüllülük göster, onları güler yüzle karşıla, sorularında ve konuşmanda mülâyim ve cömert davranmak suretiyle onlara şefkat göster. Bağışlarda bulunduğun kimselere hoş kalble civanmertlik izhar eyle. İyiliğini minnetle bulundurmadan ecir ve sevaba nail ol. Bu şekilde bağışlarda

bulunmak kâr getiren alışveriş gibi olup, bunun karşılığı olarak dünyada iyi ad, ahrette ecir ve sevap kazanacaksın. Dünyanın hallerini ve geçen asırlarda kendinden önce hüküm süren hükümdar ve başkalarının, mahv ve helâk olan kavimlerin hallerini düşün. Bundan sonra bütün iş ve hareketinde Yüce Tanrı'nın rızasını talebetmek ve onun sevgisini kazanmakla, şeriat ve kanunları ile amel etmekle, dinini hâkim kılmaya çalışmakla kendini koru. Seni bundan alıkoyan ve buna aykırı olan her nesneyi bırak. Valilerinin ne kadar mal ve para topladıklarını ve ne kadar sarfettiklerini öğren. Haram servet toplamaktan ve israf derecesinde para sarfetmekten sak.n. Bilginlerie çok sohbet et, onlarla danışmalarda bulun, onlarla düşüp kalk. Sünnetlere göre iş gör ve sünnetleri hâkim kıl. Güzel ahlâkla vasıflan, daima güzel ahlâk hakkında konuş. Senin katına girenlerin en saygılısı ve en yakın adamların, heybetinden ve senden korkmadan ayıp ve kusurlarını yüzüne karşı söylemekten çekinmeyen kimseler olsun. İşte bunlar seni irşat ve nasihat eden dostların ve sana arka olan yardımcılarındır. Yanında çalışan vali, memur ve kâtiplerine dikkat et. Onlarla görüşmek üzere her gün için belli bir vakit ayır. Onlar yazıları ve raporları ile senden emir almak üzere katına girsinler. Valilerin ihtiyaç, devlet işleri ve tebaanın hal ve durumu hakkında sana bilgiler versinler. Bunlardan bilgiler aldıktan sonra bütün duygularını, zihin ve aklını sarfederek düşün, incele ve tekrar tekrar düşün, bunun üze-

rine hak, adalet ve akla uygun olan tedbirler aldıktan sonra emirler ver, hayırlısını kalbine ilham etmesini diliyerek Tanrı'ya başvur, akıl ve kalbine doğan muhalif bir işle karşılaşırsan, yerinde inceliyerek sabit bir fikir edininceye kadar o emrin infazını geciktir. Yaptığın iyilik ve bağışlardan dolayı tebaana ve başkalarına minnet etme, kimseden vefakârlıktan, doğru iş görmekten, müslümanlara hayırlı olan işler hususunda kendine yardım etmekten başka bir şey isteme, ancak bu yolda ve bu maksatla iyiliklerde bulun. Ey Abdullah! Sana yazdığım bu mektubu anla. iyice ve dikkatle düşün. Bütün işlerinde Tanrı'nın yardımına başvur ve hayırlısını kalbine ilham etmesini diliyerek Tanrı'ya yönel, çünkü Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, iyi ve hayırlı insanlar ve hayır ehli kimselerle beraberdir. Bütün işin, hareketin, kılığın ve rağbet ettiğin işler, Yüce Tanrı'nın rızası ve dinin nizamı için olsun, diyanetli insanları aziz ve kudretli eylemek, müslümanlara ve müslümanların himayesinde olan gayri müslimlere adaleti hâkim kılmak ve onların hayır ve faydası için çalışmak olsun. Sana güzel yardımlar, başarılar vermesi, akıl ile iş görmeye, doğru ve hak sözler söylemeğe muvaffak eylemesi için Yüce Tanrı'ya yalvarır ve sana esenlikler dilerim."

Tahir bin Hüseyin'in, oğlu Abdullah'a hitabederek yazdığı mektup burada bitiyor (7).

Râvilerin rivayetine göre bu mektubun nüshaları çoğaltılarak yayıldıktan sonra okuyanların

hoşuna gitti, Me'mun da haber aldı. Mektup Me'mun'a okunduğunda o: "Tayyib'in babası, yâni Tahir bin Hüseyin, dünya, ahret, tedbir, fikir, idare, politika, devlet, tebaanın hayrı ile ilgili işler, sultan, halife ve halifeliği korumak için gerekli olan her şeyi bir şey bırakmadan, hepsini anlatmış, yazmış ve tavsiye etmiştir" diye mektubu beğendiğini bildirdikten sonra, mektubun çoğaltılarak etraftaki bütün valilerine gönderilmesini ve bunun mefhumuna göre hareket etmelerini emretmiştir. Devlet ve tebaayı idare ile politika hakkında yazılan yazılardan, benim okuduklarım arasında, en güzeli budur. Ötesini Tanrı bilir.

53. FASIL

Fatıma evlâdından zuhuru beklenen Mehdi hakkında bilginlerin fikirleri ve bu meselenin açıklaması

Bil ki, bütün asırlar zarfında müslümanlar arasında yayılan fikir ve haberlere göre kıyamet yaklaştığında Peygamberler ailesi azasından bir zat zuhur ederek dini kuvvetlendirecek, adaleti hâkim kılacak ve müslümanlar da ona tâbiiyet edeceklerdir. Bu zat bütün İslâm yurtlarını idare ve hükmü altına alacak, bu islâhatçı "Mehdi" adı ile anılacaktır. Nihayet Sahih hadîste anlatıldığı gibi kıyametin yaklaşmasının bir alâmeti olan Deccal zuhur edecek ve kıyametin diğer alâmetleri de gözükecektir. Bundan sonra İsa gökten inerek Dec-

cal'ı öldürecek veyahut Mehdi'nın Deccal'ı öldürmesine yardım edecek; İsa, Mehdi'nin arkasında namaz kılacaktır. Bu bilginler bunu hadîs üstatları tarafından rivayet edilen hadîslerden istidlâl etmektedirler. Mehdi'nin zuhurunu inkâr edenler ise bazı eser ve haberlere dayanarak bu hâdisleri red ve bu hâdislere taan ederler. Son çağların sufileri Tanrı Elçisi'nin kızı Fatıma evlâdından olan bu Mehdi'nin zuhurunu diğer usul ile ispata çalışırlar ki bu usul, mezheplerinin temeli olan keşf ve mükâşefedir.

Biz burada, ilk önce, Mehdi'nin zuhuru hakkında rivayet edilen hadîsleri, Mehdi'nin zuhurunu inkâr edenlerin bu hâdislere olan itiraz ve tenkitlerini ve taanlarında dayandıkları delilleri, bundan sonra mutasavvıfların sözlerini ve fikirlerini anlatacağız. Bu açıklamalarımızla sana hakikatin anlaşılacağını ümit ederiz:

Hadîs imanlarından bir zümre, bu cümleden Tirmizî, Ebu Davud, Bezzaz, İbn Mace, Hâkım, Tabranî ve Ebu Ya'la Musulî, Mehdi hakkında rivayet edilen hadîsleri naklederek sahabelerden bir cemaate, bu cümleden Ali, İbn Abbas, İbn Ömer, Talha, İbn Mes'ut Ebu Hüreyre, Enes, Ebu Sa'id Hudri, Ümmi Habibe, Ümmi Seleme, Sevban, Kurre bin İyas, Ali Hilâlî ve Abdullah bin Haris bin Cüz'e birtakım senetlerle isnadetmişlerdir. Mehdi'nin zuhurunu kabul etmiyenler ise, aşağıda anlatacağımız gibi, bu hadîsleri inkâr ve doğruluğuna taan ve itiraz etmişlerdir. Hadîs bilginleri teriminde ise "taan" ve "cerh", râvi-

ler hakkında adaletli diye hükmetmekten önce gelir. Hadîsi rivayet eden şahıslardan bazıları gafletle, yani dikkatsizlikle veyahut hadîsleri ezberlemek ve tesbitte hata veya zayıflıkla, fikir ve reyinde yanılmış olmakla itham edilirse, bu tenkidler hadîsin sıhhatine tesir eder ve hadîsin zayıf sayılmasına sebebolur. Fakat umumi olarak bu söz söylenmez. Çünkü hadîs bilginlerinden Buhari ile Müslim'in "Sahih"lerinde rivayet edilen hadîsleri nakl ve rivayet edenler dahi bu gibi taan ve tenkidlere mâruz olabilirler. Halbuki hadîs imamları bu iki eserde nakledilen hadîslerin doğruluğuna ve bu iki eserde nakledilen hadîslerle amelin lüzumuna ittifakla karar vermişlerdir. İcma'ın, delil ve bu gibi taan'ları en güzel bir surette reddeden ve hadîsleri taan'dan koruyan bir hüccet teşkil etmekte olduğu bellidir. Bu iki sahih (eserden) başkası bu derecede mevsuk (doğru) değildir. Bu iki eserden başkasında nakledilen hadîslerin rivayetlerini, Süheylî'nin naklettiğine göre tenkidetmek caizdir. Bu, hadîs imamlarından nakledilmiş bir sözdür. Ebu Bekir bin Ebu Hayseme, Mehdi hakkında nakledilen hadîsleri toplamak hususunda çok çalışmıştır. Onun ifadesine göre Mehdi hakkında rivayet edilen hadîslerin senet yönünden en garibi Ebu Bekir İskaf'ın "Feva'id El-Ahbar" adlı eserinde Muhammed bin Münkedir'in Cabir'den, onun da Mâlik bin Enes'ten rivayet ettiği hadîstir. Bu rivayete göre Peygamber: "Mehdi'nin zuhurunu inkâr eden kimse kâfir olur ve Deccal'ın zuhuru haberini

yalanlıyan kimse yalan söz söyler" demiştir. Dünyanın sonu geldiğinin bir alâmeti olarak güneşin Batı tarafından doğacağını inkâr eden kimse hakkında dahi aynı sözleri söyler. Bu sözlerin ne kadar esassız ve mübalâğalı olduğunu düşün. Onun Mâlik bin Enes vasıtasiyle olan rivayetinin doğru olup olmadığını Tanrı bilir. Üstelik hadîs imamları Ebu Bekir İskaf'ı hadîsler uyduran bir adam olarak tanırlar. Tirmizî ile Ebu Davud ise, Asım bin Ebi Necud'dan, o da Zerr bin Hübeyş'ten, o da Abdullah bin Mes'ut vasıtasiyle Peygamberden şu hadîsi rivayet ederler: Dünyanın ömrü bir gün kalmış olsa dahi benim evlâdımdan veyahut benim ailemden birini göndermek üzere Tanrı o günü uzatır, Tanrı'nın göndereceği bu adamın adı adıma, babasının adı benim babamın adına uygundur" demiştir. Hadîsin ravilerinden olan Asım, yedi kıraat uzmanlarından biridir. Ebu Davud hadîsi bu şekilde bu ibare ile nakleder. Ebu Davud hadîsin ravilerinin adaleti ve başka cihetleri hakkında bir söz söylemiyor, susuyor. Ebu Davud meşhur olan risalesinde râviler hakkında susmasının, o râvilerin rivayetleri kendisince makbul olduğundan ileri geldiğini söyler. Tirmizî'nin rivayeti şöyledir: "Araptan benim ailem mensuplarından biri zuhur edip, Arap ülkelerine sahip olmadan önce kıyamet kaim olmaz, onun adı benim adıma uygundur", diğer rivayetinde ise: "Benim ailem efradından biri Arapların idaresini eline alır" şeklindedir. Her iki hadîs güzel (Hasen) ve sahih bir hadîstir.

Tirmizî. senetlerini hazfederek Ebu Hüreyre vasıtasiyle de bu hadîsi rivayet eder. Hakim: "Bu hadîsi Şu'be, Za'ide ve müslümanların diğer imamları Asım'dan rivayet etmişler ve Asım'ın Zirr ve onun Abdullah'tan olan rivayetlerinin hepsini de doğru saymışlar, Asım, müslüman imamlarından bir zat olmasından onun rıvayetlerinin doğruluğu istidlâl olunur. Hakim'in sözü burada bitiyor. Ahmed bin Hanbel ise Asım hakkında şöyle diyor: "Asım salih insanlardan olup, kıraat ilmi bilgini, hayırlı ve rivayeti doğru bir zattı. Fakat E'meş, hadîsleri hıfz hususunda ondan üstündür" der. Şu'be ise hadîsleri zapt ve tespit hususunda E'meş'i Asım'a tercih eder. İclî ise Asım'ın Zirr ile Ebu Vail'den olan rivayeti hakkında tereddüt ve ihtilâf olduğunu anarak, Asım'ın bu iki zattan olan rivayetinin zaafına işaret eder. Muhammed bin Sa'd ise: "Asım, rivayetine güvenilen bir zattır, fakat rivayetinde yanılmaları çoktur" der. Ya'kub bin Süfyan ise onun hakkında: "Hadîsleri zabıtsızdır, karışıktır" der. Abdurrahman bin Ebi Hatem: "Ben babama Ebu Zırr, Asım'ın sıka, yani rivayeti doğru ve makbul olduğunu söylüyor, dediğimde babam: "Bunun bu sözü yerinde söylenmiş bir söz değildir, çünkü Ebu Aliyye: "Asım adını taşıyan herkesin hıfzı kötüdür" der diye cevap verdi. Ebu Hatem ise: "Benim nazarımda rivayet doğrudur, rivayet ettiği hadîsleri makbuldür, fakat hadîs bilginlerinin hafızlarından sayılmaz" der. Nesa'î'nin onun hakkındaki sözleri türlücedir. İbn Hıraş: "Asım

tarafından rivayet edilen hadîslerde inkâr edilen cihetler bulunduğunu" söyler. Ebu Ca'fer Akilî ise: "Onun, hadîsleri fena hıfzetmekten başka kusuru yoktur", der. Darekutnî: "Onun, hadîsleri hıfzı kusurludur". der. Yahya Kattan: "Asım adını taşıyan adamı gördü isem, onun hıfzı kötü olduğunu anladım", der. Yahya onun hakkında Şu'be'den naklederek: "Bize bu hadîsi Asım rivayet eder, bilginler ise onu tenkid ederek türlü sözler söylerler", diyor. Zehebî onun hakkında şöyle diyor: "O, kıraat ilmini iyi zapt ve hıfz eder, hadîsleri zaptı ise bunun dunundadır; doğru sözlüdür, anlayışlıdır, rivayet ettiği hadîsleri hasen, yani makbuldür, amel edilir." Sahih-i Buharî ile Sahih-i Müslim adlı en doğru hadis kitapları telif eden iki üstad ondan rivayet etmişlerdir, diye bu tenkidlere itiraz edilemez. Çünkü bu iki hadîs bilgini, onun tarafından rivayet edilen hadîsleri ancak başka râvilerin sözleri ile teyidetmek suretiyle rivayet ederler." Tanrı bilir. Ebu Davud bu konuya dair olan hadîsi Kattan bin Halife'den; o, Kasım bin Ebi Mürre'den; o, Ebu Tufayl'dan; o da, Ali'den rivayet etmiştir. Ali'nin Peygamberden olan rivayetinde hadîs şu şekildedir: "Dünyanın sona ermesine bir gün kalmış olsa dahi Tanrı benim ailemden birini gönderir, o zat zulüm ile dolu olan dünyayı adaletle doldurur." Kattan ibn Halife'yi Ahmed, Yahya bin Kattan, Nesa'î ve başkaları rivayeti kabul edilen ve güvenilen kimselerden saymış iseler de, İclî onun hakkında: "Kattan'nin rivayet ettiği hadîsleri

makbul ise de onun hadîslerinde Peygamber ailesine az çok taraftarlık gözüküyor" der. İbn Mu'in ise: "Mevsuk, yani rivayetine güvenilen ve rivayeti kabul edilen bir Şiî'dir" der. Ahmet bin Abdullah bin Yunus: "Biz Kattan'ın yanından geçip gidiyoruz, ondan hadîs ve haberler rivayet edilmez, biz ondan rivayet ederek bir şey yazmadık", Ahmed diğer bir defasında onun hakkında: "Ben onun yanından geçerken, köpek gibi hakir görerek geçiyordum" der. Darekutnî: "Onun rivayeti delil olarak anılmaz" ve Ebu Bekir bin Ayyaş: "Ben ondan rivayeti ancak mezhebi kötü olduğu için bıraktım" ve Cürcanî de: 'İnanı bozuk olduğu için onun rivayeti kabul edilmez" der. Kattan hakkında söylenen sözler burada bitiyor.

Ebu Davud dahi Ali'ye ulaşan senedi ile Mervan bin Megire'den; o, Ömer bin Ebi Kays'tan; o, Şuayb bin Ebu Haldun'dan; o da Ebu İshak Nesefi'den rivayet eder: "Ali, oğlu Hasan'a baktığında: Peygamberin dediği gibi, benim bu oğlum sizin ulunuzdur, Peygamber, Hasan hakkında: Onun neslinden, adı Peygamberinizin adına ve ahlâkı Peygamberinizin ahlâkına benzeyen bir zat zuhur eder, yeryüzünü adaletle doldurur. fakat o zatın şekil ve sureti Peygamberinizin şekil ve kıyafetine benzemez." Bize Mutarrıf bin Turayf'tan naklederek Harun söyledi. Ömer şu hadîsi Ebu Hasan'dan; o Hilâl bin Ömer'den rivayet eder: "Ben Ali'nin Peygamberden naklederek şu sözleri söylediğini işittim: Maveraünnehrden Haris adında biri zuhur eder, onun

öncü kolunun başında Mansur adında biri bulunur. O zat, Kureyş Peygambere yardım ettiği gibi, Peygamber ailesine yardım eder, zuhurunda her müslümanın ona yardım etmesi vaciptir, diğer bir rivayette onun davetini kabul etmek vaciptir." Ebu Davud bu hadîsi rivayet etmekle iktifa etmiş, râvilerin leh ve aleyhinde bir söz söylememiştir. Ebu Davud eserlerinin diğer bir yerinde: "O Şi'a mezhebine mensubolanların evlâdındandır" der. Süleyman, Harun'un hali şüpheli olduğuna işaret etmiştir. Ebu Davud, Ömer bin Kays hakkında: "Rivayeti zararsızdır, fakat hadîsi hatalıdır", der. Zehebî: "Doğru bir adamdır, fakat hadîslerinde vehimlere kapılmaktadır", der. Ebu İshak Şi'î'ye gelince, her ne kadar Buharî ile Müslim "Sahih"lerinde ondan nakledivorsalar da, hayatının son günlerinde onun aklı karışmıştır, Ali'den olan rivayeti kesiktir (münkatidir), yani senetleri Ali'ye ulaşmamaktadır. Ebu Davud'un, Harun bin Megire'den olan rivayeti de kesik, yani rivayet ve senedi Ali'ye ulaşmamaktadır. Bundan dolayı hadîsi zayıftır, ikinci senet ve rivayetine gelince, râvileri olan Ebu Hasan ile Hilâl'in hali meçhuldür. Ebu Hasan ancak Mutarrıf bin Turayf'tan olan rivayeti ile tanınmıştır. Ebu Davud Ümmi Seleme'den, İbn Mace, "Sünen"inde ve "Hâkim Müstederek"inde Ali bin Tufeyl'in Said bin Müseyyeb'den, onun Ümmi Seleme'den olan rivayetini nakletmiştir. Ümmi Seleme, Peygamberden şu hadîsi işittim diyor: "Mehdi Fatıma evlâdından-

dır". Hakim ise bu hadîsi şu şekilde rivayet eder: "Ümmi Seleme diyor: Peygamberin Mehdi'yi andığını işittim. Peygamber: Evet, Mehdi zuhur edecek, bu bir gerçektir, Mehdi Fatıma evlâdındandır." Hakim: "Bu hadîs: Said'den, Ali bin Nüfeyl'den başkası rivayet etmedi, bu hadîs ancak Ali vasıtasiyle belli olmuştur", der. Ebu Davud bu hadîsi diğer bir senetle Salih bin Halil'den; o da, kendinin bir arkadaşından; arkadaşı, Ümmi Seleme'den rivayet eder: "Halifelerden biri öldüğünde müslümanlar arasında ihtilâf başgösterir, Medine ahalisinden biri kaçarak Mekke'ye gelir, bir cemaat onun yanına gelerek yaşamakta olduğu yerden çıkarıp, arzu etmediği halde Kâbe'nin rüknü ile İbrahim'in makamı arasında ona biat ederler. Şam'dan bu halife ile savaşmak üzere bir bölük asker gönderilir, Mekke ile Medine arasındaki çölde bu asker yere batar, olağanüstü bu hâdise işitildiğinde Şam'ın abdalları (9) ve Irak ahalisinden kudret sahibı olan boylar gelerek ona biat ederler. Kureyş'ten dayıları Kelb uruğundan olan bir kimse onların yardımiyle huruç eder, Halife Kelb'lere karşı bir bölük asker gönderir, asker onlara galabe çalar, işte bu bölük Kelb bölüğüdür. Kelb'lerden alınan ganimet malları bulunduğu çağda hazır bulunmıyanlar kaygu ve hasret çekerler. Halife bu ganimet mallarını aralarında böler, Tanrı Elçisi'nin sünnetleri ile, bazı rivayetlere göre dokuz yıl, amel eder." Ebu Davud bu hadîsi İbn Halil Abdullah'tan, o, Ab-

dullah bin Haris'ten; o da, Ümmi Seleme'den rivayet eder. Bu rivayet sayesinde ilk rivayette halleri belirsiz kalanların rivayetlerinin doğruluğu ve râvilerinin kimler olduğu anlaşılıyor. çünkü "Sahih-i Buharî" ile "Sahih-i Müslim" sahipleri bu râvilerden hadîs rivayet ederler. Bundan dolayı bunlara taan edilmez. Ancak bu rivayet Katade'den olup, bu zat ise tedlis'i (hadîs uydurması) ile tanınmıştır. Onun ancak (Semi'tü) işittim, diye açık rivayeti kabul olunur. Halbuki hadîste (işittim) tâbiri olmadığı gibi, Mehdi adı da asılmamıştır, diye itiraz edilebilirse de, bu itiraz da yerinde değildir. Evet, Ebu Davud, babalarında bu hadîsi tahric (10) etmiştir; Hakim ise bunu diğer senetlerle rivayet eder, Hakim bu hadîsi İmran bin Kattan'dan; o Katade'den; o, Ebu Basra'dan: o da, Ebu Said Hudrî'den rivayet eder. Peygamber ona: "Mehdi benim neslimdendir, o geniş alınlı olur, burnu yüksek ve düzenlidir, zulüm ile dolmuş olan yeryüzünü adaletle doldurur, yedi yıl hüküm sürer" demiştir. Ebu Davud hadîsi bu şekilde rivayet etmiş, müspet veya menfi hiç bir söz söylememiş, susmuştur. Hakim ise hadîsi şöyle rivayet eder: "Mehdi bizim neslimizdendir, burnu yüksek, düzenli ve alnı geniştir, bu kadar yaşar diye sol avucunu ve sağ avucundaki iki parmağını açarak ve kalan üç parmağını kapatarak (yedi yıl) yaşıyacağına işaret etmiştir." Hakim: "Bu hadîs, Müslim'in senet ve hadîsin doğruluğu için konulan şartlara uygun ve Müslim'e göre sahih bir hadîstir; fakat Buharî ile Müstim bu hadîsi tah-

zic (11) etmemiştir", der. Hakim'in sözleri burada bitiyor. Yahya Kattan'a gelince onun tarafından rivayet edilen hadîsin hüccet ve delil teşkil edip etmiyeceği ihtilâflıdır. Buharî, onun tarafından rivayet edilen hâdîsi delil ve hüccet olarak değil, ancak tanık, yani rivayetleri teyidetmek üzere anar. Yahya Kattan, İmran bin Kattan'dan hâdîs rivayet etmezdi. Yahya bin Muin bir defasında: "Yahya (kuvvetli değildir)", diğer bir defasında: "O, bir şey değildir" demiştir. Ahmed bin Hanbel ise: "Yahya'nın rivayet ettiği hadîslerin doğru olacağını ümit ediyorum" der. Yezid bin Zurayu ise: "Yahya Haruriyye mezhebinde idi," der. "O, ehli kıble, yani kıbleye yönelerek namaz kılanlara karşı kılıç kullanmayı caiz görürdü" der. Nesaî: "O zayıftır" der. Ebu Ubeyd Acerî, Ebu Davud'dan Yahya hakkında fikrini sorduğunda: "Hasan'ın telmizlerindendir, onun hakkında hayırdan başka söz işitmedim" dediği halde diğer bir defasında: "Rivayeti zayıftır, o, İbrahim bin Abdullah bin Hasan çağında müslümanların kanlarını akıtmayı caiz görerek şiddetli fetvalar vermiştir" dedi. Tirmizî, İbn Mace ve Hakim Zeyd Ammi'den; o Ebu Sıddık Naci'den; o da, Ebu Said Hudrî-den şu hadîsi rivayet etmiştir: Ebu Said diyor-ki: "Biz bazı hadîslerin vukua gelmesi hakkında Tanrı Elçisi'ne sorduk, Peygamber: "Mehdi benim ümmetimdendir. Beş yahut yedi, veyahut dokuz yıl yaşar" dedi. Zeyd şek ve tereddütle Mehdi'nın ömrünü bu suretle: Beş, yedi, veyahut dokuz olarak rivayet eder. Biz, Tanrı'nın

Peygamberine, bu sayılar neyi ifade eder, diye sorduğumuzda, Peygamber, "yıllar" diye cevap verdi. Peygamber sözüne devam ederek: Onun yanına bir kimse gelip, ey Mehdi! bana ver, dediğinde: Mehdi onun elbisesine götürebileceği miktarda avuç avuç para doldurur. Tirmizî hadîsi bu ibare ile nakleder ve: "Bu hadîs hasendir, onunla amel edilir" der. Tirmizî bu hadisi, Ebu Said'den; o da Peygamberden diğer senetlerle de rivayet eder. İbn Mace ve Hakim rivayetinde ise: "Ümmetim arasında Mehdi zuhur eder, ömrü kısa olursa yedi, uzun olursa dokuz yıl yaşar; onun çağında ümmetim hiç bir vakit benzerini işitmedikleri nimetler içinde yaşarlar, toprak çok mahsul verdiği için ahali hububat ve saireyi depolarında saklamaz, mal ve para ayaklarla çiğnenerek geçileçek derecede bol olur; bir kimse ayağa kalkarak ey Mehdi! bana bir şey bağışla, derse; Mehdi. al, der" hadîs burada bitiyor. Darekutnî Ahmed bin Hanbel ve Yahya bin Muin, Zeyd Ammi hakkında: "Salâh ehlindendir, rivayeti kabul edilir" derler. Ahmed buna: "Rivayetinin doğruluğu cihetinden o Zeyd Rakkaş ile Fazl bin İsa'dan yüksek derecededir" ibaresini ekler. Ebu Hatem ise: "O, zayıftır, rivayet ettiği hadîsi yazılır, fakat rivayeti delil ve hüccet teşkil etmez" der. Yahya bin Muin diğer bir rivayetinde: "O bir şey değildir, yani onun rivayeti hiç makbul değildir" der. Diğer bir defasında: "Hadîsi yazılır, halbuki rivayeti zayıftır" diyor. Gürcani ise onun hakkında "mütemasik" deyimini kullanıyor ki, "alıkoyan", yani "sözünü

tamamiyle söylemiyen" demektir. Ebu Zer'a: "Zeyd'in rivayeti kuvvetli değildir, rivayedettiği hadîsleri zayıftır", Ebu Hatem: "Zeyd'in rivayeti zayıf değildir, ondan Şu'be hadîs rivayet eder"; Nesa'î "Zeyd, hadîs rivayeti ve ilminde zayıftır; İbn Adi, Zeyd'in rivayetleri zayıf olduğu gibi, ondan rivayet edenlerin hepsi de zayıftır, buna bakmadan Şu'be ondan rivayet eder, Şu'be Zeyd'den daha zayıf olan kimseden rivayet etmemiş olacaktır", der. Tirmizî'nin Zeyd'den bu hadîsi rivayeti, Müslim'in (Sahih'inde) Cabir'den nakletmiş olduğu şu hadîsin tefsiri kabilindendir, denilebilir: "Tanrı Elçisi: Ümmetimin hayatının son günlerinde biri halifelik eder, o halife mal ve paraları avuç avuç verir, servet çok olduğu için para ve malını saymaz" diye söyledi. İbn Said'in rivayetinde hadîs şu ibare iledir: "Sizin halifeleriniz arasında mal ve paraları avuç avuç (saymadan) veren bir halife gelir." Bu hadîs diğer senetlerle Cabir ile Ebu Said'den şu şekilde rivayet edilmektedir: "Dünyanın sonu geldiğinde biri halifelik eder, o mal ve parayı (saymadan) avuç avuç olarak verir." Muslim tarafından (Sahih'inde) rivayet edilen hadîslerin hiç birinde "Mehdi" tâbiri geçmiyor ve onun tarafından rivayet edilen hadîste anılan halife ve Âdem'den maksat "Mehdi" olduğunu anlatan hiç bir delil de yoktur. Hakim dahi Avf ve Arabî rivayeti ile Ebu Sıddık Naci'den, o da Ebu Said Hudri'den hadîsi şu şekilde rivayet etmiştir: "Tanrı Elçisi (ona salâvat ve selâmlar olsun) yeryüzü zulüm, düşmanlık ve tecavüzle dolup taşmadan, benim ailemden biri

zuhur ederek yeryüzünü adalet ile doldurmadan önce kıyamet kopmaz" dedi. Hakim: İki hadîs imamı olan Buharî ve Müslim'in, hadîslerin doğruluğu için koymuş oldukları şartlara uygun olduğu halde, bu iki imam bu hadîsi rivayet etmemişlerdir, der. Hakim, Süleyman bin Ubeyd'in, Ebu Sıddık Naci'nin, Ebu Said Hudri'nin olan rivayetine göre dahi bu hadîsi şu şekilde nakletmiştir: "Benim ümmetimin hayatının son günlerinde, yani dünyanın sonu yaklaştığında ümmetimi arasında Mehdi zuhur eder. Tanrı bereketli yağmurlar yağdırır, yerde bol bol otlar biter; toprak bol mahsul verir; Mehdi, mal ve paraları bol bol dağıtır, hayvanlar çoğalır, ümmetin sayısı ve kudreti artar. Mehdi yedi veyahut sekiz yıl yaşar." Hakim bu hadîsin isnadı doğru olduğunu söyler. Meşhur iki hadîs imamı (Buharî ile Müslim) bu hadîsi nakletmemişlerdir. Kütüb-i Sitte (altı meşhur hadîs kitapları)yi yazanlardan hiç biri, Süleyman bin Ubeyd tarafından rivayet edilen hadîsleri eserlerine koymamış iseler de, İbn Habban Süleyman'ı, sika (rivayetine güvenilen ve rivayeti kabul edilen)lerden sayar. Bilginlerden kimse ona taan ederek söz söylememiştir. Hakim, Esed bin Musa'nın Hammad bin Seleme'den; onun, Matar Verrak ile Ebu Harun Abdi'den onların, Ebu Sıddık Naci'den; onun, Ebu Said Hudri'den olan rivayeti ile Peygamberin şu hadîsini nakleder: "Tanrı Elçisi şöyle demiş: Yeryüzü zulüm ve haksızlıkla dolduktan sonra benim neslimden biri zuhur ederek yedi veyahut dokuz yıl hü-

küm sürer; o, yeryüzünü adaletle doldurur." Hâkim, bu hadîs Müslim'in şartlarına göre doğrudur, der. Müslim'in şartlarına göre doğru demesi, Müslim'in, Hammad bin Seleme'den ve onun şeyhi olan Matar Verrak'tan rivayet etmiş olduğu içindir. Müslim, Hammad bin Seleme'nin diğer üstadı olan Ebu Harun Abdi'den hiç de hadîs rivayet etmemiştir. Çünkü Harun Abdi son derecede zayıftır. Yalancılıkla itham edilmiştir. Hadîs imamlarının onun hakkındaki sözlerini burada nakletmeye hacet yoktur. Bu hadîsi Hammad bin Seleme'den rivayet eden diğer râvi "Esadü's-Sünne" lâkabını taşıyan Esed bin Musa'dır. Buharî onun tarafından rivayet edilen hadîsi makbul ve meşhur demiş ve "Sahih"inde onun rivayetini bazı hadîslerin doğruluğuna delil olarak anmış; Ebu Davud ile Nesaî dahi onun rivayetini bir delil olarak göstermiş iseler de, Ebu Davud eserinin diğer bir yerinde: "O, sikadir, fakat eser telif etmemiş olsaydı, hakkında daha iyi olurdu", der. Muhammed bin Hazm ise onun rivayetinin inkâr ve itirazla karşılandığını anar. Taberani, "Mu'cem-i Evsat" adlı eserinde ondan, Ebu Vasıl Abdülhamit bin Vasıl'ın Ebu Sıddık Naci'den; onun da, Beni Behdele'den Hasan bin Yezid Sadi'den; onun da, Ebu Said Hudri'den olan rivayetini nakleder: Ebu Said diyor ki: "Ben, Peygamberin: Benim ümmetimden biri zuhur eder; o, benim sünnetimi yayar; Yüce Tanrı onun duasiyle yağmur yağdırır, toprak bol mahsul verir, zulüm ve haksızlıkla dolmuş olan yeryüzünü ada-

letle doldurur; yedi yıl bu ümmetin idaresi başında bulunur. "El - Beytü'l - Mukaddes"te yaşar, diye söyledi." Taberani bu hadîsi bu şekilde naklettikten sonra şöyle der: "Bir zümre bu hadîsi Ebu Sıddık'tan rivayet etmiş ise de, Ebu Vasıl hariç olmak üzere, bunlardan hiç biri Ebu Sıddık ile Ebu Said arasına diğer bir râvinin adını sokmamıştır. Ebu Vasıl ise bu hadîsi Hasan bin Yezid vasıtasiyle Ebu Said'den rivayet etmiştir." Taberi'nin sözü burada bitiyor. Ebu Hatem, Hasan bin Yezid'i isnatlarında anmış ise de, Hasan'ın Ebu Said'den olan rivayetini ve Ebu Sıddık Naci'nin ondan hadîs rivayet ettiğini ve bu isnadından başka diğer isnatlarında anmıyor ve diğer isnadını da bildirmiyor. Zehebî, "Mizan" adlı eserinde Hasan'ın hali belirsiz olduğunu söyler. İbn Habban ise onu Sika (rivayetleri makbul ve doğru olanlar)dan sayar. Ebu Sıddık'tan rivayet eden Ebu Vasıl'a gelince, Kütüb-i Sitte (altı hadîs kitabı) sahiplerinden kimse ondan rivayet etmemiştir. İbn Habban ise ikinci tabakadaki Sika'lardan saymış ve onun Enes'ten rivayet ettiğini ve ondan Şu'be ve Attab bin Bişr'in rivayet etmiş olduğunu söyler. İbn Mace, "Sünnen"inde Yezid bin Ebi Ziyad'dan; onun da, İbrahim'den; İbrahim'in, Alkama'dan, onun, Abdullah bin Mesut'tan olan rivayetini nakleder. Abdullah diyorki: "Biz Tanrı Elçisi'nin katında bulunurken Haşîmi'lerden birtakım gençler onun yanına geldiler. Tanrı Elçisi bunları gördüğünde gözünden yaşlar aktı, çeh-

resi değişti. Ben: Senin yüzünde demindenberi arzu etmediğimiz hal ve değişiklik görüyorum, dediğimde Tanrı Elçisi: Bu ailenin uluları olan bizler için Yüce Tanrı ahreti seçti. Ailem ben öldükten sonra belâlara uğrayacaktır, korkutularak kaçırılacak ve kovulacaktır, kara bayraklarla Doğu tarafından bir kavim gelinceye kadar bu hal devam edecek. Doğudan gelen bunlar hayrı, yani barışla halifeliğin teslimini istiyecekler, fakat onlar barışla teslim etmeğe yanaşmayacakları için savaşacaklar, zafer kazandıktan ve istedikleri kendilerine verildikten sonra bunlar idareyi benim ailemden olan birine teslim etmeden önce onların verdiklerini kabul etmiyeceklerdir, onlar yeryüzünü zulüm ve haksızlıkla doldurdukları gibi, benim ailemden olanlar yeryüzünü adaletle dolduracaklardır. Sizden biriniz o çağı idrak ederse, karlar üzerinde sürünerek olsa dahi, onlarla birleşmek üzere onların katına gelsin, buyurdu." Bu hadîs, hadîs bilginleri teriminde "Râyat (bayraklar hadîsi" diye tanınmıştır. Hadîsin râvisi olan Yezid bin Ebi Ziyad, hadîsleri merfu (12) olarak rivayet etmesiyle tanınmış bir kimsedir. O, merfu olarak, yani hadîsi Peygambere ulaşıncaya kadar biribirinden rivayet edenlerin adlarını hazfederek rivayet etmekle tanınmıştır. Muhammed bin Fuzayl, onun Şi'e mezhebi imamlarının büyüklerinden olduğunu ve Ahmed bin Hanbel ise onun, hadîs hıfzeden bilginlerden olmadığını söyler. Ahmed diğer bir defasında ise, hadîsi hıfzı zayıf değildir, dedi.

Ebu Zer'a: Yezid'den naklederek hadîs yazılır, fakat onun hadîsi delil ve hüccet olarak anılmaz, der. Ebu Hatem ise, rivayeti kuvvetli değildir, der. Cürcanî, hadîs bilginlerinin onun tarafından rivayet edilen hadîsleri zayıf saydıklarını işittim, der. Ebu Davud: "Onun hadîsini terkeden kimseyi bilmiyorum, fakat ben kendim başkasından rivayeti tercih ederim, der. İbn Adi: O Kûfe ahalisi şîi'lerindendir, rivayeti zayıf olmasına bakmadan onun rivayet ettiği hadîsler yazılmaktadır. Müslim onun hadîslerini başkaları tarafından rivayet edilen hadîslere yanaştırarak (makrun olarak) nakleder. Kısası bilginlerin çoğu onun rivayeti zayıf olduğunu söyler. Yezid'in İbrahim'den, İbrahim'in Alkame'den, onun Abdullah'tan nakletmiş olduğu bu hadîsi bütün hadîs bilginleri zayıf saymaktadır ki, bu hadîs yukarda andığımız gibi "Râyet (bayraklar) hadîsi" diye anılmaktadır. Veki bin Cerrah ile Ahmed bin Hanbel onun hakkında (bir şey değil) tâbirini kullanarak onun rivayeti zayıf olduğunu anlatmışlardır. Ebu Kudame, Ebu Üsame tarafından rivayet edilen "Râyat hadîsi" hakkında: "Yezid rivayeti doğru olduğunu bin kere andiçerek tekit etse dahi doğruluğuna inanmam ve sözünü tasdik etmem; çünkü bu hadîs, ne İbrahim'in, ne de Alkame'nin, ne de Abdullah'ın mezhebidir, diyordu. Âkilî, bu hadîsi zayıf hadîsler sırasında saymıştır. Zehebî: Bu hadîs sahih bir hadîs değil" der. İbn Mace, Yasin İclî'den; onun da, İbrahim bin Muhammed'den; onun da Muhammed İbn Hanefiyye'den, o da babası Ali'-

nin büyük babası olan Tanrı Elçisi'nden rivayet ettiği şu hadîsi nakleder: "Tanrı Elçisi: Mehdi bizim ailemizdendir, Tanrı onun sayesinde dünyayı bir gecede ıslâh eder, dedi." İbn Muin, Yasin İclî hakkında her ne kadar: Onun rivayeti zararsızdır, demişse de, İmam Buharî, "fihinazarün = bu düşünülecek ve gözden geçirilmeğe değer bir şey", deyimini kullanıyor ki, bu deyim Buharî teriminde son derece zayıf olduğunu anlatır. İbn Adi. "Kâmil"inde, Zehebî, "Mizah"ında bu hadîsin sıhhatini inkâr etmek suretiyle rivayet etmişlerdir. Zehebî, Yezid bu hadîsi nakletmesiyle tanınmıştır, der. Taberani, "Mucem-i Evsat"ında bu hadîsi şu şekilde, Ali'den nakleder: "Ali, Peygamber'den, "Ey Tanrı Elçisi! Mehdi bizden mi, başkasından mı? diye sorduğunda Peygamber: "Mehdi bizdendir, İslâmiyet bizimle başladığı gibi, dünya da bizimle sona erecektir, İslâmiyetin ilk çağında çirkin pisliklerinden temizliyerek kalbleri birleştirdiği gibi, aralarında hüküm süren düşmanlıktan dahi bizim irşadımızla kurtulacaklar ve kalbler birleşecektir." dediğinde, Ali: "Mehdi'nin zuhuru çağında insanlar mümin mi, yoksa kâfir mi olurlar?" diye sorduğunda Peygamber: "Bir kısmı fitneye katlanmış, bir kısmı kâfir olur", diye cevap verdi." Ali'den rivayet edilen hadîs burada bitiyor. Bu hadîsin râvileri arasında Abdullah bin Lehia bulunmaktadır. Abdullah, rivayetinin zayıflığı ile tanınmış bir kimsedir. Hadîsin râvilerinden biri olan Ömer bin Cabir Hazremî Abdullah'tan da zayıftır. Ahmed bin Hanbel, Cabir'den münker

birçok şeyler rivayet edilmiş olduğunu anar. Ahmed, bana Cabir'in yalan sözler söylediğini naklettiler, der. Nesa'î: "Abdullah rivayeti mevsuk olanlardan değildir; İbn Lehia ise ahmak ve aklı zayıf bir ihtiyar olup, Ali'nin bulutlar arasında yaşadığını söylerdi" der. Bizimle beraber oturduğunda bir bulut görünce: "Ali, işte bu bulutun içerisinde göçüp gitti", derdi. Taberanî, Ali'den (Tanrı onu yarlıgasın) şu hadîsi rivayet eder: "Tanrı Elçisi der ki: "Dünyanın sonu geldiğinde fitne ve kargaşalıklar çoğalır, altın madeninde türediği gibi türer, halk fitneler içine dalar; umumî olarak Şam ahalisini söğüp saymayınız, Şam'lıların ancak kötü ve azgınlarını sövünüz. Çünkü ahalisı arasında Ebdal (13) lar var, fitne ve kargaşalık son derece çoğalır, üzerlerine gökten yağmur yağdırılarak ve korkutularak Şam ahalisinin topluluklarının dağılmağa yüz tutacağı beklenir. Şamlılar o derecede korkarlar ki, onlarla tavşanların savaştığı farzedilirse, tavşanlar bile onları yenecek bir hale yaklaşır. İşte bu sırada ailemden biri üç bayrak kaldırarak meydana çıkar; askerinin sayısını en çok tahmin edenler 15 bin, az tahmin edenler 12 bin diye söylerler. Bunların parolası "Emet, Emet" olur. Yedi bayrak altında toplanmış olanlar onunla savaşmak üzere meydana çıkarlar. Her bayrağın altındaki askerin başında bulunanlardan her biri hükümdar olmak ister. Tanrı bunların hepsini helâk eder; bundan sonra Tanrı, eskisi gibi müslümanların kalblerini birbirine yaklaştırır, eski nimetlerini onlara iade eder, uzaktakilerini

birbiriyle birleştirir, aralarında fikir birliği husule gelir. "Ali'den rivayet edilen hadîs burada bitiyor. Bu hadîsi rivayet edenlerden biri olan Abdullah bin Lehia, rivayeti zayıf ve hali belli olan bir kimsedir. Hakim, "Müstedrek"inde bu hadîsi Ebu Tufayl'dan; o da, Muhammed bin Hanefiyye'den rivayet eder. İbn Hanefiyye diyor ki: "Biz Ali'nin (Tanrı onu yarlıgasın) katından bulunurken biri Mehdi'nin ne vakit zuhur edeceğini sorduğunda, Ali, zuhur çağı uzak olduğunu anlattıktan ve yedi parmağını büktükten sonra: "Mehdi dünyanın sonu gelip, "Allah, Allah" diye Tanrı'nın adını anan adamlar öldürüldüğü çağda zuhur eder; Tanrı onun etrafında bulut parçaları gibi çok kişi toplar; o, ahalinin kalblerini birleştirir, Mehdi'nin askeri, aralarına girenlerden kimseyi yabancı saymadığı gibi, aralarına bir kimsenin girmesinden de sevinmezler. Mehdi askerinin sayısı, Bedr savaşına iştirak edenlerin ve Talut ile nehri geçenlerin sayısı miktarında olup, geçip gidenler bunların önüne geçmedikleri gibi, sonradan gelenler de bunların önüne geçemezler. Ebu Tufayl, İbn Hanefiyye'nin kendisinden: Sen onun zuhurunu istiyor musun? diye sorduğunu ve ona: Evet, diye cevap verdiğini söyler. Sonra İbn Hanefiyye: Mehdi işte Mekke'deki şu iki Ehşeban'-dan (14) zuhur eder, deyince, kendisi de: Bu şüphesizdir, yani Mehdi Ehşeban'dan zuhur edecektir, ben de ölünceye kadar burasını bırakıp gitmiyeceğimi and içerek teyidederim, demiştir. Ebu Tufayl, andını yerine getirerek ölünceye ka-

dar Mekke'den ayrılmadı, Mekke'de öldü. Hakim diyor ki, bu hadîs Buharî ve Müslim'in şartlarına göre doğrudur; Hakim'in sözleri burada bitiyor. Vakidî ise, bu hadîs ancak Müslim'in şartlarına göre doğrudur, çünkü hadîsin râvileri arasında Ammar Zehebî ile Yunus bin İshak da vardır." Buharî ise bunların ikisinden de hadîsler rivayet etmez, demek ki, bunlarda rivayetin sıhhati için gerekli şartların bulunmadığına kanidir. Üstelik râvileri arasında Amr bin Muhammed Abkarî de bulunmaktadır. Buharî onun tarafından rivayet edilen hadîsi asıl delil ve hüccet olarak anmadan ancak Ammar Zehebî'nin rivayetine yanaştırarak ve onu tanık sayarak rivayet etmektedir. Ahmed bin Hanbel ve İbn Muid ve Ebu Hatem Nes'î ve başkaları onun mevsuk olduğunu Ali bin Medenî Süleyman'dan nakledereк: Bişr bin Mervan, Şiîliği ile ökçesini kesmiştir, Sikalığını kaybetmiştir, derler. İbn Mace Said bin Abdülhamid bin Cafer'den; o da, Ali bin Ziyad Yemamî'den; o da, İkrime bin Ammar'dan; o da, İshak bin Abdullah'tan Ens bin Mâlik vasıtasiyle Peygamberin şu hadîsini rivayet etmektedir: Enes diyorki: Tanrı Elçisi'nden şu sözleri işittim: "Biz Abdülmuttalib-oğulları: Ben, Hamza, Ali, Cafer, Hasan, Hüseyn ve Mehdi cennet ehlinin ulularıyız" hadîs burada bitiyor. Müslim onun tarafından rivayet edilen hadîsi asıl delil ve hüccet olarak değil, ancak başkalarının hadîsine yanaştırarak nakletmiştir. Onun tarafından rivayet edilen hadîsler üzerine, hadîs bilginlerinden bir kısmı onu

sikalardan saymış iseler de, diğerleri, rivayet ettikleri hadîsleri zayıf bulmuşlardır. Ebu Hatem Razi (Nesa'î) onu Müdellis'lerden saymış, rivayetinin kabul edilemiyeceğini, ancak "işittiğini" (semi'tü = işittim) diye açık olarak andığı takdirde kabul edileceğini söylüyor. Hadîsin râvilerinden biri olan Ali ibn Ziyad hakkında Zenebî, (Mızan'ında): Onun kim olduğunu biliyorum, der. Sonradan, her ne kadar Yakub bin Ebi Şu'be onu sikalardan saymış ise de, hakkında en doğru söz Abdullah bin Ziyad ile İbn Abdülhamit tarafından söylenmiştir. Yahya bin Muin ise onun hakkında: "Rivayeti zararsız" tâbirini kullanarak rivayetinin zaafına işare' eder. Sevrî onu tenkidederek söz söylemiştir. Sevrî'nin bu sözleri söylemesinin sebebine gelince: Birçok meseleler hakkında fetva verdiğinde bu fetvalarında yanılmış olduğunu gördüğü için Sevrî'nin onun hakkında bu sözleri söylediğini anarlar. İbn Habban fahiş hatalarda bulunduğu için: Onun tarafından rivayet edilen hadîs delil ve hüccet olarak anılmaz, der. Ahmed bin Hanbel: "Said bin Abdülhamit Mâlik'in eserlerini (arz) tarikiyle İkrime'den işittim, bilginler ise benim ondan bu eserleri arz tarikiyle işitmemi inkârla karşılıyordu." der ve, Bağdat'da oturduğu ve Hacc'a gitmemiş olduğu için onun İmam Mâlik'ten eserlerinin işitmesinin imkânsız olduğunu söylediklerini nakleder. Zehebî ise onun hakkında (rivayeti zayıftır) diye sözleri kabul edilmiyeceğini anar. Hakim ise Mücahid'in ibn Abbas'tan mevkuf olarak naklettiğini hadîsi Müste-

rek'inde nakleder. İbn Abbas Mücahid'e: "Seni Peygamber ailesinden bir ferd gibi tanımadığım takdirde bu hadîsi sana rivayet etmemiş olurum", dediğinde Mücahit İbn Abbas'a: "Bu hadîsi saklı ve mektum tutacağım, senin arzu etmediğin adamlardan kimseye söylemiyeceğim", diye söz verdikten sonra Abdullah ibn Abbas: "Seffah, Münzir, Mansur ve Mehdi bizim mensup olduğumuz Peygamber ailesindendir", diye söyledi. Mücahid: "Bu dört zat hakkında bana bilgiler ver, diye sorduğumda İbn Abbas: Seffah'a gelince, onun yardımcılarını öldüreceği, düşmanlarını affedeceği beklenir, Mücahid, İbn Abbas'ın Münzir hakkındaki sözlerini zan ve tahmin ile İbn Abbas'ın onun hakkında söylediklerini şöyle nakleder: Münzir pek büyük bağışlarda bulunur, bu malları çok saymaz, kendine ait olan payından az bir şeyle kanaatlenir. Mansur'a gelince o da Peygamber'in uzaktaki düşmanlarını korkutmasının yarısı nispetinde düşmanlarının kalblerine korku verir. Peygamber kendisinden iki aylık mesafede bulunan düşmanlarınm kalblerine korku salardı. Mansur ise bunun yarısı nispetinde, yani kendisinden bir aylık yol uzaklıkta olan düşmanlarını korkutur. Mehdi'ye gelince, zulüm ve haksızlıkla dolmuş olan yeryüzünü adaletle doldurur. Onun çağında hayvanlar, yırtıcı hayvanlardan emin olurlar, yırtıcıları diğer hayvanlara dokunmaz. Yer içinde saklanan bütün hazinelerini çıkarıp atar, dediğinde ben, nasıl çıkartır? dedim, İbn Abbas: Altın ve gümüşten ibaret olan sütunlar halinde".

diye cevap verdi. İbn Abbas'tan rivayet edilen hadîs olduğunu anar, fakat Buharî ile Müslim bu hadîsi rivayet etmemişlerdir. İsmail bin İbrahim bin Muhacır'ın babasından olan rivayeti zayıftır. Müslim, İsmail'in babası İbrahim'den hadîs nakletmiş ise de, hadîs bilginlerinin çoğu onun tarafından rivayet edilen hadîsleri zayıf sayarlar. Hakim'in sözleri burada bitiyor. İbn Mace, Sevban'-dan şu hadîsi rivayet eder: Peygamber: "Sizin ihtiyarlığınız çağında her biri halife oğlu olan üç kimse birbiriyle savaşır. Bunlardan hiç biri halife olamaz. Nihayet Doğu tarafından siyah bayraklarla bir kavim zuhur eder, bu kavim onları bundan önce hiç bir kavim öldürüşünde benzeri görülmemiş bir surette öldürür", dedi. Tanrı Elçisi bundan sonra bir şeyler söylediyse de, o sözlerini hıfzedemedim. Tanrı Elçisi sözlerine şöyle devam etti: "Bu siyah bayraklarla zuhur eden zatı gördüğünüzde kar üzerinde sürüklenerek olsa dahi, yanına giderek ona biat ediniz; çünkü o, Tanrı'-nın halifesi olan Mehdidir" dedi. Rivayet burada bitiyor. Hadîsi rivayet edenler Buharî ve Müslim'in râvilerindendir; fakat râviler arasına Ebu Kılabe (Abdullah bin Zeyd) Cermi sokulmuştur. Zehebî ve başkaları onun müdellis olduğunu anarlar. Üstelik râvileri arasında yine tedlisi ile tanınmış Ebu Süfyan Sevrî de var. Bunların her ikisi yukarda nakiettiğimiz hadîsi an'ane (16) ile rivayet etmişler; hadîsi râvisinden işittiklerini "işittik" diye açık olarak söylememişler. Bu şekilde rivayet edilen hadîs ise makbul değildir. Hadî-

sini râvilerinden biri olan Abdürrezzak ise Şiîliği ile tanınmış bir kimsedir. O, ömrünün son günlerinde gözlerini kaybetti, aklı karıştı. İbn Adi, adı geçen Abdürrezzak'ın Fazilet'ler (Fezail) hakkında birtakım haberler rivayet ettiğini, fakat onun bu hadîslerinin kimsenin kabul etmediğini, Şiîlik iddiasına kapılarak bu hadîsleri rivayet etmiş olduğunu söylemişlerdir. Bu hadîse dair olan açıklama burada sona eriyor.

İbn Mace (Sünen'inde) Abdullah bin Haris bin Cüz Zebidî'den, İbn Lehia vasıtasiyle Ebu Zer'a'dan; o, Ömer bin Cabir Hazremî'den; o da, Abdullah bin Haris bin Cüz'den rivayet eder. Abdullah, Tanrı Elçisi şu hadîsi söyledi diyor: "Doğudan bir kavim zuhur eder, onlar sultanı olan Mehdi'ye tâbiiyet ederler." Taberanî, bu hadîsin ancak İbn Lehia tarafından rivayet edilmiş olduğunu söyler. Biz Taberanî'nin, "Mu'cem-i Evsat" ında İbn Lehia'dan rivayet ettiği hadîslerin zayıf olduğunu bu eserin yukarı bölümünde anlatmıştık. Şeyhi olan Ömer bin Cabir ondan da zayıftır. Bezzaz, "Müsned"inde. Taberanî, "Mucem-i Evsat"ında ondan rivayet ederler. İfade Taberanî'nindir. Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir hadîsinde Peygamber şöyle demiştir: "Mehdi benim ümmetimden zuhur eder, asgari olarak yedi yıl, yoksa sekiz veyahut dokuz yıl hüküm sürer. Ümmetim bu çağda bundan önce benzeri görülmeyen nimetler içine dalar, gökten bol bol yağmur yağar, yerde bol olarak otlar ve ekinler biter. mal ve servetler yığınlar halinde toplanır, bir ayağa

kalkarak: Ey Mehdi! bana ver! der, Mehdi al, der." Taberanî ile Bezzaz bu hadîsin ancak Muhammed bin Mervan İclî tarafından rivayet edilmiş olduğunu kaydederler. Bezzaz: bu hadîsi Muhammed'den başkasının rivayet edip etmemiş olduğunu bilmiyorum, der. Ebu Davud ile İbn Hayyan onu, rivayeti doğru olanlar sırasında anmış ise de, Yahya bin Muin bir defasında "salih" yani rivayeti makbul, diğer bir defasında "zararsız" der. Onun hakkında bilginler arasında ihtilâf var. Ebu Zera ise: Benim nazarımda rivayeti muteber değildir, der. Abdullah bin Ahmed bin Hanbel: Muhammed bin Mervan İclî'nin birçok hadîsler rivayet ettiğini gördüm, ben meclisinde hazır bulunduğum halde rivayet ettiği hadîslerini yazmadım, bilerek ve kasden terkettim, bazı arkadaşlarımız ise onun rivayet ettiği hadîsleri yazdılar, der ve bu sözleri ile onu zayıf saymış gibidir. Musullu Ebu Yala onun vasıtasiyle Ebu Hüreyre'den rivayet edilen hadîsleri "Müsned"inde rivayet eder. Ebu Hureyre diyor ki: Dostum Ebu Kasım (ona salâvat ve selâmlar olsun) şu hadîsi söyledi: "Benim ailemden biri zuhur etmeden kıyamet kaim olmaz, o hak yola geri döndürmek üzere onları döver" dedi. Ben kaç yıl hüküm sürer? diye sorduğumda Tanrı Elçisi: "Beş veyahut iki" diye cevap verdi. Ben: Beş ve iki ne demek? diye sorduğumda Tanrı Elçisi: Bilmiyorum" diye cevap verdi, der. Hadîs burada bitiyor. Râvileri arasında Beşir bin Nüheytek var. Ebu Hatem, Beşir'in rivayeti kabul edilmez, demişse de, Buharî ile

Müslim ondan rivayet ederler. Diğer bilginler de onu Sikalardan saymışlar, Ebu Hatem'in sözlerine kulak asmamışlardır. Fakat bu hadîsin râvileri arasında Reca bin Ebu Reca Yeşkerî var. Onun rivayetinin makbul olup olmadığı ihtilâflıdır. Ebu Zera onu Sikalardan sayar. Yahya bin Muin onun rivayetinin zayıf olduğunu söyler. Ebu Davud bir defasında "salihtir", yani rivayeti kabul edilir ve diğer bir defasında "zayıftır" der. Buharî ise ondan ta'lik tarikiyle yalnız bir hadîs rivayet eder. Ebu Bekir Bezzaz "Müsned"inde, Taberanî "Mu - cem-i Kebir'inde Kurre bin İyas'tan Peygamberin şu hadîsini rivayet ederler: "Yeryüzü zulüm ve haksızlıkla dolar, yeryüzü zulüm ile dolduğunda Tanrı, benim ümmetimden adı benim adım, babasının adı benim babamın adı gibi olan birini gönderir. O zat, yeryüzünü adalet ve hakla doldurur. Gök, yeryüzünden yağmuru eksik etmez, yeryüzünde bol otlar, nebatlar biter. O zat sizin aranızda yedi, yahut sekiz veyahut dokuz yıl hüküm sürer." Hadis burada bitiyor. Hadîsin râvıleri arasında Davud bin El-Muhiy bin Mücrim var: o; büyük babasından rivayet eder. Her ikisinin rivayetleri son derece zayıftır. Taberanî, "Mu'cem-i Evsat"ında İbn Ömer'den şu hadîsi rivayet eder: "Tanrı Elçisi, Muhacir ve Ensar'dan mürekkep bir kitle ile bir arada bulunuyordu. Ali bin Ebi Talib Peygamberin sol, Abbas sağ tarafında bulunuyordu. Bu sırada Abbas, Ensar'dan biriyle çekişti. Ensarî Abbas'a karşı ağır sözler sarfetti. Bunun üzerine Peygamber, Abbas ile Ali'-

nin ellerinden tuttu ve: "Bunun sulbünden biri zuhur eder; o, yeryüzünü adaletle doldurur; bu hali gördüğünüzde siz Temim'den olan yiğitin yanından ayrılmayınız; o, Doğu tarafından gelir; o, Mehdi (ordusunun) bayraktarıdır", dedi. Hadîs burada bitiyor. Bu hadîsin râvileri arasında Abdullah bin Ömer Ammi ile Abdullah bin Lehia bulunmaktadır. Her ikisi de zayıftır. Taberanî, "Mu'cem-i Evsat"ında Talha bin Abdullah vasıtasiyle Peygamberden şu hadîsi rivayet eder: "Fitne ve kargaşalıklar başgösterir, fitne bir tarafta yatıştırılırsa, diğer bir tarafta kavga ve çekişme başlar, nihayet gökten: "Emîriniz filândır, avazı işitilir." Hadîs burada bitiyor. Hadîsin râvileri arasında Müsenna bin Şabbah var. Onun rivayeti son derece zayıf sayılır. Hadîste Mehdi adı anılmıyor. Ancak (bab)ların başlıklarında dikkati celbetmek üzere Mehdi adı anılmaktadır.

İmamların, Mehdi'ye ve onun dünyanın sonu geldiğinde zuhuruna dair rivayet ettikleri bütün hadîsler işte bundan ibarettir. Gördüğün gibi, azı müstesna, bu hadîslerin hepsi de tenkidedilmekten hali kalmamıştır. Mehdi'nin zuhurunu inkâr edenler, Muhammed bin Halid Cendi'nin Eban bin Salih bin Ebi Ayyaş'tan; onun da, Hasan Basri'den; onun, Enes bin Mâlik'ten rivayet ettiği şu hadîsi delil olarak anarlar: Peygamber: "İsa bin Meryem müstesna olmak üzere Mehdi yoktur" buyurmuştur. Yahya bin Muin, Muhammed bin Halid Cendî sika — sözü ve rivayeti doğru sayılan bir râvi—dir, der. Beyhakî, bu hadîsin Muham-

med bin Halid'den başkası tarafından rivayet edilmemiş olduğunu söyler. Hakim Muhammed bin Halid'in meçhul (kim olduğu belli olmıyan) bir şahıs olduğunu söyler. Onun bu hadîsi rivayeti türlücedir. Bir defasında yukarda andığımız şekilde rivayet edip Muhammed bin İdris Şâfiî'ye nispet eder. Diğer bir defasında Muhammed bin Halid vasıtasiyle Eban'dan; o da, Hasan'dan; Hasan, Peygamberin irsal yoluyla, yani "Hadîsi Tabiî'ye kadar ulaşan senetle Peygamberden hadîsi işiten sahabenin adını anmadan rivayet eder. Beyhâkî, bu hadîsi ancak Muhammed bin Halid Eban bin Ebi Ayyaş'tan rivayet eder. Muhammed bin Halid ise hali meçhul bir kimsedir. Onun Hasan vasıtasiyle Peygamberden rivayeti metruktür, makbul değildir; hadîs kesik olup, Peygambere ulaşan senetle rivayet edilmiş değildir. Kısası bu hadîs zayıf ve muztariptir. Bundan başka "İsa bin Meryem'den başka Mehdi yoktur" hadîsi "İsa'dan başka beşikte iken konuşan yoktur" şeklinde açıklanarak "mehd" beşik anlamına hamledilmiştir. Bunlar bu şekilde açıklanmakla bu hadîs ile Mehdi'nin geleceğini ispat yolunu kesmek veyahut bu hadîsle diğer hadîsleri telif etmek istemişlerdir. Fakat, Cürayc vakası — Cürayc hikâyesi — nda çocuğun konuşması ve başka bu gibi harikalar ile reddedilmektedir.

Mutasavvıflara gelince onlardan ilk önce yetişenler (Mukaddemîn) bu gibi meseleleri incelemekten sakınmışlar, onlar ancak hayırlı amellerde bulunmak suretiyle nefisleriyle "mücahede"

yolunu seçmişler "vecd" ve "cezbe" hallerinin sonuçları hakkında konuşmuşlardır.

Yukarda andığımız gibi Şiîlerden olan "İmamiyye" ve "Rafize"lerin, Ali'nin bütün sahabelerden bu cümleden Ebu Bekir ve Ömer'den daha faziletli olduğuna, Peygamberden sonra onun imam olması lüzumuna ve Peygamberin imameti ona vasiyet etmiş olduğuna dair mezhepleri ve Ebu Bekir ile Ömer'den bezmeleri hep bu gibi delillere dayanmaktadır. Sonradan bunlara "masum imam" nazariyesini ileri sürmüşler, mezheplerine dair birçok eserler yazmışlardır. Bunlardan "İsmailiye mezhebi"nde onlardan bir nevi "hulûl" tarikiyle imamın ülûhiyetini iddia ederler. Diğerleri ruhun tenasühü (ölen imamın ruhunun imam olacak zata intikali) tarikiyle ölen imamın dirileceğini iddia ederler. Diğer bazıları imamlardan ölmüş olduğu kesin olarak belli olan imamın "ric'at", yani tekrar dünyaya geleceğini beklerler. Bir kısmı yukarda Mehdi hakkında andığımız hadîsler ve başkasiyle istidlâl ederek imamet ve halifeliğin Peygamber ailesine döneceğini beklerler.

Sofilerin sonradan yetişenleri (müta'ahhirleri) arasında keşf ve mükâşefe ve hissin maverasındaki — yani his ile idrak edilemiyecek — nesneleri bilmek fikir ve iddiası doğmuş, nihayet sofilerden birçoğu genel olarak "hulûl" ve "vahdet-i vücud" ile kail olmuşlar, bu tarik ile imamların ulûhiyeti ve ilâhın imamlara hulûlü inanında "İmamiyye" ve "Rafize"lerle birleşmişlerdir. So-

filer arasında Kutub (17) ve Ebdal inanı doğmuştur. Sofiler bu fikir ve inanları ile şiîlerden Rafize kolunun imam ve Nekib hakkındaki inanlarını hikâye etmiş gibidirler. Bunlar Şiîlerin fikir ve mezheplerine meyledip bu mezhebi sevdiler, onların mezhep ve inanları içine daldılar. Hırka giymeyi tarikatlerinin temel ve dayanağı olarak kabul ettiler. Sofilere göre Ali, Hasan Basrî'ye hırka giydirdikten sonra Hasan'a, tarikatinden ayrılmayıp bu görevi görmesini emretmiş, Hasan da ayrılamıyacağına söz vermiştir. Hasan Basrî, Sofilerin şeyhleri olan Cüneyd'i tarikatten ayrılmamağa ahdettirmiş, bu yolla "hırka giydirme" ve "ahd alma" tarikat şeyhlerinin birinden diğerine intikal edegelmiştir. Fakat Ali'nin Hasan Basrî'ye tarikatini muhafaza etmek üzere ahdettirmesi ve ahdettirdikten sonra hırka giydirmiş olduğu, doğru ve sahih olan hiç bir rivayet ve delil ile ispat edilmiş değildir. Din ve diyanet kaidelerinden ayrılmamak Aliye mahsus bir iş değildir; Tanrı Elçisi'nin bütün sahabeleri hidayet ve doğru yoldan ayrılmamak hususunda hepsi de örnek teşkil ederler. Bu hayırlı işi Ali'ye tahsis etmekte kuvvetli bir Şiîlik eseri görülmektedir. Bundan ve başka işlerinden, Sofilerin şiîlik iddiası yoluna sapmış ve şiîlik yolunu takibetmiş oldukları anlaşılmaktadır. Şiîler dahi "kutub" akide ve inanı içine dalmışlardır. Şiîlerin Rafize kolundan olan İsmailiyeler kitaplarını "kutub" fikir ve inanı ile doldurmuşlardır. Sofilerin sonradan yetişenlerinin dahi eserlerini Fatıma neslinden geleceği beklenen

imam fikri ile doldurmuşlardır. Bunlar bu akideleri birbirine imlâ ettiriyor, biri diğerine bu fikir ve inanları telkin ediyordu. Bu yolla her iki tarafın fikir ve inancı esassız olan bu usule dayanmış gibidir. Bunlardan bazılarının Mehdi'nin zuhur edeceğini, müneccimlerin kıranlara dair olan kaide ve kanunları ile istidlâl ettikleri de görülmüştür. Bu ise büyük ve dehşetli savaş ve olaylar hakkında haber vermek kablinden olup, bu konu üzerine bundan sonraki bölümde bilgiler vereceğiz. Fatıma evlâdından zuhur edecek olan Mehdi hakkında Sofilerden en çok söz söyliyen zat (Muhiddin) ibn Arabî Hatemî ile İbn Kissî'dir. İbn Arabi "Anka'-i Mağrib" adlı eserinde; İbn Kissî ise "Hal-i El-Naleyn"de ve Abdülhak bi.. Sebin ile İbn Kissî'nin talebesinde İbn Ebi Vatıl "Hal-i El-Naleyn" şerhinde bilgiler verirler. Bunların Mehdi hakkında söyledikleri bulmaca atalar sözü kabîlinden olup, nadiren Mehdi'nin adını anarlar veyahut bunların sözlerini açıklıyanlar, maksadlarının Mehdi olduğunu söylerler. İbn Ebi Vatıl'ın anlattığına göre mezhep ve fikirlerinin özü şudur: Azgınlık ve kötülük çağından sonra hakikat ve hidayet yolu peygamberler tarafından aydınlatılmış, peygamberliğin arkasından halifelik ve halifeliğin arkasından hükümdarlık gelmiştir. Bundan sonra hükümdarlık, cabbarlık, kibir, gurur ve bâtıl şeklini alır. Her şeyin kendi aslına dönmesi ilâhî bir kanun olduğu için peygamberlik görevinin ve hakikatin velâyet ile dirilmesi ve bunu halifeliğin takibetmesi, bundan sonra tekrar cabbarlık ve

zulûm devresinin gelmesi, hükümdarlık ve zorbalığı Deccal'ların taklid etmesi ve bunun bir sonucu olarak peygamberlik gelmeden önce olduğu gibi, küfrün avdet etmesi tabiîdir, derler. Bunlar bu açıklamaları ile Hazreti Peygamberden sonra halifelik, halifelik yıkıldıktan sonra hükümdarlık şeklinden ibaret olan üç devre düşünürler ve velâyetle Fatıma evlâdından zuhur edecek olan kimseye ve onun arkasından Deccal'ın hurucuna ve bunu küfür çağı takibedeceğine işaret ederler, bu üç devre yukarda anılan peygamberlik, halifelik ve hükümdarlık, çağlarından ibaret olan devreler nispetindedir. Bilgileri sathî olanların inkârları ile zaafa uğratılmıyacak derecede sağlam olan ümmetin icma ve ittifakı i'e halifenin Kureyş'ten gelmesi şer'î bir iş olduğu için, imamın Kureyş'ten Peygamberin en yakın akrabasından, zahiren Abdülmuttalib-oğulları'ndan; batında ise Peygambere vâris olanın Ali'nin ailesinden olması şarttır, derler. Fazilet ve meziyetler nesep cihetinden olan yakınlık yerini tuttuğu için, insanın gerek hazır bulunduğunda ve gerek gıyabında razı olacağı bir şekilde hareket eden kimse ona vâris olur ve o aileden sayılır. İbn Arabî Hatemî "Anka-i Mağrib" adlı eserinde dünyanın sonu geldiğinde zuhur edecek olan Mehdi'yi "Hatemü'l-Evliya=velilerin sonuncusu" adiyle anmakta ve Buharî'nin "Hatem-i El-Nebiyyin" babında rivayet ettiği şu hadîsine işaret etmektedir: "Benim halim kendimden önce gelip geçen peygamberlere nispetle bir ev bina edip de o evin binasından ancak bir ker-

piç koyacak kadar bir yerini tamamlamamış kimsenin haline benzer ki, işte ben bu kerpicim." Sofiler, hadîste "peygamberin sonuncusu" tâbirini bu hadîste anılan "kerpiç" diye tefsir etmektedirler ki, o kerpiçle bina tamam olduğu gibi, Peygamberlik de Hazreti Muhammed'le sona ermiştir. Bu da kâmil ve mükemmel olan Peygamberliktir. Velâyetin derecesi türlüce ve birbirinden farklı olduğundan velâyeti, peygamberliğe benzeterek, veliliği kemal derecesini bulanını "Hatem-i evliya = velilerin sonuncusu" diye anarlar ki, Hazreti Muhammed peygamberlerin sonuncusu olduğu gibi, Mehdi'nin de velilerin sonuncusu olduğuna işaret ederler. Bunlara göre şari, hadîsteki "kerpiç"le Peygamber sülâlesinin kerpicine, yani Mehdi'ye işaret etmiş oluyor. Dereceleri farklı olduğu için peygamberlikteki "kerpiç" altın kerpiçtir. Velilikte ise bu "kerpiç" gümüştür. Bu yolla "altın kerpiç"ten Hazreti Muhammed, "gümüş kerpiç"ten Fatıma neslinden gelecek olan veli irade edilmiştir.

İbn Ebi Vatıl'ın rivayetine göre İbn Arabî, zuhur edeceği beklenilen Mehdi'nin Peygamber ailesinden Fatıma evlâdından olduğunu ve Hicret'ten (hıcıf) yıl geçtikten sonra zuhur edeceğini mezkûr harflerin işaretiyle göstermiştir. Cümmel hesabına göre h=600, f=80, c= 3 e delâlet ettiğine göre, Mehdi'nin 683 yılında zuhur edeceğini söylemiştir. Bu tarihin Hicret'in yedinci yüzyılının sonları olduğu bellidir. Fakat bu çağ geçip gittiği halde Mehdi'nin zuhur etmemiş olduğunu

gören taklitcilerden bazıları bu rakamlarla Mehdi'nin doğacağı yıla işaret edilmiş olduğunu ve 710 hicrîden sonra zuhur edeceğini ve bunun Batıda zuhur edecek imam olacağını ve İbn Arabi'nin söylediği gibi 683 de doğacak olan Mehdi zuhur ettiğinde 26 yaşında olacağını söylemişlerdir. Bunlar Deccal'ın, Muhammed (s.m)'in ölümü gününden 743 de huruc edeceğini iddia etmişlerdir. Bunlara göre Muhammed gününden maksat, Peygamberin öldüğü günden sonra bin yılın tamamına kadar olan vakittir. İbn Ebi Vatıl, Hali El-Naleyn'e yazdığı şerhinde Tanrı'nın emriyle hüküm sürecek olan ve zuhuru beklenen "veli"den maksat Muhammed Mehdi adiyle anılan ve velilerin sonuncusu olan zattır. O, peygamber değil, ancak bir velidir. Peygamberin ruhu onu göndermiştir; o, Peygamberin dostudur. Tanrı Elçisi bir hadîsinde: "Bir kavmin bilgini, bir ümmetin peygamberine benzer," diğer bir hadîsinde: "Benim ümmetimin bilginleri İsrailoğulları'nın peygamberlerine benzerler" der. Sofilerin terimine göre bin yıldan ibaret olan "Yavm-i Muhammed"in yarısı beş yüz yıl olup, bugünün başlangıcından beş yüz yılın sonuna kadar Mehdi'nin zuhur edeceğini müjdeciler, arkasını kesmeden müjdelemişlerdir. Sofilerin şeyhleri, bu müddet içinde imam Mehdi'nin zuhurunu müjdelemekten hali kalmamışlar; bu müddet içinde zuhur etmedikten sonra zuhurunu başka bir vakte tehir ve talik etmişlerdir.

Kindî "Cemaate öğle namazı kıldıracak, İslâmiyetin hüküm ve kaidelerini yeni baştan diril-

teçek, adaleti hâkim kılacak ve Endülüs (yarım) adasını fethedecek olan zat işte bu velidir" der. Bu veli Roma üzerine yürür. Roma'yı fetheder. Doğu üzerine yürür, Doğuyu da fetheder. Konstantiniyye (İstanbul)'yi de fetheder; yeryüzüne sahip olur, onun sayesinde müslümanlar kuvvetlenir, İslâmiyet yükselir, Muhammed'in dini (diğer dinlere) galabe çalar; hadîste anıldığı gibi, öğle ve ikindi arasında namaz kılınacak bir vakit mevcut olup, Veli o vakit müslümanlara öğle namazı kıldırır. Kindî: "Noktasız olan Arap harflerinin, yani Kur'an'ın sûreleri başında bulunan harflerin toplamı "Ebced hesabı"yle 743 ü anlatır, bu harfler Deccal'ın zuhuru tarihine işarettir; İsa ikindi vaktinde gökten yere iner, dünyayı ısiah eder, koyunlar kurtlarla beraber dolaşır, bundan sonra İslâmiyeti kabul eden Arap olmıyan kavmin hükümdarı İsa ile beraber 160 yıl yaşar ki, buna noktalı olan k = ق, y = ي, n = ن harfleriyle işaret edilmiştir. Kur'an surelerinden bazılarının başlarında görülen "Ebced hesabı"yle yukarda andığımız 160 yıla işarettir. Fakat bu 160 yılın ancak 40 yılında adaleti icra olunur. Kindî'nin sözleri burada bitiyor. İbn Ebi Vatıl, İsa'dan başka Mehdi yoktur" hadîsinin mânası İsa'nın gökten inerek adaleti hâkim kılması müstesna, adaletinde Mehdi'nin dengi yoktur; diğer bir açıklamaya göre "İsa'dan başka beşikte iken konuşan yoktur" demektir der. Bu sonuncu açıklama "Curayc hikâyesi"nde anlatılan çocuğun konuşmuş olması ve başka olağanüstü hallerin vukuu ile red-

dedilmiştir. Sahih olan hadîste: "Bu din, kıyamete kadar veyahut on iki halife hüküm sürünceye kadar mahfuz kalır" denilmektedir ve "halife" ile, Kureyş'ten olan halifeler irade edilmektedir. Bu on iki halifenin birkaç tanesi İslâmiyetin ilk çağında hüküm sürmüştür. Bir kısmının İslâmiyetin son günlerinde hüküm sürmesi icabeder. Peygamber ise: "Halifelik, benden sonra 30 veyahut 31 veyahut 36 yıldır" der. Bu 36 yıl, Hasan'ın halifeliğinden sonra Muaviye'de bitiyor. Bu suretle Muaviye altıncı halife olup, onun ilk günlerindeki hâkimiyeti halifelik sayılıyor. Bu ise isimlerin baş harflerinden istidlâl olunmuştur. Yedinci halife Ömer bin Abdülaziz'dir. Kalan beş halife Peygamber ailesinden Ali-oğulları'ndandır ki, bunu Peygamberin Ali'ye hitabederek: "Ey Ali! bu ümmetin iki devrinde, yani İslâmiyetin ilk zamanlarında senin mensup olduğun nesilden gelen halifelik ettiği gibi, İslâmiyetin son gününde dahi senin evlâdın halifelik eder", demiş olması buna delâlet eder. Şiîlerden "ricat"a kail olanlarının da ölen imamların dirilerek dünyada zuhur etmesini bu hadîsle istidlâl ettikleri görülmüştür. Halifeliğin, Ali'nin Fatıma'dan doğan oğulları eline geçeceğine, güneşin Batıdan doğacağı hadîsi ile de istidlâl ederler. Peygamber: "Kisra helâk olduktan sonra diğer bir Kisra, Kayser, helâk olduktan sonra diğer bir Kayser hüküm sürmez, nefsim kudretinin tesiri altında olan Tanrı'nın adiyle andiçerek, sizin bu iki hükümdarın hazine ve servetlerini Tanrı rızası sarfedeceğinizi teyide-

derim. Halife Ömer ise Kisra'ların hazinelerini Tanrı rızası için harcamıştır. Konstantiniyye'yi (İstanbulu) fethedecek ve Keyser'i öldürecek olan bu zat onun hazinelerini Tanrı rızası için sarfeder, Konstantiniyye'yi alan başkomutan ne hoş bir komutan, ordusu da ne hoş bir ordudur"; Peygamber işte böyle demiş. Fatıma evlâdından olan bu zatın hüküm süreceği müddet "Biz'i" kelimesiyle anlatılmaktadır. "Biz'i" ise üç ile dokuz arasındaki veyahut üç ile on arasındaki bir sayıyı anlatır. Bazı hadîslerde kırk yıl (Erba'in) diğer bazı rivayetlerde yetmiş (seb'in) tir. Kırk ise Fatımî'nin, kendisi ve kendisinden sonra ailesinden gelen dört halifesinin hüküm süreceği müddetten ibarettir. Bu aileden gelenlerin hepsine selâmlar olsun. Müneccimler ve yıldızların durum ve belli burçlarda birleşmeleri ile gaipten haber verenler ise zuhuru beklenen Fatımî'nin kendisinin ve kendisinden sonra hüküm sürecek olan halifelerinin 159 yıl hüküm süreceklerini söylerler. Bunların halifeliği çağında kırk veyahut yetmiş yıl adaletle hüküm sürdükten sonra bu tarz idare değişerek hükümdarlık şeklini alacağını anarlar. İbni Ebi Vatıl'ın sözleri burada bitiyor.

İbni Ebi Vatıl. eserinin diğer bir yerinde: (Peygamberin ölümünden itibaren bin yılın tamamına kadar, diye farzedilen) Yavm-i Muhammedî'nin dörtte birinin üçü geçtiğinde ikindi namazı vaktinde İsa gökten iner" der. Yakub bin İshak Kindî Cefr'e dair yazdığı ese حضخ (Ḥżẖ) rin-

de kıranları anarken harfleri ile ifade edilen müddetin, yani 698 yılının başında Kıran Sevr (öküz) burcunda vukua geldiğinde İsa gökten iner, yeryüzünde adaletle, Tanrı irade ettiği müddet hüküm sürer, bu harfler Ebced hesabiyle 698 i ifade eder ki, Hicret'ten 698 yıl geçtikten sonra İsa gökten yere iner demektir. Kindî diyorkı: Hadîste İsa'nın Zafran ile boyalı sarı renkte ve aşı boyasiyle boyanmış hulle (bizim şimdiki ceket ve pantalonumuz yerinde kullanılan izar ile peştemal) giymiş ve iki avucunu iki meleğin ensesine koymuş olduğu halde Dimeşk şehrindeki beyaz minarenin yanına iner, saçı kulak yumuşağı tarafından aşağıya doğru sarkmış olur. Başını kımıldattığında hamamdan çıkmış insan gibi başından terler damlar, başını yukarıya kaldırdığında inci taneleri gibi terler dökülür. Diğer bir hadîste İsa'nın orta boylu ve çehresinin beyaza ve kırmızıya çalan bir renkte olacağı söylenmekte ve diğer bir hadîste "Garb'da evlenir" denilmektedir. "Garb" göçebelerin kullandığı bir nevi kovadır. Demek "Garb" ile sahraya işaret edilmiş olup, sahrada evleneceği ve bu sahralı kadından çocuğu olacağı anlatılmış oluyor; Kindî, İsa'nın kırk yıl hüküm sürdükten sonra öleceğini de anar. Diğer bir hadîste İsa'nın Medine'de öleceği ve halife Ömer bin Hattab'ın yanında gömüleceği rivayet edilmektedir. Diğer bir rivayette Ömer ile Ebu Bekir'in kıyamet gününde iki peygamber arasında dirilecekleri haşir edecekleri haber verilmektedir. (Kindî'nin sözleri burada bitiyor).

İbni Ebi Vatıl: Şiîlerin bu Fatımî'nin mesih olduğunu iddia etmekte olduklarını da anar. Bu zat Muhammed ailesinden olan mesihlerin (hayırlıların) mesihidir. Ben diyorum ki: Mutasavvıflardan bazısı (İsa'dan başka Mehdi yoktur) hadîsini buna hamlederek: "Mehdi yok, ancak Muhammed'in şeriatine nispeti İsa'nın Musa şeriatine nispeti gibi olan Mehdi var, yani İsa Musa'nın dinini ortadan kaldırmadan ancak Musa'nın dinini bütünlemek üzere geldiği gibi, Mehdi de ancak Muhammed'in din ve şeriatini bütünlemek üzere gelecek" mânasına hamlederek Mehdi'nin şahsını, zuhur edeceği vakti ve nerde zuhur edeceğini tâyin etmek üzere bu gibi temelsiz, zayıf delilller (ve kendi mezheplerine göre tevil ederek) âyetler ve hadîsler ileri sürdüler. Fakat bunların Mehdi'nin zuhuru için tâyin ettikleri zamanlar geçip gidiyor ise de, söyledikleri sözlerden hiç biri doğru çıkmıyor, sonra bunlar yine yeni yeni fikirler uyduruyorlar ki gördüğün gibi, bunlar kelimelerin mefhumlarından ve hayal mahsulü olan şeylerden ibaret ve Nucum ilmine dayanan hükümlerdir. Bu suretle bu Şiî ve mutasavvıfların nesilleri birbiri arkasından geçip gidiyor ise de, ortalıkta bir şey yoktur.

Yaşamakta olduğumuz çağın sofilerine gelince, bunların çoğu dinin hükümlerini, hak ve hakikatin alâmetlerini diriltecek bir Müceddid'in zuhur edeceğini ve asrımıza yakın bir zamanda geleceğini söylerler. Bu Müceddid'in neslini tâyin hususunda bunların fikirleri türlücedir. Aralarının-

dan bazısı Ali'nin Fatıma'dan türemiş olan neslinden geleceğini, bazısı mutlak olarak Peygamber neslinden zuhur edeceğini anarlar. Biz, büyükleri Ebu Bekir Badîsi olan bir zümreden işittik. Ebu Bekir, Mağrib velilerinin büyüklerinden olup, sekizinci hicrî yüzyılının başında yaşamıştır. Bu zatın torunu olan arkadaşımız Ebu Yahya Zekeriyya, babası Ebu Abdullah Muhammed'den naklederek bize söyledi. Babası yukarda adı geçen velilerden Yakub'dan nakleder. Arkadaşımızın bu söyledikleri Sofiler tarafından söylenen sözlerden ve hadîs ile meşgul olanların Mehdi hakkındaki rivayetlerinden işitilen ve nakledilen son sözler ve rivayetlerdir ki, biz kudretimiz dahilinde bu söz ve rivayetlerin hepsini de naklettik.

Senin bir gerçek olarak kabul edip katî olarak hüküm vereceğin bir şey varsa o da gerek dine davetin ve gerek devletin ancak kudretli ve şevketli bir asabiyyet sayesinde yayılacağı ve kurulabileceğidir. Bu asabiyyetin o din ve devleti üstün kılmak için çalışması, karşı koymak istiyenleri defetmesi ve Tanrı'nın iradesi yerini buluncaya kadar bu şekilde hareket etmesi gerektir. Eserimizin yukarı bölümlerinde bunu sana kuvvetli ve katî delillerle ispat ettik. Fatımî'lerin ve belki de bütün Kureyş'in devlet kurmak ve bir fikir ve mezhebi yaymak için gereken kudret ve kuvveti her tarafta altüst olmuş, Kureyş'in asabiyyetinden daha üstün kudrette asabiyyete mâlik olan kavimler türemiştir. Hicaz'da, Mekke, Medine ve Yenbu'da Talibî'lerden hüküm süren

Beni Hasan, Beni Hüseyin ve Beni Ca'fer gibi Hicaz'ın türlü bölgelerinde yaşıyan ve üstün kuv vetle oralarını ele geçiren uruklar hariç olmak üzere, Kureyş asabiyyeti yıkılmıştır. Bunlar ise göçebelik eden boylardan ibaret olup, yurtlarında dağınık bir halde yaşarlar, türlü beyliklere bölünmüşler, bir fikir etrafında toplanmış da değildirler. Bunların sayıları binlercedir. Mehdi'nin zuhur edeceği haberi doğru ise, Mehdi ancak bunlardan zuhur edebilir, başka bir kuvvetle onun davetinin yayılması düşünülmez. Tanrı bunların kalblerini telif edip, şevket ve davetini yaymak için gereken asabiyyet kemal derecesini bularak halkı, Mehdi'nin davetini kabule icbar edebilmeleri sayesinde, Mehdi'nin daveti yayılabilir. Bundan başka yolla, meselâ, Fatıma evlâdından birinin, Mehdi'lik iddiasıyle davetini yayacak şevket ve asabiyyet sahibi olmadan ancak Peygamber ailesinden olduğunu söyliyerek herhangi bir ülkede zuhur etmesiyle daveti yayılmaz. Yukarda andığımız deliller bunun imkânsız olduğunu gösterir.

Ahmak tabiatli, tecrübesiz, kendilerini doğru yola sevkedecek akılları ve bilgileri olmıyan kimseler ancak Fatıma-oğulları'ndan birinin zuhur edeceği haberi halk arasında yayılmakla yukarda anlattığımız gibi, meselenin içyüzünü, nesil ve nesebini ve nerede zuhur edeceğini bilmeden, ben Mehdi'yim diye zuhur edenlerin çağrısına icabet ederler. Ben Mehdi'yim diye iddia edenlerin çağrısına çoğunlukla, merkezlerden ve mamurelerden uzak olan Efrikiyye'deki Zab ve

Batı Afrika ahalisinden akılları kıt olanlar icabet ederler. Bunlar Mehdi'nin oradan zuhurunu beklemek üzere Masse'deki bir Ribat'a gelirler. Bu.ası, Kedale uruğundan olan Mülsimin'e aittir. Bunlar, Mehdi'nin onların neslinden geleceğine veyahut Mülsimin'in Mehdi'nin dailerinden olduklarına inandıkları için orada toplanırlar. Bu zanları hiç bir aklî ve naklî delile dayanmaz, bunlar düşünce ve basiretten uzak kişiler olup, Mehdi'nin hal ve durumu hakkında en ufak bilgileri bile yoktur. Üstelik burası çölde, hükümetin el uzatmasından, kahır ve istibdattan uzak bir yerdedir. Onların burasını Mehdi'nin zuhuruna elverişli diye düşünmeleri, bu vehme kapılmalarına yardım etmektedir. Bunlar ancak bu gibi vesvese ve vehimlere kapıldıkları için buraya toplanır, Mehdi'nin mensup olduğu veyahut Mehdi'nin dailerinden diye inandıkları bu kavimlerin sayılarının çok ve azlığından; zaaf ve kuvvetlerinden haberleri yoktur. Akılları zayıf olanlardan birçoğu, şeytanî arzulara ve vesveselere kapılarak, daveti tamam olacağı ve maksadına ereceği hayali ile Massa'ya gelerek, "Ben Mehdi'yim" diye zuhur ederler, bunlardan birçoğu öldürüldü. Üstadımız Muhammed bin İbrahim Übelî bize şunu söyledi: Sofilerden Tüveyrizî nispetini taşıyan biri, yedinci yüzyılın dokuzuncu onu içinde Sultan Yusuf bin Yakub çağında, harekete geçerek kendisinin Fatıma evlâdından geleceği beklenen Mehdi olduğunu iddia etti. Zale ve Kezule uruğundan olan Sus ahalisinden pek

çok kişi ona tâbiiyet etti. İş büyüdükten sonra Mesadime uruklarının büyükleri, kendilerinin idare ve işleri çözüleceğinden korktular. Başkanlardan biri olan Kesevî, gece baskını ile onu öldürmeğe, gizli bir surette, birini memur etti. Mehdi'lik iddiasında bulunan öldürüldü." Altıyüz doksan yılının son yılı içinde Abbas adiyle tanınmış biri kendisinin, zuhuru beklenen Fatıma'nın oğlu olduğunu iddia etti. Gumare'lerden halk kitleleri onun çağrısına icabet etti. Kuvvetle Fas şehrine girdi, pazarlarını yaktı. Oradan Mezemme şehrine gitti. Orada hile yolu ile öldürüldü. Daveti tamam olmadı. Bu suretle zuhuru beklenen Mehdi olduğunu iddia ederek zuhur edenler ve öldürülenlerin sayısı çoktur. Yukarda adını andığımız üstadımız bunun benzeri olan garip bir hâdiseyi nakletti. Hâdise şudur: Hacca gitmek maksadiyle yola çıktığında "Ribat-i İbad"da biri ona arkadaş olmuş. Şeyh Ebu Medyen'in kabri buradadır. Burası Tilmisan şehri üzerine uzanan bir dağda bina edilmiştir. Arkadaşlık ettiği zat Peygamber ailesinden olup, Kerbelâ'da oturuyordu. Bu zat etbaı çok ve halk tarafından kendisine saygı gösterilen bir zat idi, talebesi ve hademesi de çoktu. Adam, yurdu olan Kerbelâ'dan yola çıktığından itibaren şehirlerin çoğunda ahalisi tarafından konukluk ve geçinmesi gereken yiyecek vesaire ile karşılanıyordu. Yolda giderken, arkadaşlık bağları kuvvetlendikten sonra bunların niçin Batıya gelmiş oldukları anlaşıldı. Bunlar Kerbelâ'dan Batıya ancak bu iş

için gelmişler, şeyhin, Fatıma evlâdından zuhuru beklenen (Mehdi) olduğunu söyliyerek Batı ahalisini davetine icabet ettirmek için gelmiş olduğu bilindi; Beni Merin devleti ve Yusuf bin Yakub Tilmisan'daki evleri yokladığında şeyh, adamlarına: Yurtlarınıza dönünüz, yanılmamız bizi hâkir düşürdü, davette bulunmamıza şimdiki hal ve vakit müsait değildir" demiştir. Bu sözleri söylemesi onun basiret sahibi olduğunu, o çağın devletlerinin kuvvetlerine karşı koyabilecek asabiyyet ve şevket sahibi olmadığını ve o çağda beni Merin'in asabıyyetine Batı ahalisinden kimsenin karşı koyamıyacağını anlamış olduğunu göstermektedir. Şeyh, bunu ve kendisinin hâkir ve kuvvetsiz olduğunu anladıktan sonra hak ve hakikati kabul ederek tamah ve ihtiraslarından vazgeçmiş, onun için yalnız bir nesneyi açık olarak bilmek kalmıştır ki, o da, Fatımî'lerin ve bütün Kureyş'in bilhassa Batıda, asabiyyetlerinin kurulmuş olduğudur. Fakat taassubu, şeyhin bunu anlamasına ve itiraf etmesine engel olmuştur. Her şeyi Tanrı bilir, siz bilmezsiniz.

Batıda bu asırlara yakın bir çağda hakka ve Peygamberin sünnetleri ile amele çağırmak meyil ve sevgisi vardı. Bunlar Fatıma evlâdından zuhuru beklenen kimseye tâbiiyeti istiyor ve başkasını işe karıştırmıyorlardı. Vakit vakit biri arkasından diğeri olmak üzere Peygamberin sünnetleri ile amele ve fena işleri bırakmağa çağırarak meydana çıkıyorlardı. Buna önem veriliyordu. Hak yola çağıranın arkasından gidenler ço-

ğalıyor, bunların en önem verdikleri şey yollar ve yolcuların emniyeti idi. Çünkü göçebe Arapların, yukarda andığımız gibi, geçinmelerinin tabiati sevkiyle, yollarda bozgunculuk ve yağma çoğalmıştı. Bu dailer kudretleri dahilinde bu gibi fena işleri bıraktırmağa çalışıyorlardı. Fakat bu göçebelerin kalblerinde dinî öğretimler sağlam bir surette yerleşmemiş olduğu için, bu Araplar günahlarından tövbe etmekten maksat ancak çapulculuk ve yağmacılığı bırakmak diye anarlar, diğer şer'î hükümlere riayet etmez iseler de, salâh ve takvalığa zarar vermez diye düşünürler; tövbenin, din ve diyanetin hüküm ve kaidelerine riayete söz vermek olduğunu düşünmezler. Bundan dolayı hak ve hakikate; yağma ve baskınlarda bulunmamağa çağrıldıklarında dahi, çoğunlukla diğer münker ve haram işlere ve bunlardan kaçınmağa o kadar önem vermezler. Bunlar, tövbe ettikten sonra, bütün kuvvetlerini dünya malı toplamağa ve kazanmağa sarfederler. Ahlâk ve tabiati sılâhın ecir ve sevabiyle dünyayı talebetmek arasında farkın ne kadar büyük olduğunu anlamazlar. Çünkü bu ikisinin bir araya toplanması mümkün değildir, toplandığı takdirde dinin kaidelerine riayet edilmemiş ve büsbütün bâtıldan yüz çevrilmemiş olur. Bunun bir sonucu olarak kötülüğü bırakmağa çağıranlarla onlara tâbiiyet edenler arasında din ve diyanetin sağlamlığı ve nefse hâkim olmak cihetinden ayrılıklar husule gelir. Dai öldüğü gibi aradaki bağ tamamiyle çözülür, asabiyyetleri altüst olur. Ni-

tekim Efrikiyye'de (Kuzey Afrika'da) Süleym uruğunun Ke'b kolundan olan Kasım bin Mürre bin Ahmed'in hali böyle olmuştur. O Hicret'in yedinci yüzyılında hakka ve sünnet ile amele çağırmış, etrafında adamlar toplanmış; fakat, onun ölmesiyle bunlar dağılmışlardı. Ondan sonra Riah ovası ahalisinden ve Muslim boyundan Sa'adet'in hali de bunun bir örneğini teşkil eder. Sa'adet, Kasım'a nispetle daha diyanetli, sakıngan ve nefsine daha ziyade hâkim idi. Süleym ve Ribah uruklarına dair olan haberleri anarken, eserimizin uygun bir yerinde anlatacağımız gibi, ona tâbiiyet edenler onun yolunu takip edememiştirler. Bundan sonra da bunları örnek edinerek, onlara benzemek istiyerek, Peygamberin sünnetleri ile amele çağırarak harekete geçen birtakım şeyhler zuhur etmiş idiyse de, azı müstesna, hedeflerine varamamışlar ve bunlardan sonra gelenler dahi bir şey yapmadan çalışmaları boşuna gitmiştir. Peygamberin sünnetleri ile amele çağırılanlara dair olan sözlerimiz burada bitiyor (18).

54. FASIL

Devletlerin ve kavimlerin ilk halleri, büyük olay, savaş, kargaşalıklar ve Cefir ilmi hakkında bilgiler.

Bil ki, gelecekte neler olup biteceğini ve nelere katlanılacağını bilmek arzusu kişilerin ne-

fis ve tabiatlerinin hususiyetlerindendir. İnsanlar hayat, ölüm, hayır ve kötülükleri, bilhassa dünyanın sonunu, devlet ve hükümdarların hal ve âkıbetlerini, ömürlerini ve aralarındaki farkları bilmeğe çalışırlar. Kişiler, tabiatleri ile buna düşkündürler. Tabiatin bu sevkıyla kişiler uykuda iken rüyalarında bu gibi şeyleri anlamak isterler. Hükümdarlardan başlıyarak âdi halka varıncaya kadar kâhinlere ve (şaman ve baksılara) başvurarak bu gibi hallerinden haber vermelerini isterler. Şehirlerde bir sınıfın bunu bir geçinme vasıtası edinmiş olduğunu görüyoruz. Çünkü bunlar, ahalinin bu gibi şeylerin düşkünü olduğunu biliyorlar. Bu sınıf, yollar üzerinde oturarak ve dükkânlar açarak gaybi olan hallerden haber vermelerini istiyerek kendilerine başvuranların sorularına cevaplar verirler. Şehirlerin kadınları, çoluk-çocukları ve akılları zayıf olan birçok kimseler sabah akşam bunlara başvurarak geçinme, şeref, alışveriş, muaşeret ve düşmanlarına ait hususlarda haberler vermelerini ve akıbetleri ne olacağını keşfettirmek isterler. Bu sınıf, ya remil çizgileri vasıtasiyle bunların sorularına cevap verirler, Halk bunları "Müneccim" adiyle anar. Diğer bir kısmı çakıl taşları ve hububat taneleri yardımiyle bunlara gayıptan haber verirler. Halk bunlara "Hasib" adını verir. Yahut aynalara ve sulara bakarak soruları cevaplandırırlar. Halk bunlara "Zarib-i mindel" adı verir. Bunların her biri şehirlerde ve bölgelerde yayılmış olup, fena sayılan işlerdir. Çünkü şeriat bunları zem ve tak-

bih eder. Üstelik gayıplar ancak Tanrı'nın rüyada bildirmesiyle veyahut velilerine ilham etmesiyle bilinebilir. Beşer diğer yolla gaybı bilmekten alıkonulmuştur. Gaybi olan işleri bilmeğe en çok emîrler ve hükümdarlar düşkündürler; bunlar, hâkimiyet ve devletlerinin ne kadar süreceğini bilmek isterler. Emîrler ve hükümdarlar bunun düşkünü olduğu için, bilginlerin bir kısmı "nücum" ve "remil" gibi bilgilere önem vermişler, bu bilgileri öğrenmişlerdir. Her kavim ve devletin ricali arasında gaybi keşif, nücum ve kâhinlik yoluyla âlemin haline dair söylenmiş sözler nakledilmektedir. Her kavim hüküm sürmekte olan devletin yıkılışını, devamını, kalblerinde tasarladıkları ve nefislerine telkin ettikleri şeyleri, devletin halini, savaş, büyük kargaşalık ve fitneleri, devletin ne kadar devam edeceğini ve hükümdarının sayısını ve adlarını bilmek isterler. Bunlar, bu hallerinin hadsan, yani zamanın arka sıra yenilenen hâdiseleri diye anarlar. (Cahiliyet çağında) Arapların kâhinleri ve Arraf (Türklerin Şaman ve bakşıları gibi)ı vardı. Araplar bu kabîlden olan gaybi halleri anlamak üzere bunlara başvururlardı. Bu kâin ve arraflar; Araplar tarafından devletler kurulacağını onlara haber vermişlerdi. Şıkk ile Sutayh'ın Yemen hükümdarlarından Rebi'a bin Nasr'ın rüyasını tâbir etmeleri bu kabîlden olup, onlar Habeş'lilerin Yemen'i istilâ edeceklerini, fakat sonradan Arapların tekrar devlet kuracaklarını haber vermişlerdi. Sutayh'ın Mubezan'ın rüyasını tâbiri de bu

cümledendir. Kisra, bu rüyayı tâbir ettirmek üzere Abdülmesih'i Sutayh'ın katına göndermişti. Sutayh, onlara Arap devleti kurulacağını haber vermişti. Berber kavmi arasında dahi birtakım kâhinler vardı. Onların bu kâhinlerinin en meşhuru Beni Yafrin'den Musa bin Salih idi. Onun, Gumre uruğundan olduğu da rivayet edilmektedir. Onun kendi kaba diliyle menzum olarak söylediği, zan ve tahmine dayanan sözleri vardır. O, bu manzumesinde birçok hâdiselerin cereyan edeceğinden haber vermektedir. Haber verdiği hâdiselerin en önemlisi Zenate'ler tarafından Batıda bir devlet kurulacağına dair olanıdır. Onun bu manzumesi, Berber kavmi arasında ağızdan ağza nakledilmektedir. Berberler bazan onun veli, bazan da peygamber olduğunu söylerler. Musa, Hicret'ten çok önce yaşamıştır. Bazan da onun kâhin olduğunu söylerler.

Kavimler, aralarında peygamber bulunduğu takdirde gayıptan haber almak üzere o peygambere başvururlar. Nitekim İsrail-oğulları, bu gibi hususlarda biri arkasından, diğeri gönderilmiş olan peygamberlerine başvururlar, peygamberleri bu kabîlden olan gaybi şeylerden onlara haber verirlerdi.

İslâm devletine gelince, dünyanın beka ve sona ermesi ve bilhassa ömrünün müddeti, İslâm devletleri ve ömürleri hakkında birçok sözler söylenmiştir. İslâmiyetin ilk çağlarında müslümanların gaybi olan haberleri anlamak üzere başvurdukları kaynaklar sahabelerden, bilhassa

Ke'b El-Ahbar ve Vahb bin Münebbih gibi müslüman olan yahudilerden naklettikleri haberler olmuştur. Bunların, bu haberlerin bir kısmını sahabelerden nakledilen rivayetlerin zâhirinden veyahut ihtimal dahilinde olan tevillerinden iktibas etmiş olmaları mümkündür. Cafer gibi Peygamber ailesinden olanlardan, gaybi bilgilere dair birçok haberler rivayet edilmiştir. Peygamber ailesinden olan bunlar keşif ve mükâşefe yoluyla bu gaybi şeylerden haber vermiş olmalıdırlar. Bunlar velilerden oldukları için, kendilerinin akraba ve torunlarından olan velilerinin keşif yoluyla bu gibi şeylerden haber vermeleri inkâr edilemez. Çünkü Tanrı Elçisi: "Sizin aranızda ilham yoluyla söz söyliyenler var" buyurmuştur. Peygamber ailesinden olanlar ise bu şerefli dereceye ve Tanrı tarafından bağışlanan kerametlere, herkesten çok müstahaktırlar. İslâmiyetin ilk günleri geçerek müslümanlar ilim, fen ve terimlerle meşgul olmağa başladıktan, hakim ve filozofların eserleri Arapçaya çevrildikten sonra gaybi halleri anlamak istiyenler, çoğunlukla, müneccimlerin sözlerine güvendiler. Meselâ, devlet ve hükümdarlık gibi umumi şeylerin gaybi olan hallerini bilmek hususunda kıran - yani güneş ve aydan başka yıldızlardan iki veyahut daha fazlasının feleğin belli bir burcunda toplanması — rol oynar; doğum vakitlerinin uğurlu olup olmadığını, başka deyimle, talihleri anlamak ve kendilerinden sorulan diğer sorulara cevap vermek için doğum vaktinde ve soru sorulduğu vakit yıl-

dız ve feleklerin durum ve şekilleri zaptedildikten sonra talihin uğurlu veya uğursuz olduğunu gösteren yıldızların felekî olan hal ve durumlarına bakılır ve uğurlu veyahut uğursuz olduğu bildirilerek cevap verilir. Biz ilk önce gaybi haberlere dair olan rivayet ve nakledilen haberleri gözden geçireceğiz. Bundan sonra müneccimlerin sözlerini inceliyeceğiz.

Gaybi olan haberleri rivayet edenlere gelince bunlar, din ve milletlerin âkıbeti, dünyanın ömrü ve bekası hakkında sözler söylemişlerdir. Süheylî, eserinde Taberî'den naklederek bilgiler vermiştir. Süheylî'nin bu ifadesine göre dünyanın ömrü İslâmiyyet çağından itibaren 500 yıl olması icabeder ki, bunun yalan olduğu görülmüştür. Taberî bu hususta İbn Abbas'tan rivayet edilen habere dayanmıştır. İbn Abbas: "Dünyanın ömrü, ahretin haftalarından bir hafta kadardır, yani ahretteki zaman ve vakit ölçüsü ile hesap edildiğinde dünyanın ömrü yedi gündür", demiştir. Taberî delilini anmamış ve bunun sırrını söylemiştir. Tanrı'nın, gökleri ve yer küresini yarattığı günler hesabı ile demek olacaktır. Doğrusunu Tanrı bilir. Tanrı ise gökleri ve yer küresini yedi günde yaratmıştır. Fakat gökler ve dünya yaratıldığı çağdaki gün ise bizim dünyanın şimdiki hesabiyle bin yıl idi. Çünkü Tanrı, Kitabında: "Tanrı katında bir gün, sizin yapmakta olduğunuz hesapla bin yıl gibidir" (22:4), der. Tanrı Elçisi, Buharî ve Müslim'in "Sahih"-lerinde rivayet edilen hadîsinde: "Sizin vaktiniz

sizden önce geçip giden eski kavimlerin vaktine nispetle, ikindi vaktinden güneş batıncaya kadar olan bir müddet hükmündedir", diğer bir hadîsinde: "Ben (bütün kavimlere) Peygamber olarak gönderildim, halbuki dünyanın ömrünün sonu şu iki parmağım arası kadar yakındır" diye şahadet parmağı ile orta parmağına işaret etmiştir. Peygamber, ikindi vakti ile güneş batıncaya kadar olan vakitten, her nesnenin gölgesinin kendisine nispetle iki misli uzadığı vakti irade etmiştir ki, bu ise takriben bir günün yedide biri kadardır. Bundan başka, Peygamber şahadet parmağını orta parmağına yanaştırmıştır. Uzunluk itibariyle bu iki parmak arasındaki fark dahi yedide bir nispetindedir. Bu yolla hadîste anılan müddet, haftanın yedide birinin yarısını teşkil eder ki, bu suretle dünyanın ömrü, İslâmiyetin başlangıcından itibaren 500 yıldır. Tanrı Elçisi'nin şu hadîsi de bunu teyideder. Peygamber: "Bu ümmetin ömrünü bir günün yarısı kadar bir müddet uzatmaktan Tanrı'yı hiçbir şey alıkoyamaz." bütün bu hadîslerin delâletinden, dünyanın ömründen İslâmiyetten önce 5500 yıl geçmiş olduğu anlaşılmıştır. Veheb bin Münebbih'in rivayetine göre, dünyanın İslâmiyetten 5600 yıl önce yaratılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ke'b (El-Ahbar)a göre dünyanın ömrü 6000 yıldır. Süheylî bunları naklettikten sonra şöyle diyor: Yukarda nakledilen iki hadîste Taberî'de anılan sözlerden hiç biri yoktur. Üstelik vâkı da bunun hilâfını göstermektedir. "Bu üm-

metin ömrünü bir günün yarısı kadar uzatmaktan Tanrı'yı hiç bir nesne alıkoyamaz" hadîsine gelince, bu hadîs, Tanrı'nın bir günün yarısından ve bundan fazla uzatması imkânsız olduğuna delâlet etmez, başka deyimle, Tanrı istediği kadar uzatabilir. "Ben (bütün kavimlere) peygamber olarak gönderildim, halbuki dünyanın sonu şu iki parmağımın arası kadar yakındır" hadîsi ise ancak kıyametin yakın olduğunu, kendisinden sonra başka bir peygamber gelmiyeceğini ve diğer bir din ve şeriatin indirilmiyeceğini anlatır." Süheylî bundan sonra, incelemesini derinleştirmeğe uygun olmıyan diğer bir yolla İslâm milletinin ne kadar yaşıyacağını anlatmak maksadiyle Kur'an sûrelerinin baş taraflarındaki "mukatta" olan harfleri gözden geçirmeğe başlıyor, mükerrer olan harfler çıkarıldıktan sonra bu harflerin sayısı 14 olduğunu söylüyor. Bunlar الم يسطع نص حق كره yani: a=ا, l=ل, m=م, y=ى s=س, ṭ=ط, ʿa=ع, n=ن, ṣ=ص, ḥ=ح, ḳ=ق, k=ك, r=ر, h=ه, harfleridir. Süheylî bu harfleri "cümmel" hesabiyle sayarak 703 ü ifade ettiğini tespit ediyor (19). Ona göre bu sayı, dünyanın Muhammed (A.m)in gönderilmesinden önceki ömrünü gösteren binlerden sonuncu binin bakiyesi olan sayı ile toplandığında, İslâmiyetin başlangıcından itibaren dünyanın kalan ömrünü teşkil eder ki, buna göre İslâmiyetin zuhurundan 930 yıl geçtikten sonra dünyanın sona ermesi icabeder. Sonra Süheylî sözüne devam ederek: "Sûrelerin başların-

daki bu harflerin bir faydası da İslâm devletinin ömür ve bekasını göstermekte olmasıdır ki, bu bir ihtimal değildir" der. Ben diyorum ki: Uzak bir ihtımal dahilinde olmamak o nesnenin vukua gelmesini icabettirmez, ihtimale güvenilmez de. Süheylî'yi meseleyi bu şekilde açıklamaya götüren İbn İshak'ın "Siret El- Resul'ünde Ahtab'ın iki oğlundan (Ebu Yasir ile kardeşı Hayy'dan) rivayet ettiği şu hadîstir: Bunlar Kur'an'ın başındaki Mukatta olan harflerden eliflâm'ı işittiklerinde cümmel hesabına göre bunları hesaplamaya başladılar. Harflerin 71 i ifade ettiği anlaşıldı. Ebu Yasir ile kardeşi Hayy her ikisi de Yahudi'lerin din bilginlerindendir. Bunlar bu hesabı az gördüklerinde Hayy Tanrı Elçisi'nin katına gelerek Eliflâm'dan başka Kur'an'da bu kabîlden harfler bulunup bulunmadığını sordu. Peygamber, Eliflâmmimsad'i, sonradan Eliflâmra ve Eliflâmmimra'yı ilâve etti. Bu harfler cümmel hesabiyle 721 i, yani İslâmiyetin bu kadar hüküm süreceğini ve bundan sonra dünyanın sonu geleceğini ifade eder. Bu yolla dünya ömrünün müddeti uzadı. Bunun üzerine Hayy· Ey Muhammed! Senin bu işin hakkında bizde şüphe uyandı, bu harflerin (bazısı azı, diğerleri daha çoğu ifade eder) senin azı mı, çoğu mu kastetmiş olduğunu bilmiyoruz. dedikten sonra Peygamberin yanından çekilip gittiler. Ebu Yasir onlara: Muhammed'in bu harflerin mecmuunun sayısını irade etmemiş olduğunu nereden biliyorsunuz?" diye mukabelede bulundu. Bu tak-

dirde İslâm devleti 904 yıl hüküm sürecek. İbn İshak bu hadise üzerine: Kitab'ı sana indiren odur, o kitap ki, onun bir kısmı muhkem âyetler olup, bunlar Kur'an'ın özüdür. Bir kısmı anlaşılması ve açıklanması zor olan (müteşabih) âyetlerdir. Kalblerinde hak ve hakikati bir yana bırakmak fikri yerleşmiş olan kimseler, fitne ve fesat çıkarmak maksadiyle, bu âyetleri tevil etmek bahanesiyle Kur'an'ın anlaşılması zor olan âyetlerine tâbi olurlar. Halbuki bu âyetlerin tevilini Tanrı'dan ve ilimde meleke sahibi olan bilginlerden başkası bilmez. Hakiki müminler ise "biz Kur'an'a inandık, Kur'an'ın bütün ayetleri Tanrı tarafından indirilmiştir, derler. Bunları ancak akıl ve inan sahipleri hatırlayabilirler" 3 - 5 âyeti indi, der. Bu harflerin bu sayıları ifadeleri tabiî ve akli olmadan ancak "Cümmel hesabı" adiyle andıkları hesabın bir terimi olup, bu sayıları anlatmak üzere ortaya konmuştur. Bu harflerle İslâm devletinin o tarihte yıkılması ve dünyanın da o tarihte sona ermesi istidlâl olunmaz. Evet, bu terim çok eskidir, fakat terimlerin eski olması bir delil teşkil etmez. Üstelik bir yahudi din bilgini olan Ebu Yasir ile Hayy'ın fikir ve reylerine bu gibi hususlarda başvurulmaz. Diğer yahudi bilginlerinin sözleri 'de bu gibi hususlarda muteber değildir. Çünkü bunlar sanayi ve ilimlerden mahrum bir halde Hicaz sahralarında yaşıyorlardı. Bunlar yahudilerin kitap, şeriat ve fıkhından istifade etmekten dahi mahrum idiler. Bunlar din ilimlerini dahi bu hesap-

lar gibi ata, babalarından nakllediyorlardı. Bundan dolayı bunların hiç biri Süheylî için bir delil teşkil etmez. Ebu Davud'un Huzayfe bin Yeman vasıtasiyle üstadı olan Muhammed bin Yahya Zehebî'den rivayet ettiği hadîs İslâm devletinde vukua gelecek olan bu gibi hâdiseleri anlamak için mücmel bir kaynak olmuştur. Zehebî bu hadîsi Said bin Ebi Meryem'den, o da Abdullah bin Ferruh'tan, o da Üsame bin Zeyd Leysî'den, o da Ebu Kabise bin Zü'ayb'dan, o da babasından rivayet eder.Huzayfe bin Yeman diyor ki: Arkadaşlarım unuttular mı, veyahut unutmuş gibi mi davranıyorlar, bilmiyorum. Halbuki Tanrı Elçisi dünyanın sona ereceği vakta kadar türeyecek fitne ve kargaşalıklara başkanlık ve komutanlık edecek olan kimselerle onların yardımcılarından hiç birini bırakmadan anlattı. Bunların sayısı üç yüz ve daha fazladır. Tanrı Elçisi, bu kargaşalık ve fitnelerde komutanlık edecek olanların ve babalarının adını ve uruklarını anarak bize anlattı." Ebu Davud, râvinin leh ve aleyhinde bir şey söylememiş, susmuştur. Ebu Davud, bu risalesinde, Sünen'inde, bir râvi hakkında susmam, rivayetine güvenilen ve rivayeti kabul edilen bir kimse olduğunu anlatır, der. Bu hadîs doğru olduğu takdirde mücmel olup, belirsiz olan cihetlerini açıklamak üzere senetleri doğru olan diğer hadîslere müracaatı icabettirmektedir. Bu hadîs "Sünen" kitabından başkasında diğer râviler vasıtasiyle rivayet edilmektedir. Buharî ve Müslim'in "Sahih"lerinde yine Huzayfe'den, baş-

ka senetlerle, rivayet edilmektedir. Huzayfe diyor: "Tanrı Elçisi bize söylediği hutbesinde, bulunduğu yerinde, kıyametedek vukua gelecek bütün hal ve hadîsleri, anlattı, hiç birini bırakmadı, sözlerini ezberliyenler ezberledi, unutanlar unuttular. Peygamberin sahabeleri bunu bilirler." Buharî'nin rivayetinde: "Kıyamete kadar vukua gelecek hallerden hiç birini bırakmadı; hepsini de andı" şeklindedir. Tirmizî'nin, Ebu Said Hudri'den rivayet ettiği hadîs şöyledir: "Tanrı Elçisi bir gün bizimle birlikte ikindi namazını kıldıktan sonra bize bir hutbe söyledi. Hutbesinde kıyamete kadar vukua gelecek bütün hallerden haber verdi. Hiç birini bırakmadı, ezberliyenler sözlerini ezberlediler, unutanlar unuttular." Bu hadîslerin her biri Buharî ve Müslım'in "Sahih"lerinde fitne, kargaşalık ve kıyametin alâmetlerine dair rivayet ettikleri hadîsler gibi fitne ve kargaşalıklara dairdir. Şari'in bu gibi umumî haller hakkında söyledikleri bellidir, meşhurdur. Diğer hadîslerdekilere ek şeklinde olanları yalnız Ebu Davud tarafından rivayet edilmiştir, şazdır, münker (inkâr edilmiş) hadîstir. Buna üstelik Ebu Davud'un bu hadîsi rivayet ettiği râviler hakkında bilginlerin fikirleri türlücedir. İbn Ebi Meryem, râvisinin biri olan İbn Ferruh hakkında: "Onun tarafından rivayet edilen hadîsler münker - doğrulukları inkâr edilen hadîslerdir", der. Buharî ise: "İbn Ferruh tarafından rivayet edilen hadîslerin bir kısmı mâruf, yani hadîs bilginleri arasında belli hadîslerdir, bir kısmı ise mün-

keridir" der. İbn Adi ise: "İbn Ferruh'un hadîsleri mahfuz değildir, iyice zaptedilmemiştir" der, diğer bir râvisi olan Üsame bin Zeyd'e gelince, İbn Muin, onu "Sika"lardan saymış, Buharî ise ondan ancak diğer hadîsleri teyidetmek üzere, bir tanık olarak hadıs nakletmiş, Yahya bin Said ile Ahmed bin Hanbel onu zayıf saymışlar, Ebu Hatem: "Ondan rivayet edilerek hadîsler yazılırsa da, delil ve hüccet olarak anılmaz." der. Râvilerinden biri olan Ebu Kabısa hali meçhul bir kimsedir. Bu açıklamamızdan Ebu Davud'un rivayet ettiği bu hadîs (şaz) olmaktan başka râvilerinin hali de ya meçhul veyahut zayıf sayıldığı için, İslâm devletinin yıkılışım ve dünyanın ne vakit sona ereceğini istidlâl etmek için bir delil teşkil etmez.

İslâmiyet çağında muayyen devletlerde cereyan edecek olan hal ve hâdiseleri "Cefir ilmi"nin yardımiyle bilmek isterler. İddia ettiklerine göre bu kitapta verilen bilgilerin hepsi de eski eser ve rivayetlerden ve "Nucum ilmi"nden alınarak verilmiş bilgilerdir. Bu hususta bundan başka bir söz söylemezler, bu ilmin aslını faslını bilmedikleri gibi, dâvalarını ispat etmek üzere hiç bir delil ve belge de zikretmezler.

Bil ki, Cefir kitabının aslı Harun bin Said İclî'ye nispet edilmektedir. Harun, Şiî'lerden Zeydiyye kolunun başkanıdır. Onun elinde Ca'fer Sadık'tan rivayet edilen bir kitap vardı. Bu kitapta umumiyetle Peygamber ailesinin ve bunlardan bazılarının başlarına gelecek hal ve fe-

lâketler yazılı idi. Bunlardan Ca'fer ve başkaları, Peygamber ailesinin başına gelecek olan bu hal ve felâketleri keşif, mükaşefe ve keramet yoluyla bilmişlerdir ki, bu gibi haller bunların benzerleri olan velilerde görülür. Ca'fer'in elinde bulunan bu kitapta Peygamber ailesinin başına gelecek olan bu haller anlatılıyor. (Bunlar aslında) küçük bir öküz derisine yazılı idi. Harun bu kitabı ondan rivayet etmiştir. Bu deriden nakledilerek yazılan bu kitaba, derinin adına nispetle "Cefir" adı verildi. Çünkü Arapçada cefir, küçük demektir. Bundan sonra bu ad onlar arasında bu kitabın adı olarak kullanılmıştır. Bu kitapta Ca'fer'den rivayet edilerek, Kur'an tefsiri ve âyetlerin içindeki garip ve acaip mânalar yazılmıştı. Bunların her biri Ca'fer'den rivayet ediliyordu. Fakat bu kitabın rivayeti bize ulaşmadığı gibi, kitabın kendisi de bizim elimize geçmemiştir. Ancak bu kitaptan, delile dayanmıyan az bir kelime ve sözler nakledilmektedir. Kitabın Cafer Sadık'a nispeti doğru olduğu takdirde hoş ve güzel bir kaynak teşkil ederdi. Cafer'in kendisi ve Peygamber ailesinden olan diğerleri keramet ehlinden oldukları için, bunların söz ve rivayetlerine güvenilirdi. Cafer'in bazı akrabalarının başlarına gelecek hal ve felâketleri haber vermiş olduğu, doğru olan rivayetlerle ispat edilmiş bir gerçektir. Haber verdiği gibi bu felâketler onların başlarına gelmiştir. Nitekim amcası Zeyd'in oğlu Yahya imamet talebetmek maksadiyle harekete geçmek istediğinde, Cafer

onu bundan sakınmağa çağırmış, nerede öldürüleceğini haber vermiş, fakat Yahya Cafer'in sözlerine kulak asmadan harekete geçtiğinde, Cafer'in dediği gibi Cüzcan'da öldürülmüştür ki, hâdise belli ve meşhurdur. Peygamber ailesine mensup olmayanlar keramet sahibi ise, ilim ve diyanet sahibi ve Peygamber ailesinden olan ve bu gibi eserleri şahıslarında gösteren bu gibi kimselerden, Tanrı'nın inayeti ile, kerametin sudurunda şüphe ve tereddüde mahal yoktur. Aslı hoş olan ağacın ve nebatın hoşluğu, dallarında gözüktüğü gibi Peygamberin şeref ve fazilet eserinin de bu sayılı insanlarda gözükeceği tabiîdir. Gelecekten ve gaipten haber vermek hakkında bunlardan belli şahıslara nispet edilmeden umumiyetle bu aileye nispetle birçok sözler nakil ve rivayet edilmektedir. Fatımî'lerden Ubeydî'lere dair olan haberler sırasında, bu kabîlden birçok haberlere rasgelinmektedir. Tarihçi İbn Rakik'in: Abdullah'ın, Ebu Ubeydullah Şiî ve oğlu Muhammed Habib ile buluştuğunda bunların Abdullah'a söylediği sözlerine ve onu Yemen'deki dâileri olan İbn Havşeb'in, Abdullah'a Batı Afrika'ya giderek orada biate çağırmasını ve orada muvaffak olacağını ilham yoluyla bilerek Afrika'ya gitmesini emretmiştir. Ubeydullah devleti büyüdükten ve şevket sahibi olduktan sonra Mehdi'ye kale ve şehrini bina etti ve: "Ben bu kaleyi günün bir kısmında Fatımîlere sığınak olmak üzere bina ettim", dedi. Onlara, kendilerine isyan edecek ve "Himar sahibi" lâkabiyle anılacak olan

Ebu Yezid'in Mehdiyye'nin etrafında duracağı yeri de gösterdi. Ebu Yezid kendilerine karşı isyan ederek Mehdiyye üzerine yürüdüğünde İsmail Mansur bunu duydu ve "Eşek sahibi"nin Mehdiyye etrafında nereye kadar sokulduğunu soruşturmağa başladı. Eşek sahibi büyük babası Ubeydullah tarafından gösterilen yere geldiğinde İsmail zafer kazanacağını açık olarak anladı ve Eşek sahibi ile karşılaşmak üzere, şehirden çıktı. Eşek sahibi'ni yendikten sonra Zab tarafına kadar arkasından takibetti ve ele geçirdikten sonra öldürdü. Peygamber ailesinden olanlar keşif yoluyla gelecekte cereyan edecek olan birçok hal ve hâdiselerden haber vermişlerdir.

Müneccimlere gelince bunlar, gökteki yıldız ve seyyarelerin devri ile yeryüzünde cereyan edecek olan halleri istidlâl ederek devlet ve hükümdarların hayatından ve halkın diğer hallerinden haber verirler*. Bunların iddialarına göre Zuhal ile Müşteri'nin burçlarından birinde bir araya gelmesi devlet ve hükümdarların ahval ve akibetini bildirmek yönünden diğer seyyarelerin burçlarda toplanmasına nispetle daha tesirli ve kuvvetli olduğu için bu kıranın vakti, kuvveti ve zaafı zaptedilerek bundan devlet ve ülkenin ha-

* Müneccimler felekteki burçları dört unsura göre dörde bölerler. Bu burçlardan birine "Ateş üçgeni" diğer birine "Hava üçgeni", üçüncüsüne de "Su üçgeni" adını verirler. Seyyarelerden ikisinin bu burçlardan birinde toplanmasına "Kıran" derler; bunlar seyyarelerin toplanmaları üzerine birtakım hükümler koymuşlardır.

lini istidlâl ederler. Zuhal ile Müşteri her yirmi yılda bir kere, yukarda andığımız burçların üç üçgeninden birinde bir araya gelirler. Bundan sonra kıran bu üçgenlerin sağ tarafındakisinde vukua gelir. Bundan (yirmi yıl geçtikten) sonra bu feleklerden diğer bir burçta bir araya gelirler. Bir üçgende 12 defa bir araya gelinceye kadar kıran devam eder. Bu devir esnasında seyyareler altmış yıl içinde bu üç burçta üç defa bir araya gelirler. Bu yolla her üçgende altmış yılda üç defa bir araya toplanarak üç üçgende 240 yıl içinde 12 defa kıran vukua gelir. Kıran her burçta sağ taraftaki üçgene geçmek suretiyle vukua gelir. Kendisine yakın olan, başka deyimle bundan önce kıran vukua gelen burcun komşusundaki burca intikal eder.

Gökteki yıldızlarda vukua gelen bu kıranları müneccimler üçe bölerler. Birine "Büyük kıran", diğerine "Orta kıran", üçüncüsüne de "Küçük kıran" adı verirler. Büyük kıran, Zuhal ile Müşteri'nin feleğin burçlarından bir burcun derecelerinden belli bir derecesinde bir araya gelerek, 960 yıl geçtikten sonra tekrar bir defa o derecede bir araya gelmelerinden ibarettir. Orta kıran ise Zuhal ile Müşteri'nin, dört burçtan her üçgende 240 yıl içinde 12 defa bir araya geldikten sonra, diğer üçgen burçlara intikal etmesinden ibarettir. Küçük kıran ise, Zuhal ile Müşteri'nin üçgen burçlardan bir burcun bir derecesinde bir araya geldiğinden yirmi yıl geçtikten sonra sağ tarafta kendisine komşu olan bur-

cun bellî derecesinde ve belli bir dakikada bir araya toplanması ile husule gelir. Bunun izahı şöyledir: Seyyareler, kendilerinden önceki burçta hangi derecede ve hangi dakikada bir araya toplanarak kıran vukua gelmişse, intikal ettikleri burcun da aynı derecesinde ve aynı dakikada toplanırlar. Meselâ, Hamel (kuzu) burcunun birinci derecesinin ilk dakikasında Zuhal ile Müşteri bir arada toplanarak kıran husule gelip 20 yıl geçtikten sonra Kavs burcunun ilk dakikasında, kırandan 20 yıl geçtikten sonra Esed (arslan) burcunun yine ilk dakikasında kıran vukua gelir. Hamel (kuzu), Kavs (yay) ve Esed (arslan) burçları ateş üçgenidir. Zuhal ile Müşteri'nin işbu burçların her birinde, yukarda anlattığımız şekilde, yirmi yılda bir kere kıran olması, yani bir araya gelmeleri "Küçük kıran" adiyle anılır. Bu iki yıldız, Esed burcundan yine Hamel burcunun ilk dakikasına, yirmi yıl geçtikten sonra intikal ettiğinde, işbu üç burçtaki kıran 60 yıl içinde vukua gelir. Müneccimler teriminde bu intikal ile bir araya gelmelere "Kıran devresi" ve "Kıranın avdeti" adı verilir. Bundan sonra Hamel'den Kavs burcuna, Kavs'ten Esed'e, Esed'den yine Hamel'e intikal etmekle altmış yıl içinde ikinci defa "Kıran devresi", yine altmış yıldan sonra üçüncü ve yine altmış yıldan sonra dördüncü kıran Hamel'e döner, her devre altmışar yıl olmak üzere dört defa "Kıran avdeti" 240 yılda husule geldikten sonra Zuhal ile Müşteri, ateş üçgeni burçlarından toprak üç-

geni farzedilen diğer üç burca intikal eder. Bu toprak üçgeni burçlarından dahi 240 yıl tamam olduktan sonra yine o şekilde olmak üzere havai üçgen burçlarına intikal eder. Bundan sonra yine bu müddetin tamamında su üçgeni burçlarına geçerler. Her üçgenden diğer üçgene intikal edip kıran müddeti 240 yılı bulduktan sonra bu kıranı, "Orta kıran" adiyle anarlar. Bu suretle ateş, toprak, hava ve su üçgeni burçlarının toplamında 48 kere küçük kıran ve dört orta kıran vukua geldikten sonra, Zuhal ile Müşteri su üçgeni burcundan ateş üçgeni burcuna intikal ederek kıran geri döndükten sonra bu kıran müddeti 960 yılı bulur, bu kıran devresini "Büyük kıran" adı ile anarlar. Milletler ve devletler gibi büyük ölçüdeki değişikliklere delâlet ettiğini iddia ederler, yani müneccimler mülk ve devletin bir kavminden diğer bir kavme intikalinin alâmeti olduğuna inanırlar. Zuhal ile Müşteri'nin 240 yıl içinde bir üçgen burcundan diğer üçgen burcuna intikali ile vukua gelen orta kıranın, bir devletin ricalinden bir zorba zuhur ederek hükümdarlık talebinde bulunacağına ve o devleti istibdadı altına alacağına delâlet ettiğini ileri sürerler. Her yirmi yıl içinde bu burçta bir defa vukua gelen küçük kıranı, bazı havariç ve dâilerin zuhur edeceğine bir alâmet sayarlar, bazı şehir ve bölgelerin yıkılacağının ve bazısının bayındır olacağının bir delili olarak anarlar. Bu kıranlar esnasında her otuz yılda bir defa Zuhal ile Merih seretan burcunda bir araya gelir. Buna

"Nahseyn Seratanî" adını verirler ki, Seretan burcunda uğursuzluğa delâlet eden iki yıldızın bir araya gelmesi demektir. Buna "Dördüncü (kıran) devresi" adı verilir. Seretan burcu, âlemin talihi burcu ve bu burç Zuhal'in uğursuzluk burcu ve Merih'in inişi hanesi sayıldığı için, Zuhal ile Merih, Seretan burcunda bir araya gelerek kıran olduğunda dünyada fitne, kargaşalık, savaş ve kan akıtmaların vukua geleceğine, havariç ve azgınlar türeyeceğine, askerlerin isyanına ve orduların harekete geçeceğine büyük ölçüde bir alâmet olduğunu, kıtlık, kolera gibi dehşetli hallerin vukuuna büyük tesiri olacağını iddia ederler. Seretan burcundaki bu kıranın kötü tesirinin devam veyahut sona ermesinin, kıran çağında talihlerin ve diğer felekî vaziyetlerin uğurlu ve uğursuzluğun miktar ve derecesine göre olacağını söylerler. Bunlar delilleri kolaylaştırmaları ve uzmanlıkları nispetinde bu kıranlardan hükümler çıkarırlar. Cerras bin Ahmed Hasib, Nizamülmülk namına telif ettiği kitabında, Akreb burcu islâmların talihini gösterdiği için Merih yıldızının Akreb burcuna dönüşünü İslâm, din, diyanet ve ilim ehli için uğursuz sayar; işlerinin kötüleşeceğine ve değişiklikler vukua gelmesine büyük tesiri olduğunu ve buna delâlet ettiğini iddia eder. Çünkü Tanrı Elçisi (Muhammed A.m) doğduğu vakit Zuhal ile Müşteri, Akreb burcunda bir araya gelerek kıran husule gelmişti, Merih yıldızı Akreb burcuna döndüğünde her vakit İslâm halifeleri ıstıraplara katlanmışlar, ilim,

din ve Peygamberin vekilleri olan kimseler hastalıklara tutulmuşlar ve başkaca zorluklara katlanmışlar, bazı ibadet evlerinin yıkıldığı da olmuştur, der. Halife Ali (Tanrı onu yarlıgasın) ve Emevî halifelerinden Mervan'ın ve Abbasî-ler den Halife Mütevekkil'in öldürüldüğü vakitlerde Merih, Akreb burcuna dönmüştü. Bu kıranın tesiri ile müslümanlar ıstıraplara uğramışlardı. Bu hükümlerle kıranların hükümleri Merih yıldızının Akreb burcuna dönüşü gibi felekî haller ve başkaları dikkate alınarak netice çıkarılırsa hükümlerin son derecede sağlam olacağını söylerler.

Belh'li Şadan, İslâmların 320 yıl hüküm süreceklerini söylemiştir. Bu sözünün doğru olmadığı meydandadır. Ebu Mi'şer, Hicret'ten 150 yıl sonra birçok ihtilâflar baş göstereceğini söylemişti. Bu da doğru çıkmadı. Cerras şunları söyler: Eski bilginlerin, eserlerinde müneccimlerin Kisra'ya Arap devletinin kurulacağını ve Arap'tan bir peygamberin zuhur edeceğini haber vermiş olduklarını anar. Arapların talihi olan Zühre yıldızının şeref hanesinde bulunmasından onlar bunu istidlâl etmişler ve hâkimiyetin kırk yıl Araplar elinde kalacağını söylemişlerdir. Belh'li Ebu Mi'şer "Kıranât = Kıranlar"a dair olan kitabında şöyle diyor: Kısmet ve talih, Hut (balık) burcunun 27. derecesinde bulunurken Zuhal ile Müşteri Akreb burcunda bir araya gelerek kıran husule geldiğinde, bu derece zühre'nin talih hanesi olduğu için, Arap kavminin talihi yâr olur, bu vakit Arap devleti kurulur,

Arap kavminden bir peygamber gelir. bu peygamber devletinin kudreti ve devam müddeti Zühre yıldızının şeref derecelerinde bulunmasiyle mütenasip olur. Zühre'nin şeref dereceleri Hut (balık) yıldızı yakınından başlıyarak 11. derecededir. Zühre yıldızı bu 11. derecede 610 yıl kalır. Ebu Müslim (Abbasî'ler devletini kurmak üzere) Zühre'nin intikali ve yıldızların kısmet ve talihi Hamel'in birinci derecesinde bulunurken ve talihin sahibi Müşteri burcu iken zuhur etmişti. Filozof Yakub bin İshak Kindî diyor: İslâmiyetin zuhuru çağında Zühre yıldızı Hut burcunun 18. derece ve 42. dakikasında bulunduğu ve şeref derecelerinden 11 derece ve 18 dakika baki kalmış olduğu için İslâmların hâkimiyeti 693 yıl sonra sona erer. Kindî sözüne devam ederek: Bu yıllar hakîm ve filozofların ittifakiyle İslâmların hâkimiyeti yıllarıdır, Kur'an sûrelerinin baş taraflarındaki harflerin Cümmel hesabiyle 693 ü ifade etmesi de bunu teyideder, der. Ben diyorum ki: Kindî'nin bu harfler hakkında söyledikleri Süheylî'nin yukarda naklettiğimiz sözleridir. Bunları Süheylî'den nakletmiş olacak. Süheylî de yukarda naklettiğimiz sözleri bu delillerden birincisine dayanarak söylemiş olmalıdır. Cerras'tan nakledildiğine göre Hürmüz, filozof Afrid'den Sasani hükümdarı Erdeşir'in, oğullarının ve diğer Sasani hükümdarlarının hâkimiyetleri müddetini sormuştu. Hakîm ona şöyle cevap vermiş: Müşteri yıldızı Erdeşir'in hâkimiyet talihidir. Müşteri'nin bu vakit şeref derecesinde bu-

lunması ona uzun müddet ayırmaktadır, bundan dolayı Sasani'lerin 410 yıl hüküm sürmeleri icabeder. Fakat bu müddet geçtikten sonra tedbir ve tesir Müşteri yıldızından Zühre'ye intikal eder. Zühre ise Arapların talih yıldızı olduğundan Arap devleti kurulacağını gösterir. Çünkü kıranın talihi Mizan burcu olup, bu burç Arap kavminin talihi olduğundan onların İran'a sahip olacaklarını gösterir. Çünkü kıranın talihi Mizan burcudur, bu burcun sahibi de Zühre'dir. Zühre, kıran vaktinde şeref hanesindedir. Buna göre Arapların 1060 yıl hüküm sürmeleri icabeder, diye cevap verdi. Kisra, veziri Büzürçmihr'den devletin Fars'ların idaresinden Araplar eline geçeceği keyfiyetini sorduğunda vezir: Arap devletini kuracak zatın, Kisra'nın hâkimiyetinin 45 inci yılında doğacağını, Doğu ve Batıya sahip olacağını, Müşteri'nin tedbir ve tesiri Zühre'ye teslim edeceğini, kıranın havaî olan burçlarından su burcu olan Akreb'e intikal edeceğini ve Akreb'in, Arap kavminin talihi olduğunu söyledi. Bu kıran, İslâm milletinin Zühre'nin devri müddetince hâkim olacağını gösterir. Zühre ise 1060 yılda devrini tamamlar. Kisra Perviz filozof Elbus'tan bu hususta sorularda bulundu. Bu filozof da Büzürçmihr gibi cevap verdi. Rum kavminden müneccim Navfel Emevî'lerin hâkimiyeti çağında İslâm milletinin 960 yıldan ibaret olan Büyük kıran müddetince talihi yâr olacağını söyledi. İslâmiyetin başlangıcında olduğu gibi, kıran, Akreb burcuna avdet ederek, İslâm milletinin tali-

hini göstermek cihetinden yıldızların durum ve heyeti değişirse, İslâmiyetin hüküm ve emirleri ile amel zaafa uğrar veyahut tahmin ve zannın tersine olarak İslâmiyetin hüküm ve emirleri diğer yeni hüküm ve kaidelerle değişir, diye cevap verdi. Cerras hakîmlerin: Âlemin su ve ateşin istilâsiyle harap olacağını ittifakla söylemiş olduklarını anar. Bu istilânın bir sonucu olarak bütün varlıklar helâk olur. Bu istilâlar kalbülesed Merih yıldızının sınırı olan 24. dereceyi geçtiği vakit vukua gelir. Bu hal 960 yıl sonra olur. Cerras yine diyor ki: Zabilstan (yani Gazne ve havalisi) hükümdarı, hakîmi Zuban vasıtasiyle Memun'a armağanlar göndermişti. Hakîm; Me'mun'un, kardeşi Emin'e galebe çalmasını temin için komutanı Tahir'e bayrak çekerken yıldızların talihin uğurlu çağını seçtirmesini tavsiye etti ve Me'mun için uğurlu vakti seçti. (Ordusu galebe çaldığında) Me'mun, Zuban'ın büyük bir hakîm olduğunu ve hikmetini takdir etti. Abbasî'lerin ne kadar hüküm süreceklerini ondan sordu. Hakîm halifeliğin Me'mun'un oğullarından kardeşinin oğullarına geçeceğini, Deylem'lerden olan Acem'lerin halifeliğe tagallüp ederek 50 yıl hüküm süreceklerini, Tanrı'nın kaza ve kaderi yerini bulacağını, bundan sonra Deylem'lerin halleri kötüleşeceğini, Kuzey-doğudan gelerek Türk'lerin galebe çalacaklarını, Şam'a, Fırat'a ve Seyhun'a kadar olan ülkelere sahibolacaklarını ve çok geçmeden Rum ülkesini ele geçireceklerini ve bu yolla Tanrı iradesinin yerini bulacağını

söyledi. Me'mun: Sen bu sözleri neye dayanarak söylüyorsun? diye sorduğunda Hakîm: Şatrancı ihtira etmiş olan Hint'li Hakîm Daher bin Sasa'ın koyduğu kaide ve hükümlerden ve hakîmlerin eserlerinden istifade ederek söylüyorum, diye cevap verdi. Ben diyorum ki: Hakîm'in zuhuruna işaret ettiği Türk'ler Selçukoğulları'dır. Bunların devleti hicrî yedinci yüzyılının başlarında yıkıldı. Cerras diyor ki: Kıranın, Hut (balık) burcundan su üçgenlerini teşkil eden burçlara intikali Yezdicird hâkimiyeti tarihinin 833. yılında vukua gelir. Bundan sonra (853) yılında, İslâmiyetin ilk çağında olduğu gibi, Akreb burcuna intikal eder. Hut burcuna intikal kıranın ilk intikali olup, Akreb burcuna intikalinden İslâm milletinin talihi anlaşılır. Cerras sözüne devamla: Su üçgeni burçlarında vukua gelen ilk kıranın birinci yılı 860 yılının Receb ayının ikinci gününe rastlar, demiş ise de, meseleyi yeter derecede açıklamamıştır.

Müneccimler, yeryüzünde hüküm süren belli ve muayyen hükümet ve devletlerden her devletin hal ve durumunu, Zuhal ve Müşteri'nin orta kıranından, göğün alâmet ve delilleri ve yeryüzündeki eserleriyle istidlâl ederler*. Eski bir

---

* Çünkü müneccimlerin iddialarına göre Zuhal ile Müşteri yıldızı, üçgen olan burçlardan biri burçta kıran müddeti olan 240 yıl içinde on iki defa bir araya gelerek 12 defa kıran vukua gelir. Bundan sonra diğer

devletin yıkılmasını ve yeni bir devletin kurulmasını vakit, cihet ve yeri ile istidlâl ederek o devleti kuran kavmin hangi kavim olacağını, devleti kuranların başında kimlerin bulunacağını, hüküm sürecek olan hükümdarlarının sayısını, bunların adlarını, ömürlerini, din ve mezheplerini, âdet, itiyat ve savaşlarını Ebu Mi'şer'in kıranlara dair eserinde tespit ettiği veçhile istidlâl ve tâyin ederler. Bazan orta kıran, delâlet ettiği takdirde küçük kıran ile de ülke ve devletlerin bu gibi özel hallerini istidlâl ederler. Halife Reşid ile Memun'un müneccimi olan Yakub bin İshak Kindî, İslâm milletinin talihini gösteren kıranları toplıyarak bir eser yazmıştı. Şiî'ler bu kitaba Cafer Sadık'a nispet edilen kitabın adı olan "Cefir" adını verdiler. Rivayet edildiğine göre Kindî bu eserinde Abbas-oğulları devletinde cereyan edecek hal ve hâdiseleri tespit etmiş ve Abbasî'ler devletinin çökmesine, hicrî yedinci yüzyılının ortasında Bağdat'ın istilâya uğrayacağına işaret etmiştir. Fakat biz bu kitabın bir parçasını olsun görmedik, kitabı görenlere de rasgelmedik. Bunun, Tatar hükümdarı Hülâgü tarafından Dicle'ye attırılan kitaplar arasında yokolup gitmiş olması mümkündür. Tatar'lar Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Hülâgü, kütüphanelerdeki kitapları Dicle'ye attırmış, Abbasî'lerin sonuncu halifesi olan Müsta'sım'ı öldürmüştü. Batı,

---

üçgen burçlarına intikal ederek kıran talihinin uğurlu veyahut uğursuz olduğuna göre yurt ve devletin halinden haber ve sorulara cevap verilir. Bu, şu suretle açıklanır:

Afrika'da bu kitabın bir parçası olduğu söylenen bir eser bulunmaktadır. Ahali bunu "Küçük Cefir" adiyle anmaktadır. Eserde, Muvahhidîn devletinin ilk hükümdarlarının halleri tafsilli bir surette anlatılmış olup, ilk hükümdarının hal ve hâdiselerinin doğru bir surette anlatılmış olması ve sonradan hüküm sürmüş olanlarının hallerinin yanlış ve yalan olması eserin Muvahhidîn'in ilk hükümdarları olan Beni Abdülmü'min için yazılmış olduğunu göstermektedir. Abbas-oğulları devletinde Kindî'den sonra birtakım -müneccimler yetişmiş ve bu devlette cereyan edecek hal ve hâdiselere dair nücum ilminden istidlâl edilerek birtakım eserler yazılmıştır. Bu hususta tarihçi Taberî'nin, Abbasî devletinin terbiyesinde yetişen ve bağışlarına nail olan Ebu Büdeyl'den naklederek, Halife Mehdi'ye dair olan haberler sırasında kaydettiği hikâyeye dikkat et. Ebu Büdeyl diyor ki: Reşid'in babası Mehdi çağında. Rebi ve Hasan, Reşid ile birlikte gazvelerden birinde hazır bulunmuşlardı. Rebi ile Hasan, adam göndererek beni çağırdılar. Ben, gecenin ahirinde onların yanına geldim. Geldiğimde onların önünde Abbas-oğulları devletinde cereyan edecek hal ve hâdiselere dair, nücum ilmi bakımından yazılan bir eser bulunuyordu. Bu kitapta Mehdi'nin halifelik müddeti on yıl olarak gösteriliyordu. Ben onlara: Bu eser Mehdi'ye belirsiz kalacak değildir, bu eseri görecektir, Mehdi'nin halifeliğinden bu kadar yıl geçmiştir, Mehdi bu kitaba vâkıf olduğu takdirde siz onun ölüm ha-

berini kendisine haber vermiş olursunuz, dedim. Bunun üzerine Rebi ile Hasan benden: O halde ne yapalım, bunun çaresi nedir?, diye sordular. Ben, Büdeyl ailesinin azatlısı olan kâğıtçı ve müstensihi çağırttım, ve ona: bu kâğıttaki on kelimesini silerek yerine kırk yaz dedim. Kâğıtçı kırk kelimesini öyle bir maharetle yazdı ki, bundan önce kâğıtta on kelimesi yazılı olduğunu görmemiş olsaydım, kırk kelimesinin de diğer parçaları gibi eseri yazan tarafından yazılmış olduğuna şüphesiz olarak hükmetmiş olacağımı Tanrı'nın adını anarak teyid eylerim, der.

Bu tarihten sonra nücum ilmi ile meşgul olanlar nesir ve nazımla ve recez vezniyle (21) devletlerde cereyan edecek hal ve hâdiseleri anlatarak ve felekî hâdiselerden istidlâl ederek birtakım eserler yazmışlardır. Bu eserlerden birçoğu dağınık halde ahalinin elinde bulunmaktadır. Ahali bunları Melahim (Dehşetli hal, hâdise ve savaşlar) adiyle anar. Bu eserlerden bir kısmında genel olarak, islâm devletlerinde cereyan edecek hal ve hâdiselerden haber verilmektedir. Bazıları ancak belli bir devlette cereyan edecek hal ve hâdiselerden bahseder. Bu eserlerin hepsi de dünyanın meşhur adamlarına nispet edilmektedir. Fakat bunları yazanlardan hiç biri hakkında, nakledilmiş haber mevcut değildir. Bu melheme'lerden Batıda mevcut olanlarından biri de, İbn Merrane'ye nispet edilenden biri Ra'iyye kasidesi olup, Bahr-i Tavil ile yazılmıştır. Bu kaside, ahali arasında elden ele gezdirilmektedir.

Ahali bunu, islâm milletinin zuhurundan sonuna kadar cereyan eden ve edecek olan umumî hal ve hâdiselere ait diye telâkki eder. Onlar çoğunlukla kendi çağlarında ve gelecekte cereyan eden ve edecek olan hal ve hâdiselere bu kasideye göre mânalar verirler. Fakat üstatlarımızdan işittiğimize göre bu kaside Lemtune devletine mahsustur. Çünkü kasideyi yazan, Lemtune devleti kurulmadan az önce yaşamıştır. Yazan, bu devletin Septe'yi Beni Hamud'un azatlıları elinden aldığını ve Endülüs'ün deniz sahillerini ele geçirmelerini anlatmaktadır. Tebe'iyye adını taşıyan diğer bir melheme de Batı ahalisinin ellerinde dolaşmaktadır. Manzum olarak yazılmış olan bu eser şu beyitlerle başlar: Benim kaygusuzluğum ve halifeliğim sevincimden ileri gelmiyor. Benim halim, zorla kafese sokulan kuşun haline benzer ki, o da, kafesinde iken öter. Benim bu hiffetim oynamaktan da ileri gelmiyor. Bu hafifliğim bazı sebep ve hâdiseleri hatırlamamdan ileri gelmektedir.

Rivayet olunduğuna göre kaside 550 veyahut 1000 beyittir. Kasidede Muvahhidîn devletinde cereyan eden birçok hal ve hâdiseler anılmakta, Fatma evlâdından zuhuru beklenen zata ve başkalarına da işaret edilmektedir. Kasidenin bir uydurma olduğu anlaşılıyor. Batı Afrika'da dolaşan melhemeler arasında yahudilerden birine nispet edilen oyuncak mahiyetinde daha bir melheme var. Eser, şiirin nevilerinden olan zecel (22) tarzında yazılmıştır. Eserde,

kendi çağında Zuhal ile Müşteri'nin ve iki uğursuz yıldızın kıranından çıkarılan hükümler ve başka hadîsler yazılıdır. Yahudi, kendisinin Fas'ta öldürüleceğini anlamaktadır. Söylediklerine göre, dediği gibi Fas'ta asılmıştır. Kaside şu beyitlerle başlar:

Şerefinden dolayı bu gök kubbenin boyasında hayırlı şeyler var. Ey kavmim! Siz bu işaretleri anlayınız. Zuhal yıldızı bu alâmetleri bize haber verdi. O, şekil ve kıyafetini değiştirdi, fakat onun bu değişmesi selâmetten ibarettir. O, sarık yerine başına şaş (Taşken'te yapılmış mavi renkte şal) sarmıştır...

Yahudi, kasidesinin son tarafında şöyle diyor:

Cinas makulesinden olan bu sözler bir yahudi tarafından söylenmiştir. Bu yahudi bayram gününde Fas şehrinde asılacaktır. Onun asılmasını görmek üzere kişiler sahralardan bir bir geleceklerdir...

Kaside 500 beyit kadar olup, beyitler Muvahhidîn devletinin hal ve âkibetine delâlet eden kıranları (felekî hâdiseleri) anlatmaktadır.

Batı Afrika'da diğer bir melheme mevcuttur. Bu eser "b" kafiyesi üzerine aruz vezinlerinden mütekarib vezniyle yazılmış olup, Muvahhidîn'den Tunus'ta hüküm sürmüş olan Beni Ebu Hafs devletindeki hal ve hâdiselere aittir. Kaside İbn Abbar'a nispet edilmektedir. Kostantiniyye kadısı olan büyük Hatip Ebu Ali bin

Badis, bu hususta bana bilgiler verdi. O, fikir ve basiret sahibi bir zat olup, söylediği sözleri düşünerek söylerdi. Nücum ilminde uzmandı. Kadı bana şunları söyledi: Bu kasideyi inşat eden İbn Abbar, Endülüs'lü hafızlardan ve yazarlardan olup, Müstensir tarafından öldürülen İbn Abbare'den başkadır. Kasideyi yazan Tunus ahalisinden bir terzidir. Bir tesadüf eseri olarak Endülüs'lü İbn Abbar gibi, o da hafız lâkabiyle meşhur olmuştur. Merhum babam bu melhemenin beyitlerini okuyordu. Bazı beyitleri ezberimde kalmıştır. Kaside şu beyitlerle başlar:

Ey inci gibı dişlerinin şimşek gibi parlayışlarına kandığım için kalbimin meflûç bir hale geldiğini mazur gören adam...

(Lihyanî hükümdarının zuhurunu ve etrafa asker göndermesini anlatarak) kaside şöyle devam ediyor:

O, askerinden bir komutanı gönderir, komutan orada gözetliyecek yüksek bir yerin üzerinde kalır, Şeyh adındaki birine haberleri eriştiğinde Şeyh yağır bir deve gibi ıstırap içinde askeri karşılar; o, adaleti hâkim kılarak kendisinin güzel ahlâkını gösterir, devleti bu yolla idare etmek herkesi kendisine çeken bir siyasettir.

Kasidesinde Tunus'un genel halini tavsif ederek şöyle diyor:

Nizam ve intızamsızlıktan dolayı Tunus'ta eser ve izlerin yok olduğunu, derece ve vazife-

sahiplerinin hak ve hukuklarına riayet edilmediğini ve istihkaklarının verilmediğini gördüğün vakit Tunus'tan göç edip gitmek çaresine bak, bütün eserlerine veda ettikten sonra oradan çekilip git. Çünkü nizamın bozulması, orada yakında fitne ve kargaşalıklar çıkacağını gösterir. Bu kargaşalıklar esnasında günahsız ve temiz kişiler günahkârla sırasında şiddetli hallere katlanacaklardır.

Mağrib'de Beni Ebi Hafs devletinde cereyan edecek hal ve korkunç hâdiselerden haber veren diğer bir melheme gördüm. Kasidede Tunus'ta hüküm süren meşhur sultan Ebu Yahya'nın yerine kardeşi Muhammed'in geçeceği anlatılarak şöyle denilmektedir:

Abdülilâh'tan sonra yerine onun öz kardeşi geçer; o, asıl nüshada "Vessab", yani "sıçrıyan" adiyle tanınmıştır.

Fakat (beyitte söylenenin hilâfına olarak) kardeşi, sultanın yerine geçmedi. Kardeşi hükümdar olmağı arzu ediyordu; o, ölünceye kadar hükümdar olmaktan ümidini kesmedi. Batı Afrika'da yayılmış olan ve Hevsenî'ye nispet edilen, oyuncak kabîlinden diğer bir melheme var. Melheme şehir ahalisi arasında kullanılan vezin ve halk dili ile yazılmıştır. Kaside şu beyitlerle başlar:

"Ey arkadaş! Sen beni, kuvvetli yağmur gibi birden dökülen gözyaşlarımla beraber bırak, yağmurların arkası kesildiyse de, benim gözyaş-

larının arkası kesilmiş değildir, göz yaşlarım bütün ovaları suvarıyor, fakat benim gözyaşlarım bu ovaları nasıl doldurabilir ve nasıl göller husule gelebilir? Gözyaşlarım bütün yurdu suvarıyor, fakat nerelerini su ile doldurmuş olduğunu sen bilmiyorsun. Yazın ve kışın, ilkbahar mevsimlerinde ve bütün yıl gözlerimden yaşlar döküliiyoı. İddiasının doğruluğu anlaşıldıktan sonra o: Beni kendi halime bırak da ağlayım ve ondan özür diliyerek, zamanların sahibine: Ey asrın sahibi! kat'î ve işine muhkem ol... diye sesleneyim. (Büyük bilginin de dediği gibi, beyitler bulmacalar kabîlinden olup tercüme ancak lûgat mânasına göre yapıldığı için bunları olduğu gibi aşağıya alıyorum. *Çeviren).*

دعنى بدمعى الهتان — فترت الأمطار ولم تفتر
واستقت كلها الوديان — وانى تملى وتنفدر
البلاد كلها روى — فاولى ما ميل ماتدرى
ما بين الصيف والشتوى — والصام والربيع تجرى
فال حين صحت الدعوى — دعى نبكى و من عدر
أنادى من دى الازمان — ذا القرن اشتدو تجرى

Kaside uzundur, bütün Uzak Batı Afrika (Mağrib-i Aksa) ahalisi kasideyi ezberlemiştir. Her halde halktan biri tarafından uydurulmuş olacak. Çünkü kasidede söylenen sözlerden hiç biri vukua gelmemiştir. Ancak halk tarafından veyahut kasideyi kendisine nispet etmek istiyen havas'tan biri tarafından değiştirilmek suretiyle

tevil edilerek kasideden hükümler çıkarılmaktadır.

Doğuda (Mısır ve Şam'da), İbn Arabî Hatemî'ye nispet edilen diğer bir melheme gördüm. Melheme uzundur, bulmacaya benzemekte ve adedî olan vakflar ve bilmece kabîlinden olan remz ve işaretlerle dolu olup, bütün halinde hayvan şekil ve suretleri, kesilmiş başlar, garip ve acaip olan hayvan heykelleri tersim edilmiş ve karışmış olduğu için mefhum ve tevilini Tanrı'dan başka kimse bilmez. Melheme'nin son tarafında "l" kafiyesi ile yazılmış bir kaside var. Bunlardan hiç biri doğru olmasa gerektir. Çünkü hiç biri nücum ilmi ve başka bilgiler gibi ilmî bir temele dayanmamaktadır. Doğuda bulunduğumda orada İbn Sina ve İbn Akab'a nispet edilen diğer melhemeler bulunduğunu işittim; fakat bunlardan hiç birinin doğruluğu esaslı hiç bir delil ile ispat edilmiş değildir. Çünkü bunlardan her biri, kıranlara dayanılarak söylenmiş sözlerdir. Doğu'da (Mısır ve Şam'da) bulunduğumda Türk (Mısır kölemenleri) devletinde cereyan edecek hal ve hâdiselere dair diğer bir melheme gördüm. Melheme Sofilerden Bacerikî nispetini taşıyan bir kimseye nispet edilmektedir. Kasidenin her beyti harflerle ifade edilen bilmecelerden ibarettir. Şu beyitlerle başlar:

Ey benden sorularda bulunan kişi! Hasan'ın babası (Ali) tarafından vasiyet edilmiş olan Cefir'in sırlarını bilmek istersen, bu kasidenin her harf ve cümlesini ve vasıfları kavra ve anla.

Zekâ sahibi ve anlayışlı kimse nasıl anlıyorsa, sen de onu iyice bu şekilde anla. Ben, bu kasidemde kendi çağımdan önce cereyan eden hal ve hâdiseleri anlatacağım dedikten sonra bilmece ve bulmaca kabîlinden olan mefhumları, harflerin işaretiyle anlatmağa başlıyarak şöyle diyor:

بشهر بيرس يبق محاء بعد حسنها ـ وحا* ميم بطيش نام ق الكفن
شين له أثر من تحت سرته ـ له القضاء قضى اى ذلك الثن

(Türk kölemen hükümdarlarından Baybars'ın kuvvet, kudret, saltanatına ve onun çağında cereyan edecek hallere ve öldürülmesine beyitte anılan harflerle işaret ettikten sonra Mısır, Şam, Irak ve Azarbaycan'dan Yemen'e kadar olan yerlerde olacak birtakım hâdiselerden haber veriyor.)

Bundan sonra, Buran sülâlesinin halini, üç beyitle anlatıyor: Buran sülâlesi başkanlarından kesen, parçalayan, atılgan ve saldırgan Tahir'in hâkimiyeti elde etmesine, ve şu beyitle de onun hal'ine işaret edilmektedir:

لحلم سبن ضعيف السن سنين أتى ـ لو فاق و نول ذى قرن ...
قوم شجاع له عقل و مشورة ـ يبق بجاه و ابن بعد ذو سمن
من بعد باه من الاعوام قتلته ـ يلى المشورة ثم الملك والسن

Kasidede; birkaç yıl geçtikten sonra cereyan edecek hallere şu beyitle işaret edilmektedir:

هذا هو الاعرج الكلبي فاعن به ـ ى عصره فتن ناهيك من فتن

---

* Bu hususta aşağıda bilgi verilmiştir.

Bu ve aşağıdaki beyitlerde bir topalın (Timur olsa gerek) Doğu'dan ordusiyle gelerek saldırdığı vakit cereyan edecek hal ve hâdiselere, büyük kargaşalıkların başgöstereceğine, çok adam öldürüleceğine, Şam'ın altüst ve Mısır'da büyük kaynaşmalar olacağına, birtakım adamların hapsedileceğine, hapiste öleceklerine ve Salih'in hükümdar olacağına işaret edilmektedir:

يأتى من الشرق فى جيش يقدمهم ـ عار عن القاف قاف حد مالفتن
نقتل دال و مثل الشام اجمها ـ ابدت بشجو على الاهلين والوطن
اذا أتى زلزلت ياويح مصر من الزل ـ زال حاز ال جاه غير مقطتن
طاء و ظاء و عين كلهم حسوا ـ هلكا و ينفق أموالا بلا عن
يسير القاف قافا عند جمعهم ـ هون به ان ذاك الحصى فى سكن
و ينهبون اهلا و هو صالحهم ـ لاسلم الالف سين لذاك بى
تمت ولا يتهم بالحاء لا آحد ـ من السنن يدا فى الملك فى زمن

Rivayete göre, yukardaki beyitlerde Melikü Zahir'e ve şu beyitte ise Zahir'in babasının Mısır'a geleceğine işaret edilmiştir:

يأتى اليه أبوه بعد هجرة ـ وطول غيبته والشظف والزون

Yurdundan göç edip uzun müddet görüşmedikten ve darlıklara katlandıktan sonra babasının onun yanına geleceğinden haber vermiş demektir.

Kaside birçok beyitleri içine almaktadır. Bu kaside de uydurma olacak. Eskiden, bu gibi melheme ve kasideler uydurmak sanatı ve başkası-

nın söylediklerini kendilerine mal edinmek pek meşhurdu.

Bağdat tarihini yazanlar şu hikâyeyi naklederler. Muktedir'in halifeliği çağında Bağdat'ta, zekâ sahibi Danyal adında bir kâğıtçı vardı. Danyal, kâğıtları eskiterek. eski çağlarda meşhur olan yazı ile kâğıdın üzerine harflerle remiz ve işaret koyarak devlet ricalinin adlarını yazıyor, yüksek derece ve şeref düşkünü olanlara bu yazdıklarını melheme imiş gibi gösteriyor, bu yolla onlardan arzu ettiği kadar para alıyordu. Danyal, bu gibi defterlerinden birine üç kere "m" harfi yazdıktan sonra, Muktedir'in azatlısı olan Müflih'in yanına geldi, ve ona: "Bu harflerle sana işaret edilmiştir. Çünkü sen Muktedir'in mevlâsı (azatlısı) olan Müflih'sin" dedi. Bu harfleri, Müflih'i memnun edecek ve ondan para koparmasını temin edecek bir şekilde, açıkladı ve maksadına ermek için birtakım işaretlerle de ona işaret etti. Bunun üzerine Müflih, zengin edecek derecede, ona çok mal ve para verdi. Danyal bundan sonra vezir Ebu Kasım bin Vehb için de bu gibi remizler uydurdu. Ebu Kasım vezirlikten indirilmişti. Danyal vezirin yanına uydurmuş olduğu bu remiz ve işaretlerle geldi. Vezirin adını dahi bu gibi harflerle işaretlemiş ve bu harflerin, Abbasî halifelerinin 12 ncisi çağında vezir olacağını, o vezir olduktan sonra devletin idare ve işlerinin düzenleneceğini, ordusunun düşmanları yeneceğini ve onun vezirliği çağında dünyanın bayındır olacağını söyledi. Bunu Müflih'e gösterdi ve buna gelecekte

olup bitecek hal ve hâdiseleri, geçmişte cereyan etmiş ve gelecekte dünyada olacak birtakım dehşetli olay ve hâdiseleri ekledi ve bunların hepsini de (peygamberlerden veyahut velilerden sayılan) Danyal'a nispet etti. Bu remiz ve mefhumlar Müflih'in hoşuna gitti. Müflih bu remizleri Muktedir'e gösterdi. Muktedir, Ebu Kasım'ı vezir tâyin ettiği takdirde devletin işleri ve dünyanın hali düzenleneceğini düşünerek Ebu Kasım'ı tekrar vezir tâyin etti. Bu Danyalî'nin melheme diye illeri sürdüğü hile ve yalanlar ve bu remizlerin mahiyetini bilmemek Ebu Kasım'ın vezirliğini sağlamış oldu. Bacerikî'ye nispet edilen (yukarda .aklettiğimiz) kasidenin dahi bu gibi bir uydurma olduğu anlaşılmaktadır. Ben Mısır'da bulunduğum çağda, Mısır ülkesinde acemden Hanefî mezhebi şeyhinin oğlu olan Ekmelüddin'den, bu melheme ile melhemenin nispet edildiği kişi hakkında soruşturdum. Ekmelüddin sofilerden olan Bacerikî'yi tanıyor ve onların tarikatlerini de pek iyi biliyordu. Ekmelüddin benim bu sorularıma şöyle cevap verdi: "Bacerikî sakallarını tıraş eden Kalenderiyye mezhebi mensuplarından ve bidat ehlinden olup, gelecekte cereyan edecek halleri keşif yoliyle bildiğini söylüyor ve kendi çağındaki hükümdar ve beylerden istediği kimselerin adlarına belli harflerle işaret ediyor, Bacerikî'nin, harflerle işaret ettiği bu ricalin hal ve vasıflarını nazım kalıbına sokarak birkaç beyitle anlattığı da olurdu. Bu beyitler ondan nakledilirdi, halk bu beyitlerin düşkünü oldu. Halk bunu remiz ve işa-

ret ile söylenmiş melheme yani gelecekte dehşetli hal ve hâdiseler cereyan edeceğinden haber veren remizler olarak telâkki ediyordu. Her asırda gelecekten haber veren bu gibi beyit ve kasidelerin düşkünleri çok olmuştur. Halk bu beyitlerin remiz ve işaretlerini çözmekle uğraşmıştır, halbuki bu remizleri çözmek imkânsızdır. Çünkü remizler ancak bunların halli için önceden konulan kanun ve kaidelerle çözülür. Bu kaside ve beyitlerdeki harfle. ise, bu beyit ve kasidelere mahsusutur. Fazilet sahibi olan bu zatın açıklamasiyle bu manzumenin hal ve keyfiyeti belli oldu ve onun bu kıymetli sözleri bu melheme hakkındaki şüpheleri giderdi ve kalbime şifa oldu. Tanrı bizi doğru yola sevk etmediği takdirde biz doğru yolu bulamazdık. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı hakikati bilir ve onun yardımiyle başarılar elde edilir.

BİRİNCİ KİTABIN DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜ

1. FASIL

(Şehir ve kasabalara, bütün bayındır yerlere ve sosyal hayata ârız olan hallere dair olup, birkaç önsözü ve zeyilleri içine alır.)

Devletlerin kuruluşu şehir ve kasabaların kuruluşundan önce olup, şehir ve kasabaların, ancak devletin ikinci devresinde kurulmuş olduğuna dair.

Bu konu şöyle açıklanır: Yapı, ev ,şehir ve kasaba gibi sığınak yerleri geçim genişliğinin, rahat ve medeniyetin icap ve taleplerindendir; biz bunu yukarda anlattık. İnsanlar ancak göçebelik ve onun icapları devresini geçirdikten sonra yerleşik (mukim) bir hayat yaşamağa ve ancak bundan sonra şehir ve kasabalar kurmağa ve kaleler yapmağa başlarlar. Üstelik şehir ve kasabalar özel kurullar olmayıp, umumun iş ve menfaati için bina edilmekte olduğundan, şehirlerde büyük heykeller, büyük yapılar ve büyük binalar vücuda getirilir. Bu yapıların her biri, ancak birçok kimselerin ve kuvvetlerin bir araya toplanması ile yapılır, ancak pek büyük yardımlaşmalarla vücu-

da getirilebilirler. Bunlar ahali için zarurî ve kaçınılmaz ihtiyaçlardan olmadığı için, onlar, kendi istekleriyle bir araya toplanarak bu yapıları yapmazlar; ancak zorla sev-': edildikleri takdirde bir araya toplanarak yaparlar, onları bu işlere sevkeden kuvvet hükümettir. Ecir ve sevaba rağbetlendirerek teşv.k edildiği takdirde ecir ve sevaba teşvik buna kâfi değildir. Her halde devlet ve hükûmetin işe karışması şarttır; şehir ve kasabaların kurulması için devlet ve hâkimiyetin kurulmuş olması gerektir. Şehirler ve kasabalar, bânilerin nezareti altında semavî ve arzî olan hal ve tabiatlere uygun olarak kurulduktan sonra o şehir ve kasabaların ömrü devletin ömrü ve hâkimiyetinin devamı ile mütenasıp olur. Devletin ömrü kısa olup devlet yıkılırsa, şehrin imarı durur, yıkılmaya yüz tutar ve gitgide harabolur. Devletin ömrü uzun sürerse, kaler, hisar ve köşk gibi büyük bina ve konakların yapılması, arkası kesilmeden devam eder, nüfusu artar, pazarlar ve şehir genişler, Bağdat şehri ve benzerleri gibi genişlemekte devam eder, şehrin işgal ettiği kara parçası gittikçe büyür, Hatip (Bağdadî), (Bağdat) tarihinde Me'mun devrinde Bağdat'taki hamamların 65 bini bulduğunu kaydeder. Bağdat, bu çağda birbirine yakın ve bitişik olmak üzere kırk şehirden mürekkepti. Son derece bayındır ve büyük olduğu için bir şehir halinde yalnız bir sur ile çevrilmiş değildi. Kayrevan ile müslümanların hâkimiyeti altında iken Kurtube ve Mehdiye'nin hali de böyle idi. Kendi gözümüzle gördüğümüz

gibi, Kahire'nin hali de böyledir. Şehri kuran devlet yıkıldıktan sonra o şehrin hali etrafının haline uyar. Şehrin etrafında ve civarında dağlar ve mahsuldar düz topraklar buiunarak etrafı bayındır ise şehir bu yüzden varlığını saklıyabilir. Batıda Fas, Bicaya ve Doğuda Acem Irak'ında olduğu gibi, etrafları bayındır olduğu ve etraflarında dağlar bulunduğu için, bu şehirleri kuran devlet yıkıldıktan sonra da o şehirler kendi varlıklarını saklamaktadırlar. Çünkü göçebeler genişliğe ve para kazanmaya alıştıktan sonra bu medenî yaşayış onları, rahat ve sakin hayatı aramağa sevk etmektedir. Bu hal beşer için tabiîdir. Onlar bu yaşayış tarzına alışarak göçebelikten uzaklaşıyorlar. Şehri kuran devlet yıkıldıktan sonra şehrin etrafı bayındır olmayıp da şehrin bayındırlığına yardım edecek maddeler bulunmadığı takdirde, ahali göçebelik hayatına dönmeğe mecbur olur, bu suretle şehri kuran devletin yıkılması o şehrin düzeninin bozulmasını icabettirir, eski halini muhafaza edemeden yavaş yavaş harap olmağa başlar, ahalisi dağılır, (eski Mısır,) (yani Fustat), doğuda Kûfe, batıda Kayrevan, Mehdiye ve Beni Hammad kalesi gibi büsbütün harabolur veyahut bayındırlığı azalır. Sen buna dikkat et. Şehri kuran devlet yıkıldıktan sonra onun yerine geçen devlet ve hükümdarın o şehri başkent edinmesi mümkündür. Bu takdirde, yerleşmiş olan bu yeni devlet, şehri kurar, şehirde yapı, köşk ve kale gibi binalar çoğalır, bu suretle yeni bir şehir kurmaktan müstağni olunur. Eski devletin yerine geçen

devlet gittikçe kuvvetlenir, zenginleşir, böylece yurdun bayındır olmasiyle şehir ikinci bir ömür kazanmış olur ki, çağımızda Fas ile Kahire bunun birer benzerini teşkil eder. Her şeyi Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir, onun yardımiyle başarılar kazanılır.

2. FASIL

Devletin şehirlerde yaşamayı icabettirmesine dair.

Bunun sebebi şudur: Uruklar, boylar ve sülâleler devlet kurduktan sonra şehir ve kasabaları ele geçirmeğe mecburdurlar. Bu da iki sebepten ileri gelmektedir. Bu iki sebepten biri, devletin sükûnet ve rahatlığı icabettirmesi ile ağırlıkları bırakmak ve göçebelik hayatında eksik olan imar ve bayındırlığı bütünlemek ihtiyaç ve mecburiyetidir. İkinci sebep ise devleti ele geçirmek üzere harekete geçmeleri beklenenlerden korunmaktır. Çünkü, etraftaki şehirlerin devleti ele geçirmek istiyenler için bir sığınak teşkil etmesi mümkündür. Bunlar isteklerine ermek için bu şehirleri birer sığınak edinebilirler. Şehir ve kalelere sığınanlara galebe çalmak son derecede zor ve zahmetlidir. Duvar arkasında savaşarak korunmak suretiyle düşmanı yaralamak ve öldürmek kolay olduğu için, az sayıda kuvvetle sayıları pek çok olan askere karşı koyulabilir. Bunlar çok askere ve büyük kudret ve şevkete muhtaç olmazlar

Şevket ve asabiyyetler, savaşlarda düşmana karşı koymak ve dayanmak için gereklidir. Surlarda yaşıyanlar ise duvarlar sayesinde dayanabilirler, büyük asabiyyete ve sayı çoğunluğuna muhtaç olmadan korunabilirler. Bundan dolayı, devletle çekişenlerden kaleye sığınmış olanlar, kale ve şehri elegeçirmek istiyenleri kuvvetten düşürür, onların istilâ kudretlerini hırpalarlar. Bundan ötürü, devlet kuran göçebeler, etraflarında şehir ve kaleler bulunduğu takdirde hasımlarının sığınmalarına engel olmak üzere o kale ve şehirleri ele geçirirler. Etraflarında kale ve şehirler bulunmadığı takdirde sosyal hayatın eksikliklerini tamamlamak ve ağırlıklarını yerleştirmek için yeni baştan şehir ve kaleler vücuda getirirler. Bu suretle kendi uruk ve boylarından, izzet ve şerefte onlardan yüksek bir derece kazanmak istiyenlerin ümitlerini kırarlar. Bundan, devlet kuranlar için kalelerde yerleşmenin bir zaruret olduğu anlaşılır. Ötesini her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir. Onun yardımiyle başarılar kazanılır. Ondan başka yetiştiren ve besliyen yoktur.

3. FASIL

Büyük şehirlerin ve yüksek heykellerin ancak büyük devletler tarafından vücuda getirilebileceğine dair.

Devletler tarafından yapılan yapıları ve başka kurumları anlatırken, bu bina, heykel ve başkaların onları yapan devletin kudret ve şevke-

tiyle mütenasip olacağını yukarda anlatmıştık. Bunun sebebi şudur: Şehirler ancak işçilerin bir araya toplanması, çokluğu ve birbirine yardımlaşmaları sayesinde kurulabilir. Devlet, şehir ve heykeller vücuda getirmek üzere geniş ülkesinin etrafından işçiler toplar. Bu yapılar için gereken ağır şeyleri nakletmek üzere çok defa, kuvvet ve kudreti artıran, ağır şeyleri kaldıran, nakleden ve geometri kaidelerine göre yapılmış olan makinaların yardımına başvurulur. Çünkü beşer kuvveti bu gibi ağır şeyleri kaldırmaktan âcizdir. Birçok kimse, eski kavimlerin bıraktıkları büyük eser ve büyük yapıları, mesela, Kisra'ların taklarını, Mısır'ın ehramlarını Batı Afrika'daki kemerler üzerinde birbirine bağlanarak yapılan su kanallarını ve şarşal eserlerini gördüklerinde, o kavimlerin bunları bir araya toplanarak veyahut ayrı ayrı olarak kendi cismani kuvvetleriyle yapmış olduklarına inanmışlar ve bu eserlerin o kavimlerin gövdeleri ile mütenasip olduğu vehmine kapılarak onların vücutça iri olduğuna kani olmuşlardır. Bunlar, geometri ilminin, ağır şeyleri kaldıran ve taşıyan (cerrieskal) makinelerin yardım ve faydalarından ve geometri ilmine dayanan sanayiden gaflet ederler. Şehir ve ülkelerde dolaşan birçok kimselerin, Arap olmıyan kavimlerin ilim, fen ve makinelerin yardımiyle büyük yapılar vücuda getirmiş ve ağır nesneleri taşımak hususunda ne gibi hilelere başvurmuş olduklarını gözleriyle görmeleri, bu sözlerimizin doğruluğuna tanıklık eder. Halkın, vücut ve kuvvetçe bize nispetle kat kat

üstün olduğu vehmine kapılmış oldukları Ad kavmine nispet edilen ve "Ad binaları" adını verdikleri eski kavimlerden kalma ve hâlâ da mevcut olan eserlerin çoğu ilim, geometri ve makinelerin yardımiyle vücuda getirilmiştir. Yoksa, halkın inandığı gibi, o kavimlerin vücutları bizimkinden büyük ve kuvvetleri bizimkinden fazla değildi. Çünkü vücutça büyüklük derecesini bildiğimiz, cisim ve gövdeleri bizim nispette olan kavimlerin Kisra taklarını, Şiî'lerden Ubeydî'lerin Efrikiyye (Kuzey Afrika)daki ve Sinhancelerin birçok eserlerini gözümüzle görüyoruz. Sinhacelerin "Savma'at-i-Beni Hammad" kalesindeki eserleri bugün dahi gözümüzün önündedir. Ağleb-oğulları tarafından yapılan Kayrevan camii, Müvehhidîn'in fethrabat (imaret) ındaki büyük yapıları ve bundan kırk yıl önce Sultan Ebu Said tarafından, Tilmisan şehri hizasındaki Mansure'de bina edilen imareti de bu büyük yapılardandır. Kartaca şehrine su getirmek üzere, kemerlerle tutturarak egmel (mukavves) bir şekilde taklar üzerinde yapılan su kanal ve bentleri çağımızda dahi egmel bir şekilde mevcuttur. Bunlardan başka uzak ve yakın yerlerde yaşıyan, haberleri bize kadar nakledilen kavimler tarafından yapılmış büyük yapılar ve heykeller de bu cümleden olup, bu kavimlerin de vücutça ifrat derecede olmadığı şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat kıssacılar, Ad ile Semud kavimleri ve Amalika hakkında bu gibi yalan haberler nakletmenin düşkünü olmuşlardır. Cemud kavminin Hicr'de (23)

taşları oyarak yapmış oldukları evler çağımızda dahi mevcuttur. Tanrı Elçisi'nden rivayet edilen doğru bir hadîsten alşıldığına göre, Hicr'deki bu evler, Semud kavminindir. Hicaz'a gidip gelen kafileler ekser yıllarda buraya inerler, yolcular bu evleri gözleriyle görürler. Bunlar alçaklık, yükseklik ve yüzölçümü bakımından bizce belli olan evlerden büyük değildir. Hikâyeciler inanlarında çok aşırı gidiyor ve Amalika'dan olan Uvc bin Anak hakkında (24) gerçekten çok uzak sözler söylüyorlar. Bunlar Uvc'un denizden taze balıkları yakalıyarak güneşte kızarttığını bile anlatırlar. Bunlar güneş sıcaklığının, kendisine yaklaşıldıkça fazlalaştığına inanırlar. Bilmezler ki, güneşin ısıtması, güneş aydınlığının yer küresine ve havaya yansımasından (in'ikâs) ileri gelir. Yoksa güneşin kendisi ne sıcak, ne de soğuktur. Güneş ancak aydınlayıcı bir yıldızdır. Mizacı yoktur. Bu hususta eserin ikinci bölümünde az çok bilgi verilmişti. Eserimizin o bölümünde, her devlete ait eserlerin, o devletin asıl ve esasındaki kuvvet ve kudreti nispetinde olduğunu anlatmıştık. Tanrı arzu ettiği varlıkları yaratır; arzu ettiği gibi hükmeder.

4. FASIL

Pek büyük heykel ve yapıların yalnız bir devlet tarafından yapılmadığına dair.

Bunun sebebi, yukarda anlattığımız gibi, büyük yapıların ancak insanların birbirine yardım-

laşmaları ile yapılabilmesi, çok ve kat kat fazla kuvvet ve kudret sarfını icabettirmesidir. Yapılar büyük olduğu takdirde, yalnız insan kuvvetiyle yapılamıyacağı ve kat kat fazla kuvvet sarfı gerekeceği için, yukarda anlattığımız gibi, geometrik aletlerin ve insanların kaldıramıyacağı ağır şeyleri kaldıran ve taşıyan (cerri eskal) makinelerin yardımına başvurulur. Eserler pek büyük olduğundan sonradan dahi o kadar kuvvet ve emek sarfetmek gerekir. Yapı tamam oluncaya kadar bu şekilde hareket edilir. Hükümdarlardan biri yapmaya başlar, ikinci ve üçüncü hükümdar onu devam ettirir, yapıyı tamamlamak üzere bunlardan her biri, pek çok kuvveti bir araya toplar. Yapı arzu edilen şekilde sona erinceye kadar devam edilir. Böylece yapı tamam olur. Sonradan gelenler bu büyük yapının tek bir devlet tarafından yapıldığını sanarlar. Sen bunun bir örneği olan "Me'arib seddi" hakkında tarihçilerin anlattıkları haberlere dikkat et. Bunlar seddin, Seba bin Yesceb tarafından bina edilmiş olduğunu söylerler. O, bu sedde yetmiş vadinin sularını akıtmıştır. Fakat ölümü, seddi tamamlamasına engel oldu. Sed ondan sonra hükümdarlık eden Himyer hükümdarları tarafından tamamlandı. Kartaca şehrinin binaları, şehre su akıtmak üzere Ad kavmi binaları gibi büyük taklar üzerinde kemerlerle tutturularak yapılan su bendleri, kanallar ve büyük yapıların çoğu bu yolla arka arkaya gelen devlet ve hükümdarlar tarafından yapılmıştır. Ça-

ğımızda kurulan büyük yapılar bunun bir delilidir. Çağımızda dahi büyük bir yapıya hükümdar başlar, ondan sonra gelen hükümdarlar başlanmış olan yapıya devam etmezler ise, yapı tamamlanmamış halde kalır. Biz eski çağlardan kalan büyük yapıları, devletlerin yıkmaktan âciz olduklarını görüyoruz. Halbukî yıkmak yeni baştan yapmaktan çok kolaydır. Çünkü yıkmak, yokluktan ibaret olan aslına dönmekten ibarettir. Yapmak ise, bunun tersine olarak, yok olan nesneyi var etmektir. Yıkmak kolay olduğu halde bir yapıyı yıkmaktan âciz olduğumuzu gördüğümüzde, bunu yapanın son derece kudretli olduğunu ve bu yapının yalnız bir devletin eseri olmadığını anlıyoruz. Arapların, kisra taklarını yıkmaktan âciz kalışları bunun bir örneğini teşkil eder. Halife Reşid bu takları yıktırmayı kararlaştırdıktan sonra, hapsetmiş olduğu Yahya bin Halid'in fikrini almak üzere hapishaneye adam gönderdi. Yahya: "Ey müminler emîri! yıktırma, eskisi gibi, bulunduğu (25) halinde bırak ki, bu eserleri görenler, senin atalarının, bu gibi muhteşem âbideleri yapan kavmin elinden devletlerini çekip almak kudretinde olduğunu görsünler" diye cevap verdiğinde Reşid onu, irşat ve öğütünde samimî olmamakla suçlandırdı ve: "Acem'lik hamiyeti kaynadı da bu binaların yıkılmasını arzu etmedi, onu yere çalacağımı — öldüreceğimi — Tanrı'nın adını anarak teyidederim" dedi. Takları yıktırmağa başladı. İşçi kuvvetlerini bir araya topladı. Büyük baltalar hazırlattı,

takları ateşe verdi, üzerlerine sirke döktürdü. Bu kadar emek ve kuvvet sarfettikten sonra takları yıkmaktan âciz olduğunu anladı. Yıktıramadığından dolayı maskara olmaktan korkarak fikrini sormak üzere ikinci defa hapishaneye gönderdi. Yahya bu sefer: "Ey müminler emîri! arkasını bırakma, yıktırmakta devam et, yoksa müminlerin emîri ve Arap kavminin hükümdarı Acem'ler tarafından yapılan bir yapıyı yıktırmaktan âciz kaldı, diye söylerler" diye cevap verdi. Reşid, Yahya'nın ilk nasihatinin samimî olduğunu anladı ve takları yıktırmaktan vazgeçti. Me'mun da Mısır'daki ehramları yıktırmak maksadiyle işçiler toplamıştı. İşçiler yıkmaktan âciz olduktan sonra taşları delmeğe başladılar. İşçiler duvarı, dış duvarla iç duvar arasındaki boşluğa kadar deldiler. Ancak oraya kadar yıkabildiler. Söylediklerine göre, bugün dahi, burası bir menfez halinde dışardan gözükmektedir. Bazı kimseler Me'mun'un bu iki duvar arasında bir hazineye rast geldiğini naklederler. Doğrusunu Tanrı bilir. Kartaca şehrine su akıtmak üzere egmel (mukavves) taklar üzerinde yapılmış su bentleri ve kanallar bu cümledendir. Tunus şehri ahalisi, yapıları için bu takların taşlarını almak üzere yıkmak istediklerinde çalışan ustalar ancak terler dökerek günlerce uğraştıktan sonra küçük parçalar koparta biliyorlardı, yıkma işini seyretmek üzere birçok adam toplanıyordu, çocukluk yaşımda iken ben de, defalarca bu toplantı esnasında hazır bulundum. Sizi ve yaptığınız şeyleri yaratan Tanrı'dır.

5. FASIL

Bir şehir bina edilirken gözönünde tutulması gereken şartlar ve bu şartlara bakılmadığı takdirde doğacak zararlar.

Bil ki, kavimler matlûp olan derecede bolluk ve refaha kavuştuktan ve bolluğun icap ve itiyatlarını elde ettikten sonra, rahatlığa ve sükûnete dalmak isterler; sükûnet ve rahatlık ancak bir yerde yerleşmekle temin edileceğinden; göçebeler yerleşik hayat yaşamak üzere evler ve konaklar yapmak maksadiyle bir yer seçerler. Bu ev ve barınaklar, içlerinde oturmak üzere bina edildiği için, yapılırken, gelecek zararları defetmek, zararı dokunabilecek yönlerden sakınmak ve hayati menfaatleri ve geçinmeyi kolaylaştırmağa yardım edecek sebepleri gözönünde bulundurmak gerektir. Zararlardan sakınmak için bütün ev ve barınakların etrafını sur ve duvarlarla çevirmeli, şehir aşılması ve çıkılması zor olan bir dağın tepesinde bina edilmeli veyahut şehir kurulacak yerin, etrafı deniz ve ırmakla çevrilmiş olup şehre ancak köprüden veyahut kemerli köprüden geçilerek girilmelidir. Bu takdirde düşmanın şehre saldırması zorlaşır, korunmak kudreti kat kat artar, kale ve istihkâmların mukavemeti de o nispette fazlalaşır. Şehri kurarken riayet edilmesi gereken cihetlerden biri de şehrin sağlık durumudur; şehrin havasının hoşluğu ve sağlığa tesiri, gözönünde tutulmalıdır. Çünkü şehir havası, durgun, yahut hastalıklı ve zararlı olan su-

lar veyahut pis kokulu su yatakları ve rütubetli ve pis çayırlıklar yanında kurulursa, o şehirde yaşıyan insan ve hayvanlar çarçabuk hastalığa tutulmağa mahkûmdurlar. Bu, gözle görülmüş hallerdir. Havasının hoşluğu ve temizliği dikkate alınmadan kurulan şehirler, çoğunlukla, hastalıklıdır. Bunlardan biri, Batıda fena havasiyle tanınmış Kuzey Afrika'nın Cerid bölgesinde bina edilmiş olan Kabis şehridir. O şehrin asıl ahalisinden ve hariçten gelenlerden pek az kimse, şehrin ufuneti sebebiyle salgın veren sıtmadan kurtulabilmiştir. Söylediklerine göre önce bu şehir hastalıklı değilmiş, bu hastalık şehir yapıldıktan sonra türemiştir. El-Bekrî bu hastalığın türemesini şöyle tasvir ediyor: "Bir kazı sırasında kurşunla mühürlenmış bakır bir kap bulundu. Mührü kırılarak açıldıktan sonra kaptan bir duman çıktı ve havaya doğru yükseldi. Dumanın arkası kesildi. İşte bu duman şehirde sıtma hastalıklarının başlangıcını teşkil etti." El-Bekrî bu sözleriyle, kabın sıtma ve vebayı defetmek maksadiyle tılsımlanmış olduğuna ve mührü bozulmakla tılsımı bozulduktan sonra ufunetli olan eski havanın yeniden ufunet kesbederek tekrar sıtma ve veba hastalıkları başlamış olduğuna işaret ediyor. Bu hikâyeler avami hikâyelerden ve avamın esassız ve zayıf olan düşüncelerinden ibarettir. El-Bekrî ilim alanında aydın bir basiret ve görüş sahibi olmadığı için bu hikâyeyi bir tarafa atmamış ve bir hurafeden ibaret olduğunu düşünmeden işittiği gibi nakletmiştir. Sana hakikati açık ve olduğu gibi gösteren bir

şey varsa o da şudur: Cisim ve maddelerde ufuneti, sıtma ve veba gibi hastalıkları doğuran sebep ekseriyetle, havanın durgunluğudur. Rüzgâr eserek havayı harekete getirir, sağa, sola dağıtırsa, ufunet ve ufunet sebebiyle türeyen hastalıklar da o nispette azalır. Şehrin nüfusu çoğalmasiyle hareket çoğaldığında hava dalgalanır, şehrin nüfusu azalırsa, havanın dalgalanmasına yardım eden hareket de o nispette azalır. Hava durgun halinde kalır, şehirde ufunet ve bunun bir sonucu olarak zararı da çoğalır. Kuzey Afrika'nın bayındırlığı yüksek iken Kabis şehrinin nüfusu çoktu, ahalisinin dönüp dolaşmasının tesiri ile havası dalgalanıyor, havanın dalgalanması eza ve zararları hafifletiyordu, bundan dolayı şehirde ufunet ve o nispette hastalık da azdı. Kabis'in ahalisi azaldıktan sonra, sularının bozukluğu tesiriyle, ufunetli olan havasında durgunluk husule geldi. Havası durgunlaştıktan sonra şehirde ufunet ve hastalıklar çoğaldı. Kabis şehrinin hastalıklı olmasının sebebi işte budur. Bunun diğer bir sebebi yoktur.

Havasının sağlamlığına bakılmadan kurulmuş olan şehirlerde biz bu halin tesirini görüyoruz. Havasının sağlamlığı gözönünde bulundurulmadan kurulan şehirlerin ahalisi az iken bu şehirlerde hastalıklar çoktu. Bunların nüfusları çoğaldıktan sonra şehrin sağlık durumu iyileşti. Bunun bir örneğini, devletin başkenti olan ve yeni şehir adiyle anılan Fas şehri teşkil eder. Bunun örnek ve benzerleri çoktur. Bu söyledikle-

rimizi iyice kavrarsan, sözlerimizin doğruluğu anlaşılır.

Yeni baştan kurulacak şehirlere fayda ve menfaatler temin etmek ve geçinme vasıtalarını kolaylaştırmak işine gelince, birtakım noktaları gözönünde bulundurmak icabeder. Şehirler kurulurken dikkat edilecek cihetlerden biri su işidir. Şehir bir ırmağın kenarında kurulmalı veyahut şehir kurulacak yerin hizasında suları tatlı olan kaynaklar ve çeşmeler çokça bulunmalıdır. Çünkü şehre yakın yerde suların bulunması, ilk ihtiyaç olan su tedarikini ve ahalisinin geçinmesini kolaylaştırır ve faydası olur. Şehirler kurulurken riayet edilmesi gereken cihetlerin biri de, şehir ahalisinin hayvanlarını otlatmak için, şehrin etrafında hoş ve güzel çayırlıkların bulunmasıdır. Şehrin yakınında iyi otlakların bulunması, ahalinin geçimini kolaylaştırır. Çünkü herhangi bir yerde yerleşenler, çoğaltmak, sağmak veya binek olarak kullanmak için hayvanlar beslemeğe mecburdurlar. Bu hayvanları beslemek için ahalisi otlaklara muhtaçtır. Bu otlaklar şehre ne kadar yakın olursa, ahalinin geçimini kolaylaştırmağa o nispette yardım eder. Otlaklar ne kadar uzak olursa ahalisi o nispette zorluklara katlanır. Şehirler kurarken etrafında ekin ekilecek münbit toprakların bulunması da dikkate alınmalıdır. Çünkü toprak, şehir ahalisinin hal ve geçimine ve ekini kolayca elde etmesine o kadar çok yardım eder, çünkü tarlalar şehire uzak olduğu takdirde onlar

zahmetlere katlanacaklardır. Şehir kurarken yapı ve yakıt için gerekli ağaç ve odunun da şehre yakın olmasını düşünmek gerektir. Çünkü odun ısınmak ve yemek pişirmek için gereklidir ve genel ihtiyaçlar cümlesindendir. Ağaç ise evlerin tavanları ve diğer birçok ağaç kullanılan hususlar için gereklidir. Şehrin deniz ve gemiler işliyen ırmaklara yakın olmasına da dikkat etmelidır. Çünkü deniz ve ırmaklar uzak bölgelerden şehre eşya naklini kolaylaştırır. Fakat şehrin deniz ve gemiler işliyen ırmaklara yakın olması, öncekiler derecesinde önemli değildir. Riayet edilmesi gereken bu şartlar ahalisinin ihtiyacı ve zaruret nispetinde türlücedir. Şehri kuranın tabiî olan bu cihetleri güzelce seçmekte gaflet etmiş olması veyahut ancak kendi şahsî ve etbaı için gereken hususiyetleri dikkate almış ve başkalarının ihtiyaçlarına önem vermemış olması mümkündür ki, Araplar, İslâmiyetin ilk çağında İrak'ta ve Kuzey Afrika'da şehirler kurarken bu şartlara riayet etmemişler, ancak kendi yaşayışları bakımından kurdukları şehirler yakınında develerini otlatmağa yarıyan otlaklar ve develerini besliyen ot ve ağaçlar ve tuzlu sular bulunmasına önem vermişlerdir. Şehirlerin yakınında ırmak, deniz, odun ve ağaç temin etmek için otların bulunmasına dikkat etmemişler. (Afrika'daki) Kayrevan, Basra, Kûfe ve benzerleri bu cümledendir. Tabiî olan hal ve durumları göz önünde tutulmadıkları için bu şehirler çarçabuk harap olmağa yüz tutmuştur.

FASIL:

Şehirler sahillerde kurulduğu takdirde dağ üzerinde veyahut sayıları çok olan kavimlerden birinin toprağında kurulmalıdır. Şehrin dağda ve nüfusu çok olan kavmin toprağında kurulması, geceleyin düşmanlar ve korsanlar saldırdığı takdirde, korunmaya yardım ettiği gibi, kalabalık olan ahalisi de feryadı işiterek yardıma gelir. Bunun sebebi şudur: Şehir sahilde, bozkır olmıyan bir yerde kurulursa sosyal hayatlarına uygun bozkırlar bulunmadığı için asabiyyet sahibi olan uruklar orada cemiyetler halinde yaşamazlar şehir geçilmesi zor olan dağda kurulmamış olduğu için düşmanların geceleyin yapacakları baskınlara, ve deniz kenarında olduğu için düşmanın donanmasiyle gelerek sahillerine saldırmasına mâruz bulunur. Çünkü, etrafında asabiyyet sahibi uruklar bulunmadığı için, düşman şehir halkına etraftan yardım gelmiyeceğinden emin olur. Şehir ahalisi ise rahat hayata ve sükûnete alışmış oldukları için, bunlar çoluk-çocuk gibi kendileri himayeye muhtaç bir hale gelmişler ve düşmanla savaşanlar sırasından çıkmışlardır. Doğuda İskenderiyye ve Trablus şehirleri ahalisi ile Batıda Buna ve Sela ahalisi bunun bir örneğini teşkil eder. Asabiyyet sahibi olan kabîleler, şehrin yakınında yaşarlarsa yardıma çağıran sesleri ve feryatları işiterek yardıma gelirler. Şehir sarp dağın tepesinde kurulur ve şehre ulaşmak zor olursa, düşmana karşı korunma kolaylaşır, düşmanlar sarp yollar-

dan geçmek zorluğuna katlanacaklarını, kuvvet ve kudret sahibi urukların yardıma geleceğini düşünerek geceleri şehre saldırıp zafer kazanmaktan ümidi keserler. Septe, Becaye ve küçük olmasına rağmen Kull şehri bunun bir örneğini teşkil eder. Bunu düşünürsen Abbasî'ler çağındanberi İskenderiye'nin Seğr (sınır) adını taşımasının sebebini anlarsın. Arkasında Berka ve Kuzey Afrika'da İskenderiyenin yardımına gelecek kuvvet ve kudret sahibi uruklar bulunduğu halde, İskenderiye'nin "sınır" adını taşıması. şehrin düz ve istilâsı kolay bir yerde kurulmuş olduğu ve bundan dolayı düşmanın denizden gemilerle saldırmasından korkulduğu içindir. Doğrusunu Tanrı bilir. Fakat düşmanın İslâmiyet çağında İskenderiye ve Trablus'a defalarca saldırmış olması sözümüzün doğruluğuna tanıklık eder.

6. FASIL

Yer yüzündeki büyük camilere ve büyük ibadethanelere dair.

Bil ki, Tanrı yer küresinin bazı bölgelerini birtakım şereflerle meziyetlendirmiş, o bölgelerde ibadeti diğer bölgelerdeki ibadete nispetle daha çok ecirli ve sevaplı kılmış, o bölgeleri ibadet yurtları eylemiş, şereflerini peygamber ve habercilerinin (nebilerinin) dili ile anlatarak kullarına iyilik ve inayette bulunmuş, sevap ve ecir kazanmak vasıtalarını kolaylaştırmıştır. Buharî ve

Müslim'in "Sahih"lerinde Tanrı Elçisi'nden rivayet ettikleri hadîsten anlaşıldığına göre dünyada üç mescid, yer yüzündeki diğer mescitlere nispetle daha ziyade meziyetlidir. Bu mescitlerin biri Mekke, diğeri Medine mescidi, üçüncüsü "El-Beytü'l-Mukaddes'tir. Mekke'deki "Beyt-i Haram," yani Kâbe camiine gelince, bu ibadethane, İbrahim (ona ve Tanrı'nın bütün peygamberlerine salâvat ve selâmlar olsun) in ibadet evi olup, Tanrı ona bu evin binasını kurmayı ve insanları bunu ziyarete ve Hacc'a çağırmayı emretmiştir. İbrahim, oğlu İsmail ile birlikte ibadet evini bina edip Tanrı emrettiği gibi tamamladı ve orada ibadet ettiler ki, Kuran açık olarak bunu anlatır (26). İsmail, annesi Hacer ile oraya geldi, yanlarına konan Cürhüm ile beraber ölünceye kadar Mekke'de yaşadı. Öldükten sonra her ikisi Kâbe'nin "Hicr" adını taşıyan bir kenarında gömüldü. Beyt-i Mukaddes (başka deyimle "Mescid-i aksa" = uzaktaki mescit) Tanrı'nın emri ile Davud ile Süleyman tarafından bina edilmiştir. Onlar orada heykeller diktiler. İshak neslinden gelen Nebiler'in çoğu Beyt-i Mukaddes'in etrafında gömüldü. Medine'ye gelince burası, Tanrı Elçisi Muhammed (ona ve Tanrı'ının bütün elçilerine salâvat ve selâmlar olsun)in hicret yurdudur. Tanrı ona Medine'ye hicret edip islâm dinini oradan yaymağı emretmişti. Tanrı Elçisi Medine'ye geldikten sonra Mescid-i Haram (Medine'deki kutlu mecsit)'ı bina etti. Öldükten sonra onun toprağında gömüldü, Peygamberin kutlu olan kabri buradadır. İş-

te bu üç mescit yer yüzündeki müslümanların göz bebeği gibi azizdir, kalblerini kendilerine çeken kutlu yerleri ve dinlerinin şerefidir. Bu üç mescidin fazilet ve meziyetleri ve oralarda oturmanın (mücavir olarak bu mescitlere komşu yaşamanın) ve bu mescitlerde ibadetle meşgul olmanın ecir ve sevabı hakkında birçok haberler ve hadîsler nakledilmektedir. Şimdi biz aşağıda bu üç mescitle ilgili olan hallere, bunların durumlarına ve derece derece nasıl tekâmül etmiş olduklarına işaret edeceğiz:

Mekke'ye gelince, rivayet olunduğuna göre Âdem (ona salâvat ve selâmlar olsun) Mekke'yi Beyt-i mamur'da, yani Mekke mescidinin karşısında bina etmişti. Fakat Âdem tarafından bina edilen mescit Tufanın tesiriyle yıkılmıştır. Fakat bu haber güvenilebilecek doğru bir haber değildir. Bunu ancak: "İbrahim ile oğlu İsmail Kâbe'nin temel ve köşelerini yükselttikleri çağda... (28)" âyetindeki kısa ifadelerden alarak ve çıkararak söylemişlerdir. Bundan sonra Tanrı İbrahim'i peygamber olarak gönderdi. Meşhur olduğu gibi, eşi Sare, Hecer'i kıskandı, nihayet Tanrı İbrahim'e oğlu İsmail ile Hacer'i götürüp çölde bırakmayı emretti. İbrahim, oğlu ile Hacer'i Kâbe'nin bulunduğu yerde bıraktıktan sonra yanlarından ayrıldı. Yüce Tanrı onları esirgedi. Zemzem çeşmesi aktı, oradan geçip giden Cürhüm'den bir kitleyi onlara arkadaş yaptı, bunlar İsmail ile Hacer'e arka oldular, onu sevdiler. eserlerde anlatıldığı gibi, bunlar Hacer ve İsmail ile

beraber Zemzem çeşmesi etrafına geldiler. İsmail, Kâbe'nin bulunduğu yerde kendine ve annesine bir sığınak olmak üzere bir ev yaptı. Evinin etrafını taş ve topraktan vücuda getirdiği bir duvarla çevirdi. Burasını koyunları için ağıl yaptı İbrahim oğlunu ziyaret etmek üzere Şam'dan geldi. Nihayet ağılın yerinde Kâbe'nin binasına memur oldu. Kâbe'yi bina ederken oğlu İsmail'den yardım etmesini istedi. Binası tamam olduktan sonra ahaliyi Hac etmeğe çağırdı. İsmail Mekke'de yerleşti. Annesi Hacer öldü. (İsmail öldükten sonra) oğulları Cürhüm'lerden olan dayıları ile beraber Kâbe'nin işlerine baktılar, idare ettiler. Bunlardan sonra Kâbe'nin idaresi Amalıka'nın eline geçti. Kâbe bu suretle onlar tarafından idare edildi, yer küresinde yaşıyanlar her taraftan Kâbe'yi ziyarete geldiler. Yalnız İsmail evlâdı değil, uzak ve yakın yerlerde yaşıyanlar dahi ziyaret ve Hac etmek maksadiyle geldiler. Rivayete göre, Tebabia dahi Hacc'a geliyor ve Kâbe'yi ulu görüyorlardı. Tubba Yemen'in ince yollu, çubuklu ve süslü alaca kumaşından yaptığı perde ile Kâbe'yi örttü. Kâbe'yi temizlemeyi emretti. Kâbe için anahtar yaptırdı. Fars'ların dahi Kâbe'yi ziyaret ve hacetmiş, amel ve ibadetleriyle onu ululamış ve ona yaklaşmış oldukları rivayet edilmektedir. Abdülmuttalib'in, Zemzem kuyusunu kazdığı vakit toprak altından çıkartmış olduğu, altından yapılmış olan, ahu heykellerinin Fars hükümdarları tarafından kurban olarak takdim edilmiş olduğu rivayet edilmektedir. Huzaa'lar gele-

rek idareyi ellerinden alıncaya kadar Kâbe İsmail evlâdından sonra dayıları olan Cürhüm'ler tarafından idare edilegelmiştir. Huzaa'lar, Tanrı irade ettiği müddetçe Kâbe'yi idare ederek Mekke'de hüküm sürdüler. Sonradan İsmail evlâdı çoğaldı, her tarafa yayıldı, bunlardan Kinane'ler, Kinane'lerden Kureyş ve başkaları türedi. Huzaa'-ların idaresi kötüleştikten sonra Kureyş uruğu onları yenerek Kâbe'nin idaresini onların elinden aldı. Kureyş'liler, Kusay bin Kilâb'ı kendilerine hükümdar yaptılar. Kusay, Kâbe'yi yeni baştan bina etti, damını çöl ağaçlarından Derim (dum) ağacı ve hurma dalları ile örttü. Aşa, Kâbe'nin binasını anarak söylediği beytinde şöyle diyor:

Manastırlarda yaşayan rahibin giydiği elbise ile,
Kusay ve Muzaz bin Cürhüm'ün bina ettiği
Kâbe'nin kutluluğu ile and içerim...

Sonra dehşetli bir sel Kâbe'yi yıktı. Diğer bir rivayete göre bir yangında yanmış ve yıkılmıştır. Kureyşliler bundan sonra Kâbe'yi yeni baştan bina etmek üzere kendi mallarından paralar ayırdılar ve bina ettiler. Bu sırada Cidde (Cedde) sahillerinde bir (Rum) gemisi parçalanmıştı. Kureyşliler, bu geminin ağaçlarını satın alarak, Kâbe'nin tavanını bu ağaçtan yaptılar. Bundan önce Kâbenin duvarı bir adam boyu yüksekliğinde idi. Bu sefer duvarını 18 arşın yüksekliğinde bina ettiler. Önce kapısı yere bitişik bir halde idi. Bu sefer, seller basmasın diye, yerden bir adam boyundan yüksek olarak bina ettiler.

Fakat binayı tamamlamak için paraları yetişmediğinden, temeli (ile beraber duvarını) altı arşın ve bir karış miktarını tamamlamadan olduğu gibi bıraktılar. Fakat burasını alçak bir duvarla çevirdiler ki, ziyaret ve etrafını tavaf edenler bu alçak duvarın arka tarafından Kâbe'yi tavaf ederlerdi. Bu alçak duvarla çevrilen yer "Hicr" adını taşır. İbn Zübeyr Mekke'de kuşatılıncaya kadar Kâbe bu halinde kaldı. İbn Zübeyr (Emevî'lere karşı harekete geçtiğinde) halife olarak kendine biate çağırdı, Yezid bin Muaviye, Sükûn uruğundan Hüseyn bin Nümeyr komutasında İbn Zübeyr'e karşı asker gönderdi. Hüseyn hicrî 64 yılında mancaniklerden Kâbe'ye ateş attırdı. Rivayete göre yangın İbn Zübeyr'e atılan neftten çıkmıştır. İbn Zübeyr Kâbe'yi eskisinden daha güzel bir surette bina etti. Kâbe'nin yeni baştan binası caiz olup olmadığı hakkında Tanrı Elçisi'nin arkadaşları (olan sahabeler) arasında ihtilâf baş gösterdiğinde, İbn Zübeyr, Peygamberin eşi Aişe'ye hitap ederek söylediği şu hadîs ile Kâbe'nin yeni baştan bina edilmesi gerekli olduğunu söyledi, sahabelerden Kâbe'yi yeni baştan bina etmek caiz değildir, diyenlere bunu delil olarak andı ki, hadîs şudur: Kavminin İslâmiyyeti kabul edip küfrü bırakmasından az bir vakit geçmemiş olmasaydı Kâbe'yi İbrahim'in bina ettiği temel üzerinde yeni baştan bina eder ve biri Batı, diğeri Doğu tarafında olmak üzere iki kapı açtırmış olurdum." İbn Zübeyr bu hadîsi rivayet ettikten sonra Kâbe'yi yıktırdı. İbrahim tarafından

yapılan temeli meydana çıkardı; eşraf ve büyükleri bir araya toplıyarak onlara bu temeli gösterdi, onlar bu temeli gözleriyle gördüler. İbn Abbas ona namaz kılarken ahalinin Kâbe'yi bulabilmeleri ve Kâbe'ye yönelerek namaz kılanlara, Kâbe'nin belirsiz kalmaması için kıbleyi muhafaza etmesini ve bir nişan ile kıbleyi belirtmesini tavsiye etti. İbn Zübeyr, bu tavsiye üzerine Kâbe'nin temelini ağaçtan bir duvarla çevirdi. Duvarın üzerine perde çekerek, Kâbe'nin eski durumunu muhafaza etti. Gümüş ve alçı getirtmek üzere San'a'ya adamlar gönderdi. Gümüş ve alçı getirildi. Bundan sonra ilk önce taşlar kesilen yeri soruşturdu, ihtiyaca göre taş hazırlattıktan sonra Kâbe'yi İbrahim tarafından atılan temel üzerinde bina etmeğe başladı. Duvarlarını 27 arşın yükseklikte bina etti. Hadîste rivayet edildiği gibi, aşağı tarafları yere bitişik olmak üzere iki kapı yaptırdı. Döşeme ve kaplamalarını su mermerinden, Kâbe'nin iki kapısı için altından anahtarlar yaptırdı. Sonradan Haccac, Abdülmelik bin Mervan'ın halifeliği çağında, İbn Zübeyr'i kuşatmak üzere Mekke'ye geldi ve mancılıklarla tahrip maddeleri attırdı. Kâbe'nin duvarlarında çatlaklar husule geldi. Haccac, İbn Zübeyr'i yendikten sonra İbn Zübeyr'in binası ve Kâbe'ye ilâve olarak yaptırdıkları hakkında halife ile danışmada bulundu. Abdülmelik, İbn Zübeyr tarafından bina edilen kısmın yıktırılarak Kureyş tarafından bina edilen temel üzerinde yeni baştan bugünkü halinde bina edilmesini emretti. Rivayete göre Abdülmelik,

İbn Zübeyr'in Aişe'den olan rivayeti doğru olduğunu anladıktan sonra, İbn Zübeyr tarafından yeni baştan bina edilen Kâbe'yi yıktırdığına pişman olarak: "Bu hadîsin doğruluğunu önce bilmiş olsaydım, yıkılmasını emretmemiş olurdum" demiştir. Haccac ise, İbn Zübeyr tarafından "Hicr"-in yerinde altı arşın bir karış olarak bina edilen alçak duvarı yıktırarak, Kureyş tarafından bina edilen temel üzerinde bina ettirmiş ve batı tarafındaki kapı ile eşiğin altındaki yeri kapatmış ve İbn Zübeyr tarafından yer ile bitişik olarak bina edilen kapıyı, bugünkü halinde, topraktan yüksek bir hale getirmiştir. Haccac bundan başkasına dokunmadan eski halinde bıraktı. Kâbe'nin bugünkü binası ise, İbn Zübeyr tarafından yaptırıldığı haldedir. Ancak Haccac'ın Kâbe'nin "Hicr" tarafında İbn Zübeyr'in bina ettiği alçak duvarı yıktırarak onun yerinde bina ettirdiği duvar bunun dışında olup, bu duvar, Abdullah İbn Zübeyr tarafından yaptırılan duvardan bir parmak miktarında bir fasıla ile ayrılmaktadır ve bu fasıla açık olarak gözükmektedir.

Burada birtakım sakatlıklarla karşılaşıyoruz ki, fakihlerin tavaf hakkındaki fikirlerine uymadığı için, bu müşkülü defetmek zordur. Bu mesele şöyle açıklanır: Kâbe duvarının aşağı tarafında meyilli ve mukavves olarak, âdeta istihkâmların binası önünde yapılan bir sed şeklinde, küçük bir duvar yapılmıştır. Bu duvar Kâbe'yi her tarafından çevirmiştir; bunun üzerinde, Kâbe'nin perdesini bağlamak için gerekli olan halkalar ta-

kılmıştır; harem ahalisi bu duvarı "Şadırvan" adiyle anmaktadır. Fakihlere göre, Kâbe'yi dışarısından tavaf etmek, tavafın şartındandır. Halbuki Kâbe duvarının bir kısmı İbrahim tarafından atılan temel üzerinde bir kısmı ise öteki şadırvanların altında kalmıştır. Tavaf ederken şadırvana doğru meyledildiği takdirde duvara dokunulursa tavaf Kâbe'nin içinde yapılmış olur, halbuki yukarda anlattığımız gibi, tavafın Kâbe'nin dışarısından yapılması şarttır. Fakihler, tavaf edenlerin "Hacer-i esved"i öperken de bu mahzur bulunduğunu anarak; "Hacer-i esved"i öpmek üzere eğildikten sonra, düz olarak ayak üzerinde tavaf etmenin lüzumunu te'kit ederler. Fakat yukarda anıldığı gibi, Kâbe'nin temel ve duvarları, İbn Zübeyr tarafından sahabelerin huzuriyle, İbrahim tarafından atılan temel üzerinde bina edilmiş olduğu için, Kâbe'yi tavaf edenler hakkında fakihlerin bu itirazları varittir. Bu müşkül, iki yolun biriyle hal olunabilir ki biri: Haccaç, Kâbe'nin İbn Zübeyr tarafından bina edilen bütün kısımlarını yıktıktan sonra, tekrar o halinde bina etmiştır, bunu bir kitle rivayet eder. Fakat bu, Kâbe'nin gözle görülmekte olan haline aykırıdır; çünkü, yukarda andığımız gibi, İbn Zübeyr tarafından bina edilen kısım ile Haccaç tarafından ek olarak bina edilen kısım arasında, yukarısından aşağısına kadar uzanan fasıla (aralık) bu rivayetin doğru olmadığını göstermektedir. Fakihler tarafından ileri sürülen bu müşkülün, İbn Zübeyr'in, Kâbe'yi her cihetinden İbrahim tara-

fından atılan temel üzerine bina etmeden, ancak "Hicr"i bir duvarla Kâbe'nin içine almış olduğunu ileri sürmekle reddedilebilir. Bu suretle Kâbe'nin, İbrahim tarafından atılan temel üzerinde bina edilmemiş olduğuna dair Fakihler tarafından ileri sürülen itiraz varit olmaz. Fakat bu tevcih esassızdır. Bundan dolayı Fakihler tarafından ileri sürülen bu itirazlar bu iki yolla reddedilebilir. Tanrı kendi bilir. Hacı ve başka ziyaretçilerin tavaf etmekte oldukları Kâbe'nin etrafı ki, o mescitten ibarettir, Peygamber sağken ve ondan sonra Ebu Bekir'in halifeliği çağında (mescit) duvarla çevrilmemiş, boş bir alandan ibaretti. Fakat gitgide müslümanların ve ziyaretçilerin sayısı çoğaldı, bunun üzerine Ömer (Tanrı onu yarlıgasın) mescidin etrafındaki evleri satın aldı, satın aldığı evleri yıktırdıktan sonra arsalarını mescide ekledi ve etrafını bir adam boyundan daha alçak bir duvarla çevirdi. Osman halife olduktan sonra (ziyaretçilerin sayısı fazlalaştığı için) mescidin etrafındaki diğer evleri de satın aldı, (binalarını yıktırdıktan sonra) arsalarını mescidin içine alarak mescidi genişletti. Osman'dan sonra İbn Zübeyr de aynı şekilde hareket etti. Velid bin Abdülmelik dahi mescidi genişlettikten sonra su mermerlerinden yapılan sütunlarla mescidi bina etti. Mansur il Mehdi de aynı şekilde hareket edip mescidi genişletmekte devam ettiler. Bundan sonra mescidi genişletmek işi durdu. Çağımıza kadar eski halinde kaldı.

Yüce Tanrı'nın bu mescidi şereflendirmesi ve ona önem vermesi büyük ölçüde olup, tükenmez derecededir. Tanrı'nın onu gökten vahi ve meleklerin indiği bir makam ve ibadet yeri eylemesi ve Hacc'ın erkân ve amellerinin icra edildiği kutlu bir yer sayması, ziyareti farzeylemesi, Kâbe ve bu mescidi özel bir şerefle diğer bütün bölge ve yerlerden ayırdetmiş olması, müslüman olmıyanların hareme girmesini yasak etmesi. (Hac için) haremden içeriye girecek olanlara üzerlerindeki giyimlerini çıkartarak ihram bağlamayı emretmesi, hareme sığınanlara herhangi bir sebeple dokunmayı, el uzatmayı ve haremin dahilindeki kuş ve hayvanları avlamayı, onlara dokunmayı ve harem dahilindeki ağaçları kesmeyi ve bitkilerine el uzatmayı yasak etmesi Kâba, mescit ve haremine ne derecede büyük şeref ve kutlar bağışlamış olduğunu yeter derecede gösterir. Bunlarla şereflendirilmiş olan haremin sınırları şöyle çevrilmiştir: Medine'den gelen yolda, Mekke'den üç mil uzaklıktaki Tanim; Irak yolu ile gelirken, Mekke'den yedi mil uzaklıkta dağdan ayrılmış ve kesilmış olan "Seniyye" adını taşıyan yokuş; Taif'ten gelirken, Mekke'den yedi mil uzaklıktaki Batn-ı Nemre; Cidde (Cedde) yolundan gelirken, Mekke'den yedi mil uzaklıktaki Mukatai Aşair: bunlar haremin sınırı olarak tâyin edilmiş ve çizilmiştir. Mekke'nin hali işte böyledir, bu şehre dair olan haberler bundan ibarettir. Mekke, Ümme'l-Kura. yani "köy ve şehirlerin annesi" adiyle de anılır. Buradaki kutlu ev, yüksekliğin-

den dolayı, dört köşeli ve yüksek ev anlamına gelen "Keb"den alınarak "Kâbe" adiyle anılmıştır. Şehir "Bekke" adını taşır. Asmaî, Mekke'nin bu adı almasına temas ederek, tavaf esnasında husule gelen kalabalıkta insanların birbirini iteledikleri için Mekke'ye "Bekke" adı verilmiştir, der. Mücahid ise "b" harfi "m" ye kalbedilerek "lazib" ve "lâzım" denildiği gibi, "Bekke" ve "Mekke" denilmiştir, der. Çünkü bu iki harfin mahrecleri, yani boğazdan çıkan sesleri, birbirine yakındır. Nahaî ise, "b" ile "Bekke" kutlu evin ve "m" ile "Mekke" şehrin adıdır, der. Zührî ise, "Bekke" mescidin, "Mekke" haremin adıdır, der.

Bütün kavimler cahiliyet çağındanberi Mekke'yi ulu görürlerdi. Kisra ve benzeri gibi hükümdarlar, armağan olarak Mekke'ye mal, para ve hazineler gönderirlerdi. Abdülmuttalib'in Zemzem kuyusunu kazdığı vakit bulduğu kılıçların iki ahu heykelinin hikâyesi meşhurdur. Tanrı Elçisi'nin Mekke'yi fethettiğinde, oradaki bir kuyuda bulduğu 70 bin okka altın, hükümdarlar tarafından gönderilen bu armağanlardandır. Bu 70 bin okka 2 milyon dinar kıymetinde, 200 kantar ağırlığında idi. Ali bin Ebu Talib Peygambere: "Ey Tanrı Elçisi! sen bu altınları savaşların için sarf etsen olmaz mı?" diye tavsiyede bulundu ise de, Peygamber, Ali'nin sözlerine kulak asmadı. Ali, halife olduktan sonra Ebu Bekir'e de aynı tavsiyede bulundu ise de, ona da sözleri tesir etmedi. Bu sözleri Ezrakî söylüyor. Buharî (Sahih'inde) Ebu Vail'e ulaşan senedi ile şunu rivayet

ediyor: Ben Şeybe bin Osman'ın yanına gelip oturduğumda Şeybe: Ömer bin Hattab dahi senin gibi yanıma gelerek oturmuştu. Ömer bana: "Ben Kâbe'nin hazinesinde ne altın ve ne de gümüş bırakmadan hepsini de müslümanlar arasında bölmeyi kararlaştırdım" dediğinde ben: "Sen bunu yapamazsın" dedim. Ömer: "Niçin bunu yapamam?" diye sorduğunda ben: "Çünkü iki arkadaşın bunu yapmadı" diye cevap verdim. Ömer, bunun üzerine sözlerimi tasdik ederek: "Onlar her hususta işleri örnek edinen zatlardır" dedi ve Kâbe'nin hazinesindeki altın ve gümüşlere dokunmadı. Bu hadîsi Ebu Davud ile İbn Mace de rivayet etmiştir. Bu paralar, Alevî'lerden Eftar fitnesine kadar Kâbe'de saklanmıştır. Eftas'ın adı Hasan bın Hüseyin bin Ali bin Ali Zeynülabidin olup, o hicrî 199 da harekete geçerek Mekke'yi ele geçirmişti. Hasan, Mekke'yi ele geçirdikten sonra, Kâbe'de saklı olan bu paraları aldı ve: "Kâbe, kimse faydalanmadan kendisinde saklanan bu paralarla ne yapacak? Biz bu paralara en müstahak kimseleriz, bu paraları savaşlarımız için sarf ederiz, dedikten sonra paraları çıkartarak sarfetti ve o günden itibaren Kâbe'de hazine bulundurmanın arkası kesildi.

Beytü'l-Mukaddes'e gelince, orası "Mescid-i aksa = uzaktaki mescit" adını taşır. Sabiî'ler çağında burası, Zühre yıldızı adına dikilen bir heykelden ibaretti. Sabiî'ler, kurban ettikleri nesneler cümlesinden olmak üzere, Zühre'ye zeytin yağı takdim ederler, bu yağları sahra'nın üze-

rine dökerlerdi. Sonradan sahradaki bu heykel eskidi. İsrail-oğulları Beytü'l-Mukaddes'i ele geçirdikten sonra, yönelerek namaz kılmak üzere, orasını kıble edindiler. Bu olay şöyle vukua geldi: Musa, İsrail-oğulları ile birlikte ataları İsrail'e, ondan önce İshak'a Tanrı tarafından, sahip olmaları vadedilen Mukaddes'e sahip olmak maksadiyle Mısır'dan çıktı. İsrail-oğulları, Tih sahrasında yaşadıkları çağda, Tanrı onlara Sent (29) ağacından bir kubbe yapmayı emretti. Kubbenin genişliği, uzunluğunun miktarı, vasıfları, heykel ve şekilleri vahiy ile bildirildi. Bu kubbede tabut, çanak ve tabaklariyle birlikte ma'ide, yani yemek sofrası ve kandilleriyle birlikte minare bulundurulması ve kurban kesmek üzere mezbaha yapılması emredildi. Bunların her biri, Tevrat'ta mükemmel bir surette tavsif edilmiştir. Kubbe yapıldı. Ahd (andlaşma) tabutu kubbede yerleştirildi. Kırılmış ve parçalanmış olan gökten indirilen levhaların karşılığı olmak üzere kendileri tarafından yapılan on kelime yazılı levhalar, tabutun üzerine konuldu. Tanrı, Musa vasıtasiyle, Harun'un kurbanları idare etmesini emir ve tavsiye etti. İsrail-oğulları, Tih sahrasında iken bu kubbeyi çadırları arasında dikerlerdi. Ona yönelerek namaz kılıyorlar, kubbenin önünde bulunan mezbahada kurbanlarını kesiyorlar, İsrail-oğulları'nın peygamberleri Tanrı'ya yönelerek vahiy gelmesini orada bekliyorlardı. Bu kubbeyi, Şam'a sahip olduktan sonra kıble edinmeye devam ettiler. Kubbeyi, Beyte'l-Makdis'in içindeki (sahra)ya yerleştirdi-

ler. Davud (A.m) kubbenin yerinde sahrada bir mescit bina etmek istediyse de, buna muvaffak olamadı. Davud, mescit yapmayı oğlu Süleyman'a vasiyet etti. Hükümdarlığından dört yıl ve Musa'nın ölümünden 500 yıl geçtikten sonra Süleyman, mescidin binasını tamamladı. Süleyman mescidin sütunlarını tunçtan yaptırdı, billûrlarla süsledi; kapı ve duvarlarını altın kaplamalarla örttü; heykelleri, çanak-tabakları, minaresini ve anahtarını altından yaptırdı. Tabutü'l-ahd'i yerleştirmek üzere, mescidin arka tarafında, bir kabir (türbe) yaptırdı. Bu tabut, yukarda anılan levhaların saklı bulunduğu tabut (sandık) olup, "Esbat" yani İsrail urukları ve kâhinler onu yükliyerek Süleyman'ın babası Davud'un şehri olan Sihyun'dan getirmişlerdi. Süleyman bu tabutu kabre yerleştirdi. Kubbe, tabak, çanak ve mezbeha hepsi de mescitte kendileri için hazırlanmış olan yerlerine kondu. Bunların her biri, Tanrı irade ettiği vakte kadar, kendi yerlerinde kaldı. Binasından sekiz yüz yıl geçtikten sonra, Buhtunassar bu mescidi yıktırdı. Tevrat ve "âsa"yı yaktırdı. Heykelleri eritti. Taşlarını dağıttı. Fars hükümdarları tarafından sürgün edilmiş olan yerlerinden "Beytü'l Mukaddes'e iade olunduktan sonra, Buhtunassar tarafından esir olunarak İran'a götürülen İsrail kızlarının birinden doğmuş olan Fars Hükümdarlarından Behmen'in yardımiyle, o çağda İsrail-oğullarının peygamberi olan Uzayr, "Beytü'l Mukaddes"i yeni baştan bina etti. Hükümdar, mâbedi bina ettikleri vakit, Süleyman'ın bi-

nasından küçük olmak üzere mâbedin büyüklük, genişlik ve bütün vasıflarını tâyin edip bir sınır çizdi. Yahudiler mâbedi bina ederken, bu sınırın dışına çıkamadılar. Bundan sonra İsrail-oğulları, arkasıra Yunan, Fars ve Roma hükümdarlarının idaresinde yaşadılar. Bu müddet içinde önce İsrail-oğulları, ondan sonra kâhinlerinden Haşmenay, onlardan sonra damatları olan Herudos ve oğulları hüküm sürdü. Herudos, Beyt-i Makdis'i, Süleyman tarafından bina edilen şeklinde, yeni baştan süslü olarak yaptı. Binasını altı yılda tamamladı. Roma hükümdarlarından Titoş ordusiyle gelerek onları yendi, idarelerini ellerinden aldıktan sonra Beyt-i Makdis'i ve mescidi yıktırdı. Yerinde ekin ekilmesini emretti. Romalılar, Mesih (A.m)in dinini kabul ettikten sonra Beyt-i Mukaddes'i ululamağa başladılar. Fakat sonra, Roma hükümdarlarının hıristiyanlığa karşı muameleleri türlüce oldu. Hükümdarlarından biri bir vakit hıristiyanlığı kabul ediyor, arkasından gelen diğeri hıristiyanlığa düşman kesiliyordu. Kostantin imparator oluncaya kadar bu hal devam etti. Kostantin'in annesi, Helane, hıristiyanlığı kabul ettikten sonra, İsa'nın asılmış olduğunu iddia ettikleri ağacı araştırmak üzere Beyt-i Mukaddes'e geldi. Papazlar, asılmış olduğu ağaçla birlikte bir yere atıldıktan sonra İsa'nın nâşının üzerine süprüntüler ve pislikler atılmış olduğunu ona haber verdiler. Ağaç, gösterdikleri yerinden çıkarıldı. Bu süprüntüler yerinde Kumame kilisesi bina edildi. Hıristiyanlar bu kiliseyi Mesih'in kabri

üzerinde bina edilmiş imiş gibi sayarlar. Helane, Mesih'in kabrine yapılan hürmetsizliğin öcünü almak maksadiyle Beytü'l-Mukaddes'in bayındır bulduğu yerlerini yıktırdı, Sahre'nin üzerine süprüntüler ve çöpler atılmasını emretti. Sahre gömülünceye kadar üzerine pislikler atıldı, yeri belirsiz oldu. Hıristiyanlar bundan sonra Kumame kilisesinin hizasında "Beyt-i Lahm"i bina ettiler. Burası, İsa (A.m)nın doğduğu yerdir. İslâmiyet zuhur edinceye kadar Beyt-i Makdis bu halinde kaldı. Halife Ömer, fethedildiği vakit Beyt-i Makdis'e geldiğinde Sahre'nin yerini sordu. Ahali Sahre'nin yerini gösterdi, üzeri süprüntü, çöp ve toprakla örtülü idi. Ömer, Sahre'nin üzerini temizletti. Sade ve göçebelik hayatiyle mütenasip bir mescit bina etti. Bu mescit, Tanrı'nın arzu ve irade ettiği ve kitapta fazilet ve şerefi tespit edildiği şekilde ululandı ve kutlu sayıldı. Sonra halife Velid bin Abdülmelik mescidi diğer İslâm camileri tarzında büyük ve mükemmel olarak bina etti. Velid, "Mescid-i Haram = Mekke camii" ile Medine camiini (Medine'deki Peygamber mescidini) ve Dimeşk mescidini de Tanrı irade ettiği derecede muhteşem olarak bina etti. Araplar bu camii (Velid'in sarayı) adiyle anarlardı. Velid bu üç mescidin binasında çalışmak üzere ustalar ve bina masrafları için para gondermeyi Rum hükümdarına emretti. Mescitleri, tepe camlariyle süslemelerini istedi. Rum hükümdarı, Velid'in emrine boyun eğerek taleplerini yerine getirdi. Mescitler düşündüğü ve tespit ettiği şekilde

bina edildi. Hicretin beşinci yüzyılının sonlarına doğru halifelik zayıf düştükten sonra Frank'lar Beyt-i Makdis üzerine yürüdüler. Bu vakit Beyt-i Makdis, Alevî'lerden Ubeydî'lerin idaresinde idi. Bu çağda Alevî'ler kuvvetten düşmüş, idareleri bozulmuştu. Frank'lar Beyt'i Makdis ile birlikte bütün Şam sınırlarını ele geçirdiler. Kutlu Sehare'nin üzerinde bir kilise bina etmişler, o kiliseyi ululuyorlar ve bununla övünüyorlardı. Kürt kavminden Selâhaddin bin Eyyüb, Mısır ve Şam'ın müstakil hükümdarı olduktan sonra Ubeydî'lerin eserlerini ve bidatlerini ortadan kaldırdı, Şam üzerine yürüdü, orada hüküm sürmekte olan Frank'larla savaştı (30). Onları yenerek Beyt-i Makdis'i ve Şam sınırlarında sahip oldukları diğer bölge ve şehirleri onların elinden kurtardı. Bu vakit 580 yılları idi. Sahre'de bina ettikleri kiliseyi yıktı. Sahre'yi meydana çıkardı. Çağımıza kadar eski şeklini muhafaza etmekte olan camii bina etti. Sahih hadîste rivayet edildiğine göre, ilk önce bina edilmiş olan ibadet evi hangisidir? diye sorulduğunda Peygamber: "Mekke mescidi" diye cevap vermiştir. Mekke mescidinden sonra hangi mescit bina edildi?, diye sorulduğunda "El-Beytü'l-Mukaddes" diye cevap vermiştir. El-Beytü'l Mukaddes, Mekke mescidinden kaç yıl sonra bina edildi? diye sorulduğunda: "Kırk yıl sonra" cevabında bulundu. Halbuki Mekke mescidi İbrahim, Beyt-i Mukaddes ise Süleyman tarafından bina edilmiştir. İbrahim ile Süleyman arasında bin yıldan çok fazla vakit geçmiştir, diye

itiraz edilemez. Çünkü hadîs (ve âyetteki) Vaz'-dan bina kastedilmiş değildir, maksat ibadete tahsis edilen evdir. Beyt-i Mukaddes'in Süley-man'ın binasından çok önce, İbrahim'in Mekke mescidini binasından kırk yıl geçtikten sonra, ibadet yeri olarak seçilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Sabi'elerin (Sahre)nin üzerinde Zühre heykelini bina etmiş oldukları rivayet edilmekte-dir. Bu heykeller ibadet yeri olarak bina edilmiş olacak. Nitekim cahiliyet çağında Kâbe'nin etra-fına ve Kâbe'nin içine Araplar putlar ve heykel-ler yerleştirmişlerdi. Zühre heykelini bina etmiş olan Sabi'eler İbrahim (A.m) ile çağdaştırlar. Bundan dolayı binalar olmadığı takdirde dahi Mekke'nin ibadet yeri olarak seçilmesiyle Sabi'e-lerin Zühre heykelini ibadet yeri olarak tâyin et-meleri arasında kırk yıl geçmiş olması vakiden uzak bir şey telâkki edilemez. Beyt-i Mukaddes'i ilk bina eden zat Süleyman'dır. Bu sözlerimizi iyice anlarsan bu itirazın bu şekilde halledilmiş oldu-ğuna inanırsın.

Medine'ye gelince, bu şehir Yesrib adını ta-şır(dı). Burası Amalika'dan Yesrib bin Mehla'il tarafından kurulmuştur. İsrailoğulları Hicaz'da el-lerine geçirdikleri bölgelerle birlikte Yesrib'i de ele geçirmişlerdi. Sonra Gassani'lerden Kayle-oğulları, İsrail-oğulları ile komşu olarak yaşadı-lar; yahudilere galebe çaldılar, kalelerini ellerin-den aldılar. Tanrı onun şereflendirilmesini irade ettiğinde, peygamber olarak gönderildikten son-ra Muhammed (A.m)'e Medine'ye hicret etmesi

emredildi. Peygamber, yanında Ebu Bekir olduğu halde, Mekke'den oraya hicret etti. Arkadaşları da onun arkasından Medine'ye geldiler. Peygamber, Tanrı'nın önce takdir ettiği ve ezeli olan ilmi ile şereflendirdiği yerde mescidini ve evlerini bina etti. Kayle'nin oğulları onu yanlarına kondurdular, ona yardımlarda bulundular. Bundan dolayı Kayle'in oğullarına -"Ensar", yani Tanrı Elçisi'nin yardımcıları adı verildi. İslâmiyet Medine'den her tarafa yayıldı, bütün dinlere üstün geldi. Peygamber, kavmi olan Arapları yendi. Mekke'yi fethetti. Mekke alındıktan sonra Ensar, Peygamberi kendi sehrine dönecek diye sanıyorlar ve bundan dolayı kaygu ve hasret çekiyorlardı. Tanrı Elçisi onlara Mekke'ye geri dönmiyeceğini anlattı. Ölünceye kadar Medine'de yaşadı. Öldükten sonra kutlu olan nâşı orada gömüldü. Medine'nin fazilet ve kutluluğu hakkında sahih olan birçok hadîsler rivayet edilmektedir. Bu hususta gizli ve belirsiz bir şey yoktur. Medine'nin Mekke'den daha şerefli olup olmadığı hakkında bilginlerin fikirleri türlücedir. Bu cümleden İmam Mâlik, Medine'nin Mekke'ye nispetle daha kutlu olduğuna kanidir. Çünkü Mâlik'in Rafi bin Hadis vasıtasiyle Peygamberden rivayet ettiği: "Medine Mekke'den daha hayırlıdır" hadîsi doğru ve sahih bir hadîstir. Abdülvahhab Medine'nin faziletlerine dair olan hadîslerle birlikte kendisinin "El-Ma'una"sında bu hadîsi de nakletmiştir. Hadîslerin açık ibareleri Medine'nin Mekke'ye nispetle daha faziletli olduğunu göstermektedir. Ebu

Hanife ile Şafii buna muhalefet edip, Mekke'nin daha ziyade kutlu olduğunu söylemişlerdir. Her halde Medine ve mescidi, Mekke mescidine göre, şeref ve kutluluk bakımından ikinci derecededir. Bu kutluluğundan dolayı sevdikleri için, kavimler her taraftan gelerek onu ziyaret etmektedirler.

Sen, Tanrı nın inayet ve lûtfu ile bu büyük mescitlerin derece derece olmak üzere nasıl kutlu ve şerefli sayılmakta olduğuna dikkat edersen, Tanrı'nın varlıklardaki hikmet ve sırlarını, din ve dünya işlerindeki sağlam ve tertipli tedriç kanunu anlarsın.

Bu üç mescitten başkasının şeref ve kutluluk derecesini açık olarak bilmiyoruz. Hint adalarından Serendib'te Âdem'e nispet edilen bir mescitten bahsediyorsa da, güvenilebilecek doğru bir haber ve rivayetle ispat edilmiş değildir. Eski çağlarda kavimlerin kendi inan ve amellerine göre kutluluğuna inandıkları ibadethaneleri vardı. Fars'ların ateşgedeleri, Yunan'lıların heykelleri, Arapların Hicaz'da Tanrı Elçisi tarafından gazveleri sırasında yıktırılan puthaneleri vardı. Mes'udi (Mürüc'da) bu evlerden bir kısmını anmıştır (31). Fakat bunların hiç biri meşru ve dinlerden birine inanan kavimlere ait dinî ibadetnaneler olmadığı için, bunları anmıyacağız ve bunlara dair olan haberleri de nakletmiyeceğiz. Bu ibadethanelere dair bilgi edinmek istiyenler için, tarihlerde verilen bilgiler yeter derecededir. İstiyen bu tarihlere baksın. Arzu eden kuluna Tanrı doğ-

ru yolu gösterir. Tanrı her türlü noksandan münezzehtir.

7. FASIL

Kuzey ve Batı Afrikada şehir ve kasabaların az olduğuna dair.

Bunun sebebi şudur: Bu ülkelerde İslâmiyetten binlerce yıl öncedenberi Berber'ler yaşarlardı. Bu yerlerin kültür, yaşayış ve imar tarzı hep göçebece idi. Bu ülkelerde yerleşik ve medenî hayat devamlı olmadığı için, bu tarz hayatın itiyat ve icapları olgunluk derecesini bulmamıştır. Bu ülkeleri ele geçirmiş olan Frank ve Arapların hâkimiyetleri uzun sürmediği için yerleşik hayat tarzı tutunmamış, göçebelik âdet, itiyat ve halleri devam etmiştir. Berber'ler eski göçebelik yaşayışına daha yakın bir hayat sürdüler. Bina ve yapıları çoğalmadı. Onlar hüner ve sanayiden de çok uzak bir kavimdir. Çünkü göçebeliğin içine dalmış bir haldedirler. Hüner ve sanayi ise yerleşik hayata bağlı olan şeylerdendir. Bina ve yapılar ancak yerleşik hayat sürenler tarafından vücuda getirilir. Çünkü binalar yapmak için yapı işlerinde becerikli ve usta olmak gerektir. Berber'ler ise yapı işlerini benimsememişlerdir ki, yapı ve binalar vücuda getirmeyi arzu etmiş olsunlar. Bina ve yapıyı benimsememiş olan bir kavimden şehir ve kasabalar kurması ümit edilmez. Üstelik Berber'ler asabiyyet ve soylarını muhafaza eden bir kavim olup, hepsi de bu iki nesneye önem verir-

ler, bundan ötürü göçebeliği benimsemişler ve sevmişlerdir. Şehir hayatı rahat ve sükûnet için ihtiyar edilir. Şehirlerde rahat ve sükûnet içinde yaşıyanlar, şehri koruyan kuvvet sahiplerinin çoluk-çocuğu derecesine inerler, başka deyimle çoluk-çocuk, korunmağa ve bakılmağa muhtaç olduğu gibi, bunlar da, başkalarının himayesine muhtaçtırlar. Göçebeler işte bundan dolayı yerleşmeğe yanaşmamışlardır. Çünkü ancak geçim genişliği ve zenginlik insanları yerleşik hayata sürükler. Berber'ler arasında servet sahibi ve zenginler azdır. Bundan dolayı Kuzey ve Batı Afrika ahalisi ya hepsi veyahut en çok kısmı çadırlarda yaşıyan göçebelerdir, veyahut barınaklarda ve dağlarda kulübelerde yaşarlar. Endülüs (İspanya), Şam, Mısır, Acem Irak'ı ve bunların benzerleri olan ülkelerin ahalisinin hepsi veyahut büyük kısmı köy, şehir, bucak, il ve ilçelerde yaşarlar. Çünkü Arap olmıyan kavimler, azı müstesna olmak üzere, neseplerinin muhafazasına ve başka kavimlerin nesepleri ile karışmamasına önem vermezler ve neseplerinin saflığı ve başka kavimlerin nesebiyle karışmamış olmasiyle övünmezler, nesil ve neseplerinin saf olarak muhafazasına, kendilerini korumak ve korunmak için asabiyyete muhtaç olduklarından dolayı çoğunlukla, göçebe hayatı yaşıyanlar önem verirler. Nesil ve nesep ancak göçebelikle muhafaza edilebileceğinden, bunlar şecaat ve atılganlığı gideren ve insanları şehri koruyanların çoluk-çocuğu derecesine indiren şehir hayatından sakınırlar. Sen bunu anla.

Başka halleri de buna göre ölç. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir, başarılar ancak ondan istenilir.

8. FASIL

İslâm milletinde, kudretine ve kendisinden önce hüküm süren devletlere nispetle, yapıların ve büyük binaların azlığına dair.

Bunun sebebi, Berber'lerin şehir ve yapıları azlığından bahsederken andığımız sebeplerin aynıdır. Çünkü Araplar da Berber'ler gibi göçebelik yaşayışının içine dalmış olan bir kavimdir. Hüner ve sanayiden çok uzaktırlar. Üstelik onlar, istilâ etmiş oldukları ülkelerin yabancıları idiler. O ülkeleri ele geçirdikten sonra, yerleşik hayatın icaplarından olan, şehirler kuracak ve bu tarz hayatı tamamiyle tesis edecek derecede o ülkelerde uzun müddet hüküm sürmediler. Üstelik, ellerine geçen kavimlerden kalma binalar, Arapları diğer binalar yapmaktan müstağni kılmıştır. Din, ilk çağında onları yapılar hususunda ileri gitmekten, maksat ve gayesiz büyük ve yüksek binalar yapmaktan, lüzumsuz ve israf kabîlinden olan nesnelerden alıkoymuştur. (Heyetler gönderilerek) Ömer'den Kûfe şehrinde taştan evler ve yapılar yapmak üzere müsaadesi istendiğinde Ömer onlara: "Taştan evler bina ediniz; fakat kimse üç evden (odadan) fazla ve yapıları fazla büyük ve yüksek bina etmesin, sünnetten ayrıl-

mazsanız devlet sizin elinizde kalır" dedikten sonra, gelen heyetlere tavsiyelerde bulundu. Evlerini gerekli miktardan fazla yüksek bina etmemelerini tavsiye etti. Delegeler Ömer'den bunu açıklamasını istediklerinde o: "Sizi israfa yaklaştırmıyacak ve itidalden uzaklaştırmıyacak kadar yapmak" diye cevap verdi. Müslümanlar ilk önce Kûfe'yi kamıştan bina etmiş, bu binaları yanmıştı. Dinin zuhurundan uzun müddet geçip bu gibi işleri günahtan saymak ortadan kalktıktan, devletçilik, bolluk ve servetin tabiati galebe çaldıktan, Araplar Fars kavmini işlerinde çalıştırıp ve onlardan büyük yapılar yapmayı ve sanat öğrendikten sonra sükûnet ve rahatlıklar içine dalma onları bu yola götürdü. Bundan sonra onlar, büyük yapılar ve büyük binalar yaptılar. Fakat bu muhteşem binaları yapmağa başladıklarında devletlerinin yıkılma çağı yaklaşmış olduğundan çokça binalar yapmak, şehirler ve kasabalar kurmak için yeter derecede hüküm süremediler. Bundan ötürü çok yapı ve şehirler meydana getiremediler. Başka kavimler ise, uzun müddet hüküm sürdükleri için, çok binalar yapmak ve birçok şehirler kurmak imkânını bulabildiler. Nitekim Fars'lar, binlerce yıl hüküm sürdüler. Kıbti, Nabat ve Rum kavimleri, İad. Semud. Amalika ve Tebabi'a gibi eski Araplar da uzun müddet hüküm sürdüler, hüner ve sanayide ilerlediler. Bundan dolayı bu kavimler pek çok bina ve heykeller vücuda getirdiler, eserleri de (sağlam yapıldığı için) uzun zaman baki kaldı. Bunlara dikkat et, iyice anla-

mağa çalışırsan, hâdiselerin benim dediğim gibi cereyan etmiş olduğunu anlarsın. Her nesne ve her varlık fanidir, yeryüzüne ve yeryüzünde yaşıyanlara Tanrı vâris olur.

9. FASIL

Araplar tarafından yapılan bina (ve şehirler)in azı hariç olmak üzere çabuk yıkılmasına dair.

Bunun sebebi yukarda anlattığımız gibi, Arapların hüner ve sanayiden uzak bir kavim olmasıdır. Daha yukarda anlattığımız gibi, hüner ve sanayii benimsemeden binalar yapılamaz. Bunun daha esaslı bir sebebi olsa gerektir. Yukarda gösterildiği üzere şehirler kurarken tabiî mevkiine, havanın sağlamlığına, suyunun sıhhate uygunluğuna, etrafının münbit olmasına ve otlakların bulunmasına dikkat etmeden şehir ve kasabalar kurmalarıdır. Çünkü bu şartların bulunup bulunmamasına ve değişik olmasına göre şehrin tabiî bayındırlığı türlüce olur. Araplar ise şehirler kurarken bu gibi tabiî şartlara riayet etmezler. Şehir kuracakları yerin ancak develerini beslemeğe uygun olup olmadığına dikkat ederler. Suyunun hoş ve kötü olmasına, bol veyahut az olduğuna bakmazlar. Onlar bir yerden diğerine göçtükleri ve hububatı uzak yerlerden getirdikleri için toprağın münbit olup olmamasını, iyi mahsul alınıp alınmamasını ve havasının sağlam olup olmadığını araştırmazlar. Rüzgârların esme-

sine gelince, sahraların her yeri rüzgârlara mâruzdur, bir yerden diğerine göçetmeleri havanın hoşluğunu temin eder. Çünkü hava ancak bir yerde yerleşerek oturmak ve bunun bir sonucu olarak pisliklerin çoğalmasiyle bozulur. Sen Arapların Kûfe, Basra ve Kayrevan şehirlerini ne gibi şartlar altında kurmuş olduklarını düşün, onlar, bu şehirleri kurarken ancak tabiî mevkiin develerini otlatmak için uygunluğuna, şehrin sahraya yakınlığına ve göç yollarına dikkat etmişler, bundan dolayı bu beldeler şehircilik için gereken tabiî hal ve şartlara uygun olmıyan yerlerde bina edilmiş ve yukarda anlattığımız gibi, kendilerinden sonra bu şehirlerin bayındırlığını devam ettirmek için gereken maddeler bulunmadığından çabuk harap olmuştur. Bu şehirlerin yerleri, yerleşmek ve yaşamak için gereken tabiî şartlara uygun olmadığı gibi, kavim ve uruklar yaşıyan yerlerin orta bir yerinde de kurulmamış ve bundan dolayı etraftan, imar edecek kişiler de bu şehirlere gelerek yerleşmemişlerdir. Devletleri zayıf düşerek idareleri bozulmak ve hâkimiyetlerini koruyan asabiyetleri yok olmakla bu şehirler yıkılmağa yüz tutmuş ve kurulmamış gibi yok olup gitmiştir.

10. FASIL

Şehir ve kasabaların bayındır olduktan sonra yıkılmaya yüz tutmasına dair.

Bil ki, şehir ve kasabalar kurulurken, ilk önce oturacak ev ve barınaklar az olur, umumi-

yetle taş, kireç ve alçı gibi, binaları yükseltmek için gereken yapı maddeleri, süslemek için gereken cam, su mermeri, sedef, parlak ve düz taşlar bulmak da zor olur. Bundan dolayı ilk önce bu şehirlerin binaları iptidaî ve yapılarda kullanılan maddeler de bozuk ve kötü olur. Şehrin bayındırlığı artarak nüfusu çoğaldıktan sonra iş, yapı, usta ve yapı için gereken maddeler çoğalır ve şehir mükemmel bir hale gelinceye kadar bu hal devam eder. Şehrin bayındırlığı eksilerek nüfusu azalmağa başladıktan sonra hüner ve sanayı de o nispette azalır. Bunun bir sonucu olarak yapılar eskisi gibi iyi, sağlam ve süslü olarak yapılmamağa başlar. Ahalisi azaldığı için çalışma ve faaliyet de azalır. Neticede yapı için gereken taş ve su mermeri gibi maddeler az gelmeğe ve bulunmamağa başlar. Bundan sonra diğer yapılardaki maddeler söküp alınmağa ve bir yapıdan diğerine naklolunmağa başlar. Çünkü bayındırlığı azaldığı ve eski nüfusunu kaybettiği için büyük binalar, saray ve konakların çoğu boş kalmıştır. Yapı maddeleri bir saray ve konaktan diğerine nakledilmektedir, şehrin bütün yapıları bu suretle yıkılıncaya kadar bu hal devam eder. Bunun üzerine ahalisi, yapı işlerinde eskisi gibi göçebelik tarzına dönüp, yapılarında taş yerine kerpiç kullanmağa başlar, binaları süslemeyi büsbütün bırakır. Bunun bir sonucu olarak da şehrin binaları, köy ev ve binalarına benzer, binalarda göçebelik kültürü gözükür. Yıkılması mukadder

ise yıkılıncaya kadar bu hal devam eder. Tanrı'nın varlıklar için vaz'ettiği kanunu işte budur.

11. FASIL

Şehir ve kasaba ahalisinde geçim genişliğinin ve pazarlarda işlekliğin şehir bayındırlığının azlığı ve çokluğu olduğuna dair.

Bunun sebebi, tek bir kişinin kendi başına geçinme ve yaşama ihtiyaçlarını temin edememesi ve sosyal hayatta kişilerin birbirlerinin yardımına muhtaç olmalarıdır. O cemiyete mensup olanlardan bir kitlenin birbirine yardım etmek suretiyle istihsal ettiği maddeler, o kitlenin kendi ihtiyacı derecesinden kat kat fazla olur. Buğdayı örnek olarak düşünürsek, cemiyetin bir âzası tek başına buğday istihsal edemez. Cemiyet; üyeleri âzasından istihsal için gereken âletleri yapan demirciyi, marangozu, öküz sevkeden, toprağı süren ve (harman yerinde topladıktan sonra) taneleri başaklardan ayıran, çıkartan ve ekin ekerek buğdayı istihsal etmek için gerekli diğer ihtiyaçları temin eden 5-10 kişiyi seçer. Bu yolla işleri aralarında bölüşmek suretiyle buğday istihsal ederlerse, elde edilen buğday bunların kendi ihtiyaçlarından çok fazla olur, ve bu müstahsillerin sayısından kat kat fazla kişiyi geçindirir. Kısası, cemiyet ferdlerinin bir araya toplanarak istihsal ettikleri maddeler, istihsal etmek üzere çalışanların ihtiyaçlarından fazladır. Nitekim bir şehrin veyahut bir

bölgenin ahalisi bir araya toplanarak kendi ihtiyaçlarını temin için çalışırlarsa, bunların istihsalleri harcadıkları emeklerinden çok fazla olur; bunlar, emek sarfederek istihsal ettiklerinin ancak az bir kısmını kendi ihtiyaçlarına tahsis ederler. Emeklerinin kalan kısmı ihtiyaçlarından fazlasına sarfedilmiş olur, bunlar istihsallerinin fazlasını geniş bir hayat ve bu hayatın icap ve itiyatlarına ve diğer bölgeler ahalisinin ihtiyaçlarını temin etmek için harcamış olurlar. Kendi ihtiyaçlarından fazlasını istihsal etmek üzere harcadıkları emeklerinin mahsulünü, diğer bölgelerin ahalisi, karşılığını vererek ve kıymetini ödiyerek satın alırlar ve yurtlarına götürürler. Bu yolla emekleri ile bu maddeleri istihsal edenler servet kazanırlar. Bu eserin beşinci bölümünde, kazanç ve geçinmeden bahsettiğimiz vakit, kazançların ancak emeğin kıymeti olduğunu anlatmış, sen de bunu açık olarak anlamıştın. Demek, emek ve çalışmanın çoğalmasiyle bunun kıymeti olan servet ve para, çalışan o cemiyette çoğalır. Bunun bir sonucu olarak kazançlarının artması ve çoğalması tabiî ve zarurîdir. Servet ve zenginlik o cemiyeti hayatta bolluk ve geçim genişliğine, genişliğin icap ve itiyatlarından olarak evleri süslemeye, güzel ve nefîs giyimler giymeye, cihazlarını, çanak, tabak gibi ev eşyasını güzelleştirmeye, iyileştirmeye ve hademeler ve binek hayvanları kullanmaya sevkeder. Bunların hepsi de sây ve amel tâbir edilen emek ve çalışmanın ve işin kıymetleridir. Çalışma ve iş ile servet kazanmak vasıtaları temin

edildikten sonra iş ve sanayi alanlarında uzman ustalar çalıştırılır, istihsal ve sanayi ilerler ve revaç bulur, bunun bir sonucu olarak şehir veyahut bölgenin geliri ve aynı nispette masrafları da çoğalır. Bu müstahsiller çalışma ve sâyleriyle bolluk ve servete kavuşurlar. Cemiyet fertlerinin bir araya toplanarak çalışmaları sayesinde o şehir ve bölgenin bayındırlığının artması sebebiyle çalışma ve istihsal bir kat daha artar. Kazancın artmasına tâbi olarak o cemiyette bolluk ve refah ve refahın icap, itiyat ve ihtiyaçları da o nispette artar. Bunun bir sonucu olarak istihsali çoğaltmak için sanayi de kendi yolunda ilerler. Sarfiyat çok olduğu için kıymet ve fiyatlar yükselir, cemiyetin kazancı da ikinci defa olmak üzere kat kat artar. Bunun üzerine evvelki devreye nispetle çalışma ve istihsal de fazlalaşır ve revaç bulur. Üçüncü devre de aynı hal devam eder. Çünkü asıl geçinmeyi temin etmek maksadiyle olan çalışma ve istihsale üstelik ve fazla olarak artan istihsal ile elde edilen paralar hepsi de refah ve refahlı hayatın icap, itiyat ve ihtiyaçlarına sarfedilir. Kısası, kazancın refah, bolluk ve onun itiyat ve ihtiyaçlarının artmasiyle şehir ve bölgenin bayındırlığı ve medenî seviyesi yükselir, bir bölge diğer şehir ve bölgelere bulunmayan herhangi bir kazanç ve kesp ile diğerlerine nispetle bayındır olursa o bölge ve şehirlerin ahalisi istihsal ve bayındırlık cihetinden kendilerinden dun olanlara nispetle daha ziyade refah ve genişlik içinde yaşar. Bayındırlık ve istihsal cihetinden

farklı olan bu iki şehir ve bölgenin aynı sınıf ve zümreden olanlarının hayat seviyesi de birbirinden farklı olur. Kadısının hayat seviyesi öteki şehir ve bölgenin kadısından, tacirinin tacirinden, ustasınınki ustasından ve tebaasınınki ötekisinin tebaasından, emîrininki emîrinden, jandarmasınınki jandarmasından ve her sınıfın hayat seviyesi bayındırlık ve istihsal cihetinden kendisinden yüksek olan bölge ve şehirde yaşıyanların hayat seviyesinden dun derecede olur. Batı Afrika'yı bir örnek olarak ele alırsak Fas'ın ekonomik hal ve durumu ile Becaye, Tilmisan ve Septe'nin ekonomik durumu arasında, gerek genel ve gerek özel haller bakımından büyük farklar bulunduğunu görürüz. (Meselâ) Fas kadısının hali Tilmisan kadısının halinden iyidir, bu iki şehirdeki her sınıfın hali de böyledir. Fas'lılar Tilmisan'lılara göre daha refahlı bir hayat sürerler. Tilmisan ahalisinin ekonomik hali Vehran ve Cezayir ahalisinin, Vehran ile Cezayir ahalisinin ekonomik hali, bayındırlık ve istihsali cihetlerinden dun derecede olan şehir ve bölgelerdeki ahalisinin hallerine nispetle daha iyi ve ekonomik halleri daha düzgündür. Ancak yaşamak için en muhtaç ve zaruri olan geçinme maddelerini istihsal edebilecek kudrette olan kulübe ve oyuklarda yaşıyanların hayat seviyeleri, en dun derecede olanlara kadar bu yolla alçalmakta devam eder. Bunların her biri istihsalin değişik olmasından ileri gelir. Bunların her biri istihsal, gelir ve masrafların pazarları gibidir. Her şehir ve bölge ahalisinin masrafları istih-

salleri nispetindedir. Fas Kadısının geliri masraflarını kapatmaktadır. Tilmisan Kadısının hali de böyledir. Herhangi bir şehir ve bölgede gelir ve sarfiyat çok olursa, oralarının ekonomik halleri o nispette iyi ve düzgün olur. Fas ahalisinin istihsal ve geliri iyi olduğu için ahalisi daha geniş ve bolluk içinde yaşar. Vehram, Kosantiniyye, Cezayir ve Beskere ahalisinin hali de böyledir. Ahalisi fakir ve zaruret içinde olan küçük şehir ve bölgelere varıncaya kadar ekonomik hal ve durum alçalmakta devam eder. Bu gibi küçük (ve istihsali az olan) kasabalar şehirden sayılmazlar, köy sayılırlar. Çünkü bunların istihsali, emek sarfederek kazandıkları en zarurî ihtiyaçlarına bile yetmez, kazançlarını artırmak yollarını da bulamazlar. Bundan dolayı bu kabîlden olan kasaba (ve bölge)lerin ahalisi, pek azı müstesna, miskin, yoksul ve zaruret içindedirler. Sen bu hali yoksulluk ve zaruret içinde olanlarında ve dilencilerinde bile görebilirsin. Meselâ, Fas dilencisinin hal ve yaşayışı, Tilmisan veyahut Vehran dilencisinin haline nispetle daha iyidir. Ben Fas'ta dilencilerin kurban bayramlarında kurbanlık hayvanlar satın almak üzere ahaliden para istediklerini kendi gözümle gördüm. Fas dilencileri hayatta geçim genişliği sayılan et, sade yağ, yemeklere tat veren maddeler (baharat), elbise, elek, tabak ve çanak gibi nesneler dilenirler. Dilenci Tilmisan ve Vehran'da bu gibi nesneleri istediği takdirde redle karşılaşır, söğüp sayılır, şiddetli muamelelere mâruz kalırdı. Çağımızda Kahire ve

Mısır'ın bolluk, refah, servet ve zenginliği hakkında şaşılacak haberler işitiyoruz. Bu haberler yayıldığı için Batı Afrika ahalisinin birçok yoksulları Mısır'a göçetmektedir. Yoksulların göçetmeleri Mısır ahalisinin diğer ülkelere nispetle daha ziyade bolluk ve refah içinde yaşadığını ve servetinin bolluğunu işitmelerinden ileri gelmektedir. Avam; o ülkedeki ahalinin diğer ülkelerin ahalisine nispetle mal ve servetleri çok olduğundan veyahut Mısır'da gömülü hazineler bulunduğundan yoksul ve muhtaçlara diğer ülkelerin ahalisinden ziyade bol bol sadaka verdiklerine ve ihsanlarda bulunduklarına inanır. Halkın bu inanç ve düşüncesi doğru değildir. Bunun sebebi, bildiğin gibi, Mısır ve Kahire'nin diğer bütün şehir ve bölgelerden ziyade bayındır ve istihsalinin çok olmasıdır.

Gelir ile masraflara gelince, her yerde masraflar gelir nispetindedir. Gelir çok olursa masraflar da o nispette çok olur. Gelir azalırsa, masraflar da o nispette azalır. Şehir ve bölgede gelir ile masraf ve istihsal çoğalırsa, o şehır ve bölgenin ahalisi refah ve bolluk içinde yaşar, o şehır senin refah ve bolluk hakkında işittiğin refahın her türlü icap ve itiyatlarını elde etmiştir. Bir şehir ve bölgenin bolluk ve refahı hakkında işittiğin haberleri inkâra kalkışma. Sen bunun o şehir ve bölgelerin bayındırlığından, istihsal ve kazancın büyük olmasından, kazancın masrafları kapatmasından; mal ve para elde etmek istiyenlere para kazanmayı kolaylaştırmış olduğundan

ileri geldiğine ve hayvanların aynı şehrin evleri etrafına toplanmalarına dikkat et. Kuşların evlere ve etrafına konup konmamaları türlücedir. Zengin ve servet sahibi ve sofralarında nimetleri çok olanların evleri ve arsaları etrafında buğday taneleri, ekmek kırıntıları ve ufantılar çok olduğu için karınca, haşerat ve kuşlar çok sayıda toplanır; kuşlar kitleler halinde bu evlerin üzerinde uçuşurlar. Aç olarak gelirler, karınlarını doldurarak ve doyarak giderler. Kazançları az, yoksul ve zaruret içinde olanların evleri etrafında hiç bir hayvan ve haşere gözükmez, kuşlar o evlerin üzerinde uçuşmaz, fare ve kediler o evlerin köşelerine sığınmaz. Şairlerden biri bu hali çok güzel tasvir ederek diyor:

Kuşlar, taneler toplıyarak götürebilecekleri yerlere inerler, cömertlerin evlerinin etrafını sararlar.

Sen, Yüce Tanrı'nın bu sır ve hikmetlerini düşün. insanların bayındır ve istihsali büyük ölçüde olan şehir ve bölgelerde toplanmasını, dilsiz hayvanların sofralarında ekmek ve genel olarak ufantıları çok olan evlerin etrafını kitleler halinde sarmaları ile karşılaştır ki, nimet, mal ve benzerleri ellerinde çok olduğu için ve o mal ve paralara muhtaç olmayıp ahalisi bolluk ve refah içinde yaşadığı için yoksul ve muhtaçlara bol bol verdiklerinden dolayı, o şehir ve bölgede toplandıklarını ve sebeplerini bilir ve anlarsın. İnsanların cemiyetler halinde yaşıyarak imar ettikleri yerlerde hayat seviyesinin yüksekliği ve al-

çaklığı, nimet ve servetin azlığı ve çokluğu ülkelerin bayındırlığına, başka deyimle, istihsalin azlığına ve çokluğuna tâbidir. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı iyi bilir. O; bütün varlıklardan müstağnidir.

12. FASIL

Şehirlerde yiyecek ve eşya narh fiyatları

Pazarlarda kişilerin muhtaç oldukları her nesne bulunur. Pazarlarda satılan bu nesnelerin bir kısmı buğday, bakla, soğan, sarımsak ve benzerleri gibi, yaşamak için zarurî olan nesnelerdir. Bir kısmı ise katıklık, meyve, giyimlik, tabak-çanak, binek hayvanı ve büyük binalarla evler gibi ikinci derecede ihtiyaçlardan ve geniş hayat için gereken şeylerdendir. Bir şehir bayındır olup nüfusu çoğalırsa, yiyecek maddeleri ve bu kabîlden olan hayat için zarurî maddeler ucuzlar, katıklık, meyva ve bu kabîlden olan nesnelerin fiyatları yükselir. Bir şehrin bayındırlığı azalarak nüfusu eksilirse bunun tersine olarak, yaşamak için zarurî olan nesnelerin fiyatları yükselir ikinci derecedeki ihtiyaçlardan olan ve geniş hayat için gereken nesnelerin fiyatları ucuzlar. Bunun sebebi şudur: Hububat geçinmek için bir zarurettir, herkes buna muhtaç olduğu için zarurî olan nesneleri herkes istihsal etmeye ve evinin bir aylık veyahut bir yıllık ihtiyacını temin etmeğe çalışır. Bütün şehir ahalisi ve şehrin etrafın-

da olanların hepsi veyahut çoğu bu maddeleri elde etmeğe çalışır. Bunların elde ettikleri bu maddeler kendi ve ailelerinin ihtiyacından çok artar, o şehir ahalisinden birçoklarını geçindirmeğe yetecek derecede olur. Bu suretle elde edilen yiyecek maddelerinin bütün şehir ahalisinin ihtiyacından artacağında şüphe yoktur. Bunun bir sonucu olarak, çoğunlukla, bu zarurî olan maddeler ucuzlar. Ancak âfetli yıllar müstesna, bayındır olan bu ülkelerde ihtikâr olmadığı ve ahalisi âfetten korkarak gereğinden fazlasını topladığı takdirde, bu maddeler bol olduğu için parasız verilebilecek bir hale gelebilir. Hayatın yardımcılarından sayılan katıklık, meyva bunların benzerleri ise, genel ihtiyaçlardan olmadığı ve şehrin bütün ahalisi veyahut çoğu bu maddeleri sarfetmediği ve istihsali az olduğu için bu maddelerin fiyatları yükselir. Şehir (veyahut bir bölge) bayındır olur ve nüfusu, bolluk ve refah ihtiyaçları çoğalırsa, refahlı hayat ve bolluğun itiyat ve ihtiyaçlarından olan bu maddeleri talep de o nispette çoğalır. Herkes kendi hal ve servetine göre, bu maddeleri elde etmeye çalışır. Bu talebin bir sonucu olarak o maddeler önemli bir nispette azalır, talep ve ihtiyaçları temin edemez. Haddizatında az olan bu maddeleri elde etmeye çalışanlar çoğalır, bolluk ve refah içinde yaşıyanlar, diğerlerine nispetle bu maddelere muhtaç oldukları için son derecede yüksek fiyatlarla satın alırlar ki, sen bunu görüyorsun.

Çok bayındır olan şehir ve bölgelerde sanayi ile istihsal edilen maddelerin fiyatlarının ve sanayide çalışan işçi ve ustaların ücretlerinde yükselmenin ve pahalılığın birtakım sebepleri var. Fakat başlıca üç sebepten ileri gelir. Biri, Şehir çok bayındır ve istihsal derecesi yüksek olduğu için, şehirde bolluk ve refah hüküm sürdüğünden, bu gibi maddelere ve işçiye olan ihtiyacın büyük nispette olmasıdır. İkinci sebep de, istihsalde çalışan işçi ve ustaların, şehirde yiyecek maddeleri çok olup geçinme kolay olduğu için, başkalarına hizmet etmek istememeleridir. Üçüncü sebep de, şehirde refahlı ve tekellüflü hayat sürenlerin sayısının çokluğu, işçi ve ustaları kendi işlerinde, sanayi ve istihsalde çalıştırmaları, bolluk ve refahlı hayat için gereken bu maddeleri daha çok elde etmek üzere birbiriyle yarışarak iş ve hizmetleri karşılığında değerinden daha yüksek ücret ödemeleridir. Bunun bir sonucu olarak işçi, usta ve uzmanlar bulmak zorlaşıyor, ücretler yükseliyor, bu suretle ahalisi çok para kazandığı için, masraf ve sarfiyatları da o nispette artıyor.

Nüfusu az olan küçük şehir ve kasabalara gelince, iş ve kazanç az olduğu için, yiyecek maddeleri de o nispette az olur. Şehirleri küçük ve istihsali az olduğu için bunlar yiyecek maddeleri bulunmıyacağından korkarlar. Bundan dolayı ele geçirdikleri mahsulleri saklar, gerekeceği zaman için biriktirirler. Bunun bir sonucu olarak bu küçük şehir ve kasabalarda bu maddeleri bulmak zorlaşır, temin etmek istiyenler, ancak yüksek

fiyatlarla satın alabilirler. İkinci derecedeki ihtiyaçlardan ve refahlı hayatın ihtiyaçlarından sayılan maddelere gelince, bu küçük şehirlerde kazançlar ve nüfus az olduğu için, ahalisi bu gibi nesneleri aramaz, satınalan olmadığı için bu gibi maddeler ucuz olur. Bundan başka, pazarlarda satılan nesnelere hükûmet tarafından vergiler konulur, ağır vergiler ve memurların geçinmelerini temin etmek üzere şehire gelen ve satılan yiyecek maddelerinden bir miktar para almaları, yiyecek maddeleri fiyatlarının yükselmesinde diğer bir âmil olur. Bundan dolayı yiyecek maddeleri, şehirlerde köy ve sahra yerlerine nispetle pahalı olur. Çünkü, köy ve sahrada bu kabîlden olan vergiler yoktur veyahut az ve cüz'i bir nispettedir. Bu kabîlden olan vergiler şehirlerde, bilhassa devlet yıkılma devresine geldiğinde, artar ve çoğalır. Çağımızda Endülüs'te olduğu gibi, toprakları ıslah etmek üzere gübre ve sair maddeler kullanmak da yiyecek maddelerinin fiyatlarının yükselmesine tesir eder. Hıristiyanlar müslümanları, ziraate elverişsiz olan sarp ve mümbit olmıyan deniz kıyılarına çekilmeye mecbur ettikten, mümbit ve güzel toprakları müslümanların elinden aldıktan sonra müslümanlar, bu toprakları ıslah ederek, mahsul verecek bir hale getirmek maksadiyle tarlaları gübre ve sair maddeler kullanarak ıslah etmeye mecbur oldular. Toprakları ıslah etmek için olan bu çalışmalar paraya, gübre ve başkaca emek sarfetmeğe bağlı olduğundan pahalıya mal oluyor ve o nispette yiyecek mad-

deleri pahalılaşıyor ve yiyecek maddelerinin narh ve kıymetine tesir ediyor. Hıristiyanlar müslümanları deniz sahillerine çekilmeye mecbur ettiği sıralarda Endülüs'ün müslümanların yaşadığı bu bölgesinde yiyecek maddeleri diğer bölgelere nispetle pahalandı, halk Endülüs'te yiyecek maddelerinin fiyat ve narhlarının yüksekliğini işittiklerinde, bunun, bölgelerinde yiyecek maddeleri ve hububat bulunmadığından ileri geliyor diye sandı. Ahalinin bu düşüncesi doğru değildir. Vâkıda ise, bizim bildiğimize göre Endülüs ahalisi, yeryüzünde en çok ekin eken ve çiftçiliği en iyi bilen insanlardır. Sultanları dahil olmak üzere tebaadan herkes, bir dönüm olsun toprak ve bir tarla sahibi olmaktan hali değildir. Ancak hüner ve hırfet sahiplerinden kimse veyahut kâfirlerle savaşmak üzere dışardan gelen müslümanlar tarlalarda çalışmazlardı, bundan dolayı sultan, bunlara aylıklarını para ile ödemeden, geçinmeleri için gereken yiyecek maddeleri ve hayvan yemleri vermek suretiyle öderdi. Endülüs'te yiyecek maddelerinin pahalılığının sebebi yukarda anlattığımız gibi. deniz kıyılarındaki toprakların mümbit olmaması ve ıslahının çok paraya mal olmasıdır. Berber'lerin Batı Afrika'daki topraklarının hepsi de mümbit olup çok emek ve para sarfedilip işlemeye ve ıslaha muhtaç olmadığı için, onların ilinde yiyecek maddeleri ucuz ve boldur. Yüce Tanrı gece ve gündüzleri takdir ve tâyin eder. O, birdir, ve tektir, kahr sahibidir. O'ndan başka Tanrı yoktur.

13. FASIL

Göçebelerin ve sahra halkının bayındır ve medenî şehirlerde yaşamaktan çekinmelerine ve âcizliklerine dair.

Bunun sebebi şudur: Yukarda anlattığımız gibi nüfusu çok, medenî ve bayındır olan şehirlerde refahın icabı olmak üzere tekellüflü hayat hüküm sürer. Refah içinde yaşadıkları için ahalisinin ihtiyaçları çok ve bu ihtiyaçlar bir âdet ve itiyat halinde olur. Gitgide bu itiyatlar bir zaruret halini alır. İtiyat ve talepler çok olduğu için iş ve emeğin kıymeti ile hayatta ikinci derecede gerekli olan nesnelerin fiyatları yükselir. Pazarlarda satılan ve satılmak üzere getirilen maddelere hükûmet tarafından vergi ve resimler tarhedilmiş olması da fiyatların yüksekliğine tesir eder. Bunların tesirleri ile gerek yiyecek maddelerinin ve gerek hayatta ikinci derecede önemi olan nesnelerin fiyatları, iş ve emeğin kıymeti yükselir. Bunun bir sonucu olarak şehir (ve bölge)nin bayındırlığı ve istihsali nispetinde sarfiyat son derecede artar. Masraflar çoğalır, insan kendisini ve ailesini beslemek ve onların ihtiyaçlarını temin etmek için pek çok para sarfetmeye mecbur olur. Göçebe, kazanç vasıtaları az ve pazarları işlek olmıyan sahralarda yaşadığı vakit az nesne ile geçinir. Kazanç temin etmek üzere onun hiç bir hüner, vasıta ve parası yoktur. İhtiyaçları ve medenî hayatın icapları çok pahalı olduğu için, gö-

çebeye büyük şehirlerde yaşamak zor gelir. Göçebe, sahra ve çöllerde yaşadığı vakit az bir emek ve istihsal ile ihtiyaçlarını temin eder. Çünkü göçebelikte bolluk ve refahın itiyatları az olduğu için para kazanmak mecburiyeti yoktur. Göçebelerden şehirlerde yaşamayı arzu edenlerin şehirde yaşamaktan âciz oldukları çarçabuk gözükecek ve şehirde yaşamakla hakîr ve zelil düşeceklerdir. Ancak göçebelerden mal ve para kazananlar ve bu mal ve serveti ihtiyaçlarından fazla olanlar bayındır ve medenî şehir ahalisi için tabiî olan sükûnet ve rahatlık arzusunun sevkiyle şehirlere taşınırlar. bunlardan geçim genişliği içinde yaşamak istiyenler, şehirde yerleşerek oranın itiyat ve genişliği içinde yaşıyabilirler. Şehirler kurmak, zaten göçebelerin bu suretle göçebelik devresini geçirerek şehirde yaşıyabilecek seviyeye yükselmeleri ile başlamıştır.

14. FASIL

Etraf ve bölgelerin bolluk ve yoksulluk bakımından türlü halde olması şehir ve kasabaların hallerine benzer.

Bil ki, nüfusu, istihsali ve bayındırlığı artmakla, türlü urukların yaşadığı il ve bölgeler ahalisinin ekonomik durumu ve hali düzgünleşir, mal ve servetleri, şehir ve kasabaları çoğalır. Devletleri kuvvetlenir ve büyür. Bunun sebebi, yukarda söylediğimiz gibi, istihsal ve işlerin ço-

ğalması ve aşağıda anlatacağımız gibi, çalışmanın artmasiyle istihsalin fazlalaşması, istihsal edilen maddelerin ahalinin ihtiyacından pek çok miktarda fazla kalması, yurdun bayındırlığı nispetinde bollaşması ve artan bu maddeleri satarak ahalisinin para ve servet kazanmasıdır. Bunun bir sonucu olarak o nispette bolluk ve refah derecesi yükselir. Bu yolla ekonomik haller gittikçe ilerleyip geçim genişler, zenginlik artar. Pazarlarda alışverişin çoğalmasiyle de devletin geliri o nispette fazlalaşır. Devletin serveti ve o nispette kudret ve şevketi de artar. Devlet istihkâmlar, kaleler ve şehirler kurmak ve mevcutlarını daha iyi bir hale getirmek üzere her türlü vasıta kullanır ve bilgilerden istifade eder. Sen, nüfus, istihsal ve bayındırlığın çoğalması derecesinde doğuda: Mısır, Şam, Acem 'Irakı, Hint ve Çin'de, kuzeyde ve Akdeniz'in öbür tarafındaki ülkelerde servetin nasıl çoğalmış, devlet ve ülkelerin nasıl büyümüş, şehir ve kasabaların nasıl gelişmiş, ticaretin nasıl artmış, hal ve durumlarının nasıl iyileşmiş olduğuna dikkat et. Ticaret maksadiyle Batı Afrika'ya gelen hıristiyan tacirlerin refah derecesi tavsif haricinde mükemmeldir. Doğu tacirlerine, bilhassa Acem 'Irakı, Hint ve Çin gibi Uzak Doğu ahalisinin zenginliğine ve bolluk içinde yaşamalarına dair işittiğimiz haberler daha çok gariptir, gidip gelenler vasıtasiyle her tarafa yayılan bu haberler taaccüp edilecek derecededir. Bunların bu halleri her tarafta konuşulmakta ve hikâye edilmektedir. Bu haberler, çoğu zaman,

redle karşılanmaktadır. Bunları işiten avam bu halin, onların mal ve paralarının veyahut topraklarında altın ve gümüş madenlerinin çokluğundan veyahut ta eski kavimlerden kalan servetlerin yalnız o kavimlerin ellerine geçmiş olduğundan ileri geldiğini sanar. Avamın bu düşüncesi doğru değildir. Bildiğimiz gibi, altın madenleri Sudan ülkesinde bulunmaktadır. Sudan ise her ülkeye nispetle Batı Afrika'ya en yakın bir ülkedir. Bunlar yurtlarında istihsal ettikleri bütün maddeleri başka ülkelere götürerek satarlar. Altın ve gümüş madenlerinin yurtlarında çok ve bol olması servet ve zenginliği icabettirmiş olsaydı, bunlar istihsal ettikleri maddeleri başka ülkelere götürüp satarak para elde etmek istemezler, başka kavimlerin parasından tamamiyle müstağni kalırlardı.

Müneccimler bu hali gördüklerinde, Doğu ahalisinde servet, mal ve nimetlerin bolluğunu ve ahalisinin bolluk ve refah içinde yaşamasını görülmedik, taaccüp edilecek bir hal telâkki edip bunu yıldızların Doğuluların doğumlarının uğurluluğuna tesirleri ve yıldızların bağışlarından hisseleri batı ahalisine nispetle daha büyük ve yıldızları parlak ve uğurlu olduğuna hamlettiler. Onların bu düşünceleri, yukarda söylediğimiz gibi, nücum ilminin hükümlerinin arzî olan hâdiselere uygunluğu bakımından doğrudur. Fakat müneccimler ancak felekî olan sebepleri göz önünde bulundurarak hükmetmişler, arzî olan sebep ve hâdiselere itibar etmişlerdir. Hakikî sebep ise cemiyetlerin bir araya toplanarak vücuda getirdik-

leri bayındırlığın yüksek ölçüde olmasiyle beraber çok çalışmakla çok kazanç elde edilmesidir. Doğuda servet çokluğunun ve refahın asıl sebebi işte budur. Bu açıklamamızdan Doğu ahalisinin dünyanın diğer ülkeleri arasında bolluk ve refah ile mümtaz olmasının yalnız felekî hâdiselerden ileri gelmediği ve nücum ilminin hükümleri ile yer küresinin bayındırlığı ve tabiatı arasında uygunluğun şart olduğu anlaşılır. Sen bolluk ve refahın yurdun bayındırlığından ve istihsalin çokluğundan ileri gelmiş olduğunu Kuzey Afrika ile Berka'nın hal ve durumundan da anlıyabilirsin. Önce bayındır ve istihsali çok olan bu bölgeler, nüfuslarının azalmasiyle bayındırlıklarını kaybettikten ve ahalisinin ekonomik durumu altüst olduktan sonra yoksulluk ve zaruret içinde kalmışlar, bunun bir sonucu olarak vergileri ve orada hüküm süren devletlerin de para ve servetleri azalmıştır. Halbuki önce Şiî ve Sinhace devletleri hüküm sür rken (bayındırlığı ve istihsali yüksek bir ölçüde olduğu için) ahalisi bolluk ve refah içinde, vergileri çok ve bağışları da o nispette idi, ahalisi bol bol para sarfediyor, Kayrevan'dan Mısır halifesine bile ihtiyaçlarını karşılaması için para gönderiliyordu. Devlet o derecede zengin idi ki, Kâtip Cevher Mısır ülkesini fethetmek üzere Batıdan yola çıktığında ordusunun geçinmesi, aylık ve bağışları ve gazilerin masrafları için bin yük para götürmüştü. Eski çağlarda Batı Afrika her ne kadar Kuzey Afrika nispetinde zengin değil idiyse de, herhalde serveti az değildi. Muvahhidîn hü-

küm sürerken Batı Afrika da refah ve bolluk içinde idi. Devletin geliri çoktu, çünkü vergilerden çok para toplanıyordu. Çağımızda ise bayındırlık ve istihsal azaldığı için ekonomi cihetlerinden alçalmıştır. Berber yurdu, bayındırlığının büyük kısmını kaybetmiş, eski çağlara nispetle bayındırlığı hissedilir derecede ve açık bir surette eksilmiştir. Eskiden Berber'ler yurdu Akdeniz'den Sudan'a ulaşıncaya kadar ve uzunluğuna da Sus'-tan ta Berka'ya kadar banyıdır idi. Çağımızda ise bu ülkelerin hepsi veyahut çoğu çöl ve boş sahralardan ibarettir. Ancak deniz kıyıları ve denize yakın olan dağlar ve tepeler bayındırdır. Yeryüzü ve yeryüzünde yaşıyanlar hep fanidir, ancak onların sahibi olan Yüce Tanrı bakîdri, O. vârislerin en hayırlısıdır.

15. FASIL

Bölge ve şehirlerde gayrimenkul mülk, tarla ve çiftlikler edinmek, bunların fayda, gelir ve mahsulleri.

Bil ki, bölge ve şehirler ahalisi bir defada ve bir asırda çok nispette gayrimenkul mülk ve çiftlikler elde edemezler. Çünkü her ne kadar serveti büyük olsa dahi, kimse değerleri hesap haricinde olan bu mülkleri satinalmak kudretinde değildir. Bunlar ancak yavaş yavaş veyahut babalarından ve akrabalarından tevarüs etmek suretiyle bu mülklere sahibolurlar. Bu suretle birçok mülk bir ve birden ziyade şahısların elinde

toplanır veyahut elden ele geçmek suretiyle bunlara sahip olunur. Çünkü devletin yıkılma çağı gelerek şehirleri koruyacak kuvvet kalmadıktan, şehir ve ülkenin düzeni bozulduktan sonra, şehir (ve bölgeler) yıkılmaya yüz tutar. İstifade ve faydası az olduğu için mülklere rağbet eden bulunmaz. Hal ve durum altüst olur. Bunun bir sonucu olarak mülkler ucuz fiyatlarla satılır. Miras yoluyla da diğerlerinin mülküne geçer. Yeni kurulan devletin büyümesi ve şevket kazanmasiyle şehirler yeni baştan hayat kazanabilir Bu suretle şehirdeki mülklerin kıymeti yükselir. Bundan önce kazanmadığı önemi kazanır. Elden ele geçmek deyiminden maksadımız işte budur. Bunun bir sonucu olarak bu mülklere sahibolan kimse, şehrin en zengin adamı olur. O kimse bu serveti emek sarfederek kazanmış değildir. Çünkü bu mülkleri emeği ile ve satınalarak elde etmek kudretinde değildir.

Gayrimenkul mülk, çiftlik ve tarlaların geliri, sahibinin geçinmesini temin edemez. Çünkü bu mülklerin geliri bolluk ve geçim genişliğinin ihtiyaç, itiyat ve vasıtalarını temin edecek miktarda değildir. Çoğunlukla bu mülklerin geliri ancak zarurî olan masrafları karşılar. Şehirlerin ihtiyarlarından işittiğimize göre bu gayrimenkul mülk tarla ve çiftlikleri elde etmekten maksat, çoğunlukla, arkalarında bırakacakları çoluk-çocuğun, zayıf ve yetimlerin geçinmelerini ve yiyeceklerini temin etmektir. Bu hareketleri, onların geçinmelerini, küçüklerin bu mülklerin geliri ile bü-

yüyüp adam olmalarını düşünmelerinden ileri gelir. Kazanmaktan âciz oldukları müddetçe geçimlerini temin eder. Büyüdükleri zaman da çalışarak para kazanırlar. Yetimler için de vücut ve âzasındaki zaaftan veyahut aklındaki hafiflikten dolayı hayatlarını kazanmaktan âciz olanları bulunabilir. Bu gayrimenkul mülk, tarla ve çiftlikler bunların geçinmelerini sağlar. Servet sahipleri işte bu maksatla gayrimenkul mülkler edinirler. Bunlar sayesinde para kazanılamadığı gibi, geniş ve tekellüflü hayatın ihtiyaç ve itiyatları da temin edilemez. Ancak yukarda söylediğimiz gibi, mülklerin elden ele geçmesi, miktarı son derecede çok ve kıymeti yüksek olanlarının bir kişinin veyahut birkaç kimsenin elinde bulunması ve o şehir (canlanarak) mülklerin kıymetlenmesiyle bazı kimseler servet kazanarak refah içinde yaşıyabilirler. Fakat bu mülklere beylerin ve valilerin gözleri ilişebilir. Zorla ve gasp suretiyle onların elinden alırlar, onları satmaya zorlarlar. Bundan dolayı bu mülklerin sahipleri zarar ve ziyanlara ve korkulu hallere katlanırlar. Yüce Tanrı kendi iş ve fiilinde kudretlidir, O, büyük arşın sahibidir.

16. FASIL

Şehir ve bölgelerdeki servet sahiplerinin kendilerini korumak için şeref ve dereceye muhtaç olduklarına dair.

Bunun sebebi şudur: Şehirlerden birinin parası, gayrimenkul mülkleri ve çiftlikleri çoğalıp

da o şehir (veyahut o bölgenin) en zengin adamı derecesine yücelince gözler onun bu servetine takılır. Tekellüflü hayatın bütün itiyatlarını elde ederek bolluk içinde yaşamaya başlıyan bu adamı beyler ve hükümdarlar sıkıştırmaya ve onu korkutmaya başlarlar. Düşmanlık ve tecavüz insanların tabiî hallerinden olduğu için gözler onun servetine dikilir, servetini elinden almak üzere birbirleriyle yarışırlar, her türlü hile ve çareye başvururlar, nihayet derece ve rütbeye teşvik ederek onu sultan hükmünün boyunduruğu altına sokarlar. Servetini elinden almak maksadiyle onu sorumlu tutacak zahirî bir sebep uydururlar. Sultanın hükmü çok defa zalimce olur. Çünkü adalet şer'î olan halifeliğe mahsustur. Halifeliğin ömrü ise pek kısadır. Tanrı Elçisi: "Halifelik benden sonra ancak otuz yıl devam eder, bundan sonra insanlara zulm ve tecavüz eden ısırıcı hükümdarlık şeklini alır" buyurmuştur. Bundan dolayı insanların cemiyetler halinde birleşerek imar ettikleri bayındır yerlerde mal ve servet sahibi kimseler kendilerini ve servetlerini koruyan kuvvetlere, hükümdarın akrabasından veyahut hükümdarın en yakın adamlarından şeref ve derece sahiplerinin veyahut devlet ve sultanı koruyan asabiyetin himayesine sığınmağa mecburdurlar ki, bu yolla kendilerini ve servetlerini tecavüzlerden koruyabilsinler, yoksa beyler, vali ve memurlar her türlü hile yolları ve vasıtalariyle servetlerini yağma ederler.

17. FASIL

Şehir ve bölgelerde medenî hayatın ve kültür seviyesindeki yüksekliğin devletler tarafından temin olunduğuna ve devletlerin devam ve bekasiyle yerleştiğine dair.

Bunun sebebi şudur: Yerleşik ve medenî hayat, içtimaî hayat için zarurî bir hal olmayıp, içtimaî hayatın zaruretleri dışında bir şeydir. Kavimlerin refah derecesi azlık ve çokluk bakımından sınır tâyin edilmiyecek nispette türlücedir. Kavimlerde medenî hayatın ihtiyaç, itiyat ve çeşitleri çoğaldıkça, o ihtiyaçların her çeşidini vücuda getirmek sanat ve hünere bağlı olduğu için, bu medenî ihtiyaçların her türlüsü, ayrı ayrı ihtisas sahibi usta ve işçiler temin etmekle elde edilir. Medenî hayatın gerektirdiği ihtiyaçların artması nispetinde o ihtiyaç maddelerini imal edecek olan uzman ustalar sınıfı ve o nesilden türlü meslek sahibi ustalar yetişir. Bu maddeleri imal edecek ustalar zamanın devamı müddetince arka arkaya artar, uzman ustaların sayısı çoğalmakta devam eder. Asırlar ve uzun zamanlar içinde tekrar işlendikçe çeşitli maddeler daha sağlamlaşır ve daha mükemmelleşir. Bu tekâmül, bayındırlık ve ihtiyaçlar artıp, nüfus çoğaldığı ve ahalisinin refah ve hayat seviyesi yükseldiği için, ekseriyetle, şehirlerde husule gelir. Bunların hepsi de devlet sayesinde yapılır. Çünkü devlet tebaasından para toplar, bu paraları yüksek memurlarına ve

ricaline sarfeder ve bağışlar. Devlet ricalinin ve memurlarının, paradan ziyade şeref ve mevkileri sayesinde halleri ve yaşayışları genişler. Bu suretle paralar tebaadan alınarak devlet ricalinin ve memurlarının geçinmeleri için sarfedilmiş olur. Bunlar şehir ahalisi ile alışverişte ve münasebette bulundukları için bu paralardan şehir ahalisi de istifade eder. Şehir ahalisinin şehirde çoğunluk teşkil ettiği bellidir. Bunun bir sonucu olarak şehir ahalisinin servetleri artar. Paralar ihtiyaçlarından fazla arttığı için bolluk ve tekellüflü hayatın içtiyaç, itiyat ve çeşitleri de o nispette fazlalaşır ve bunun tesiri ile her çeşit sanayi artar ve tekâmül eder. Kültür ve medeniyet işte bundan ibarettir. Merkezlerden uzak olan şehirlerde, her ne kadar bayındır olsa dahi; göçebelik hal ve itiyatları göze çarpar. Bu şehirlerde lüks hayatın çeşitleri görülmez. Yurdun merkezî olan bölge ve ülkelerin ortasında kurulan şehirlerde, ötekilerin tersine olarak, medenî hayatın çeşitli şekilleri görülür. Bu şehirlerin bu suretle kültür yönünden yükselmeleri, ancak devletin merkezinde kurulmuş oldukları için devletin mal ve gelirinin hayır ve feyzinden istifade etmekte olduklarından ileri gelmektedir. Bu şehirlerin devletin feyzinden istifadeleri ırmak, çay ve genel olarak suların kendilerine yakın olan yerleri yeşillendirmelerine benzer, sulardan uzaklaşma nispetinde derece derece kuraklık husule geldiği gibi, şehirlerin de devlet merkezinden uzaklaşmaları nispetinde devletin feyzinden istifadeleri azalır. Biz sultan ve

devlet kapısının, dünyanın pazarı hükmünde olduğunu yukarda anlatmıştık. Pazarda ve pazarlara yakın olan yerlerde her nesne bulunur. Pazarlardan uzak olan yerlerde ise ticaret eşyası bulunmaz. Devlet uzun ömürlü olup, hükümdarlar birbiri arkasından hüküm sürerse, medeniyet mükemmelleşir, daha ziyade sağlam temeller üzerinde gelişir. Sen yahudilerin hal ve tarihini bu bakımdan gözden geçirirsen, Şam'da 1400 yıl kadar bir müddet hüküm sürdükleri için, medeniyetlerinin sağlam temeller üzerinde inkişaf etmiş olduğunu görürsün. Bunlar uzun müddet hüküm sürdükleri için, geçinme vasıtalarının her çeşidinde ve medenî hayatın itiyatlarında ilerlemişler, yemek, elbise ve bütün ev esbap ve cihazları ve itiyatları için gereken bütün madde ve çeşitlerini hazırlamak sanat ve hünerlerinde ilerlemişlerdir. Bugün dahi bu nesnelerin birçoğu onlardan alınmaktadır. Ahalisi bunları ve sonradan orada 600 yıl hüküm süren Roma'lıları örnek aldığı için, Şam'da medenî hayatın bu kabilden olan ihtiyaç ve itiyatları yerleşmiştir. Roma'lılar ise son derece medenî hayat sürerlerdi. Kıbti'lerin hali de böyledir. Onlar dünya yaratılalıdan beri 3000 yıl hüküm sürmüşler, Mısır şehir ve illerinde medeni hayatın icap ve itiyatlarını muhafaza edegelmişlerdir. Kıbti'lerden sonra Yunan'lılar ve Roma'lılar hüküm sürmüş, bunlardan sonra da bu hâkimiyetleri ortadan kaldıran İslâmiyet yayılmış ve müslümanlar hüküm sürmüştür. Bu suretle medeni hayatın arkası kesilmemiş ve

devam etmiştir. 'Amalıka ve Tebabi'a çağından beri binlerce yıl Arap devletleri hüküm sürdüğü için Yemen'de medeni hayatın itiyatları arkası kesilmeden muhafaza edilegelmiştir. Bunlardan sonra Yemen'de Muzar'lar hüküm sürdüler. Bundan dolayı da orada medeni haytın itiyat ve icapları arkası kesilmeden devam edegelmiştir. 'Irak'-ın medeni hali de böyledir. (Sümer ve Akad), Keldani, Nabat ve Fars'lardan Kiyaniyan ve Kisra'lar çağındanberi Fars'lar binlerce yıl hüküm sürdükleri için medeni hayatın itiyat ve ihtiyaçları arkası kesilmeden devam edegelmiştir. İşte bundan dolayı yeryüzünde Şam, 'Irak ve Mısır ahalisinden daha yüksek medeniyetli kavim görülmemiştir. Endülüs (İspanya)ün hali de böyledir. Bu ülkede Got'lar tarafından kurulmuş büyük devletler sürekli olarak hüküm sürdüğü için medeni hayatın icap ve itiyatları yerleşmiştir. Bunlardan sonra Endülüs'te Emevî'ler hüküm sürdüler. Binlerce yıl hüküm süren Got'lar gibi, Emevî'ler devleti de, büyük bir devletti. Kuzey ve Batı Afrika'ya gelince, İslâmiyet çağından önce bu ülkede büyük ve kudretli devletler hüküm sürmemişlerdir. Frank'lar, deniz yoluyla Kuzey Afrika'ya gelmiş ve deniz sahillerini ele geçirmiş iseler de, etraftaki Berber'lerin bunlara itaatleri gevşekti. Berber'ler, kalelerde ve yüksek yerlerde (dağ ve tepelerde) yaşıyorlar. Berber'lere komşu olan hiç bir devlet mevcut değildi. Onlar ancak denizin öbür tarafında yaşıyan Got'ları delegeler göndererek itaatlerini bildiriyorlardı. Yüce

Tanrı, İslâm din ve şeriatını gönderdikten sonra, Araplar Kuzey ve Batı Afrika'yı fethettiyseler de, İslâmiyetin ilk çağında Arap hâkimiyeti Afrika'-da uzun sürmedi. Zaten Arapların kendileri de göçebelik devresinde idiler. Afrika'da yerleşen Araplar, örnek edinmek üzere kendilerinden önce hüküm sürenlerin bırakmış olduğu medeni hayatın itiyat ve icapları olan eser, sanat ve hünerlere rast gelmediler. Çünkü ahalisi, göçebelik itiyatları içine dalmış olan Berber'lerden ibaretti. Üstelik, Uzak Batı Afrika (Magrib-i Aksa) Berber'leri, Arap fütuhatından az bir müddet sonra, Hişam bin 'Abdülmelik çağında, Meysere Muzafferî idaresinde isyan ettiler, bundan sonra da Araplara itaat etmediler, bağımsız olarak yurtlarını kendileri idare ve 'Alevî'lerden İdris'e biat ettiler. İdris'in başında bulunduğu bu devlet Arap devleti sayılmaz. Çünkü ülkeyi idare edenlerle ordu hep Berber'di. İdare işine Araptan pek az kişi karışırdı. Kuzey Afrika ise Ağleb-oğulları ile Araplardan onlara iltihak edenlerin idaresinde kalmıştır. Devletin tabiatından olan genişlik ve nimetler dolayısiyle ve Kayrevan şehri de zaten bayındır olduğundan Ağleb-oğulları az çok medeni hayatın bazı icap ve ihtiyaçlarına sahip idiler. Kitame'ler, onlardan sonra da Sinhace'ler bu kültürü onlardan tevarüs ettiler. Bunların hâkimiyeti uzun sürmedi ve 400 yılı bulmadan yıkıldı. Böylece tevarüs edilen bu kültürün arkası kesildi. Bundan sonra Hilâlî Arapları o ülkeleri ele geçirerek, medeniyet eserlerini yıktılar. Medeni

eserlerden ancak göze görünmiyecek derece az bir kısmı yıkılmadan kurtulabildi. Bunların kale, Kayrevan ve Meydiyye'de yaşıyan haleflerinin ev hayatlarında, giyinme, kıyafet ve benzerlerinde, ata babalarından tevarüs edegelmiş oldukları kültür eserleri, göçebelik itiyatlariyle karışık bir halde kendini göstermektedir. Kültür sahibi olan basiretli kimseler bunu görebilirler. Bu da Ağleboğulları, 'Alevî'ler ve Sinhace'ler uzun müddet hüküm sürdükleri için, ancak Kuzey Afrika'da gözükmektedir. Batı Afrika'ya gelince, Müvehhidîn çağındanberi buraya Endülüs'ten önemli miktarda kültür eserleri intikal etmiş, Müvahhidîn, denizi geçerek Endülüs'ü ele geçirmiş ve orada hüküm sürmüştür; ahalisi Endülüs'lülerle karışmış olduğu için medeni hayatın itiyat ve icapları (ve bunlarla ilgili olan sanat ve hünerler) bunlar vasıtasiyle Batı Afrika'da yayılmış, Endülüs ahalisinden birçoğu ya kendi ihtiyarları veyahut göç etmeğe mecbur edilmiş oldukları için Batı Afrika'ya gelmişler, bunlar vasıtasiyle bildiğin gibi, kültür ve medeniyet yerleşmiştir. Böylece bu kültür hüner ve sanatın çoğu ve büyük bir kısmı Endülüs ahalisinden alınmıştır. Sonradan, hıristiyanların istilâsına uğradığı için, Endülüs'ün doğu ahalisi de Kuzey Afrika'ya göç edip o bölgede ve şehirlerinde medeni hayatın icabı olan birçok itiyatları yaymışlar ve birçok medeni eserler bırakmışlardır. Bu eserlerin en çoğu Tunus'tadır. Üstelik ahalisi Mısır'a gidip geldiği için bu kültür Mısır kültürü ile karışmış, bunlar ve

diğer misafirler vasıtasiyle de Mısır kültür ve medeniyeti de yayılmıştır. Bu suretle Kuzey ve Batı Afrika'da önemli bir derecede medeniyet yerleşmiş ve medeni eserler vücuda getirilmiştir. Fakat sonradan Batı Afrika'da, ahali azalmış ve ülke gerilemeye yüz tutmuş, Batı Afrika Berber'leri eski âdet ve itiyatları olan kaba ve göçebe hayata dönmüşlerdir. Her halde Kuzey Afrika'da medeniyet ve kültür eserleri Batı Afrika'nın bölge ve şehirlerine nispetle çoktur. Bu da Kuzey Afrika'da Batı Afrika'ya nispetle, geçmişte daha çok devletin hüküm sürmüş olmasından ve gidip gelenler çok olduğu için, Mısır ahalisinin kültür ve itiyatları tesiri altında kalmalarından ileri gelmektedir. Sen medeniyetlerin yayılmasının (başlıca sebeblerinden olan) bunları iyice anla, çünkü bu sırlar insanlara belirsiz kalmıştır. Fakat kültür eserleri, ülkelerde hüküm sürmüş olan devletlerin kudret ve zaafları, nüfuslarının veyahut nesillerinin çokluğu, medeniyetlerinin, şehirlerinin büyüklüğü, istihsal ve servetlerinin çokluğu ile mütenasiptir. Çünkü devlet ve hükümetler, insanların yeryüzünde bir araya toplanarak cemiyetler halinde yaşamalarının ve hilkatin bir şekil ve suretidir. Tebaa, şehir ve bölgeler, devletlerin maddeleridir. Vergiler hep tebaadan toplanır; tebaa serveti, çoğu zaman pazarlarda alışveriş etmekle kazanır, devlet ve hükümetin ahalisine olan bağışları veyahut alışveriş çok olursa devletin elde ettiği para ve servet ahali arasına yayılır, vergiler gibi vasıtalarla bu paralar tekrar devletin hazi-

nesine girer, bağış ve alışverişlerle tekrar devletin hazinesinden sarfolunur ve ahalinin eline geçer. Böylece bu servetler devletin hal ve kudreti nispetinde: vergiler, haraçlar, baç ve aylıklarla devlet hazinesinden tebaanın eline, tebaanın elinden de devletin hazinesine geçer, elden ele geçmekte devam eder. Devletin kudret ve serveti, tebaanın hali (istihsali) ile mütenasip olduğu gibi, para, tebaanın serveti ve sayısının çokluğu nispetinde devletin hazinesinde toplanır. Bunların hepsinin de aslı yurt bayındırlığının artması (ve istihsali)dir. Sen bunları hepsini de düşün, devletlerin hal ve durumunu düşünürsen bu sözlerimin doğru olduğunu anlarsın. Tanrı hükmeder, O'nun hükmünü kimse arkasından takibedemez.

18. FASIL

Yerleşik ve medeni hayat, dünyayı cemiyetler halinde imar ve tabiî yaşayışın sonunu, zevk ve refaha dalış da devletin zevalini bildiren alâmettir.

Asabiyetten maksadın, devlet kurmak; yerleşik ve medeni hayattan da göçebeliğe son vermek olduğunu yukarda anlatmıştık. Varlıklarda her ferdin hissedilir bir ömrü olduğu gibi, cemiyetler halinde yerleşik veya göçebe olarak yaşamanın, devletin ve tebaanın dahi bir ömrü vardır. Aklî ve naklî deliller, 40 yaşın, insan için tekâmül devresinin sonu olduğunu bildirir; insan

bu yaşa geldiğinde, bir duraklama devri geçirdikten sonra, alçalma çağı başlar. Sosyal hayatta medeni ve yerleşik yaşayışın hali de böyledir. Çünkü: bu hayat, tekâmül devresinin sonu olup bundan daha yüksek ve bunun üstünde diğer bir gaye yoktur. Bunun sebebi şudur: cemiyetler halinde birbirine yardım ederek, imar ve istihsal ile meşgul olanlar, geniş ve medeni hayatın icap, itiyat ve vasıtalarını elde ettikten sonra, tabiat icabı olarak, bolluğun itiyat ve ihtiyaçları içinde yaşarlar. Bildiğin gibi, yerleşik ve medeni hayat, bolluğun bütün çeşitlerini elde ederek yaşamak, bu çeşitleri güzelleştirmeğe çalışmak ve bunları daha süslü yapabilmek; yemek, elbise, yapı, yatak, tabak ve çanak, ev ve medeni hayat için gereken her nesneyi güzelleştirmek demektir ki, insanlar göçebe hayatı yaşadıkları devrelerde birçok sanatların mahsulü olan bunlara ve bunları süslü olarak yapmağa muhtaç değildirler. İnsan medeni hayatta bunları en mükemmel ve son derece bir surette yaptıktan sonra arzularına itaat edip kullanmaya başlayınca bu nesnelerin birçok çeşit ve cinslerinin türlüsünü ve güzellerini arzu eder. Halbuki bunlar, insanın dünya hayatını düzenlemeye ve islâhına yardım etmediği gibi, ahreti için de bunların lüzumu yoktur. Bu itiyatların dine uygun olmaması, muhkem bir surette bir kere kalblerde yerleştikten sonra, kalblerden çekip çıkarmanın zor olmasından ileri gelmektedir. Kişilerin dünyaları için zararlı olması ise, tekellüflü hayatın icap ve ihtiyaçları çok olmakla bun-

ları elde etmek için büyük emekler sarfetmeye mecbur kalınmasından ve kazançların buna kifayet etmiyeceğinden ileri gelmektedir. Bu konu şöyle açıklanır: Tekellüflü yerleşik hayatın ihtiyaç ve taleplerinin çeşitleri çoğalmakla o şehir ahalisinin masrafları çoğalır. Yerleşik medeni hayatın ihtiyaç ve talepleri, şehrin bayındırlığı ve istihsali ile mütenasiptir. Şehrin bayındırlığı ve istihsali ne kadar yüksek ise, yerleşik ve medeni hayat da o nispette mükemmelleşir. Bayındırlığı ve istihsali yüksek olan şehirlerin pazarlarında pahalılık hüküm sürer. pazarlarda satılan nesnelerden vergiler alınmasının bu pahalılığı arttırdığını yukarda anlatmıştık. Devletin yıkılma çağı geldiğinde bunun tekellüflü hayatın en yüksek derecesini bulduğunu da anmıştık. Bu çağ, masrafları çok olduğu için, devletlerin pazarlarda satılan nesneleri vergilere tabi tuttukları bir devredir. Pazarlarda satılan nesnelerden vergi alınması ise, yukarda kaydettiğimiz gibi. pahalılığa sebep olur. Çünkü tacirler ve tebaa vergi nispetinde satılık eşya ve maddelerin fiyatlarını yükseltmektedirler. Bunlar bütün masraflarını, hattâ kendilerinin geçinme masraflarını dahi satılık mallara yüklemektedirler. Bundan dolayı vergiler satılık malların kıymetlerine dahildir. Bu suretle yerleşik ve medeni hayat yaşıyanların masrafları artar, itidal dairesini aşarak israf derecesini bulur. Tekellüflü hayatın taleplerini yerine getirmeyi itiyat edinmiş oldukları için, bu hayatın talep ve itiyatlarını yerine getirmeye kendilerini zorlarlar, fakat işin için-

den çıkmak imkânını bulamazlar. Bütün kazançlarını sarfederler, gitgide yoksulluk ve ihtiyaç içinde kalırlar. Bu yokluğun tesirleri pazarlarda görülür, şehrin ekonomik düzenı bozulur, bundan her birinin baş sebebi, yerleşik hayatın refahı ve ihtiyaçları hususunda haddinden aşırı gitmektir. Bu hal şehrin bütün ekonomik hayatını ve bayındırlığını bozar. Bu hayatın bir sonucu olarak daima talep ve ihtiyaçlar arkasından koşmak, birbiri ardınca ahaliyi yorar, üstelik bu tekellüflerin çok olan çeşitlerinden birini elde ettikten sonra, nefis diğer çeşitlerini de arzu eder. Bunun tesiri ile fısk ve fücur artar, meşru ve gayri meşru yollarla geçinme vasıtalarını elde etmek üzere türlü çarelere başvurulur. Fikirler bunu düşünmekle meşgul olur, bunun vasıta ve hilelerini arar. Bunun bir sonucu olarak yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalandan and içme ve ihtikâr hüküm sürer. Bu ahlâksızlık ve onun namus ve şerefe dokunan kötülükleri herkesin gözü önünde açık bir surette işlenir. Hayasızlıkların içine dalarlar, akraba ve mahremleri önünde bile hayasızlıktan çekinmezler. Halbuki göçebelik hayatında edep ve haya dışında bu gibi fahiş sözler söylenmez. Ahlâkları bozulanlar, bu gibi çirkin ve kötü işlerden dolayı cezaya çarpılmaktan kurtulmak ve korunmak üzere mekr, hile ve aldatma çarelerini bulmak hususunda gayet ustadırlar. Tanrı'nın bu gibi kötülüklerden korumuş olduğu kimseler müstesna olmak üzere, bu gibi şehirler ahalisinden çoğunun hali böyledir, çirkin işler bunlar için bir âdet

ve karakter haline gelmiştir. Şehir çirkin ve kötü ahlâklı aşağı adamlarla çalkalanır. Devletin terbiyesinde yetişenlerin çoğu ve onların evlâdından edep öğretilmemiş olanlarının hali dahi böyledir. Bunlar şerefli ve asaletli aile ve nesillerden geldikleri halde bu gibi hususlarda onlarla yarışmaktadırlar, muhit ve bir arada yaşama bunların da ahlâkını bozmuştur. Çünkü insanlar yaratılışları itibariyle birbirlerine benzerler. İnsanlar ancak güzel ahlâk ve fazilet kesbetmeleri, çirkin ve kötü işlerden sakınmaları ile birbirlerinden temayüz ederler. Bir kimsenin ahlâkı, her ne veçhile olursa olsun, çirkin ve pis nesnelerle kirlenirse, nesep temizliği ve atalarının iffet ve şerefleri ona fayda vermez, soylu, şeref ve nesep sahibi ve devlet mensubu olan ailelerin evlât ve torunlarından birçoğunun, ahlâk ve terbiyeleri bozulmuş olduğu için, alçak ve sefil kitleler içine atılmış, geçinmelerini temin etmek üzere çirkin mesleklere intisabetmiş ve her türlü kötü ve çirkin işlere katlanmış olduklarını görüyoruz. Bir şehirde veyahut bir kavim arasında bu gibi ahlâksızlık ve çirkin işler çoğalırsa, Yüce Tanrı o şehrin yıkılmasını ve o kavmin mahvolup gitmesini irade eder. Yüce Tanrı'nın: "Bir şehir ve bölgeyi helâk etmek istediğimizde biz onun bolluklar içinde yaşıyan cebbarlarına kötülüklerden sakınmayı emrederiz, onlar bizim buyruğumuzun tersine olarak fasık kesilirler ve bununla cezaya çarpılmağa müstahak olurlar. Biz artık o şehir ve bölgeyi yer ile düz bir hale getiririz" (17:17) âyetinin anlamı işte budur.

Bunun sebebi şudur: Tekellüflü yaşayışın talep ve itiyatları çoğaldığı için ahalisinin kazanç ve gelirleri ihtiyaçlarını temin etmez. Nefsin arzuları ve talepleri çoğalır, işleri ve halleri bozulur, fertlerin birbiri arkasından şahsî hayatı bozulmakla şehrin düzeni sarsılır, harabolur. Havaştan bazıları: "Bir şehirde turunç ağacının çok dikilmesi şehrin harabolacağını bildirir" demişlerdir. Avamdan birçoğu avlularına turunç ağacı dikmekten sakınırlar. Halbuki bunu söyliyen zat avamın anladığı bu mânayı kast ve turunçta yurt ve şehirleri harabedecek bir hususiyet bulunduğuna işaret etmemiştir. Havass, bahçe ve akar suların yerleşik ve medeni hayatın tâbilerinden olduğuna işaret etmek istemişlerdir. Üstelik turunç, servi ve benzerleri tatsız ve faydasız bitki ve meyvalar olup, ancak medeni hayatın taleplerinden olarak yetiştirilirler. Bunları bağ ve bahçede dikmek ve yetiştirmekle menfaat temin etmek istenilmez, ancak şekil ve güzellikleri için, yerleşik ve medeni hayatın itiyatlarının çeşitleri çoğaldıktan sonra dikilir. Tekellüflü hayatın bu derece tekâmül ettiği devresinde şehrin yıkılmasında ve harap olmasından korkulur ki, biz yukarda bundan bahsetmiştik. Zakkum ağacı hakkında dahi bu kabîlden sözler söylenmiştir. Çünkü bu ağacın kırmızı ve beyaz olan çiçekleriyle bağ ve bahçeleri süslemek isterler ki, bu ise tekellüflü hayatın itiyatlarındandır.

Yerleşik ve tekellüflü hayatın bozuk ve kötü olan hallerinden biri de, şehvetlere dalmak ve şeh-

vet düşkünü olmaktır. Bu düşkünlük de bolluğun ve refahın tâbilerindendir. Refah ve bolluğun tesiriyle insan her türlü lezzetli yemekler yemeyi arzu eder. Bu yemeklerin tesiriyle zina ve lutîlik gibi birtakım ahlâksızlıklar yayılır. Bunların her ikisi de zararlıdır, çünkü ya zinada olduğu gibi nesillerin karışmasiyle beşerin nev'i bozulur, veya açık olarak bilmediği ve nesillerde karıştığı için herkes oğul ve kızının kendinden olup olmadığını bilmez, evlâtlara karşı tabiî olan şefkat ve esirgeme duyguları ve çocukları terbiye ve besleme işi altüst olur, bunun bir sonucu olarak çoluk-çocuk mahvolur. Bu ise nesilleri inkıraza götürür. Veyahut lutîlikte olduğu gibi, beşer nevinin büsbütün yok olup gitmesini icabettirir. Livata neslin tamamiyle yok olmasına, zina ise yalnız bozulmasına sebebolduğu için, İmam Malik (Tanrı onu yarlıgasın) lutîlik günah ve suçunun, zinanın günah suçundan daha şiddetli olduğunu söylemekle çok isabet etmiş, bu sözleri söylemekle şeriatın maksat ve maslahatlarını daha iyi anlamış olduğunu göstermiş ve mezhebinin livata hakkındaki hüküm ve görünüşün diğer mezheplerin nazarından daha açık olduğunu bildirmiştir.

Sen bunu iyi anla. Yerleşik, medeni ve tekellüflü hayat tekâmülünün son haddini bulduktan sonra diğer varlık ve tabiî ömürler gibi devlet ve kavimlerde de ihtiyarlama çağının başlıyacağına dikkat et. Ben yerleşik ve tekellüflü hayat sonucunda husule gelmiş olan ahlâk (ve itiyatlar)ın fesadın kendisi olduğuna kaniim, çünkü

kişilerin insaniyetleri ancak kendileri için faydalı ve hayırlı olan şeyleri elde etmek ve kendileri için zararlı olan nesnelerden uzaklaşmak tabiatında olmaları iledir. Yerleşik tekellüflü bir hayat yaşıyan insan ise ya bolluk ve refah içinde yaşayarak rahat ve sükûnet içine dalmış olduğundan kendi işini görmekten âcizdir, veyahut bolluk ve nimetler içinde terbiyelendirdiği için kendi menfaatleri uğrunda çalışmaktan kendisini yüksek görür ve kendisi için çalışmaz. Bunların her ikisi de birer eksiklik ve zemmedilen hallerdir. Tekellüflü yerleşik hayat süren kimse, kendisi için zararlı olan nesneleri defetmeğe muktedir olmadığı gibi, karakter ve tabiatını düzeltmek üzere çalışmak kudretinde de değildir. Şehirli, bolluk, nimet (ve bunların itiyatları) içinde ve tedibin kahr ve istibdadı altında yaşıyarak insanlık karakter ve tabiatını kaybettikten sonra, şehri koruyanların çoluk-çocuğu derecesine iner. Üstelik yerleşik hayatın icap ve itiyatları bunlara düşkünlük ve arzuların çeşitli olması şehirliyi bozmuştur ki, biz bunu yukarda anlatmıştık. Ancak şehirlilerden pek azı yerleşik hayatın bu gibi kötü tesirlerinde kendilerini koruyabilmiştir. İnsan kendi ahlâkını ve dinini muhafaza etmekten âciz olmak ve bozmakla insaniyetini bozmuş ve hakikaten de şekil ve sureti değişerek en çirkin bir şekil almış olur. Yerleşik hayatın icap ve itiyatlarının tabiat ve tesiri altında terbiye görmüş ve onun ahlâkını kabul etmiş kişiler her devlette bulunagelmiştir. Bu açıklamamızdan yerleşik hayatın (itiyat ve icapları-

nın) son derece tekâmülü dünya bayındırlığının sonu ve devletin tevakkuf devresini teşkil etmekte olduğu anlaşılmıştır. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, her gün yeni yeni haller ve hadiseler yaratır. Onu hiç bir kuvvet ve hal bundan alıkoyamaz.

19. FASIL

Devletlerin başkenti ve hükümet merkezi olan şehirlerin, devletin yıkılması ve çökmesiyle harap olacağına dair.

Kavimlerin içtimaî hayatından ve yurdu imarlarından bahsederken, devletin yıkılması ve çökmesiyle hükümet merekezi olan başkentte bayındırlığın azalacağını ve bunun bir sonucu olarak o şehirlerin harabolmak derecesine gelebileceğini anlatmıştık. Bu halin husule gelmesi az kalsın değişmez bir kanun olacaktı. Bunun birtakım sebepleri var. Birinci sebebi şudur: devlet ilk kuruluşunda göçebelik devresinde olur, göçebelik tabiatinin tesiriyle tebaasının mal ve servetine göz dikmez ve tebaadan para koparmak hususunda maharetli olmaz. Bu devrede bulunan devletin masrafları az olduğu için vergi ve haraçlar hafif olur. Para az olduğu için yaşayışı da ona göre olur, yeni kurulmuş olan bu devletin başkenti olan şehirde devletin tesiriyle yerleşik hayatın icap ve itiyatları az olmakla, şehir ahalisi tekellüflü hayat için az para sarfeder. Hüküm ve idareleri altında

bulunanları kendisine örnek edinmek, insanın tabiatından olduğu için tebaa istiyerek veyahut devletin ve tabiatının icabı olarak zorla devletin gidiş tarzını kabul eder. Bolluğun itiyatlarından olan bu maddelerin faydasızlığı da buna eklenir. Bundan dolayı şehirde yerleşik hayatın icap ve itiyatları azalır, refah ve geniş yaşamanın gerekli birçok itiyat ve maddeleri büsbütün yok olup gider. Bir şehrin harabolmasının ilk sebebi ve mânası işte budur. İkinci sebep şudur: Devlet ancak galebe çalmak ve istilâ etmekle kurulur. İstilâlar. ancak birbirine düşman kesilerek savaştıktan sonra, iki taraftan birinin ötekini yenmesiyle vukua gelir. Düsmanlıklar ise iki devletin başında bulunanlar arasında ihtilâf ve uygunsuzluklar husule gelmesini icabettirir. Bir taraf, öteki devlet ricalinin âdet, iş ve hallerini beğenmez. Aralarında ihtilâflar başgösteren iki taraftan birinin galebesiyle yenilen taraf mahvolur. Bunun bir sonucu olarak, galebe çalan devletin ricali tarafından yıkılmıs olan devletin itiyat ve halleri çirkin görülür, bilhassa o devletin yerleşik hayatının icap ve itiyatları çirkin sayılır. Bu suretle devletin ve ricalinin çirkin görmesiyle öteki devletten kalma itiyatlar ortadan kalkar. Yeni kurulan bu devlette derece derece olarak yeni itiyatlar türeyinceye kadar bu hal devam eder, bu tarikle yeni baştan yerleşik hayatın talep, itiyat ve maddeleri meydana gelinceye kadar bu hal devam eder. Bu iki devre arasında şehirdeki önceki medeniyet ve yerleşik hayat alçalmış ve eksilmiş olur. Şehirde ba-

yındırlığın düzeni bozulması deyiminin anlamı işte budur. Üçüncü sebep şudur: Her kavmin bir vatanı vardır. Her kavim vatanında doğar ve büyür. O kavmin devleti ilk önce vatanında kurulur. O kavim diğer bölge ve ülkeleri ele geçirir se o bölgeleri ana yurduna ilhak eder. Ele geçirdiği yurtların şehirleri onun şehirlerine tâbi olur. Bu devletin sınırları genişler. Devletin merkezi olan başkentin, ülkenin orta bir yerinde kurulması zaruridir. Çünkü başkent bir dairenin merkezi hükmündedir. Bunun bir sonucu olarak merkezi eski başkentten uzaklaşır. Devlet daireleri bu şehirde bulunduğu ve hükümdar bu şehirde yaşadığı için ahalinin kalbleri bu yeni şehre gitmeyi arzu eder. Bu suretle bu yeni başkent bayındır olur. Eski başkentinin nüfus ve bayındırlığı azalır. Yukarda anlattığımız gibi, yerleşik bir hayat yaşamak bayındırlığı ve istihsali çoğaltmak demektir. Şehirde bayındırlığın azalması deyiminin anlamı işte budur. Selçuk-oğulları, başkentleri olan Bağdat'ı bırakarak İsfahan'ı; onlardan önce Araplar, Meda'in'i bırakarak Kûfe ve Basra'yı; Abbasî'ler, Dimeşk'i bırakarak Bağdat'ı; Batı Afrika'-da Beni Merin, Merraküş'i bırakarak Fas'ı merkez yaptıklarında bu hal vukua gelmiştir. Kısası bir devlet, eski başkenti bırakarak diğer birini başkent yaparken, eski başkentin bayındırlığı azalır. Dördüncü sebebi şudur: Yeni bir devlet kurulduğunda onun başında bulunanlar, devletin başına iş çıkarmalarından ve isyan tertibetmelerinden sakınarak, yıkılmış olan eski devletin rical ve

yardımcılarını başka ülkelere nakletmek mecburiyetindedirler. Eski başkentin ahalisinden çoğunluğu ise eski devletin yardımcılarındandır. Çünkü bunlar, devlet kurulduğu vakit hükümdarla birlikte o şehre gelerek yerleşmiş olan muhafızlar veyahut, çoğu zaman, sınıf sınıf olmak üzere devlet işlerine karışmış ve devlet ricali ile düşüp kalkmış olanlar ve şehrin eşraflarıdırlar. Şehir ahalisinin birçoğu, o devletin taraftarları olarak devletin terbiyesinde yetişen kişilerdir. Bunlar, şevket ve asabiyetleriyle devletin yardımcıları değil iseler de, her halde o devlete meyleden, o devleti seven, inan ve akideleriyle o devlete bağlı olan insanlardır. Eski dvletin eserlerini ortadan kaldırmak, yeni kurulmuş olan devletin tabiatından olduğu için. yeni kurulmuş olan bu devlet bunları, yerleşmiş olduğu yurduna nakleder. Devlet bunlardan bazısını sürgün olarak ve hapsederek eski başkentten cıkartır. Bir kısmına saygı ve mülâyemet göstererek, ürkütmeden nakleder. Bunun bir sonucu olarak, eski başkentte alışveriş sahipleri, çiftçiler ve avam kalır. Bunların yerini yeni devletin taraftarları olan muhafızlar ve memurlar işgal ederler. Şehrin her sınıfına mensubolan eşraf şehirden ayrıldıktan sonra oranın nüfusu azalır. Şehirde bayındırlığın eksilmesi deyiminden maksadımız işte budur. Bundan sonra yeni kurulan devletin yardımiyle şehrin yeni baştan imar olunması bir zarurettir. Bunun bir sonucu olarak da şehirde devletin kudret ve servetiyle mütenasip yeni bir medeni hayat başlar. Şehrin yeni baştan imar

edilmesi, bir ev sahibinin, kendisine mahsus vasıf ve şekilleri bulunan bir evi, kudreti ve serveti nispetinde eski vasıf ve şekillerini değiştirerek arzusuna ve düşüncesine göre yeni baştan bina etmesine benzer. Sahibi o evi yıkar ve yeni baştan bina eder. Devletlerin başkentleri olan şehirlerden birçoğunun bu şekilde bina edilmiş olduğu vâkidir: biz bunu gözümüzle de gördük. Gece ve gündüzleri Tanrı takdir eder. Buraya kadar bütün anlattıklarımızın tabiî sebebi, devlet ve servetin insanların içtimaî hayatına nispeti, suretin maddeye nispeti hükmünde olmasıdır. Suret, vücut ile maddeyi, nevileriyle birlikte muhafaza eder. Hikmet ilminde ispat edildiği gibi, madde ile suretin birbirinden ayrılması imkânsızdır. İnsanların içtimaî hayatından başka devlet mefhumu tasavvur edilemediği gibi içtimaî hayat da devletten ayrı tasavvur edilemez. Yasakçının (hükümet kuvvetinin) bulunmasını zarurî kılan düşmanlık ve tecavüz insanın tabiatından olduğu için, içtimaî hayat, yasakçı olan devletten başka düzenini muhafaza edemez. Bundan dolayı şeriatın hüküm ve kaidelerine veyahut aklî kanunlara göre cemiyetleri idare eden içtimaî ve idarî bir kuvvetin bulunması bir zarurettir. Devletin mânası da işte budur. Devlet ile içtimaî hayat biribirinden ayrılmıyan bir varlık olduğu için, birinin düzeninin bozulması diğerinin de bozulmasını icabettirdiği gibi, birinin yok olması da diğerinin yok olmasına sebebolur. İçtimaî hayatta büyük düzensizlik ve çökmeler ancak Roma, Fars ve genel olarak Arap

devleti veyahut Abbasî veya Emevî devletleri gibi büyük devletlerin yıkılmasiyle vukua gelir. Nuşirvan, Herakl (Herakliyos), 'Abdülmelik, Harun El-Reşid gibi hükümdarların hâkimiyetleri sona ermekle devlet ve içtimaî hayatta büyük çöküntüler husule gelmez; çünkü şahıslar, yani hükümdarlar birbiri arkasından devletin başına geçmekte ve içtimaî hayatın düzen ve bekasını muhafaza etmekte ve idareleri de birçok bakımlardan birbirine benzemekte olduğu için, büyük ölçüde düzensizlik husule gelmez. Çünkü devlet, içtimaî hayatın ve bayındırlığın düzenini ancak asabiyyet ve şevket sayesinde muhafaza etmekte ve hüküm sürmektedir. [Devletin başında bulunan hükümdarlar değişiyor ise de, bu asabiyyet ve şevket devletin idaresi başında bulunan şahıslarda bakidir. Bir asabiyyet kaybolup onun yerini diğer bir asabiyyet işgal ederse bu değişikliğin içtimaî hayata ve bayındırlığa tesiri büyük nispette olur. Bunun bir sonucu olarak, bütün şevket ve kudret sahipleri ortadan kaybolmakla eksiklik ve çöküntü büyür ki, biz yukarda bundan bahsettik. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir.]

20. FASIL

Bazı şehir ve bölgelerin, diğerinde bulunmıyan birtakım sanayi ile temeyyüz etmelerine dair.

Bunun sebebi şudur: İçtimaî hayat cemiyet fertlerinin birbirine yardım etmelerini zarurî kılar.

Çünkü yardımlaşmak içtimaî hayatın tabiatındandır. Cemiyet fertlerinin bu yolla birbirine yardımlaşarak çalışmaları o cemiyetin yaşadığı şehre (ve bölgeye) mahsus bazı sanatların yayılmasını icabettirir. Bunlar bu sanatlar üzerinde çalışır ve onları daha iyi ve güzel surette yapmaya alışırlar. Gitgide bu maddeleri yapmak bunlara mahsus bir sanat olur. Bu çeşit eşyalar makbul sayılarak, umumun ihtiyaçlarından olduğu için çok revaç bulur; o şehir (veyahut o bölge) ahalisi, bu sayede, para kazanır ve geçinmelerini temin eder. Şehirde talibi ve müşterisi bulunmıyan madde ve eşyalar revaç bulmaz, o eşyayı yapmakla meşgul olanlar artık onu meslek edinmekten hayır ve fayda görmezler. Ahalinin her sınıfı, muhtaç olduğu için, terzilik, demircilik, marangozluk ve bunların benzerleri olan sanat ve hünerler her yerde revaçtadır. Fakat yerleşik hayatın itiyatlarından olan camcılık, kuyumculuk, yağcılık, aşçılık, bakırcılık, yorgancılık, yatakçılık ve kasaplık gibi meslek ve sanatlar ise, ancak, kalabalık ve içtimaî hayatın inkişaf ettiği bayındır ve yerleşik hayatın talep ve itiyatları çoğalmış olan şehirlerde revaçtadır. Yerleşik hayatın talep ve itiyatlarından olan nesnelere ihtiyaç nispeti türlücedir. Yerleşik hayatta ihtiyaçların artması nispetinde o maddeleri yapmaya hizmet eden zanaat ve hünerler çoğalır. Bu maddeler ancak yerleşik hayat gelişmiş olan şehirlerde bulunur. Hamamlar bu cümleden olup, refah, servet ve nimetlerden faydalanmanın bir so-

nucu olmak üzere ancak bayındır ve yerleşik hayat inkişaf etmiş olan büyük şehirlerde bina edilir, ortaca büyüklükte olan şehirlerde bulunmaz. Ancak, bazı hükümdarlar ve beyler arzu ederlerse, hamam yaptırırlar, hamama girmek bir âdet olur. Fakat halkı hamama ihtiyaç hissetmezse, hamam (halkın rağbet etmediği diğer nesneler gibi) çarçabuk harabolur, faydası olmadığı ve kazanç temin etmediği için sahipleri bu kesiplerden ürkerek kaçarlar. Tanrı, isterse darlaştırır, arzu ederse genişletir.

21. FASIL

Asabiyyetin şehirlerde bulunmasına ve şehir ahalisinden bir kısmının diğerlerini idare ve istibdadı altına almasına dair.

Aynı nesil ve nesepten gelmiyen cemiyetler, nesep bağlarından çok zayıf olsa dahi, nesepten gelen kardeşlik yerini tutacak olan diğer bağlarla birbirine bağlanmak isterler. Bu suretle bağlanmak arzusu kişiler için tabiî bir haldir. Bazan nesep bağından başka bağlarla bağlanma sonucunda da nesep ile husule gelen hamiyyet ve asabiyyet husule gelir. Şehirliler, umumiyetle kız almak ve kız vermek suretiyle birbirine akraba olurlar ve bu sayede bir nesepten gelenler gibi kitle kitle olarak türlü akrabalık gruplarına bölünürler. Bu yolla akrabalık gruplarına bölünen kitleler, göçebe, uruk ve boylar

arasında olduğu gibi, birbirleriyle dost geçinirler veyahut birbirlerinin düşmanı olurlar. Kitle kitle olarak birbirlerine arka olan grup ve asabiyyetlere bölünürler. Devletin ihtiyarlama çağı gelerek, uzaktaki illeri idaresi altında bulundurmak kudreti kırıldığında, şehir ahalisi, kendi şehirlerinin idaresine, bu cümleden şehirlerini korumağa işine bakmağa mecbur olurlar. İstişarelerde bulunmak üzere bir araya toplanırlar, yüksek sınıfları aşağı sınıflardan ayırırlar. Galebe çalmağa ve başkan olmağa yeltenme kişilerin tabiatındandır. Sultan, hükümdar, kahr ve kuvvetle idare eden kimse bulunmadığı için kalbler başkanlık tamahına kapılır. Her grup kendisinin ulu adamını ileri sürer. Bu gruplar köle, azatlı ve taraftarlarının ve antlaşmalarla bağlanmış oldukları müttefiklerinin yardımlarına başvururlar. Paralar sarfederek aşağı sınıfları ve baldırı çıplakları kendilerine yardıma çağırırlar. Bunlardan her biri kendi adamına taraftarlık eder. Aralarından bir grup galebe çalarak kendi adamını şehir idaresinin başına geçirir. Başkan olan kimse emsalinin kudretlerini kırmak ve boyunduruğu altına almak üzere takibe koyulur. Onların şevket ve nüfuzlarını kırıncaya kadar öldürmek ve sürgün etmekle meşgul olur. Bu yolla onların zararlarından ve tecavüzlerinden emin olduktan sonra bütün şehri bağımsız olarak idare etmeye başlar. O artık oğul ve torunlarına miras olarak bırakacak bir devlet kurmuş olduğu hayaline kapılır. Bu küçük devlette de, büyük

devletlerde olduğu gibi, gençlik ve ihtiyarlamasının sebep ve alâmetleri gözükmeye başlar. Bu başkanlardan bazıları, arkasında kendisini koruyan urukları, aşiret ve boyları ve asabiyetleri bulunan bu ülkeler üzerine yürüyerek savaşan ordulara, ülke ve illere sahibolan büyük hükümdarlarla boy ölçüşmeye kalkışır, kıyafet, töre ve alaylar tertibetmek hususunda bu büyük hükümdarları kendine örnek edinir. Tahtlar yaptırır, tahtlara çıkar, şehirde ve etrafında dolaşmak üzere alaylar tertibeder. Mühürler kazdırır, muhtesip (müfettişler) tâyin eder, lâkaplar seçerler, bu lâkaplarla hitabolunmayı ister, hallerini gören herkesin gülerek, maskaralık ve istihza ile karşılıyacağı bu gibi işlere başvurur. Ehil ve müstahak olmadığı halde hükümdarlara mahsus olan bu unvanları seçmesi, devletin çökmesi sonucunda etrafında taraftarlar toplıyarak asabiyyet sahibi olmasından ileri gelmiştir. Devletlerin ihtiyarlama çağında, bu suretle şehirlerin başına geçenlerden bazıları, bu kabîlden olan gülünçlüklere katlanmazlar. Kendilerinin maskara edilmelerinden korkarak sadelikten ayrılmazlar, hükümdar gibi bu unvanları kullanmaktan sakınırlar. Çağımızda Hafsiyye devleti çöktüğünde Trablus'un Cerid şehri, Kabis, Gavzar, Nefta, Besker, Zab ve bunların benzeri olan şehirlerin ahalisi, bu tarihten birkaç yıl önce Hafsiyye devletinin kudreti kırıldıktan sonra bu şekilde hareket edip onun idaresindeki şehirleri ele geçirmişler, kendi başlarına bağımsız idare et-

meye ve vergilerini toplamaya başlamışlar; Hafsiyye devletine olan itaatlerinden ayrılmadıklarını mülâyim sözlerle anlatmış ve yumuşak muamelelerde bulunmuşlarsa da, bunlar Hafsiyye devletine itaatten çok uzaktılar. Bunların oğul ve torunları dahi bugüne kadar bu şekilde hareket etmektedirler. Bunların oğul ve torunlarında hükümdarların haleflerinde ve yerlerine geçen nesillerinde görülen kabalık ve cabbarlık gözükmekte idi. Adi tebaalıktan yakın bir zamanda ayrıldıkları halde bunlar kendilerini sultanlar sırasında sayarlardı. Sahibimiz olan Mü'minler Emîri Ebu Abbas kendilerini mahvederek her şeyi ellerinden alıncaya kadar bu hallerinde devam ettiler. Haberlerini bu devletin haberleri sırasında anacağız. Sinnhace'ler devletinin son günlerinde dahi bu hal görülmüştür. Ahalisi, Cerid bölge ve şehirlerini Sinnhace'lerin elinden alarak bağımsızca hüküm sürmeye başlamışlardı. Müvehhidîn'in şeyhi ve hükümdarı olan Abdülmü'min bin Ali, bu şehirleri ellerinden çekip aldıktan sonra. onları hüküm sürdükleri bu ülkelerden Batı Afrika'ya sürdü. O bölgelerde onların iz ve eserlerini bırakmadı. Tarihlerini Abdül'mümin'e dair olan haberler sırasında nakledeceğiz. Beni Abdülmü'min devletinin son günlerinde Septe'de dahi bu hal vukua geldi. Bu gibi haller, çok defa, asîl ve büyük ailelere mensup ve şeyh (başkan) adayı olanlar tarafından ihdas edilir. Bazan. aşağı sınıftan olanların da kendilerine taraftar ve istilâları için yeter dere-

cede kuvvet ve gruplar topladıktan sonra, asabiyyet ve kudretlerini kaybetmiş olan başkan ve yüksek sınıfların ellerinden şehirlerini aldıkları vakidir. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı kendi kudretiyle işini idare eder.

22. FASIL

Şehir ahalisinin konuştukları diller

Bil ki, şehir ahalisi, mensup olduğu kavmin veyahut kendilerini yenmiş veyahut şehirlerini kurmuş olan sınıf ve cemaatin dili ile konuşurlar. İşte bu sebepten dolayı Doğu ve Batıda Araplar tarafından fethedilen bütün şehirlerde, ahalinin dili çağımıza kadar Arapçadır. Muzar dili her ne kadar bozulmuş ve irabında değişiklikler kusule gelmiş ise de, ahalisi Muzar dili ile konuşmaktadır. Muzar dilinin bozulması İslâm devletlerinin Doğu ve Batıdaki o kavimleri yenerek yurtlarını istilâ ve Arapların o kavimlerle ihtilât etmesiyle başlamıştır. Çünkü din ile millet vücud ile devletin sureti hükmündedir ve bunların her biri dinin maddesidir. Suret ise maddeden önce gelir. Din de ancak şeriattan istifade eder. Şeriat ise, Peygamber Arap olduğu için, Arap dili ile inmiş ve anlatılmıştır. Bundan dolayı İslâmiyetin yayıldığını her ülkede Arap dilinden başkasını terk etmek vacip olmuştur. Halife Ömer'in, (Tanrı onu yargılasın)

Arapları kendi dillerinden başka bir dil ile konuşmaktan menederek: "Arap olmıyan kavimlerin dili ile konuşmak bir mekr ve aldatmadan ibarettir" demiş olmasına dikkat et (52). Ömer'in bu yasağı dinin Arap dilinden başkasını terketmeyi icabettirmiş olduğundan ileri gelmiştir. Bundan dolayı İslâm devletlerinin başında bulunanların dili Arapça olduğu için İslâmiyetin yayıldığı bütün ülkelerde Arapça olmıyan diller terkedilmiştir. Tebaalar dinlerinde dahi hükümdarlara tâbidirler. Bunun bir sonucu olarak Arapça ve Araplara itaat İslâmiyetin icaplarından biri olmuş ve bütün şehir ve yurtlarda o kavimlerin dillerini bırakmaları da dinî bir iş telâkki edilmiş, bunun bir sonucu olarak, Arap dili o kavimlerin dili olmuş, bütün ülke ve şehirlerde o kavimlerin dili olarak yerleşmiş, Arapça olmıyan diller, aralarına sokumuş olan yabancı bir dil olmuştur. Sonradan, diğer kavimlere karışmanın bir sonucu olarak, Arap dilinin bazı hüküm ve halleri ve icap cihetleri değişmiş ise de, kelimelerin mânalara delâleti değişmeden, eski halinde kalmıştır. Bu değişmiş olan Arapça, bütün İslâm yurtlarında "Hazarî", yani yerleşik hayat yaşıyanların dili adını almıştır. Bugün dahi bu şehirlerin ahalisinin çoğu, bu kavimleri yendikten, yurt ve topraklarına vâris olduktan sonra bolluk ve tekellüflü hayatın itiyatları içinde mahv ve helâk olmuş olan, eski Arapların evlâdındandırlar. Diller ata babalar-

dan tevarüs edilegeldiği için bu mahvolan Arapların evlâdı bu dil ile konuşmaktadır. Arap olmıyan kavimlerle karışmanın bir sonucu olarak, yavaş yavaş değişerek bozulmuş olan bu dil yerleşik hayat yaşıyanlara nispetle "Hazarî", yani yerleşik hayat yaşıyan şehirlilerin dili adiyle anılmıştır. Arap göçebelein dili ise değişmemiş ve bozulmamıştır. Çünkü bunlar, Arap kültürünün içine dalmış bir haldedirler. Sonradan Doğuda Deylem'ler, onlardan sonra Selçuk-oğulları, Batıda Berber'ler devletler kurarak bütün Arap dili bozuldu. Tanrı'nın bir lûtfu olmak üzere Müslümanlar, dinin kaynağı olan Kur'an ve hadîs ilimlerine önem vermemiş olsalardı, Arap dili büsbütün kaybolmak tehlikesine mâruz kalmış olurdu. Müslümanların Kur'an ile hadîse önem vermeleri, Muzar Arapçasının az çok şiir ve konuşma dilinde saklanmasını sağladı. Tatar ve Moğollar, Doğudaki ülkeleri ele geçirdikten sonra, onlar İslâm dinini kabul etmemiş oldukları için, Kur'an ve hadîs sayesinde Arapçayı sağlamak imkânsız bir hale geldi. Bunun bir sonucu olarak, Doğuda Arap dili büsbütün kayboldu, 'Irak, Horasan, Fars. Hint. Sint, Maveraünnehr, kuzey ülkelerinde ve Rum (Anadolu) da Arap dilinden eser kalmadı. Ancak kaide ve kanunlara göre öğretim usuliyle öğrenciler vasıtasiyle Arap üslûbu az çok muhafaza edildi. Dinî âyin ve törenleri baki kaldığı için, Muzar dili Mısır, Şam ve Endülüs'te konuşma dili olarak az çok

muhafaza edildi. Irak'ın öte tarafında ise Arap dilinden eser kalmadı. Din kitapları bile o kavimlerin kendi dilleri ile yazılmaya ve ilimleri ilim meclislerinde o kavimlerin kendi dilleri ile okutulmaya ve açıklanmaya başlandı. Doğrusunu Tanrı bilir.

BİRİNCİ KİTABIN BEŞİNCİ BÖLÜMÜ

Geçinme, kazanç, hüner, sanat ve bunlardan her birine ârız olan birtakım haller ve bu konu ile ilgili meseleler.

1. FASIL

Geçinme ve kazançların mahiyeti, bunların izahı, kazancın emeklerin kıymeti olduğu.

Bil ki, insanlar, yaratılıştan, hayatlarının bütün devrelerinde olgunluk ve ihtiyarlık çağlarında dahi, tabiatlarının sevkiyle geçinme vasıtalarına ve gıdaya muhtaçtırlar. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı: "Tanrı zengin, her şeyden müsnağni—siz yoksul ve Tanrı'nın yardımına muhtaçsınız" (10:69,22:63,31:25) der. Yüce Tanrı dünyada olan her nesneyi insanların istifadesi için yarattı. Kitabının birçok âyetlerinde bunları kullarına bağışladığına işaret etti: "Denizleri sizlere müsahhar etti" yani, size denizlerden istifade etmek üzere kudret ve kuvvet verdi ve istifadeyi kolaylaştırdı ve: "Gemileri size müsahhar etti", yani, ge-

miler yapmak ve gemilerde sefer edebilmek kudretini verdi ve "Size hayvanları müsahhar kıldı", yani, size boyun eğdirerek hayvanlardan istifadenizi kolaylaştırdı, gibi birçok âyetler (13:3, 14:37, 16:12, 29:61, 31:28, 33:14, 39:7, 45:12) de, varlıkları kişilerin istifadeleri için yaratmakla bağışlarının büyük olduğunu anlattı. Tanrı, kişileri yeryüzünde kendisinin halifesi yaparak onlara bütün âlemden ve âlemdeki her varlıktan istifade etmek kudretini verdi. Kişilerin elleri bu varlıklara uzanmış haldedir, varlıklar, kişiler arasında müşterektir, herkes ondan kudreti nispetinde istifade edecektir. İnsanın emek sarfederek ele geçirdiği şey O'nun mülkü olup, başkaları ancak karşılığını vererek bundan istifade edebilirler. Kişi zayıflık ve âcizlik devresini geçirerek varlıklardan istifade edebilecek kadar kuvvet kesbettikten sonra, geçinmesi için, kazanç temin etmeye başlar, Tanrı'ının kendisine olan bağışlarından istifadeye koyularak, ihtiyaçlarını tatmin etmek üzere, emek sarfeder. Yüce Tanrı kişilere bunu bir görev olarak yükletmiştir ki: "Tanrı'nın sizin için yarattıklarından geçinmenizi talep ve temin ediniz" (2:182,3:39) der. İnsan bazı varlıklardan emek sarfetmeden de istifade etmektedir. Bitki ve hayvanlar için faydalı olan yağmurlar ve başkası bu cümledendir. Fakat kişilerin emek sarfetmeden istifade ettikleri bu nesneler, ancak yardımcı kabîlindendir. Bu yardımcılarla beraber geçinmesini temin edebilmek için insan emek sarfetmeye muhtaç-

tır ki, bunu aşağıda anlatacağız. İnsan bu suretle emek sarfedip, asgarî olarak ihtiyaç ve geçinmesi için gereken ve zarurî olan nesneleri temin eder. Ve buna geçinme (veyahut geçinmelik) adı verilir. Zarurî olan ihtiyacından fazlasını temin ettiğinde onun bu kazancı "(servet), refah ve bolluk hali" adiyle anılır. Elde edilen veyahut toplanan bu madde ve paralar, insanın menfaat ve ihtiyaçlarına (yemek, içmek, giyinme... ve başkasına) sarfedilirse "rızk" adiyle anılır. Tanrı Elçisi: "Senin elindeki malından "mal" adı verilebileceği ancak yiyerek tükettiğin, giyerek eskittiğin veyahut sadaka olarak verdiğindir." Bu hadîsten de anlaşıldığına göre, insanın elindeki malından kendi menfaatlerine, ihtiyaçlarına ve hayrat yoluna sarfedilmiyeni, sahibine nispetle "rızk" adiyle anılmaz. Tanrı, kulunun emek sarfederek ele geçirdiği ve topladığı bu madde ve mallar, "kazanç" adiyle anılır. Bu mal, miras malına benzer ki, miras mallarına, ölen adama nispetle "rızk" denmez, "kazanç" denir. Çünkü miras olarak bırakan adam mallardan kendisi istifade etmemiştir, vârislerine nispeten ise bu "rızk"tır. Ehlisünnet'e göre "rızk"ın mahiyeti işte budur. Mutezile'ye göre ise "rızk" olabilmek için o nesneyi mülk edinmenin câiz olması şarttır. Şer'an mülk edinilmesi câiz olmıyan mal ve maddeler onlara göre "rızk" sayılmaz. Onlar gasp yoluyla elde edilen mal ve maddeleri ve haram nesneleri "rızk"tan saymazlar. Ehlisünnet'e göre Tanrı yağmacıyı da,

zalimi de, mümin ve kâfiri de besler, fakat hidayet yoluna sevkederek rahmet ve merhametini kendi arzu ettiği kullarına tahsis eder. Mutezile, bu dâvalarını ispat etmek üzere, birtakım deliller ileri sürmüşlerdir. Fakat o delilleri anmanın yeri burası değildir.

Kesp (kazanç) ancak toplamaya çalışmak ve emek sarfetmekle elde edilir. Rızk ise gerek taleb ve gerek sarfedildiği vakit çalışmayı ve emek sarfını icabettirir. Kur'anda: "Yüce Tanrı'dan rızklarınızı talebediniz" der. Yani "rızk" için talep ve çalışmanın gerekliliğini anlatır. Çalısmak ve emek sarfetmek ise, ancak, Tanrı'nın küdret ve kuvvet vermesi ilhamiyle olur. Her şey Tanrı'dandır. Her kazanç ve mal kuvvet ve emek sarfetmekle elde edilir. Çünkü kazanç, hüner ve sanayi vasıtasiyle elde edilirse, bu kazancın emek sarfetmeyi icabettirdiği bellidir. Hayvandan, bitkiden ve madenlerden istifade suretiyle kazanç temin edilirse, bunun da insan kuvvetiyle ve emek sarfetmekle olacağı meydandadır. Emek sarfedilmeden bir şey elde edilemez ve faydalanmak imkânı hâsıl olmaz. Bundan başka, Tanrı, madenlerden çıkartılan altın ve gümüşten ibaret olan iki taşı her mal ve maddenin fiyat ve kıymeti olarak yaratmıştır. İnsanlar, çoğu zaman bu iki maddeyi ihtiyaç için biriktirir ve toplarlar. Bazan bu iki maddeden başkası da toplanır fakat, bu maddeler ancak altın ile gümüşü elde etmeye bir vasıta olmak üzere toplanır. Altın ve gümüşten gayrısının kıy-

metleri bazan yükseldiği, bazan da ucuzladığı için; kıymetleri yükseldiğinde bunları pazarlara götürerek altın ve gümüş karşılığında satarlar. Altın ve gümüş daima revaçta olduğu için bütün kazanç ve hazinelerin asıl ve temelini bu iki madde teşkil eder.

Burada söylediklerimiz hatırda tutulur ise, kişilerin çalışarak ve emek sarfederek ele geçirdikleri ve topladıkları para ve mal, zanaat ve sanayide çalışmak suretiyle elde edilirse bu kazançların ve topladıkları mal ve paranın iş ve emeğinin kıymetinden ibaret olduğu meydandadır. Çünkü sanat ve hünerden maksat yalnız iş ve amel olmadığı gibi, iş ve amel ihtiyaç vakti için muhafaza edilecek bir şey de değildir. Bazan hüner ve sanayide, iş ve çalışma ile birlikte diğer bazı unsurlar bir arada toplanır. Marangozluk ve dokumacılık bunun bir örneğini teşkil eder. Burada emekle birlikte ağaç ve iplik de işe karışır. Fakat iş ve çalışmanın kıymeti, sarfedilen maddelerin kıymetinden yüksek olduğu için, elde edilen kazanç iş ve emeğin kıymeti sayılır. Kazanç ve fayda hüner ve sanat vasıtasiyle elde edilmeden (alışveriş gibi) vasıtalarla elde edilirse; bu kazanç ve kârda dahi iş ve emeğin payı olacağında şüphe yoktur. Çünkü emek sarfedilmediği takdirde kâr ve kazanç elde edilemezdi. Kâr ve kazançların çoğunda iş ve emeğin eser ve tesiri daha açık gözüktüğü için az veyahut çok nispette olsun kazanç ve kârdan iş ve emeğe hisse ayrılır. Pazarlarda satın alınan ve gıda mad-

desi olan hububatın kıymeti gibi hususlarda iş ve emeğin tesiri açık gözükmediği için bu cihet düşünülmez. Halbuki sarfedilen iş, emek ve masraflar hububatın kıymetine dahildir. Fakat bazı yurt ve bölgelerde ekin ekmek işi kolay olduğundan, çiftçilerden birçok kimseler iş ve emeklerinin ücret ve kıymetini düşünmezler. Bu açıklamamızdan anlaşılıyor ki, kazanç ve kâr ile elde edilen para ve malların hepsi veyahut çoğu kişilerin iş ve emeklerinin kıymetidir. İnsanlar arasında bölünen rızklar (ehlisünnete göre) istifade edilen nesnelerden ibaret olup, helâl ve haram hep rızktır, bu açıklamamızdan kazanç ve rızkın mânası da anlaşılmıştır.

Bil ki, ülkede bayındırlığın eksilmesiyle iş ve çalışma azalır veyahut büsbütün durursa, Tanrı o ülkeden kazancı kaldırır. Nüfusu az olan şehirlerde kazancın az, geçinmenin zor, veyahut iç ve çalışma az olduğu için kâr ve kazanç temin edilemediğini görmüyor musun?. Bunun tersine olarak bayındır olan yerlerin ahalisi bolluk ve refah içinde yaşar ki, yukarda biz bunu anlatmıştık. Halk: "Bir yerin bayındırlığı giderse, oradan rızk ve kısmet de gider" der. Bayındırlığın ve nüfusun azalmasının tesiri ile çöllerdeki kuyular bile kurur, çünkü çeşme ve kuyulardan su ta dibine kadar kazmakla çıkar ki, bu da ancak insan çalışmasiyle olur, kazılmadan kendi hali üzerine bırakılırsa, suları kesilir. Suyun kaynağının hali hayvanın memesindeki süte benzer. Sahipleri hayvanlarının memesini

çektikçe süt aktığı gibi, suyun kaynağı kazıldıkça da su kaynayıp çıkar. Kaynaklar kazılmadan kendi haline bırakılırsa su yerine dibine çekilir. Kaynaklar kurur. Sen, şehir bayındır iken çeşmelerinde sularının çokluğuna, bayındırlığını kaybettiğinde sularının hepsinin yerin dibine çekildiğine dikkat et ki, şehirler harabolduktan sonra kaynaklarında hiç bir vakit su bulunmamış gibi olur. Gece ve gündüzleri (ve her şeyi) Tanrı takdir ve tâyin eyler.

2. FASIL

Geçinme ve kazancın çeşitleri

Bil ki, geçinme (maaş), yaşamak için gerekeli olan nesne ve vasıtaları elde etmek için çalışmaktan ibaret olup, "Ayş" kökünden "mefaal" vezninde ismi mekândır ki, hayat için zarurî olan geçinme, ancak yaşamak için gereken nesne ve gıdayı elde etmekle temin edilebileceği için, mübalâğa tarikiyle gıda ve geçinme için gereken nesneler ve kazançlar birkaç yol ve vasıta ile temin olunur. Biri vali ve vergi memurlarının, belli ve mâruf olan kanun ve kaidelere göre, tebaanın malından kuvvetle mecburi surette aldıklarıdır ki, bu alınan mal ve paralar her çeşit vergi, ödenek, öşür (mahsullerin onda biri), kafa vergisi (cizye), gümrük ve pazarlarda satılan mal ve eşyadan alınan baçlardır. (Halkın bir kısmı) vahşî hayvanları avlıyarak

avcılıkla geçinir. Bunlar kara ve denizlerde avcılık ederler. Yayut ehlî hayvanlar besliyerek bu hayvanlardan ahalinin istifadesi için gereken maddeleri istihsal ederler. Meselâ, inek, koyun ve başka hayvanlardan süt (ve başka maddeler), ipek böceğinden ipek ve arıdan bal elde edip, bu mahsullerin geliri ile kendileri geçindikleri gibi, ahali de bu mahsullerden istifade eder. Veyahut ot ve ekin ekerek ağaç dikerek bunların mahsul ve kazançları ile geçinirler. Bunların her biri toprakları işlemekle geçinme sayılır. Veyahut ancak iş ve güçlerinin karşılığı olmak üzere aldıkları ücretlerle geçinirler. Geçinme; yazı, hesap işleri, terzilik, dokumacılık ve binicilik gibi belli işlerde ve belli mesleklerde çalışmakla temin edilirse; hüner ve zanaat (meslek) adiyle anılır. Muayyen olmıyan işlerle hayatlarını kazananlardan herkes, kendisinin kuvvet ve çalışmasiyle mütenasip para kazanarak geçinir. Geçinme vasıtalarının biri de ticarettir. Ellerinde paraları bulunanlar, kâr ve kazanç temin etmek üzere, ticaret eşyaları satın alıp yurdun bazı yerlerinde dolaşarak veyahut şehir ve köylerde dükkânlar açarak alışveriş ederler ve kazandıkları ile geçinirler. Geçinme vasıtaları ve çeşitleri işte bundan ibarettir. Harirî ve başkaları gibi hikmet ehli ve edebiyat mensupları tarafından söylenen sözlerin mânası da budur. Çünkü bunlar geçinmenin memurluk, ticaret, çiftçilik, bahçecilik, sanat ve hünerlerle temin edildiğini söylemişlerdir. Bu mesleklerden memuriyet ise, tabiî olan

geçinme vasıtası sayılmaz. Bu sebeple burada bu mesleği incelemiyeceğiz. Bununla beraber, yukarda vergiler hakkında yani bu eserin ikinci bölümünde bu konuya dair az çok bilgiler vermiştik. Çiftçilik, hüner, zanaat ve ticarete gelince, bunlar geçinmenin tabiî vasıtalarıdır. Çiftçilik sadedir ve yaratılıştanberi, kişiler için tabiî bir geçinme vasıtasi teşkil ettiği için, bütün bu geçinme vasıtalarının başında gelir. Çiftçilik incelemeye ve bilgiye muhtaç olmıyan bir meslektir. Bu sadeliğinden dolayı çiftçilik, insanların büyük ataları olan Âdem'e nispet edilmektedir. Buna göre insanlara çiftçiliği öğreten odur. Âdem'e nispet edilmekle çiftçiliğ· geçinme vasıtalarının en eskisi ve tabiata en uygunu olduğuna işaret edilmektedir. Hüner ve zanaatlar ise geçinme vasıtalarının ikincisini teşkil eder ve çiftçilikten sonra gelir. Çünkü bu meslek basit değil, mürekkeptir ve bilgiye muhtaç olup fikir sarfetmek, düşünmek ve incelemekle elde edilir. Bu sebeple hüner ve zanaat, çok defa, şehir ahalisine mahsus bir meslektir. Şehir hayatı ise göçebelikten sonra gelir. Hüner ve sanat öğretime muhtaç olduğu için, bu mânayı ifade etmek üzere beşerin ikinci atası olan İdris'e nispet edilmektedir; Yüce Tanrı'nın ilhamiyle hüner ve sanatı insanlara o öğretmiştir. Ticaret her ne kadar tabiî bir geçinme vasıtası ise de kâr elde etmek üzere, alım ve satım kıymetleri arasındaki farkı düşünmek ve hilelere başvurmak icabettiğinden kumar kabîlinden bir iştir. Fakat kumar-

daki gibi karşılıksız olarak başkasının mal ve parasını çekmek kabîlinden olmadığı için şeriat alışverişi meşru bir iş saymıştır.

3. FASIL

Başkasına hizmet ederek para kazanmanın tabiî bir geçinme yolu olmadığına dair.

Sultan ve hükümet her çeşit memuriyetler ihdas edip, memurlar çalıştırmaya, asker, jandarma ve kâtipleri hizmetlerinde bulundurmaya mecburdur. Hükümet her çeşit memuriyete o görevi görebileceğine güvendiği kimseleri tâyin ve onların geçinmelerini hazinesinden temin eder. Bu hizmetlerin her biri memuriyet sayıldığı için hepsi de memuriyet deyimine dahildir ve diğer memurlar gibi onlara da devlet hazinesinden aylık ve ücret verilir. Bundan dolayı devlet ve hükümet, umumî bir kaynağa benzetilmiş olup, diğer bütün memuriyetler o kaynağın kolları sayılır.

Devlet memuriyetinden sayılmıyan hizmetlere gelince, geniş ve tekellüflü hayat tarzı yaşayanların çoğu, kendi iş ve hizmetlerini bizzat görmekten kendilerini yüksek saydıkları veyahut bolluk ve refahın itiyatları içinde beslenmiş oldukları için kendi işlerini görmekten âciz olup hizmetlerinde başkalarını kullanırlar ve bunlara ücret tâyin ederler. Fakat bu suretle hademeler kullanmak insanın tabiatından olan erkeklik vas-

fiyle telifi kaabil olmıyan bir iştir. Çünkü kendi işini başkasına gördürerek hademeye güvenmek âcizliktir. Üstelik bu suretle hademeler kullanmak aylık ve masrafları artırır. Bu, insanın uzak bulunması gereken ve erkekliğin meziyetlerine uymıyan âcizlikdir ve erkekliğin gayretine aykırıdır. Fakat itiyatlar gitgide insanlar için bir tabiat şeklini alıyor, bu tabiat kişileri alışmış oldukları itiyatları yerine getirmeye sevk ediyor. İnsan nesebinden ziyade itiyatlarına mensuptur. Bununla beraber, işini gören ve güvenebileceği hademe "ismi var cismi yok" hükmündedir. Çünkü insanın hizmetinde bulunduracağı kimseler dört sınıfa ayrılır: Hademe veyahut işçi, üzerine aldığı görevi hakkiyle görebilecek ve işine güvenilebilecek doğru bir kimse olur, yahut işine de, emanet ve doğruluğuna da güvenilmez, yahut işini ve görevini yapabileceğine güvenilir ise de, emanet ve doğruluğuna güvenilmez, yahut bunun tersine olarak emanet ve doğruluğuna güvenilirse de, işinin ehli olmaz. İşine ve doğruluğuna güvenilebilen hizmetçiyi kimse bulamaz. Çünkü işinin ehli ve doğru olan kimse bulunduğu takdirde o, işinin ehli olduğu için, hademelikten alacağı bu ücretten daha fazlasını kazanabilecek bir durumdadır. Şeref ve derece kazanmak bütün insanlar için tabiî bir hal olduğundan o kimse ancak bey ve emîrlerin hizmetinde bulunabilir. İşinin ehli olmadığı gibi emanet ve doğruluğuna da güvenilemiyen ikinci sınıfa gelince, akıllı kimse bu sınıftan olan hizmetçiyi çalıştır-

maz. Çünkü bu sınıftan olan hademe, sahibinin işini altüst ettiği gibi, hiyaneti ile de sahibini mahveder. Her halde sahibinin zararına çalışır. Kimse bu ikinci sınıfı hizmetinde bulundurmak tamah ve ümidine kapılmaz. O halde ancak son iki sınıfı çalıştırmak kalır ki, bu iki sınıfın: biri emin ve doğru kimse olup da işinin ehli olmıyandır. İkincisi işini bilen hain kimsedir. Bunlardan hangisini tercih etmek hususunda iki türlü düşünülmektedir. Fakat hain ise de işinin ehli olan tercih edilir. Çünkü onun mal ve eşyasını zayi etmemesi için tedbirler alınır, imkân dairesinde hıyanetinden sakınılır. İşini göremiyen hademe emniyetli ise de sahibinin menfaatlerini kaybettiği için faydasından zararı çoktur. Sen bu sözlerimizi bir kanun olarak kabul edip, kendi işini kendin gör, başkasını çalıştırma. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı arzu ettiğini yaratmaya muktedirdir.

4. FASIL

Define ve hazineler araştırmak yoluyla geçinmenin tabiî olan geçinme yolu olmadığına dair.

Bil ki, şehirlilerden akılları zayıf olan kimseler yerde gömülü olan define ve hazineleri aramaya düşkündürler. Onlar bu araştırmalarıyle kazanç temin etmek isterler. Bunlar eski kavimlerin bütün servetlerinin yer altında gömülü olup,

bütün bu servetlerin tılsımlı ve sihirli mühürlerle mühürlenmiş olduğuna ve ancak bu tılsımların ilmine vakıf olanların, bu tılsımların çözülmesine hizmet eden buhur ve kurbanlar getirenlerin, bunları çözen dualar bilenlerin bu tılsımlı mühürleri çözebileceğine inanırlar. Afrika şehirlileri, İslâmiyetten önce Afrika'da hüküm süren Frankların, bu eski kavimler gibi mal ve servetlerini tılsımlı ve sihirli mühürlerle mühürliyerek yere gömmüş ve bu tılsımları levha ve sayfalar üzerine yazarak bırakmış olduklarına ve tılsımları çözebilecek kimselerin bu defineleri yerin altından çıkarabileceklerine inanırlar. Doğu ahalisi de Kıbtî ve Yunan kavimlerinin ve Roma'lıların tılsımlıyarak servetlerini yerin altında sakladıklarına ınanırlar, buna dair ağızdan ağza hurafeler kabîlinden hikâye ve sözler naklederler. Bu tılsımları çözmek ilmini bilmiyenlerin, definelerin bulunduğu yerde kazı yaptıkları zaman bir şey bulamadıkları veyahut türlü haşerelerle dolu bir halde buldukları veyahut mal ve mücevherlere rasgeldikleri halde, tılsımlarını çözmek ilmini bilmedikleri için, bekçilerini yalın kılıçla bu defineleri muhafaza ederken gördükleri veyahut yer titriyerek yere batmaktan korktukları gibi korkunç hallerle karşılaştıklarına dair boş ve batıl sözler söylerler. Batı Afrika'da tabiî yolla kazanç temin ederek geçinmekten âciz olan bazı Berber talebesi de servet ve derece sahiplerine Arap yazısından başka bir yazı ile yazılan ve etrafı haşiyelerle çevrilmiş olan veyahut yabancı

dillerden çevrildiği iddia edilen yazılar sunarlar, bu yazıların tılsımları halleden, sırları ve definelerin yerini bildiren ve o definelerin sahipleri olan kavimlerin yazısı olduğunu söylerler. Bunlar sayesinde defineleri araştırmak ve kazılarda bulunmak üzere kendilerini göndertmek ve bu yolla kazançlar temin etmek isterler. Kendilerini onlara başvurmaya sevkeden sebebin ancak hâkim ve valilerin cezalara çarptırmalarından korunmak ve bu derece sahipleri sayesinde şeref ve hürmet kazanmak olduğunu süslü olarak gösterirler. Bunlardan bazılarının garip ve nadir görülen bir şeyler bulup bunları sihir ve sihirli diye iddia ettikleri de olur. Bunlar bu garip nesneleri, iddialarını tasdik ettirmek üzere yaldızlı gösterirler. Hakikatte ise gösterdikleri nesneler sihir ve sihirle ilgili olmaktan çok uzaktır. Akılları kıt olanlardan bazıları, işçi kuvvetleri toplıyarak, rakiplerden ve hükûmet memurlarının gözlerine ilişmekten sakınarak gecelerin karanlığı altında kazılara başlarlar. Kazılar esnasında bir şeye rastgelmezlerse, bunu definelerin tılsımlı ve sihirli mühürleri çözmek ve kırmak için gereken vasıtaları bulamadıklarına hamlederler. Ümit ve tamahlarının arkasını büsbütün kesmek istemiyerek kendilerini aldatırlar. Bunları bu yolda hareket etmeye sevkeden sebeplerin biri de, akıl kıtlığına üstelik, tabiî kazanç vasıtaları olan ticaret, çiftçilik, sanat ve hüner yoluyla geçinmekten âciz olmalarıdır. Bundan dolayı doğru ve tabiî olmıyan yollarla kazanc temin etmek

isterler. Fakat, yolsuz olarak kazanç temin etmekten daha yorucu ve daha çok zahmetli işlere katlanmakta olduklarını düşünmezler. Üstelik, bunlar bu hareketleriyle kendilerini cezalara çarptırmaya mâruz bir hale sokarlar. Bazan bunları define aramaya sevkeden sebeplerin en tesirlisi, tekellüflü ve israflı yaşayışın itiyatları içine dalmak teşkil eder. Tekellüflü hayatın itiyatlarına haddinden aşırı bağlanırlar, tabiî kazanç yollariyle bu itiyatları tatmin etme imkânını bulamazlar, nihayet zahmetlere katlanmadan birden büyük servetler kazanmak ümit ve hayaline kapılırlar. Bu itiyatların esiri olmaları onları defineler aramaya sevkeder. İşte bundan dolayı define aramaya düşkün olanlardan çoğunun, bolluk ve tekellüflü hayatın itiyatları ve talepleri içine dalan devlet ricali ile Mısır ve onun benzeri olan tekellüflü ve israflı hayatın itiyatları tekâmül etmiş şehirlerin ahalisi olduğunu görürsün. Bunlar defineler aramaya düşkün olduklarından şehirlerine gelen yolculardan definelerin yerlerini bilenleri araştırmaktan hali kalmazlar. İşittiğimize göre Mısır ahalisinden bazıları, Batılılardan sehirlerine gelenleri gördüklerinde, define aramaya düşkün oldukları için, bunları bulmak ümidiyle onların yardımlarına başvururlar. Buna üstelik, Mısır'lılar suları yataklarından başka yerlere akıtmak suretiyle de define aramaya düşkündürler. Onlar, bu servetlerin çoğunun Nil'in yatağında gömülü ve definelerin en çoğunun Nil'in suları altında örtülü olduğunu ve oralarda

bulunduğunu zannederler. Yalan defter ve yazıları uyduran bunlar, yalanlarını örtmek üzere Nil'in suyu akıntılarının definelerı bulmalarına engel olduğunu söylerler. Kazançlar elde edinceye kadar bu şekilde hareket ederler. Bunların bu sözlerini işitenler, düşkünü oldukları defineleri elde etmek ümidiyle, sihir yoluyla Nil'in suyunu yatağından nakletmek tamahına kapılırlar. Sihir ve ilimlerinin Mısır'da atalardan tevarüs edilegelmesi, Berabi ve başkası gibi sihirli eserler bulunan toprakların gözlerinin önünde bulunması, bunların tılsımlı defineler aramalarında bir âmil teşkil etmektedir. Firavun sahirlerinin kıssası (33) eski Mısır'lıların sihir ve ilimlerinde uzmanlıklarına tanıklık etmektedir. Batı Afrika ahalisi arasında Doğulu hakîmlere nispet edilen bir kaside ağızdan ağza nakledilmektedir. Kasidede sihir sanatı ile suların yerin dibine geçirme keyfiyetinden ve nasıl geçirileceğinden bahsedilmektedir. Kaside şudur:

"Ey yeryüzündeki suları yerin dibine geçirmenin sırlarını anlamak istiyen kimse!. Sen bunun sırrını bilmek istersen, doğru ve sözleri hakikata uygun ve bu ilmi bilen kimseden işit. Doğru olan bu sözleri işittikten sonra sihir ve tılsıma dair yazılan yalan ve aldatıcı sözleri bırak. Beni yalan söylemekle itham etmezsen, benim doğru olan sözlerimi ve nasihatlarımı işit. Sen akıl ve fikirlerin tedbir etmekten âciz olduğu suyu yerin dibine geçirmek istersen, kendi suretine benziyen bir suret yap, suretin başı aş-

lan yavrusunun başı gibi yuvarlak olsun, elleri ile o derin kuyudan suları çekerek çıkarmanın bir vasıtası olan kovaya bağlanan ipleri tutmuş bir halde bulunsun. Suretin göğsüne hür bir kadını boşanmanın sayısı nispetinde üç kere " ه = h" harfi yazılı olsun. Fakat bu harfi tekrarlamaktan sakın. Suretin ayakları arasına ayaklarına dokundurmadan birkaç tane " ط =t" harfi yaz. Suret gûya akıllı, dirayetli ve bilgin bir zatın vakarla yürüyüşünü gösterir ve " ط = t" harfinin üzerinde yürüyormuş gibi bir halde bulunsun. Bu harflerin etrafına dört köşeli bir çizgi çizilsin. Bu çizgiyi dört köşeli yapmak yuvarlak yapmaktan daha iyidir. Bu suretin üzerinde (kurban olarak) bir kuş boğazla. Kurban olarak boğazladığın bu kuşun kanını surete sürdükten sonra Sendüs, Kinder ve Kust (34) yağı ile buharla. Surete sarı veyahut kırmızı renkli atlastan bir elbise giydir, elbisenin yeşil ve karanlık, boz ve kül renginde olmasından sakın. Beline beyaz veyahut safi yünden örülmüş bir kuşak bağla. Bundan sonra Esed burcu tâlih hanesinde iken, ayın başı olup dünyayı aydınlatmadığı ve ay Utand yıldızının talih hanesine geldiği vakti seç ve cumartesi günü işe başla."

"ط =t harfleri üzerinde yürüsün" deyiminden maksat o harfler, üzerinde yürüyormuş gibi olsun, demektir. Benim fikrime göre bu kaside, define arkasından koşanlar tarafından uydurulmuş bir hurafe ve yalandan ibarettir. Bunların defineler ve define araştırmak hususunda acip

halleri ve terimleri vardır. Bunlar yalancılıkta o dereceye varırlar ki, definelerin bulunması zan ve tahmin edilen meşhur yerler ve binalar yanına gelerek bir müddet orada kalırlar, çukurlar kazarak o çukurlarda yalandan uydurdukları sayfalardaki alâmetlere uygun alâmetler vaz ve ihdas ederler. Bundan sonra akılları kıt olan kimselere, uydurdukları bu sayfaları gösterir ve kazarak alâmetlemiş oldukları o binaları kiralıyarak orada oturmaya teşvik ederler. O binalarda sayıp tükenmez derecede define ve servetler bulunduğunu söylerler. Tılsımları çözmek için lüzumlu olduğunu söyliyerek, buhurlamak için gereken kök ve buhurları satın almak üzere para isterler. Kazılacak o yerlerde önceden hazırlamış oldukları eserlerinde yazılı olan işaret ve alâmetlerin gözükeceğini söylerler. Kazılar yapıldığında gösterilen o yerde yalancılar tarafından uydurulan alâmetler gözüktüğünde paraları verenler sevinirler. Hissedemiyecekleri bir halde aldatılmış olduklarını bilmezler. Define bulacaklarını iddia edenlerin kendi aralarında kullanmakta oldukları terimler var. Bunlar bu uydurma terimleri buhurlarla buhurlamak ve kurban olarak hayvan boğazlamak gibi her çeşit mekr ve hilelerini konuşurken kullanırlar ve paralarından (faydalandıkları kimselerden) bu hilelerini gizlemek isterler. Gerçekte ise bu hususta bilgiler verilmemiş ve rivayet yoluyla da haberler nakledilmemiştir, hepsi de yalandan uydurulmuş şeylerdir.

Bil ki, defineler bulunuyorsa da, nadir bir tesadüf eseri olarak bulunur. Bilgi, kast ve araştırma ile bulunmaz. Üstelik mal ve servetleri yer altına gömmek genel bir ihtiyaç ve zaruret olmamıştır ki, insanlar servetlerini yere gömdükten sonra sihirli tılsımlarla mühürlemeyi âdet ve itiyat edinmiş olsunlar. Bu, eski çağlarda genel bir ihtiyaç ve mecburiyet olmadığı gibi, çağımızda dahi genel olan bir âdet değildir.. Hadîste anılan ve İslâm hukukçuları tarafından "beşte bir" devlet hazinesine ait olduğu bildirilen define ve hazinelerden maksat, Cahiliyyet çağında yere gömülmüş olan servetler olup, yukarda söylediğim gibi, bu defineler araştırmak ve talebetmekle değil, ancak bir tesadüf eseri olarak bulunur. Üstelik bir kimse mal ve servetini yer altına gömdükten ve sihirli tılsımlarla mühürliyerek saklı kalmasına son derece önem verdikten sonra define araştıranlara ve sonradan yetişecek olan nesillere (kolaylık göstermek üzere) nasıl alâmetler tâyin eder, levha ve sayfalar üzerine bu tılsımları çözmek yollarını gösteren yazılar bırakabilir? Bunun, defineleri saklamak maksat ve gayesine aykırı olduğu bellidir. İnsanların defineler bırakmaktan elbette, bir maksatları var. Mal ve servetini yer altında saklıyan kimse bu servetinden evlât ve torunlarını veyahut diğerlerini faydalandırmak istemiş olacaktır. İstisnasız olarak, mal ve servetini herkesten gizlemek maksadiyle yerin altında saklamış ise, o kimse mal ve servetinden kimsenin faydalanmamasını

ve servetinin yok olup gitmesini veyahut gelecek kavimlerden bilmediği birinin faydalanmasını istemiş olur. Bu ise aklı başında olanların, hiç bir sebeple, yapacakları bir iş değildir.

Geçmişte bizden önce yaşamış olan kavimlerin mal ve servetleri ve bu servetlerin çokluğu ve bolluğu hakkında söylenen sözlere gelince bil ki, altın, gümüş, mücevher, meta ve eşya, demir, kurşun, bakır ve diğer gayrimenkul mülk ve madenler hep insanların cemiyetler halinde çalışmaları sayesinde elde edilen maden, mal ve mülklerden ibarettir. Bunlar cemiyetlerin tekâmülü nispetinde artan, içtimaî hayatın dunluğu nispetinde eksilen nesnelerdir. Bu servetlerden insanların ellerinde bulunanı elden ele geçer, ata babalardan miras olarak kalır, hedef ve maksatlara ve içtimaî hayatın talep ve icaplarına göre bir yerden bir yere, bir devletten başka bir devlete intikal eder. Meselâ mal ve servet Afrika'da eksilmiş ise Kuzey kavimlerinde, Frank'larda ve İslav'larda coğalmıştır. Mısır ile Şam'da azalmış ise, Hint ile Çin'de eksilmiştir. Bu servetler alet ve esbabın tekâmülü, kazançların çoğalması, azalması ve cemiyetlerin bir araya toplanarak çalışmaları ile mütenasip olarak artar veyahut eksilir. Bundan başka diğer varlıklar gibi madenler de belâ ve âfetlere mâruzdur. İnci ve mücevher bütün varlıklara nispetle daha çok çabuk âfetlere mâruz bulunur. Altın, gümüş, kurşun, bakır ve kalayın hali de böyledir. Bunların her biri az bir müddet içinde yok olup gidebilir.

Mısır'da define aramanın çok olmasının sebebi şudur: Binlerce veyahut daha çok yıllar Mısır'da Kıbtî'ler yaşamıştır. Onlar eski kavimlerin bir âdeti olmak üzere, ölülerini malik oldukları altın, gümüş, mücevher ve incileriyle birlikte gömerlerdi. Kıbtî'ler devleti yıkılarak Fars'lar Mısır'ı ele geçirdikten sonra onlar Kıbtî'lerin kabirlerini açarak yer altından, tavsif haricinde, çok mal ve servet çıkarttılar. Fars'lardan sonra Yunan'lılar da aynı şekilde hareket ettiler. Hükümdarlarının kabristanı olan ehramlarda ve başkalarında sayıp tükenmez derecede çok defineler buldular. Bu tarihten sonra Kıbtî'lerin kabir ve kabristanları define bulunduğu zan ve tahmin edilen bir yer olarak tanındı. Gerçekten de bu kabirlerde, çok vakit definelere rast gelinmektedir. Bu definelerde ölüleriyle birlikte gömülen mallar ve ölülerini ululamak üzere gömdükleri nesneler, bu cümleden altın ve gümüş tabak, çanaklar ve tabutlar bulunmaktadır. Bundan dolayı, binlerce yıllardanberi Kıbtî'lerin kabir ve kabristanları define bulunan yerler diye zannolundu. İşte bundan ötürü Mısır ahalisi define aramaya önem verdi. Çünkü defineler bulunuyor ve gömülü olan yerlerden mal ve defineler çıkartılıyor. Mısır'da hüküm süren devletler, yıkılma çağları gelerek paraya ihtiyaçları çoğaldığı vakit, esnafa ve define araştıranlara vergiler tarhettiler. Akılları kıt olan heveskârlara ödiyecekleri mal ve paralar karşılığında define araştırılmasına müsaade edildi. Heveskârlar, hükü-

metin bu müsaadesini fırsat bilerek, define araştırmaya koyuldular; bunlar, bu kadar masraflara katlanıp emek sarfettiyseler de, bütün bu emek ve masrafları boşuna oldu, bütün emelleri kırıldı. Zarar ve ziyanlara uğramaktan Yüce Tanrı'ya sığınırım. Bu gibi vesveselere kapılmış ve belâya uğramış olanlar, Tanrı Elçisi bezdiği ve ondan Tanrı'ya sığındığı gibi, geçinme hususunda âciz olmaktan ve tenbellikten Tanrı'ya sığınmalı ve şeytani olan bu yoldan ve şeytanın vesvesesinden nefislerini korumalı ve bu gibi şeylerle meşgul etmekten ve yalan hikâyelere kulak asmaktan sakınmalıdırlar. Yüce Tanrı arzu ettiği kuluna sayıp tükenmez derecede çok ve bol rızklar bağışlar.

5. FASIL

Şeref ve derecenin mal ve servet kazanmayı kolaylaştırdığına dair.

Biz; şeref ve rütbe sahibi olmıyan kimselere nispetle, şeref ve rütbe sahibi olanların vasıtalarını temin edecek derecede mal ve para sahibi olduklarını görüyoruz. Bunun sebebi şudur: Herkes şeref ve rütbe sahibinin hizmetinde bulunarak işini görür, onun şerefinden faydalanmaya muhtaç olduğu için, işi ve gücü ile ona yaranmak ister. Şeref ve derece sahibinin ihtiyaçlarını, onun tekellüflü yaşayışını ve bolluğun itiyatlarını temin etmesi için ona yardım eder.

Bunların iş ve emeklerinin kıymeti, rütbe sahibinin kazancı sayılır, âdette para ile çalıştıracağı işleri parasız olarak bunlar tarafından görülür. Bu suretle bu iş ve emeklerinin kıymeti olan paralar rütbe sahibinin elinde toplanır. Rütbe sahibi elinde kalan bu paraların bir kısmını ihtiyaçları için sarfeder, kalan kısmını gereken vakti için alıkoyar, bu suretle rütbe sahibinin elinde çok para toplanır. Şeref ve rütbe sahibinin görülecek işleri çoktur: o, bu işleri parasız gördürdüğü için, az vakitte, servet sahibi olur. Gün geçtikçe serveti artar. Bundan ötürü, yukarda anlattığımız gibi, emîrlik ve beylik kazançlar temin eden sebep ve vasıtalardan birini teşkil eder. Derece ve rütbe sahibi olmıyan kimsenin mal ve parası var ise de, onun zenginliği elindeki parası, çalışması ve emek sarfetmesi nispetindedir. Tacirlerin çoğu bu sınıftandır. Yukarda söylediğimiz sebep ve âmillerin tesiri ile rütbe sahipleri bu sınıflara nispetle daha çok zengin olur. Bunun örneğini İslâm hukukçuları, diyanet sahipleri ve ömürlerini ibadete tahsis edenler teşkil eyler. Bunlara karşı ahalinin hüsnüzannı büyüktür; ahalinin çoğu, bunların Yüce Tanrı'nın sevgili kulları olduğuna inanırsa, Tanrı katında ecir ve sevap kazanmak maksadiyle, dünya işlerinde onlara yardım ederler, onların işlerini görürler, onların fayda ve menfaatlerini temine çalışırlar. Bunun bir sonucu olarak bunlar az vakitte servet sahibi olurlar. Bunlar kazanarak para biriktirdiklerinden dolayı değil, ahalinin yardımiyle

işleri ücretsiz görüldüğü ve işleri için sarfedecekleri paraları ceplerinde kaldığı için, servet sahibi olurlar. Biz şehir ve kasabalarda ve göçebeler arasında bu sınıftan birçok kimselerin servet sahibi olduğunu görüyoruz. Ahali arazi sürmek ve ticaret işleri gibi hususlarda ücretsiz olarak, ecir ve sevap ümidiyle, bunların işlerini görür. Salihlerden olan bu sınıfın evlerinde oturdukları ve evlerinden ayrılmadıkları halde, mal ve paraları artar, kazançları çoğalır. Emek sarfetmeden servet sahibi olurlar. Sebeplerini bilmiyenler salih kimselerden olan bunların servetlerini zenginliklerini gösteren hallerini gördükleri için taaccüp ederler. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, arzu ettiği kuluna sayıp tükenmez derecede bol rızklar bağışlar.

6. FASIL

Servet ve kazancı, çok defa, alçaklık ve yaltaklık gösterenlerin elde ettiklerine ve bu tabiatın, baht saadetin sebeplerinden olduğuna dair.

Kişilerin elde ettikleri kazançların, iş ve emeklerinin kıymeti olduğunu yukarda anlatmıştık. Bir kimsenin iş ve çalışmayı büsbütün bıraktığı farzedilirse; o kimse, kazancını büsbütün kaybetmiş olur. Yapılan işin şerefi ve sarfedilen güç ve emeğin kıymeti ahalinin o maddeye olan ihtiyacı nispetindedir. O maddeye bu-

na göre kıymet biçilir. Kazancın çokluğu ve azlığı da buna göre olur; kişiler mevki sahibinin işlerini görmek, zararlı olan şeyleri ondan defetmek, onun faydası için çalışmak ve onun için paralar ve mal sarfetmekle ona yaklaştıkları için, rütbe ve şerefin mal ve servet kazanmak için faydalı bir vasıta olduğunu yukarda söylemiştik. Kişiler bu iş ve emeklerinin karşılığı olmak üzere iyi ve kötü maksatlarına ermek isterler. Bu iş ve emeklerin kıymeti rütbe ve şeref sahibi için kazanç teşkil eder. Bunun bir sonucu olarak, şeref ve rütbe sahibi az vakitte servet kazanır. Şeref ve rütbe, derece derece ve çeşitlidir. Bu derece en dun rütbeden başlıyarak ondan daha yüksek bir mevki bulunmıyan hükümdarlık derecesine kadar yükselir ve kimseye yardımı da, zararı da dokunmıyacak bir dereceye kadar alçalır. En yüksek ve en dun olan bu iki derece arasında birçok dereceler var. Bu yolla kazançlarını temin etmek, iş ve men'aatlerini kolaylaştırmak beşer cinsinin bekasını sağlamak üzere Tanrı'nın kulları için vazetmiş oldugu bir kanundur. Çünkü insan cinsinin yeryüzünde yaşaması ve bekası ancak birbirine yardımlaşmaları ile sağlanabilir. İnsan cinsinden hiç kimse başkasının yardımından müstağni kalamaz, bu yardımdan mahrum olan kimse mahvolmağa mahkûmdur. İnsanlar çok defa nev'in iş ve menfaatlerini bilmedikleri için, bu şekilde birbirlerine yardımlaşmaları ancak onların buna mecbur edilmeleriyle temin edilir. İnsan cinsinin iş ve ha-

reketi, hayvanlarda olduğu gibi, sevki tabiî ile olmayıp, kendilerinde mevcut olan fikir ve düşünce ile yürüdüğü için, ferdin yalnız şahsını düşünerek başkasına yardımdan çekinmesi caiz değildir. Buna bakmadan fertlerin başkalarına yardımdan çekinmesi mümkündür. O halde insanları kendi cinslerine yardıma icbar edecek bir kuvvetin bulunması bir zarurettir ki, bu suretle insan cinsinin bekasını temin eden ilâhî olan hikmetin sır ve mânası anlaşılır. Tanrı'nın şu âyetinin anlamı da budur: "Rabb'in rahmeti olan peygamberliği onlar mı bölerler? Biz bu dünya hayatında onların arasında maişetlerini böldük. Birinin diğerini iş ve hizmetinde çalıştırabilmesi için biz bazılarının derecesini diğerlerininkinden yüksek kıldık. Tanrı'nın lûtuf ve esirgemesi onların topladığı servetten daha hayırlıdır" (43:32). Bu âyetten de anlaşıldığına göre rütbe ve derece sahipleri kendi cinslerinden olanları idare etmek, emir vermek, yasak etmek, kahr ve üstün kuvvetle onları kendilerine boyun eğdirmek kudretindedirler. Maksat, zararları defetmek, menfaat ve maslâhatlarını sağlamak üzere şeriatin ve akli kanunların hükümlerini yerine getirmekle adaleti hâkim kılmak ve diğer menfaat ve maksatları elde etmektir. Tanrı, insanların iyi ve kötü bütün işlerine önem vermiş ise de, adalete gelince Tanrı bizzat adaletin kendisine önem verir, ilâhî olan diğer hüküm ve kazalara dahi! olan diğer kötülükler gibi zulüme ancak bilâraz önem vermiştir, başka deyimle, şeriata adaleti hâkim

kılmak bizzat, zulüm ve şerrin önüne geçmek ise bilâraz maksuttur. Maddelerinin icabı olarak bazan küllî ve genel olan hayırlar, zararı az olan kötülüğün vukua gelmesiyle sağlanır ve bu küçük zararın husulünden dolayı genel olan hayrı fevt etmez, genel ve küllî olan hayrın içinde önemsiz olan bir kötülük te husule gelmiş olur ki, "insan cinsi arasında zulüm vukua gelir"in anlamı da budur. Bunu iyice kavra.

Bundan başka, sosyal hayat yaşıyan şehir ve ülke ahalisinden her sınıf ve tabakanın kendisinden aşağı derecedeki sınıflara hükmü câridir. Her dun derecede olan sınıf kendisinden yüksek derecede olan şeref ve rütbe sahibinin yardımına başvurur ve istifade edilen kudret ve şerefi nispetinde kendisinin yardımına başvurulan bu sınıf onlara câri olan hüküm ve nüfuz nispetinde kendisinden dun derecedeki sınıftan kazanç temin eder. Bundan anlaşıldığına göre şeref ve rütbe, insanların geçinme ve kazançlarının her nevi ve çeşidini şâmildir. Rütbe sahiplerinin, hükümleri câri olan sınıflardan istifadeleri o sınıfların dereceleri, rütbelerinin yüksekliği ve alçaklığı ile mütenasip olur. Yüksek rütbe sahibinin kazancı da, derece rütbe ve hâkimiyet kudreti nispetinde bol olur. Rütbesi dun derecede olanların kazancı ise o nispette azalır. Rütbe ve derece sahibi olmıyanlara gelince, bunların mal ve servetleri, sarfettikleri iş, emek ve kazançları nispetindedir. Tacirlerin, çiftçilerin, hüner ve sanat sahiplerinin halleri böyle değildir. Bunlar

ancak kendi mal ve servetleri, iş ve emekleri nispetinde kazanç temin ederler, rütbe ve derece sahibi olmadıkları için, ancak hüner ve sanatları, iş ve güçleri ile geçinirler, ve çok defa, yoksulluk ve zaruret içinde yaşarlar. Bunların eline mal ve servet geçmez ve az bir nesne ile geçinerek yoksulluk ve zaruretlerini gidermiye çalışırlar. Bu açıklamamızdan derece ve rütbenin dal ve budağı çok olup, saadet ve hayrın şeref ve rütbeye bağlı olduğu, rütbe ve derece ihsan etmenin nimetlerin en büyüğü, derece ve rütbe bağışlıyan kimsenin de ihsanlarda bulunanların en ulularından olduğu, rütbe ve dereceleri ancak kendi idare ve hükümleri altında bulunanlara bağışlıyacakları anlaşılır. Bu derece ve şeref sahipleri izzet, kudret ve şevketlerinin bir sonucu olarak, bağışlarda bulundukları için rütbe ve dereceye erişmek istiyenlerin bunlara alçaklık göstermeleri, yaltaklanmaları, şevket ve kudret sahiplerinden ve hükümdarlardan diledikleri gibi onlardan da dilemeleri icabeder. Bundan başka şeref ve derece kazanmak mümkün değildir. Biz bu sebeple alçaklık ve yaltaklanmanın, saadete ve kazanca götüren şerefi kazandıran sebeplerden olduğunu söyledik. Servet, baht ve saadette erenlerin çoğu saadet ve servetlerini bu yolla kazanmışlardır. Kibirli, gururlu ve kendilerini yüksek görenlerden çoğunun şeref ve dereceden mahrum oldukları da meydandadır. Bunlar ancak iş ve emekleriyle kazanç temin ederler, yoksulluk ve zaruret içinde yaşarlar.

Bil ki, kibir, gurur ve kendini yüksek saymak aşağı görülen ahlâktandır. Meziyetli ve faziletli oldukları vehmine kapılanlar kendi meziyetlerinden olan ilim ve sanata halkın muhtaç olduğunu zannederler. Nitekim kibirli ve gururlu olan bilginlerle güzel yazılar yazan ve belâgatli şiirler söyliyenler ve sanatta yüksek derece sahibi olan herkes, halkın bu hüner ve bilgilerine muhtaç olduğu vehmine kapılır ve bu hayallerinden dolayı diğerlerine karşı yükseklik iddiasında bulunurlar. Asaletli nesil ve neseplere mensup olup, ata babaları arasında bir vakit hükümdar, meşhur bilgin vesair büyük şahsiyetler yetişmiş olduğunu şehirde bıraktıkları eserlerden anlıyan ve işitenler, ata babaları hakkında öğrendikleri bilgileri ve onların meziyetlerini yayarlar, bunlar o büyük şahsiyetlere intisabetmekle onların derece ve şereflerini kazanmış ve meziyetleri tevarüs etmiş oldukları vehmine kapılırlar. Bunlar bu dâvalariyle hazır ve hali, yok olup gitmiş hal ve hâdiselerle ispat etmek isterler. Hile, fikir ve tecrübe sahiplerinden bazıları, kendilerinin hile ve tecrübelerine güvenerek, kemal ve meziyet sahibi oldukları hayaline ve başkalarının kendilerine muhtaç olduğu vehmine kapılırlar. Az çok meziyet sahibi olan bu sınıftan olanların hepsi de, kendini başkalarından meziyetli ve yüksek sayarak şeref ve derece sahiplerine baş eğmez, kendinden yüksek derece ve rütbede olanlara yaltaklanmaz, kendisinin başkalarında bulunmıyan faziletlere sahip olduğuna inanarak baş-

kalarını küçük sayar. Bunlardan bazılarının kendilerini ulu saymaları o dereceyi bulur ki, kendilerinden yüksek derece olan kimseye, hükümdar olsa dahi, baş eğmeye yanaşamaz ve bunu hakîrlik ve ahmaklık sayar; kendinde bulunduğunu vahmettiği meziyetler nispetinde başkalarının kendini ululamasını ister, bu hususta kusur edenlere kin besler. Bunlardan bazıları başkalarının kendilerine karşı saygı göstermediklerinden kaygu ve hasret çekerek hak ve hukukuna riayetsizliklerinden veyahut ahalinin buna yanaşmadığından dolayı büyük zorluklara katlanırlar. Başkalarını kendine boyun eğdirmek ve kendini ulu görmek insanların tabiatındandır. Bu gurdanından dolayı halk ve kimseye darılır, insanlar yukarda söylediğimiz tabiatta oldukları için, başkalarını kendinden yüksek ve meziyetli sayan kimse az bulunur. Bir kimsenin derece ve rütbesi yüksek olup, başkalarını kahır ve kuvvetle kendine boyun eğdirir ise insanlar ancak onu kendilerinden yüksek sayarlar. Bunların hepsi de şeref ve dereceye dahildir. Yukarda anlattığımız gibi, esasen kendinde bulunmıyan rütbe ve şerefi iddia eden kimse, kendini bu derecede yüksek saymasından dolayı, halkı darılttığı gibi, üstelik halkın bağışlarından, şeref ve derece sahiplerinin, ihsan ve iltifatlarından da mahrum olur. Kendini bu derecede yüksek sayan o kimse, evlerine giderek onları ziyaret etmez, bu tabiatta olduğu için geçinmesi zorlaşır, yoksulluk ve zaruret içinde kalır veyahut zaruret derece-

sinden az çok geniş bir hayat yaşar. Hiç bir vakit mal ve servet sahibi olamaz. Bu sebeple halk arasında: "Kâmil ve bilgin kişiler dünyada baht ve saadetten mahrum olup bilgi ve meziyetleri, onlara dünyevî nimetler hesabına verilmiştir" derler. Halkın bu sözünün anlamı da işte budur. İnsan neye istidatlı olarak yaratılmış ise, o nesneyi kolaylıkla kazanır. Her nesneyi Tanrı takdir eder, Tanrı'dan başka Rabb yoktur.

Devletlerde birçok derece ve memuriyetler, boyun eğmedikleri ve yaltaklanmadıkları için, bu gibi meziyet sahiplerine verilmez de şeref ve derece sahiplerine yaltaklanan dun ve ayak takımından olan kimselere verilir. Bunun sebebi şudur: "Devlet kuvvet, kudret ve istilâsının son tekâmül derecesine eriştiği zaman hükümdarın mensup olduğu sülâle ve hükümdar hep beraber devleti kudret ve kuvvetle müstakilen idare ederler, devletin nimet ve servetlerinden faydalanırlar, diğer boylar ve sınıflar devlet işine karışmaktan ve devletin başına geçmekten ümidi keserler. Bu devrede hükümdarın mensup olduğu boy ve uruk hükümdarlıktan aşağı bir dereceye nail olur. Bunlar hükümdarın idaresinde onun yardımcı ve hademeleri gibi çalışırlar. Hükümdar kuvvet ve iktidar kesbedip şerefi ve ululuğu kendine tahsis ettikten sonra, hizmetinde bulunan ve samimî nasihatleri ile yardım eden berkes, hükümdarın katında denk bir dereceye iner, devletin önemli birçok işlerini görebildikleri için hükümdar bunları kendine yak-

laştırır, bundan dolayı dun ve ayak takımı sınıfından birçokları hizmetlerde ve nasihatlerde bulunmak suretiyle hükümdara yaklaşmaya çalışırlar. Gerek hükümdarın kendisine, gerek maiyetinde olanlara ve hükümdarın akrabalarına son derecede düşüklük gösterirler, yaltaklanırlar. hükümdarın hizmetıne intisabederek mevkiler kazanıncaya kadar bu şekilde hareket ederler. Nihayet hükümdar bunları maiyetinde bulunanların sırasına alır, bu yolla bunlar büyük baht ve saadete ermiş olurlar, devlet ricali sırasına girerler. Devlet bu devresinde iken devleti kuran ve koruyan boy ve uruktan, ata babaları devlet uğrunda canlarını ve mallarını feda etmiş olanlar ise atalarının geçmişteki büyük hizmetlerini sayarak şeref ve ululukta yarış halinde bulunurlar ve hükümdara minnet ederler. Hükümdar darılıp onları yanından uzaklaştırdığı zaman geçmişte sebkat etmiş olan hizmetlerini saymıyan ve nazlanmıyan, kendilerini yüksek göstermiyen, daima boyun eğen, yaltaklanan ve hükümdarın her türlü arzularına hizmet etmekte olan diğer yabancılar hükümdarın katında büyük derecelere nail olurlar. Şeref kazanırlar, rütbeleri yükselir. Hükümdar onların sözüne değer verdiği için herkes onlara başvurur, onları ulular. Hükümdarın neslinden gelenler ise kendilerini yüksek saymakta ve atalarının hizmetleri ve devleti kurmaları ile övünmekte devam ederler. Bunların bu halleri hükümdarın dargınlığını artırmaktan ve bağışları ile yetişenleri onlara daha ziyade

tercih etmesinden başka bir işe yaramaz. Devlet yıkılıncaya kadar bu hal devam eder. Bu ise devletlerde görülen tabiî bir haldir ve devletin yıkılma çağı geldiği zaman dun ve ayak takımlarının derece sahibi olması dahi bunun bir sonucudur. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir, başarılar ancak O'nun yardımiyle kazanılır. Bir Tanrı'dan başka Rabb yoktur.

7. FASIL

Kadı, müftü, müderris, imam, hatip ve müezzin gibi dinî görevlerin başında bulunanların, çok defa servet sahibi olmadıklarına dair.

Bunun sebebi, yukarda anlattığımız gibi, kazancın, iş ve emeğin kıymeti, iş ve emeğin kıymetinin de ihtiyaçlara göre değişik olmasıdır. Iş ve güç ile istihsal edilen maddeler sosyal hayatta umumun muhtaç olduğu nesneler ise maddeleri istihsal edenlerin iş ve emeklerinin kıymeti yüksek olur. Yukarda söylediğimiz dinî hizmetlerde bulunan sınıfların hizmetlerine ise bütün halk muhtaç değildir. Onların hizmetlerine ancak dinine önem ve kıymet veren havas muhtaçtır. Halk, fetvaya ve hasımlar da kadıya muhtaç iseler de, bu ihtiyaç da genel ve mecburi değildir. Çok defa halkın bunlara ihtiyacı yoktur. Bu görevlere ancak halkın menfaat ve işlerine bakan hükümet önem verir. Bu işleri

görenlere devlet yukarda anlattığımız şekil ve usulde ve onlara olan ihtiyaç nispetinde ücret ve aylıklar tâyin eder. Bunların aylıkları, şevket ve kudret sahibi olan yüksek dereceli memurlarla hüner ve sanat sahipleri derecesinde değildir. Bunlar, her ne kadar dinî ve şer'i törenleri icra etmek gibi şerefli görevlerin başında bulunuyorsa da, ücret ve aylıkları, halkın ve içtimaî hayatın onlara olan ihtiyacı nispetinde az olur. Bununla beraber, bunların görev ve meslekleri halkın nazarında şerefli sayılmaktadır. Bunlar, şeref ve derece sahiplerine boyun eğmedikleri için, onların bağış ve ihsanlarına nail olmazlar. Üstelik şerefli olan hizmetlerle meşgul olan bu zümre ilim ve faziletlerini artırmak maksadiyle fikir ve vücutlarını yormaya mecburdurlar. Meslekleri şerefli olduğu için dünya işleriyle meşgul olan rütbe ve derece sahiplerine yaltaklanarak kendilerini hakîr düşürmek istemezler. Bundan dolayı, çoğu zaman, bunlar servet sahibi olamazlar. Fazilet sahiplerinden biri ile bu konuda münakaşa ettiğim zaman benim bu fikirlerime itiraz etmişti. Bu sıralarda, Me'mun'un halifeliği çağında o devlet dairelerinin hesap kâğıtları elime geçmişti. Bu defterde devletin geliri ve masraflarının çoğu gösterilmekte idi. Bu defterde rastgeldiğim hesapların bir kısmı kadı, imam ve müezzinlerin ücret ve aylıklarına aitti. Benimle münakaşa eden fazilet sahibine bu hesabı gösterdiğim zaman fikrimin doğru olduğunu tasdik etti. O; fikrinden döndü, bu zatla birlikte Tanrı'nın

mahlûkları için vaz'ettiği kanunlarındaki hikmet ve sırlarını düşündük ve taaccübettik. Tanrı kudretli ve yaratandır, O'ndan başka Rabb yoktur.

8. FASIL

Çiftçiliğin; zayıfların, köy ve sahralarda afiyet üzere yaşıyanların kazanç vasıtası olduğuna dair.

Bu konu şu şekilde açıklanır: Çünkü ekincilik tabiatta asıl ve basit olup, şehirlerin çoğu ve hayat genişliği içinde yaşıyanlar çiftçilikle meşgul olmazlar, çünkü ekinciliği meslek edinenler hakîr ve zelildir. Tanrı Elçisi, Ensar'dan birinin avlusunda sapan demiri gördüğü zaman: "Bu demir herhangi bir kavmin avlusuna girdiyse, zillet ve hakîrlik de demirle beraber girmiş, o kavim hakîr düşmüştür" buyurmuştur. Buharî, (Sahih'inde) bu zilleti, fazlaca ekincilikle meşgul olanlara hamledip "Ziraat âletleriyle veyahut şeriat tarafından emredilen haddinden aşırı ekincilikle meşgul olmanın sonucu" başlığı altında bu hadîsi nakleder. Tanrı kendi bilir, fakat asıl sebebi çiftçinin vergilere tâbi tutularak tahakküm altında bulundurulması ve hükümet memurlarının ellerinin onlara uzanmasıdır. Bu vergilere tâbi tutulmanın bir sonucu olarak kahırlı eller onların üzerine uzanır ve çiftçi zelil ve hakîr olur. Tanrı Elçisi: "Zekâtlar, vergi şeklini almadan önce kıyamet kopmaz" diye kahır ve

zulüm eden hükümdar ve hükümete işaret buyurmuştur ki, bu hükümdar ve hükümet ahaliye musallat olur ve zulüm eder, tebaanın malındaki Tanrı hakkının derece ve miktarını unutur, hak ve hukuka riayet etmez, tebaanın mal ve mülkü üzerindeki bütün Tanrı haklarını vergi telâkki eder. Yüce Tanrı, arzu ettiği her nesneyi yaratmaya muktedirdir. O, kendi işini kendi bilir, başarılar O'nun yardımiyle elde edilir.

9. FASIL

Ticaretin mânası ve çeşitleri

Bil ki, ticaret, mal ve eşyayı ucuz fiyatla satın almak ve yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etmekten ibarettir. Tacir, köle, ekin, hayvan, elbise ve kumaş gibi nesneleri ucuz fiyatla satın alarak yüksek fiyatla satar. Satın aldığı ve sattığı fiyat arasındaki mal ve paralar ki, (kâr) adıyla anılır. Tacir, kâr ve kazanç elde etmek üzere, ya satın aldığı ticaret eşyasını, fiyatlar yükseldiği vakti beklemek üzere, depolarında saklar veyahut satın aldığı şehir ve bölgelerin fiyatından daha yüksek bir fiyatla satılacak ve o malların revaçta olduğu diğer şehir ve bölgeye götürerek orada yüksek fiyatla satar ve büyük ölçüde kâr temin eder. Bu sebeple, tacirlerden bir ihtiyar ticaretin hakikatini açıklıyarak: "Ben ticareti iki kelime ile anlatabilirim ki: Ticaret, ucuz almak, pahalıya satmaktır" de-

miş. İhtiyar bu sözleriyle bizim yukarda söylediğimiz anlama işaret etmiştir. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir, O'nun yardımiyle başarılar kazanılır. Bir Tanrı'dan başka Rabb yoktur.

10. FASIL

Hangi kitle ve sınıflar ticareti meslek edinmeli ve hangi sınıflar ticaret etmekten sakınmalıdır?

Ticaretin ucuz fiyatla mal satın alarak, satın aldığı fiyattan daha yüksek bir fiyatla satmaya çalışmaktan ibaret olduğunu yukardaki fasılda anlatmıştık. Kâr, ya o mal ve eşyanın fiyatları yükseldikten, veyahut daha pahalıya satılacak olan diğer bir şehir ve bölgeye götürerek veyahut müddetle veresiye satmak suretiyle temin edilir. Bu alışverişten elde edilecek kâr, sermayeye nispetle azdır, fakat satılan mal ve eşya çok olursa az kâr ile çok kazanç elde edilir. Çünkü, birçok "az" bir araya toplanırsa, "çok" olur. Fakat bu ticaret eşyasından para kazanmak için bu eşyanın satıcılar eline geçmesi, onlar tarafından satılması ve parasını ödemek ve ödeşmek üzere birbiriyle muamelede bulunmaları lâzım. İnsafla iş görenler az olduğu için bu alışveriş işinde aldatma, ölçülerde hiyanet gibi sermayeyi mahvedici ve değerlerini ve paralarını ödemeyi geciktirme gibi zarar verici ve revaç bul-

duğu o müddet içinde satmamak, senet ve tanıklarla tespit edilmediği takdirde sermayenin büsbütün ziyanına sebebolabilecek olan inkâr gibi hallerin cereyan etmesi zaruridir. Hâkim ve memurlar, alışveriş esnasında vukua gelen bu gibi hile ve aldatmalara az önem verirler. Çünkü hâkimler zahire bakarak hükmederler. Satıcıların bu hileli hareketleri yüzünden tacir pek çok zorluklara ve müşkül hallere katlanır. Bu cüzî olan kazanç da ancak büyük zorluklara katlanarak elde edilir. Tacir bu küçük kârdan da mahrum kalır, bazan sermayesi yok olmak tehlikesine mâruz bulunur, tacir duruşmasında cüretli, hesaplarında basiretli, şiddetli çekişen ve hâkimlere karşı atılgan ise, bu cesareti ve atılganlığı sayesinde hakkını kazanabilmesi ümit edilir. Tacirde bu hususiyetler bulunmadığı takdirde, hakkını elde edebilmesi için, onun şeref ve derece sahibi olması şarttır. O, bu takdirde heybet ve mehabetiyle satıcıları korkutarak kendisi ile alışveriş edenlerde hakkını ödemelerini ve hâkimlerin insafla iş görmelerini temin edebilir. cesaretli ve atılgan olduğu takdirde ihtiyari olarak, yoksa şeref ve derece sahibi olduğu için zorla hakkını kazanır, sattığı malın paralarını kurtarır. Tacir cesaretli ve atılgan olmadığı zaman, hâkimler katında mevki ve derece sahibi de olmaz, o kimse ticareti meslek edinmekten sakınsın, çünkü o kimse, mal ve servetini ziyan ve mahvolmaya mâruz bırakmış, mal ve servetini satıcılara yedirmiş olur, onlardan hakkını ödet-

mesi âdeta imkânsız olur. Çünkü insanların çoğunluğu, bilhassa satıcı ve dun sınıflar, başkalarının elindeki mallara karşı obur kesilirler, mal ve eşyalar üzerine üşüşürler. Hâkimlerin yasak ve hükümleri engel olmadığı takdirde halkın mal ve mülkü yağmaya mâruz kalırdı. Tanrı insanların şerrini bazı insanlarla defederek bunun önünü almaya idi, birtakım manastırlar, kiliseler, sinagoglar ve içlerinde Tanrı'nın adı çok anılan mescitler yıkılarak harabolurdu. (2:252 ve 22:41).

11. FASIL

Tacirin ahlâkı eşraf ve hükümdarların ahlâkından dundur.

Bunun sebebi şudur: Tacirler, çoğu zaman ancak satmak ve almak hususlarını düşünürler ve alım satımın zahmetlerine katlanırlar. Tacir alım satım işlerinde başarı elde etmek için başkalariyle zekâ ve diğer hususlarda yarışmak ve rakiplerini yenmek zorundadır. Daima üstün gelmeyi düşünmek gitgide tacir için bir karakter ve tabiat halini alır. Bu karakter ise, hükümdar ve eşrafın karakter ve ahlâkından olan insaniyet ve mürüvvetten uzaktır. Tacir, satıcıların dun sınıflarında olduğu gibi, çekişmeye, aldatma, hile ve mekre alışıp kötü karakterle kendini hakîr düşürür ve yalandan and içmeye çalışırsa, meşhur olduğu gibi, son derece zelil ve hakîr olur. Alışveriş insanı bu ahlâka alıştırdığı için

başkanlar ticareti meslek edinmekten sakınırlar. Tacirler arasında, izzetinefisleri büyük ve civanmert oldukları için, kendilerini bu ahlâktan korуyanlar bulunursa da, bunlara pek nadir rastlanır. Yüce Tanrı, fazıl ve keremiyle doğru yola sevkeder. O, geçip giden ve sonradan geleceklerin Rabb'ıdır.

12. FASIL

Tacirlerin ticaret mal ve eşyasını başka şehir ve ülkelere götürüp satmaları

İşini bilen tacir fakirin, zenginin, sultanın ve adi halkın muhtaç olacağı ticaret eşyasını diğer şehir ve bölgelere nakleder. Bu takdirde götürdüğü mal ve eşyası satılır. Tacir, ancak halkın bazı sınıfı için gereken mal ve eşyayı satmak için diğer şehir ve bölgelere götürür de, bu mal ve eşyayı satın alabilecek sınıf, herhangi bir sebepten satın almazsa, bunun bir sonucu olarak, götürdüğü eşyası satılmaz, kârı eksilir. İşini bilen tacir ise, diğer şehir ve bölgelere ortaca cinsten olan mal ve eşya götürür. Çünkü her çeşidin yüksek ve pahalısını ancak zenginler ve devlet memurları satın alırlar. Bunların sayısı ise azdır. Halk her çeşitten orta malı satın almaya alışmıştır. Tacir bundan dolayı orta mal götürmeye gayret etsin. Onun götüreceği ticaret eşyasının satılıp satılmaması, malları seçebilmesine bağlıdır. Tacir, ticaret eşyasını uzak illere veyahut

yolları korkulu ve zahmetli olan ülkelere götürürse, daha büyük ölçüde kâr elde eder ve ihtiyaç umumî olduğu için götürdüğü mal ve eşyanın pazarlarda satılışı temin edilmiş olur. Çünkü aradaki mesafe uzak, yollar korkulu ve çok zahmetli olduğu ve o ülkeye bu malları götüren az olduğu için, o eşyanın müşterisi çok bulunur, malı yüksek fiyatla satılır. Ticaret malını ve eşyasını yakın ve yolları güvenli olan şehir ve bölgelere götürdüğü takdirde, o malları getiren çok olduğu için, o nispette fiyatlar iner. Sudan'a ticaret mal ve eşyası götürüp satmaya düşkün olan tacirler işte bu sebepten en geniş bir hayat yaşarlar ve bunlar, servetleri en çok olan tacirlerdir. Çünkü, Batı Afrika ile Sudan arasında geçilmesi zor, korkulu ve susuz çöller bulunduğu için yolları meşakkatli ve tehlikelidir. Aradaki bu çöllerde sular ancak belli yerlerde bulunur ve bu suyu bulunan yerler ancak kılavuzlar vasıtasiyle bulunabilir. Yollar korkulu, ülke uzak olduğu için oraya ticaret mal ve eşyası getirenlerin sayısı azdır. Bundan ötürü Sudan mamulâtı bizim yurdumuzda az bulunur ve fiyatları çok yüksektir. Bizim yurdumuzdan Sudan'a götürülen mal ve eşya da orada yüksek fiyatlarla satılmakta ve Sudan'a mal götürüp satanlar, bu sebepten çarçabuk servet sahibi olmaktadır. Uzak ve meşakkatli olduğu için Doğu (Mısır, Şam ve benzeri) ile alışveriş eden tacirlerimizin hali de böyledir. Yakın şehir ve bölgelerle olan alışverişlere gelince, o şehir ve bölgelere o

mal ve eşyayı götürenler çok bulunduğundan mallarını cüzî bir kârla satarlar ve az bir kazanç temin edebilirler. Rızk ve geçinme vasıtalarını temin eden Tanrı, kuvvet ve metanet sahibidir.

13. FASIL

Mal ve eşyayı, vurgunculuk maksadiyle elde saklamaya dair.

Fiyatların yükselmesini ve kıtlık zamanını bekliyerek yiyecek maddelerini elde saklamanın uğursuz olduğu şehir ve bölgelerin basiret ve tecrübe sahipleri arasında meşhur olup, vurguncunun bundan kazandığı mal ve kârı telef olmaya mahkûmdur ve sonucu zarar ve ziyandır. Bunun sebebi şu olacak: Kişiler yiyecek maddeleri elde etmeye muhtaç oldukları için, yüksek fiyatlarla olsa dahi, bu maddeleri satın almaya mecburdurlar. Ahali bu paraları hoş kalble vermedikleri için kalbler bu paralara bağlı kalır. Nefis ve ruhun bu paralara bağlı kalması ve kıskanarak vermesi bu paraları haksız ve karşılıksız olarak alan vurguncunun onu hazmedemeden zarar ve ziyana uğramasında gizli bir sebep ve sır teşkil eder. Şari'in başkalarının mal ve eşyasını haksız olarak almayı yasak (haram) etmesinin sebebi de bu olacak. Vurguncu bu paraları her ne kadar boşuboşuna almamış ise de, müşteri buna mecbur olarak verdiği ve ortada bu paraları almayı haklı gösterecek bir özür ve bahane de

bulunmadığı için bu paralar müşterinin elinden zorla alınmış hükmündedir. İnsanlar gıda ve yiyecek maddelerinden başkasını mecburi olarak satın almazlar, zaruri olmayan o madde ve nesneleri ancak nefislerinin arzularını yerine getirmek üzere kendi istekleriyle satın alırlar. Bu paraları kendi ihtiyarları ile verdikleri için nefis ve ruhları o paralara bağlı kalmaz. Vurguncunun yüksek fiyatlarla sattığı gıda maddelerinden aldığı paralarda ise halkın gözü kaldığı için, herkes vurgunculuğu ile tanınmış kimseyi âdeta toplu bir halde arkasından takibeder ve bundan dolayı bu kazançları onlar için hayırsız olur. Doğrusunu Tanrı bilir.

Batı Afrika üstatlarından, bu konu ile ilgili, güzel bir hikâye işittim. Üstadımız Ebu 'Abdullah Üblî bana şunları söyledi: "Ben, sultan Ebu Said çağında Fas kadısı olan İslâm hukukçusu Ebu Hasan Melilî'nin katında bulunduğum zaman, ona devlet hazinesinden verilmekte olan hisse için, depoda mevcut maddelerden seçerek istediklerini alması arz olundu. Üstat, başını aşağıya eğerek bir müddet düşündükten sonra, arz edenlere: "Hissemi şarap vergisi malından verilmesini isterim" diye meclisinde hazır olanları güldürdü. Hazır olanlar taaccüp edip üstattan bunun hikmet ve sebebini sordukları zaman üstat: "Madem ki bütün vergilerden alınan mallar haramdır, o halde bu vergileri ödiyenlerin gözleri arkada kalmıyarak verdiklerini alalım, şarap satın alan herkes onun karşılığı olarak öde-

diği parayı hoş gönülle, teessüf etmeden ve kalbi o paraya bağlı kalmadan verir" 'diye cevap verdi, diye üstadımız hikâyeyi bitirdi. Bu güzel ve acaip bir düşünüştür. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı kalblerin sakladığı her şeyi bilir.

14. FASIL

Bolluk ve fiyat ucuzluğunun ifrat derecesinin bu ucuz nesneleri istihsal eden kimseler ve tacirler için zararlı olduğuna dair.

Bunun sebebi şudur: Kazanç ve geçinme, yukarda anlattığımız gibi, hüner ve sanatlar sayesinde, veyahut alışverişle temin olunur. Ticaret, mal ve eşya satın alarak o mal ve eşyanın pazarlarda fiyatı yükseldiği vakte kadar depolarda saklamak ve ancak bundan sonra alındığı fiyattan yüksek bir fiyatla satmaktan ibarettir. Bu yolla elde edilen para "kâr" adiyla anılır. Tacirler daima bu kâr ile geçinirler ve kazanç temin ederler. Yiyecek maddeleri, elbise veyahut maliyeti olan herhangi nesne ve madde ucuz olursa, fiyatların yükselmesini bekliyen tacir, bu malı ve eşyasını satışa çıkarmaz, fakat ucuzluk müddetinin uzamasından dolayı kârdan mahrum olur. Bunun bir sonucu olarak bu sınıfın alışverişinde durgunluk husule gelir. Tacirler ticareti bırakırlar, neticede sermayeleri eksilmeye başlar. Sen her şeyden önce ucuzluğun sürüp

gitmesinin çiftçilerin hal ve durumuna tesirlerini düşün. Ucuzluk sürüp giderse, kârı ve faydası az olduğu veyahut istifade temin etmediği için ekincilik ve sebzecilik gibi toprağı işlemek ve sürmekle geçinenler kazançlarını kaybederler, veyahut az nispette kâr temin ettikleri için, sermayelerini sarfetmeye başlarlar. Nihayet yoksulluk ve zaruret içinde kalırlar. Bunun bir sonucu olarak, değirmencilik, ekmekçilik, ekin ve hububatla ilgili olan diğer meslek sahiplerinin ekonomik halleri de bozulur. Karşılığı çiftçilerden alınan vergilerle temin edilen asker ve memurların aylıkları da, alınan vergiler eksildiği için azalır ve onların da ekonomik durumları bozulur. Arpalıkları çiftlik ve arazi olup buralarda köylüleri çalıştıran beyler ve başkaları da, köylüler vergilerini ödiyemedikleri için, asker beslemekten ve savaş hazırlıklarını görmekten âciz bir hale gelirler. Şeker ve bal fiyatlarının ucuzluğu devamlı olursa, bu maddeleri istihsal ve bunlarla alışveriş edenlerin ekonomik durumları da altüst olur. Ucuzluk sürürp giderse kumaş, giyimlik ve yatak takımı ile alışveriş eden tacirlerin geçinmeleri de zorlaşır. Bu açıklamamızdan bolluk ve ucuzluğun ifrat derecesinin ucuza satılan bu maddeleri istihsal ve bu maddelerle alışveriş edenlerin geçinmelerini zorlaştırdığı ve onları yoksul düşürdüğü gibi haddinden aşırı pahalılığın da onların malî durumlarını altüst ettiği anlaşılır. İnsanların geçinmelerine, kâr temin etmelerine ve pazarların işlekliğine en uygun olanı ucuzluk ve

pahalılığın orta derecesidir. Pazarlarda fiyatların çabuk değişmesi ve itidal çağı cemiyetlerin alışverişlerindeki âdet ve itiyatlarını ve pazarların halini incelemekle bilinir. Gerek zenginler ve gerek cemiyetlerin çoğunluğunu teşkil eden fakir sınıflar gıda maddelerine muhtaç olduğu için, hububatın ucuzluğu övülür. Ucuzluk sayesinde geçinme kolay olduğu için ucuzluğun yardımı umumî olur. Bundan dolayı ucuzluk tacirler sınıfına mahsus olan zararlara tercih edilir. Bütün mahlûklarının geçinmelerini temin eden kuvvet ve metanet sahibi olan Tanrı, yüce ve bütün noksanlıklardan uzak ve kutlu olan Arşın sahibidir.

15. FASIL

Tacirlerin ahlâk ve karakterlerinin başkanların ahlâk ve karakterlerinden dun, insaniyet ve mürüvvetten uzak olduğuna dair.

Yukardaki bölümlerde anlattığımız gibi, tacir, alım satım işlerinin zahmetlerine katlanarak kâr ve kazanç temin etmeye çalışır. Bundan dolayı alışverişlerinde rakipleri ile yarışarak onları yenmeye çalışır, çekişir. O, işinde maharet kesbetmek ve hasımlariyle mücadeleye alışmak zorundadır. İnat ve çekişme ticaret mesleğine ârız olan hallerdendir. Bunların her biri insan zekâsına ve insaniyete zarar veren ve zayıflatan hallerdendir. Çünkü her iş ve amelin nefis ve ruha tesir etmesi tabiîdir. Hayırlı işler, hayırlı eserler

bırakır. Kötü ve fena işlerin nefis ve ruha kötü tesir edeceği şüphesizdir. Kötü ve iyi işler, tekrar edilmekle, nefis ve ruhlara yerleşir. Kötü ve zemmedilen bu işler devamlı olmazsa dahi bunların kötü eserleri, nefse kötü tesir ettiği için, iyi karakterler eksilir. Bu karakterler, bir işe devam etmekle husule gelen melekelere benzer. Yukarda andığımız bu eser ve ahlâk, tacirin hareket ve tavrına göre türlüce olur. Ticaret mesleğine intisabeden kimse ayak takımından olup, alım satım muamelesinde mekr ve hileli ve parasını inkâr edip yalandan andiçen, kötü ve fâcir tacirlerle düşüp kalkan bir kişi se, arkadaşlığın tesiriyle o da bu kötü ve çirkin karakterin ve daha kötülerinin tesirleri altında kalır. Mürüvvet ve insaniyetten büsbütün uzaklaşır. Tacirlerin diğer bir sınıfı ise, yukarda anlattığımız gibi, şeref ve derece sahibi oldukları için, bu şeref ve derece onları bu kötü karakterlerden korur, şeref ve dereceleri öteki kötü karakter ve ahlâkın yerini tutar. Bu sınıftan olan tacirlerin sayısı azdır. Bu sınıfın eline birdenbire beklenmedik ve acaip bir surette büyük ölçüde külliyetli para geçmiş, veyahut bu sermayeyi ailesi efradından birinden tevarüs etmiş olabilir. O, bu serveti sayesinde devlet ricaline yaklaşarak kendisine arka temin etmiş ve çağdaşları arasında şöhret kazanmış olur. O, bu servetiyle bizzat ticaretle meşgul olmaktan kendini yüksek sayarak, ticaretle meşgul olmaları için servetini vekillerine ve hizmetinde bulunanlara teslim eder.

Hâkim ve memurlar, servet sahibinin bağış ve armağanlarına nail oldukları ve onlara iyilikleri dokunduğu için ticaret işlerinde ona kolaylıklar gösterirler. Vali ve memurlar ondan yardım gördükleri ve armağanlarına alışmış oldukları için, ona kolaylıklar gösterirler ve bu suretle yukarda andığımız alışveriş için gereken kötü ve çirkin karakter ve ahlâktan uzaklaşmasına yardım etmiş olurlar.Bu sınıftan olan tacirlerin mekr ve aldatmalarından korunulabilir. Ancak ticaret işlerine memur ettiği vekilleriyle, perde arkasında olsa dahi, ticaret işleri hakkında konuşmaya ve görüşmeye mecbur olduğu için, vekillerine muvafakat veyahut muhalefet eder ve bu yolla alışverişe mahsus olan insaniyeti lekeliyerek bazı kötü âdetler ona da az çok tesir eder. Fakat bu tesir pek cüzî olduğu için, âdeta, gözükmiyecek ve bilinmiyecek bir derecede iz bırakır. Tanrı, sizi ve işlediğiniz işleri yarattı.

16. FASIL

Hüner ve sanat ancak öğretmen vasıtasiyle öğrenilebilir.

Bil ki, hüner, sanat, iş emek ve fikir sarfedilerek öğrenilebilecek işlerde meleke sahibi olmaktan ibarettir. Hüner ve sanat amelî olduğu için beden kuvvetine muhtaçtır. Bu ise hüner ve sanatın his ve duygu ile bilinen cihetidir. Hüner ve sanat beden ve âza kuvvetlerine muhtaç

diğer cismanî işler gibi, bizzat işlemekle ve kontrol edilmekle mükemmel ve tamam olur. Çünkü beden kuvveti ve gücü ile işlenecek işler ancak kişinin bizzat kendi kuvvet ve eli ile işlendiği takdirde daha faydalı olur. Meleke ise nefiste husule gelen ve zihinde yerleşen bir keyfiyet ve hal olup, sureti zihinde tamamiyle yerleşinceye kadar, bir işi tekrar işlemek suretiyle o işe alışmaktan ibarettir. Melekenin nefiste yerleşme keyfiyeti türlüce olup, melekeyi husule getiren asıl fiilin nispet ve keyfiyeti miktarına göredir. Bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle bizzat işliyerek elde etmek bir nesneyi rivayet ve tarif ile öğrenmekten daha faydalıdır. Bilfiil işlemek suretiyle elde edilen meleke rivayet ve tarif ile elde edilen bilgiden daha kuvvetli bir surette zihinlerde yerleşir. Bundan başka, öğrenci, öğretim usulünün iyiliği ve işinde meleke kesbetmesi nispetinde o hüner ve sanatta maharet kazanır. Sonra, sanatların bazısı basit, bazısı mürekkeptir. Basit olanları hayatta zaruret derecesinde olan nesneleri yapmaya mahsus olan hüner ve sanatlardır. Hayatta kemal kabîlinden ve tekellüflü yaşayışın itiyatlarından olan madde ve nesneleri i'male mahsus olanlar ise mürekkep hüner ve sanatlardır. Sade olduğu için önce basit olan hüner ve sanatlar öğretilir. Çünkü basit hüner ve sanatlarla hayatta bir zaruret hükmünde olan nesneler hazırlanır, genel ihtiyaçlardan olduğu için o zanaatın öğrenenlerin sayısı o nispette çoktur. Bundan dolayı ilk

önce umumun muhtaç olduğu basit hüner ve zanaat öğretilir. İptidai madde ve nesnelerin imaline mahsus olduğu için öğrenilmesi, fikir ve akıl yormıya muhtaç değildir. Fikir ve akıl gittikçe hüner ve zanaatları tekâmüle doğru götürmeye çalışır, çeşitlerini çoğaltır, derece derece biri arkasından diğeri olmak üzere mürekkeblerini kuvveden fiile çıkarmak suretiyle tekâmül ettirir. Bu tekâmül birden husule gelmez. Ancak zaman ve asırların geçmesiyle tekâmül eder. Bilhassa sanayi ve sanatla olanlarının tekâmülü zamanların geçmesine muhtaçtır. Bundan dolayı, küçük şehirlerde sanayiin dun derecede olduğu görülür. Küçük şehirlerde ancak iptidai madde ve nesnelerin imaline mahsus olan basit hüner ve zanaatlara rasgelinir. Medeniyet yükseldikçe refah ve tekellüflü hayatın itiyatlarından olan madde ve nesneleri imal etmek zarureti hâsıl olduğu için sanayi de o nispette yükselir, kuvveden fiile çıkar. Sanayi ikiye bölünür. Biri hayatın zaruret ve ihtiyaçlarından olsun olmasın, yaşayış ve geçinme ile ilgili olan sanayidir, terzilik, kasaplık, dokumacılık, marangozluk, demircilik gibi zanaat melekeleri bu cümledendir. Diğeri ilim, sanat ve siyaset gibi insanın husiyetlerinden olan fikir ve akıl ile ilgili hüner ve sanatlardır. Kâğıtçılık bu cümleden olup, kitapları istinsah etmekle ve ciltlemekle uğraşmaktan ibarettir, mugannilik, şiir ve genel olarak, ilim öğrenmek bu cümledendir. Sanatın üçüncü kısmını askerlik ve benzeri teşkil eder. Doğrusunu Tanrı bilir.

17. FASIL

Sanayi, yerleşik hayatın ve medeniyetin tekâmülü ve genişlemesi nispetinde tekâmül eder.

Bunun sebebi şudur: Şehirlerde yerleşik hayat tekâmüle doğru yürüyerek halk, medenileşinceye kadar, ancak geçinmeleri için zaruret derecesinde olan şeyleri düşünür ki, bu da yiyeceği buğday ve başka gıda ihtiyaçlarıdır. Şehirler medenileşerek iş ve istihsal arttıktan sonra insanların kazançları da zaruri olan ihtiyaçlardan daha fazla olur. İnsanlar zaruretlerinden artan bu kazançları hayatın süs ve ziynetleri kabîlinden olan nesnelere sarfetmeye başlarlar. Bundan başka, sanayi ve ilım insanı hayvandan ayıran fikir ve aklın mahsulüdür. İnsan bir nevi hayvan olduğu için, gıdaya ve yiyecek maddelerine muhtaçtır. Hayatın zaruretleri ise sanayi ve ilimlerden önce gelir. İlim ve sanayi ise, yaşamak için zarurî olan nesneler temin olunduktan sonra ihtiyaç duyulan bir şeydir. Sanayi, şehrin bayındırlığı, süs ve ziynete olan ihtiyacı nispetinde tekâmül eder. Şehrin medenileşmesi, hüner ve sanayiin ilerlemesini icabettirir. Şehirde tekellüflü hayatın itiyat ve talepleri çoğaldıkça sanayi de o nispette tekâmüle doğru yürür. Göçebelik kültürü veyahut onun az nispette olan bayındırlığı ancak basit ve sade derecedeki hüner ve sanatlara muhtaçtır. Göçebe ancak basit olan hü-

ner ve sanatlardan marangoza, demirciye, dokumacı, terzi ve kasaba muhtaçtır. Mevcut olduğu takdirde bu zanaatlar dahi mükemmel değildir, ancak zaruret derecesindedir. Bunların hepsi de bizzat kastedilen şeylerden olmayıp ancak bir vasıta olmak üzere mevcuttur. İçtimaî hayat yükselerek kemale doğru ilerledikçe hüner ve sanayide güzelleşme bu tekâmülün başında gelir. Bu hüner ve zanaat icaplarının tamamlanması ve tekâmül etmesiyle beraber geniş ve tekellüflü hayatın icap ve itiyatları ile ilgili olan kasaplık, sepicilik, sahtiyan ve meşin makulesini işlemek ve dikmek zanaatı ile kuyumculuk gibi hüner ve zanaatlar çoğalır. İçtimaî hayat tekâmül ettiği zaman bu hüner ve zanaatların mükemmel ve nefis birçok eserleri görülür. İçtimaî hayatın ilerlemiş olduğu o şehirlerde, meslek edinenler için bu zanaatlar geçinme vasıtası teşkil ve kazançlar temin ederler. Şehirdeki medeni hayatın icap ve tekâmülünün bir sonucu olarak yağcılık, bakırcılık, aşçılık, keşkekçilik, dokumacılık ve hacamat zanaat ve meslekleri, mugannilik, dans usulü ve eda ile çalgı çalmayı öğreten öğretmenler sınıfı türer. Kitaplar istinsah etme (müstensihlik), mücellitlik (müzehhiblik), yazı ve eserleri tashih etme (müsahhihlik) gibi meslekler çoğalır. Çünkü şehirde medenî hayatın gelişmesi insanı fikrî ve akli bilgilerle meşgul olmaya sevkeder. Şehir ve bölgelerin bayındırlığı artıp da, içtimaî hayat son derece gelişir ise bu meslekler de o nispette ve son derecede tekâmül eder. Ni-

tekim (içtimaî hayat)ı son derecede tekâmül etmiş olan Mısır'da bizim Batıdaki yurtlarımızda bulunmıyan sanat ve mesleklerin türemiş olduğunu işitiyoruz. Mısır'da (papağan gibi) dilsiz kuşlara konuşmayı ve ehli eşeklere dans etmeyi öğreten kimseler bulunduğunu, temaşacıların kalblerine vehimler telkin etmek suretiyle acip hayal ve suretle gösterdiklerini, hayvanlara nağme, terane ve danslar öğrettiklerini yüksek yerlere bağlanan ipler üzerinde yürüdüklerini, taş ve hayvan gibi ağır ve büyük cisimleri kaldırdıklarını ve başkaca bizim Batı Afrika'da belli olmıyan ilimlerle meşgul olduklarını biliyoruz. Bu da Mısır ve Kahire'nin medeniyet ve sanayi alanında bizim Batı Afrika'dan yüksek bayındır olmasından ileri gelmektedir. Tanrı o ülkeyi, daima müslümanlarla bayındır eylesin.

18. FASIL

Şehir ve bölgelerde hüner ve sanayiin yerleşme ve tekâmülünün yerleşik hayatın ilerlemesi ve uzun sürmesi nispetinde olduğuna dair.

Bunun sebebi bellidir. Çünkü bu hüner ve sanatlar hep içtimaî hayatın itiyat ve icapları ve renkleridir. İtiyatlar, ancak tekrar tekrar uzun müddet bir işe devamla tabiat halini alır, zaman ve asırlar içinde yerleşir. Bunun bir örneğini muhkem bir surette boyanmış maddeler

teşkil eder. Bir madde muhkem bir surette boyandıktan sonra bu boyayı gidermek o nispette zorlaşır. Âdet ve itiyatlar da böyledir. Eski medeniyetlerin halleri de buna benzer. Bir şehir ve yurt medenileştikten ve bayındır olduktan sonra eski medeniyet ve kültürünü kaybetmeye yüz tutunca ve kültür seviyesi alçalınca dahi, bu eski şehirde, yeni baştan medenileşmiş, sanat ve kültür eserleri bu eski şehir derecesine varmış, diğer yeni bir şehir ve bölgelerde mevcut olmıyan medeniyet ve sanat eserleri gözükür. Bunun sebebi, medeniyeti eski olan bu şehirlerde asırların geçmesi ve medeni hal ve itiyatların icabı olarak bu iş, sanat ve hünerlerin tekrar tekrar işlenmiş ve yeni medenileşmiş olan şehir ve bölgelerde ise medeniyetin henüz tekâmülün son derecesini bulmamış olmasıdır. Çağımızda Endülüs (İspanya) bunun bir örneğini teşkil eder. Endülüs'te sanat eserlerinin ve şehirlerle ahalisini tekellüflü yaşayışı ile ilgili bütün ihtiyaç ve itiyatlarının mükemmel bir surette temin edilmiş ve yerleşmiş olduğunu görüyoruz. Bu cümleden olmak üzere güzel yapılar, şarkı, dans ve musiki aletleri, sarayları güzel bir surette tertip ve tefriş usulü, maden ve topraktan nefîs tabak-çanak gibi ev eşyası ve cihazları yapmak sanatı tekâmül etmiştir. Bunları yapan uzmanlar ve mühendis ustalar vardır. Onlar düğün, ziyafet ve yemekleri muhteşem bir surette tertip etmeleri ile temayüz ederler. Ev, konak ve başka yapılarda mimarî şekillerin nefîsliği gözük-

mekte ve tekellüflü hayatın icap ve ihtiyaçlarını temin etmek için gereken bütün sanat ve sanayi çok ilerlemiş bulunmaktadır. Eski bayındırlığı kaybolmuş, medeniyeti alçalmış ve birçok bakımdan, deniz kıyılarındaki şehir ve bölgelere nispetle aşağı bir dereceye inmiş olduğu halde, Endülüs'lüler, medenî hayatla ilgili olan hüner ve sanayie de diğer bütün şehir ve bölgelerin ahalisine nispetle çok ileridedirler. Bunun sebebi, Endülüs'te medeniyetin eskiliği ve asırlar zarfında yerleşmiş olmasıdır. Çünkü Endülüs'te medeniyet, Emevî'ler ve onlardan önce Got'lar, daha sonra İslâm feodaliteleri ve bu ülkede hüküm sürmüş olan diğer devletler zamanında yerleşmiştir. Hiç bir ülke medenî hayatta Endülüs derecesine varamamıştır. Bize naklettiklerine göre, bundan ancak Irak, Şam ve Mısır istisna edilebilir. Bu da, bu ülkelerde hüküm sürmüş olan devletlerin hâkimiyeti uzun sürdüğü için, hüner ve sanayiin yerleşmesinden ve bütün çeşit ve nevilerinin tekâmül ederek güzelleşmesinden ileri gelmiştir. Medeniyetleri eski olduğu için hüner, sanat ve bilgi, bayındır olan bu ülkelerde kök salmış ve yerleşmiştir. Bu hal muhkem bir surette boyanmış olan elbise ve kumaşa benzer ki, elbise büsbütün eskiyinceye kadar boya sabit kalır, bu ülkelerin hali de böyledir. Medeniyetleri tamamiyle ortadan kalkıncaya kadar bu hal devam edecektir.

Tunus'un hali de böyledir. Burada Sinhace'ler ve onlardan sonra Müvehhidîn devleti hü-

küm sürdüğü çağda ve sonradan diğer hallerin tesiri ile kemale doğru yürüdüğü için, Endülüs nispetinde olmasa dahi, yerleşik ve medenî hayatın itiyat ve icaplarının sevkiyle hüner ve sanayi inkişaf etmiştir. Aralarındaki mesafe yakın olduğundan, her yıl Mısır'a gidip gelenler ve asırlardan beri ahalisinden Mısır'da oturanlar bulunduğu için medenî hayatın bu icap ve itiyatları Mısır'dan nakledilmekte ve Mısır kültürü tesiriyle kat kat artmakta, yerleşik ve medenî hayatın icap ve itiyatlarından, hüner ve sanatlarından beğendiklerini Mısır'lılardan almaktadırlar. Bu değişikliğin bir sonucu olarak Tunus'un medenî hal ve durumu Mısır'ın medenî hal ve itiyatlarına benzer. Kültür, hüner ve sanat bakımından Tunus'un Endülüs'e benzemesinin ve tesiri altında kalmasının diğer bir sebebi de, Hicretin yedinci yüzyılında, Hıristiyanların sıkıştırmasiyle, Endülüs'ün doğu ahalisinden çoğunun Tunus bölgesine göçetmiş olmasıdır. Birtakım sebeplerin tesiriyle Tunus'un bayındırlığı, o çağa nispetle, eksilmişse de, yukarda andığımız gibi, Tunus medeniyette her ne kadar Endülüs derecesine varamamakla beraber, medeniyeti Endülüs medeniyetinin rengi ile muhkem bir surette boyanmış, ancak yer değiştirmenin bir sonucu olarak az çok değişmiştir. Biz Kayrevan, Merraküş ve Kal'at-i İbn Hammad'da dahi bu medeniyetin bakiyesini görmekteyiz. Bu eserlerin hepsi harap veyahut harap hükmünde ise de izleri görülmektedir. Fakat bunları ancak basiret ve fikir sahibi

olan kişiler görebilirler. Buralardaki medenî eserler kitap sayfalarındaki silinmiş yazıların haline benzer. Yüce Tanrı yaratan ve bilgindir.

19. FASIL

Hüner ve sanatlar, ancak talip ve araştıranların çok olmasiyle çoğalır ve güzelleşir.

Bunun sebebi açık ve bellidir. İnsan bedeva ve boşu boşuna çalışmak istemez. Çünkü iş onun kesbidir. o işi ile geçinir. Çünkü insan bütün ömründe ancak işinden faydalanır, işinden başka faydalanacak hiç bir kaynağı yoktur. Bundan dolayı o, gücünü ancak şehrinde kıymeti olan nesneye sarfeder ki, maksadı da bundan faydalanmaktır. Bir hüner ve sanat aranır ve revaç bulursa, o hüner ve sanat, pazarda müşterisi bulunan ve satılmak üzere pazarlara götürülen mal ve eşya hükmünde bir şey olur. Bu takdirde şehir ve bölgelerin ahalisi o hüner ve sanatları öğrenmeye çalışır ve bununla geçinir. Hüner ve sanat aranmaz ve revaç bulmazsa öğrenen olmaz, o zanaat terk edilmeye mahkûm kalır. İhmal yüzünden o hüner yok olup gider. Ali'nin (Tanrı onu yarlıgasın): "Bir kimsenin kıymeti, güzel bir surette yapabileceği iş ile ölçülür" vecizesi bu anlamdadır ki hüner ve sanat o kimsenin kıymeti, başka bir deyimle, geçinebileceği işinin kıymetidir. Bunun diğer bir sırrı daha var ki, o da

sanayiin gelişmesini devletlerin arzu etmesidir. Ancak devletin arzu ettiği bir hüner ve sanatın talibi bulunur. Devletin arzu etmediği fakat şehir ahalisinin rağbet gösterdiği hüner ve sanat devletin arzu ettiği hüner ve sanat derecesinde gelişmez, çünkü devlet büyük pazar hükmünde olup, o pazardaki her mal ve eşya o nispette revaç bulur, çok defa bir ihtiyaç ve zaruret halini al tebaa bir hüner ve sanata rağbet ederse de, onların talep ve rağbeti genel mahiyette olmadığı için o hüner ve sanatın kıymeti dun derecede olur. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, arzu ve irade ettiğini yaratmak kudretindedir.

20. FASIL

Şehirler yıkılmaya yüz tutarsa, o şehirlerde hüner ve sanatların azalacağına dair.

Bunun sebebi şudur: Hüner ve sanatlar, ancak ihtiyaç ve talibinin çokluğu nispetinde güzelleşir. Bayındırlığın azalmasının bir sonucu olarak bir şehrin hal ve durumu zayıflıyarak ihtiyarlamağa başlar ve nüfusu azalırsa, o şehirlerde bolluk ve refah da o nispette azalır, ahalisinin ekonomik durumu darlaştığı için zarurî olan nesnelerle kanaatlenirler. Bol ve geniş yaşayış itiyatlarının bir tatmin vasıtası olan hüner ve sanayi azalır, çünkü bu maddeleri yapan usta hüneriyle geçinemediği için bu sanatı bırakarak başka bir işle meşgul olur veyahut o usta ölür ve

onun yerini tutacak kimse bulunmaz. Bunun bir sonucu olarak, bütün bu hüner ve sanatlardan eser kalmaz; nakkaşlar, kuyumcular, yazıcılar, kitap istinsah edenler ve başka bolluk hayatın ihtiyaçlarından olan hüner ve mesleklerle geçinenler bu meslekleri bırakırlar, bu suretle şehrin medenî seviyesi alçaldıkça hüner ve sanayi geriler, şehir yıkılıncaya kadar bu hal devam eder. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı yaratan ve bilgindir.

21. FASIL

Arap kavminin hüner ve sanatlardan en uzak bir kavim olduğuna dair.

Bunun sebebi şudur: Arap kavmi göçebelik hayatının içine dalmış olup yerleşik şehir hayatından, bayındırlıktan ve medenî hayatla ilgili olan sanayiden en uzak bulunan bir kavimdir. Arap kavminden olmıyan Doğu ahalisi ile Rum denizinin (Akdeniz'in) öbür tarafındaki Hıristiyan dininde olan kavimlere gelince, bunlar hüner ve sanatlarda en usta kişilerdir. Çünkü bu kavimler yerlesik hayatın bayındırlığı ve medeniyeti içine dalmışlardır, göçebelikten ve onun kültüründen çok uzaklaşmışlardır. Arab'ın çöl ve sahralarda vahşi bir hayat geçirmesine yardım eden devesi onların yurdunda bulunmaz. Devenin barınması için gerekli olan otlaklar ve üremesini kolaylaştıran kumluklar onların yurtların-

da yoktur. İşte bunun bir sonucu olarak, Arapların anayurtlarında ve İslâmiyet çağında fethettikleri ülkelerin hepsinde hüner ve sanat azdır ve gereken maddeler diğer ülkelerden nakledilmektedir. Arap olmıyan kavimlerin yaşadığı Çin, Hint, Türk yurtları ve hıristiyan dininde olan kavimlerin ülkeleri gözden geçirilirse, o ülkelerde hüner ve sanayiin inkişaf etmiş olduğu görülür. Diğer kavimler, gereken nesne ve maddeleri onların yurdundan celbederler. Arap kavminden Batı Afrika Berber'leri de Araplar gibi hünersiz ve sanatsız bir kavimdir. Çünkü bunlar da, asırlardanberi göçebe hayatın içine dalarak yaşarlar. Yukarda andığımız gibi, Berber yurdunda şehirlerin azlığı bunun bir tanığıdır. Şehirler az olduğu için de Batı Afrika da hüner ve sanayi dun derecededir, inkişaf etmemiş ve yerleşmemiştir. Ancak genel bir ihtiyaç olduğu için, yünden kumaş dokuma ve deriden ayakkabı imali ve sepicilik gibi işler gelişmiştir. Göçebe kültürü tesirinde bulundukları için, Berber yurdunun metaından en çoğunu bu nesneler teşkil eder. Doğudaki ülkelere gelince medeni olan eski kavimlerden Fars, Nabat ve İsrail-oğulları, Yunan ve Roma'lılar gibi kavimler asırlardanberi hüküm sürmüş oldukları için Doğu'da medeni hayat ve bunun sonucu olarak hüner ve sanayi gelişmiş ve yerleşmiş, iz ve eserleri ortadan kaybolmamıştır. Yemen, Bahreyn ve Omman ve Mezopotamya'ya gelince, bu ülkelerde her ne kadar hüküm sürmüş iseler de, hüner ve sanatlar gelişmiş bir

halde idi. Çünkü Araplardan birçok kavimler, ardı ardınca binlerce yıl hüküm sürmüş oldukları için şehirler kurmuşlar, yerleşik ve medeni hayatta çok ilerlemişlerdi. Ad, Semud, 'Amelika ve bunlardan sonra Himyer, Tebabi'a ve Ezva' uzun asırlarca hüküm sürmüş ve bu devletlerin ömürlerinin uzunluğu nispetinde yerleşik ve medeni hayat gelişmiş, sağlam bir şekilde yerleşmiş, hüner ve sanatlar çoğalmış, devletleri yıkılmamıştır. Çağımıza kadar nakışlı ve renkli Yemen kumaşları, nefîs bir surette atlas imali ve dokumacılığı bu ülkeye has bir sanat olarak devam etmektedir ve yeryüzünde yaşıyanlara Tanrı vâris olur. O, vârislerin en hayırlısıdır.

22. FASIL

Bir hüner ve sanatta uzman olan kimsenin diğer mesleklerde uzman olmasının az ve nadir görülen hallerden olduğuna dair.

Terzi bunun bir örneğini teşkil eder. Terzilikte uzman olup, bu sanata meleke kazandıktan sonra o kimse ticaret veyahut yapı işlerinde uzman olamaz. Ancak terzilikte uzmanlık derecesine varmamış ve meleke kesbetmemiş ise, diğer bir meslekte uzman olabilir. Bunun sebebi şudur: Melekeler, nefsin sıfatı ve nefislerde sağlam bir surette yerleşmiş olan bir keyfiyettir. Zihin ve nefislerde yerleşmiş olan bir melekeyi, diğer herhangi bir meleke yerinden koparıp atamaz. Bir kimse tabiî halinde; yani herhangi bir

mesleğe intisap etmemiş ve öğrenmemiş iken, daha kolayca meleke kesbedebilir. O kimse buna müstaittir, fakat diğer bir meleke ile melekelenerek nefiste değişiklik husule geldiği ve tabiî halini kaybettiği takdirde, bu melekeden doğan renk ve halin tesiri ile, bu istidat azalır ve bundan dolayı nefsin diğer bir meleke kesbetmesi çok zayıflar. Vâkı buna tanıklık eder. Bir meslek sahibinin kendi mesleğinde uzman olduktan sonra diğer bir meslekte uzman olduğu nadiren görülmüş bir haldir. İnsanın bu iki mesleği aynı derecede güzel bir surette kavraması vâkıdan uzaktır. Melekeleri fikrî sahada olan ilim mensuplarının ilimlerden birinde uzmanlık derecesine vardıktan ve o ilmi son derece iyi bildikten sonra diğer bir ilimde aynı derecede meleke sahibi oldukları görülmemiş gibidir. Bunlar, ihtisasları dışında diğer bir ilimle meşgul olurlarsa, o ilimdeki bilgileri eksik ve kusurlu olur, ihtisası dışında uzmanlık derecesine erenler nadir görülür. Sebebi, yukarda andığımız gibi, istidat ve nefiste husule gelen melekenin diğer mesleklerde meleke kesbetmeye engel olmasıdır. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir ve başarılar ancak O'ndan dilenir, O'ndan başka Rabb yoktur.

23. FASIL

Başlıca sanatlar

İçtimaî hayatta insanların iş ve güçleri türlü türlü olduğu için ilim, hüner ve sanat meslek-

leri de sayıp tükenmez derecede çoğalmıştır. Bu mesleklerden içtimaî hayat için öğrenilmesi zaruri veyahut konusu itibariyle daha şerefli olanları vardır. Biz burada ancak zaruri ve şerefli olan meslekleri anacağız. Ekincilik, terzilik, marangozluk, dokumacılık ve yapı, meslekleri ise, yaşıyabilmek için zaruridir. Ebelik, yazı-kâğıtçılık, şarkı (gına=mugannilik) ve tababet konuları şerefli olan mesleklerdir. Ebeliğe gelince, bu meslek, hayat için bir zarurettir ve umumun muhtaç olduğu bir meslektir. Çünkü, yavrunun yaşamasına o sebep olur. Ebeliğin konusunu çocuklar ve anneleri teşkil eder. Tababetin gayesi ise, insanlığın sağlığını korumak ve hastalıkları tedavi etmektir. Tabiî ilimler, tababetin bir dalını teşkil eder. Tababetin konusu, insanın bedenidir. Yazı sanatına ve ona tâbi olan kâğıtçılık mesleğine gelince, bu meslek sayesinde insanın ihtiyaçları temin olunur; defter ve kâğıtlara yazmak suretiyle insanın maslâhat ve menfaatleri korunduğu için, bu meslek dahi şerefli bir meslektir. Yazı, insanların kalblerindeki mâna ve mefhumları uzaklara eriştirir, fikir ve akılların mahsulünü ve ilimleri sayfalar üzerinde ebedî olarak ve nihayet kâğıt üzerine yazarak mânaların tertip ve derecesini tespit eder. Şarkı (gına) sanat ve mesleğine gelince, belli ölçü ve vezin ile ses ve nağmeleri kulaklara güzel bir surette işittirir, bu yolla kalb ve ruhları heyecana getirir, neşe verir. Bu üç meslekten her biri, halvet ve ülfet meclislerinde büyük hükümdarlarla bu-

luşmaya sebebolur. Bundan dolayı bunlarda diğer meslek ve sanatlarda bulunmıyan şerefler vardır, burada andığımız sanat ve meslekler, bunların arkasından gelir ve çok defa hakîr sayılır. Maksat ve hallerin başka başka olmasiyle bu mesleklerin önemi türlü türlü olur, bir devlette veyahut herhangi bir bölgede önemsiz sayılan bir meslek, diğerinde rağbet ve revaç kazanabilir. Doğrusunu Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir.

24. FASIL

Çiftçilik.

Çiftçilik, geçinmek için gereken yiyecek maddelerini ve hububatı temin ettiği için faydalıdır. Bu da, yeri sürerek ekin ekmek, bitkileri ıslah ve mahsul verinciye kadar sulamak, terbiye edip yetiştirmek; bundan sonra başaklarından tanelerini çıkartmak ve yiyecek maddeleriyle ve hububatı bu yolla yetiştirmek için düzenli bir surette usuliyle, çalışmak, ve bunun için gereken diğer vasıtaları sağlamak; hazırlamak ile olur. Çoğunlukla çiftçilik, insanın geçinmesi için zaruri yiyecek maddesini temin ettiği ve ilk ihtiyaçlardan olduğu için sanatların en eskisidir. Çünkü insanlar, yiyecek maddesi hariç olmak üzere, başka hiç bir nesne bulunmadığı takdirde dahi yaşıyabilirler, yiyecek maddesi bulunmadığı takdirde mahvolurlardı. Yukarda anlattığımız gibi,

çiftçilik yerleşik hayat çağından önceki devreye ait olduğundan ilk ihtiyaçları temin ettiği için bu sanat sahralarda yaşıyanlara mahsus meslektir. Şehirlerde yaşıyanlar ise, çiftçilikle meşgul olmazlar ve bu zanaatı bilmezler. Çünkü şehirlerin bütün geçinme şekilleri ve sanatları, göçebelik çağından sonraki devreye aittir ve göçebeliği takibeder.

25. FASIL

Yapı sanatı.

Bu sanat (yerleşik) hayatın ilk çağlarında başlamış olup, sanatların en eskisidir. Bu sanat, şehirlerde (ve köylerde) barınmak ve yaşamak için, evler ve barınaklar yapabilmek sanatıdır. Akıbetini düşünen bir varlık olan insanın kendine eziyet veren soğuk ve sıcaktan korunmak için etrafı duvarlarla çevrilmiş, üst tarafları damlarla örtülmüş olan evler ve barınaklar yapmayı düşünmesi tabiîdir. Yapılar yapmak hususunda insanların fikir ve düşünceleri türlü türlü olup, bir kısmı, yapı yapmak hususunda ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı iklim ahalisi gibi itidal dairesinde hareket eder. Göçebeler ise bu gibi evler yapmayı düşünmezler. Çünkü onların fikirleri, bu gibi sanatları düşünecek derecede inkişaf etmiş değildir. Göçebeler, onarılmıyan mağara ve oyuklara sığınırlar. İtidal dairesinde hareket edenler ise, bir yerde toplanarak birbirini tanımayacak derecede çoğaldıktan sonra birbi-

rinden ürkerler. Geceleri, ansızın birbirleri üzerine saldırmaktan korktukları için, bir araya toplandıkları yerleri duvar veyahut surlarla çevirmeye mecbur olurlar. Bu suretle, toplandıkları bu yer bir şehir halini alır. Surun içinde hâkimler, bunların birbirlerine el uzatmalarına mâni olurlar. Ahali, bazan bu hâkimlere başvurarak, tecavüz edenlerden hak ve öclerini alır. Bunlar bazan, dışardan düşmanların saldırmasından korunmak üzere, hükümdar ve onların görevini gören beyler ve urukların ululları gibi kendileri ve idarelerinde bulunanlar için, bu şehirde kale ve istihkâmlar bina ederler. Her şehir ahalisi, bunları örf, âdet ve vaz'ettiği kaidelerine, havalarının mizaç ve tabiatına, yoksulluk ve zenginliklerine göre kurar. Bir şehirde yaşıyanların hali de böyledir. Zenginleri, işgal ettikleri sahada geniş ve büyük yapılar ve saraylar yaparlar. Çoluk-çocukları, adamları ve hademeleri çok olduğu için muhtelif avluları, odaları ve büyük salonları bulunan yapılar vücuda getirirler. Duvarlarını taştan yaparlar, bu taşları alçı ve çimento ile birbirine bitiştirirler; boyalarla süslerler, kireçle sıvarlar. Oturacakları binalara, bolluk ve ululuk göstermek üzere önem verirler. Bundan başka, yiyeceklerini saklamak üzere yer altında depolar ve mahzenler yaptırırlar. Asker sınıfından iseler, hayvanlarını bağlamak üzere, ahırlar yaptırırlar. Şehir ahalisinden bazıları, küçük avlular, kendilerinin ve ailelerinin oturması için küçük evler yaparlar. Ekonomik durumları müsaade et-

mediği için bundan fazlasını yapmağa kalkışmazlar, kişiler için tabiî olan barınaklarla kanaat ederler. Bu iki tip arasında sayıp tükenmez derecede birçok ev tipleri vücuda gelir. Hükümdarlar ve devletlerin idareleri başında bulunanlar büyük şehirler ve yüksek heykeller yaptırdıkları zaman, yapı sanatını bilenlere muhtaç olurlar. Bunlar, bu bina ve heykelleri, güzel bir şekil ve mimari ile sağam ve büyük olarak yapmaya son derece önem verirler. Uzman mühendis ve mimarlar kullanırlar ve hendesi şekillere son derece dikkat ederler. Yapı işlerinde uzmanlar (mühendis, mimar, mütehassıs ustalar), çoğunlukla, mutedil olan dördüncü iklimde ve buna komşu olan iklimlerde bulunur. Çünkü itidalden bir yana olan iklimlerde bu kabîlden sanat eseri yapılar bulunmaz. Bunlar barınaklarını ancak kamış ve çamurdan ve ahır kabîlinden binalar yaparlar. Yapı sanatı ustaları türlü türlüdür. Bir kısmı uzman ve bilgindir. Bir kısmının bilgisi eksiktir. Bu yapıların tip ve nevileri çoktur. Bir kısım yapıların duvarları taştan, yüksek olarak yapılır, bu taşlar çamur ve kireç ile birbirine bitiştirilir. Bu taşlar, gûya tek bir cisim imiş gibi birbiriyle pek muhkem bir surette kaynaşır, bir kısmı yalnız çamur ve topraktan yapılır. Duvarlar çamurdan yapılırken, âdetlere göre, eni ve uzunluğu çeşitli olan iki tahta kullanılır. Bu tahtaların eni ortalama olarak iki, boyu dört arşın olur. Bu iki tahta, yapının temeli üzerine yerleştirilir. Arasının eni, yapı sahibinin arzusuna göre

olur. Bu iki tahta, arasına arşın ve deynek gibi ağaçlar konulduktan sonra, kalın iplerle birbirine muhkem olarak bağlanır, açık bulunan iki tarafına da küçük iki tahta yerleştirilerek üstü açık bir sandık haline getirilir. Bundan sonra bu sandığın içi kireç ile karışık çamurla doldurulur. Eczasını kireç ile karıştırmak üzere toprağın belli ve muayyen yerleri yumuşak bir hale gelinceye ve eczaları birbirine kaynaşıncaya kadar bazı aletler ile karıştırılır. Bundan sonra, bu iki tahta arasındaki boşluk doluncaya kadar, tekrar toprak atılır. Toprak ile kirecin eczaları birbirine hulûl edip karışır ve tek bir cisim haline gelir. Bundan sonra, önceki iki tahta şeklinde öteki iki tahtanın üzerine, tekrar iki tahta yerleştirilir. En ve uzunluğunun, önceki iki tahta nispetinde olmasına dikkat edilir. Üstü açık sandık şeklinde olan bu iki tahtanın arası yine kireç ile karıştırılan çamur ve toprakla doldurulur. Yapı tamam oluncaya kadar tahtalar yazının satırları gibi düzgün olarak birbiri üzerine yerleştirilir. Bu suretle duvar, tek bir parça imiş gibi bir şekil alır. Buna "Tâbiye" ve duvarı bu şekilde yapan kimseye "Tâbiyeci" adı verilir. Yapı sanatında kullanılan usullerden biri de, duvarların yapısı tamam olduktan sonra duvarları alçı ile parlatmaktır. Alçı su ile karıştırıldıktan sonra, eczaları birbirine bitişerek tek bir cisim haline gelmesine mâni olan nari harareti itidal kesbedinceye kadar, bir veyahut iki hafta hamur halinde bırakılır. İtidal kesbederek ve birbirine karışarak eczaların birleş-

mesi tamam olduktan sonra duvarlar c'lâlanır. Yapıda kullanılan usullerden diğer biri de dam yapmaktır. Rendelenmiş veyahut hiç de işlenmemiş olan tahtalar, yapının duvarları üzerine uzunluğuna yerleştirildikten sonra, testere ile kesilen tahtalar bu ağaçların üzerine yerleştirilir (çivilendikten sonra) tahtaların üzerine toprak ve alçı dökülür. Toprak ile alçının eczaları birbirine karışarak pişinceye kadar karıştırılır. Bundan sonra yukarda söylediğimiz şekilde, duvar sıvandığı gibi, tavan sıvanır. Yapıda kullanılan usullerden biri de, duvarları tezyin ve nakışlamaktır. Bu da, duvarların üzerinde kireçten mücessem şekiller yapmak suretiyle olur. Kireç hamur haline getirilerek eczala:. tamamiyle karıştırıldıktan ve rütubetli halinde mütenasip ve hendesi bir şekilde demirden yapılma alet ile parçalara ayrıldıktan sonra, bu mücessem şekiller türlü renk ve nakışlarla tezyin edilir. Bazan, parçalara bölünmüş olan su mermerleri, kiremit, çömlek, sedef ve boncuk taneleri ile karışık, veyahut karıştırılmadan, hamur haline getirilmiş olan rütubetli bir halde bulunan alçı, duvara yapıştırılır Sanatkârlar arasında kullanılan usule uygun olarak öyle bir şekilde tertip ve tezyin edilir ki, güzel ve nefîs gül ve çiçek bahçesinin bir parçası gibi gözükür.

Mimar ve sanatkârlar bu yapılardan başka, evlerde, konak ve saraylarda havuz ve sarnıçlar yaparlar. Boru ve kanallar vasıtasiyle çeşme ve çaylardan akıttıkları suları havuz ve sarnıçlara

akıtmak üzere mermerden kalburlar yaparlar. Bu mermerleri güzel bir surette tesviye ederler ve işlerler. Bu kalburların ortasından su akıtmak için ağızlıklar vücuda getirirler.

Sanatkâr mimarlar, bundan başka diğer mimari tarzlarda dahi yapılar yaparlar. Yapı işleri ile meşgul olan (mimar ve sanatkâr)ların uzmanlık ve maharetine göre binaların mimarî tarzları türlü türlü olur. Bu yapılar sayesinde şehrin bayındırlığı ve güzelliği artar, şehir genişler, nüfusu çoğalır. Bazan şehri idare eden hâkim ve memurlar, yapıların durum ve halini daha iyi bilen (mimar ve mühendis) gibi uzmanları, yapıları incelemeye ve teftişe memur edip, onların fikir ve mütalâalarına göre iş görürler. Çünkü şehir çok bayındır, nüfusu da kalabalık olduğu için, bir arada yaşıyanlar feza ve havasından aşağı, yukarı ve dış tarafından faydalanmak hususunda birbiriyle çekişirler. Bir komşu diğer komşunun duvarlarına zarar verecek harekette bulunduğu zaman bu memurlar komşusunu kendi hak ve hukuku dışında hareket etmekten menederler. Bundan başka, yollardan ve akmakta olan su menfezlerinden istifade hakkı ve pislik kanalları hakkında da aralarında ihtilâflar başgösterir. Biri; komşusunun, duvarlarına zarar ve ziyan verdiğini veyahut komşusunun duvarını fazla yüksek olarak bina etmiş olduğunu iddia ve su akan kanal ve borulardan şikâyet edebilir. Bunların hepsinin de sebebi sıkışıklıktır. Diğer biri de, komşusunun, duvarına

zarar verecek harekette bulunarak duvarının yıkılma tehlikesine mâruz bulunduğunu iddia edebilir. Bu gibi şikâyetler sonucunda, zararı defetmek üzere, komşu duvarının yıkılmasına hükmetmek zarureti hâsıl olur, yahut iki ortak arasında bir bina veyahut bir arsayı bölmek icabettiği zaman, eve zarar vermiyecek bir şekilde, menfaatler ihmal edilmeden bölmek ve hükmetmek üzere hâkimler işi uzmanlara havale ederler. Bu gibi hal ve ihtilâfların örnekleri çoktur. Bu gibi hususları ancak (mühendis ve mimar gibi) yapı uzmanları bilirler. Uzmanlar, yapıları bu işte kullanılan düğümlü iplerle ölçerler, binada ağaçların ve duvarların meyil ve itidalini tâyin ederler ve meskenlerin durum, menfaat ve mesalâhatını gözden geçirirler, incelemelerinin sonucunu hâkimlere arz ederler. Bir yere su getirmek ve pislikleri akıtmak üzere kanallar açmak (ve borular döşemek) istenildiği zaman dahi, bu kanalların geçtiği yerlerde, suyun eve ve duvarlara sirayet ve tesir etmesine sebep olmıyacak bir şekilde geçirirler. Bu gibi hususları ancak uzmanlar bilir, başkaları bu gibi zarar ve ziyanları tâyin edemezler. Bundan dolayı hâkimler, bu gibi hususlarda onların fikirlerine başvururlar Bununla beraber, bu uzmanların bilgi ve ihtisaslarının derecesi ve kusurları o asırlarda hüküm süren devletin kültür seviyesiyle, kuvvet ve kudretiyle mütenasip olur. Biz, hüner ve sanatta tekâmül ve inkişafın, bayındırlıkla, yerleşik ve medeni hayatın tekâmülü ile ve o hüner

ve sanatlarını revacı ile mütenasip olduğunu yukarda anmıştık. İşte bu sebeple, devlet ilk kurulduğu vakit göçebe kültürü tesirinde bulunduğu için, kendi ülkesi dışından yardım istemeye muhtaç oluyor ki, Velid bin 'Abdülmelik bunun bir örneğini teşkil eder. O, Mekke, Medine ve Beytül-Mukaddesteki camileri tamir ve kendi tarafından Şam'da yapılacak olan camii bina etmeyi kararlaştırdığı sırada, o çağda başkenti İstanbul olan Rum hükümdarından yapı işlerinde uzman olan işçiler istedi. Rum hükümdarı bu mescitleri bina etmek üzere uzman işçiler gönderdi. Yapı uzmanı (yapı mühendis ve mimarı) nın aletlerle ölçerek duvarları geometri kaidelerine göre yapmayı, yüksekliği tâyin ederek şehirlere ve evlere sular akıtmakla ilgili olan geometri kaideleri gibi yapı işlerini ve geometrik usullere göre ağır şeyleri kaldırmak ilmini bilmesi lâzımdır. Büyük yapılar ağır taşlarla yapıldığı vakit işçiler, kendi kuvvetleri ile bu ağır taşları duvarın bu taşlarla yapılacak yukarı kısmına kaldırmaktan âcizdirler. Bunları kaldırmak için hile yoluna başvurulur, geometri kaidelerine göre makara şeklinde bir alet yapılarak, deliklerine uzun ipler geçirilir ve ağır nesneler bu urganlar ve bu alet vasıtasiyle kaldırılarak, kolaylıkla gereken yerine naklolunur. Ağır şeyler bu yolla ve ancak geometri kaidelerinin yardımiyle kaldırılabilir. Bu usul eski çağlardanberi kavimler arasında mâruftur. Zamanımızda dahi gözümüzle görmekte olduğumuz büyük eser ve heykeller geometri ilminin yar-

-dımiyle yapılmıştır. Bu eser ve yapıların taşları çok büyük olduğu için, halk bu binaların, vücut ve âzaları bunlar nispetinde büyük olan insanlar tarafından, cahiliyet çağında, yapılmış olduğu vehmine kapılırlar. Halkın bu düşüncesi doğru değildir. Bu yapı ve heykeller geometri ilminin yardımiyle bu şekilde yapılabilmiştir. Buna dikkat et. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, arzu ettiğini yaratır.

26. FASIL

Marangozluk Sanatı

Bu sanat, sosyal hayat ve dünya bayındırlığı için zaruri olan sanatlardandır. Çünkü Yüce Tanrı her varlıkta kişiler için fayda ve menfaatler yaratmıştır ki, insan yaşayışı için zaruri olan şeyleri veyahut ihtiyaçlarını tabiattaki varlıklardan faydalanarak temin eder. İnsanın ihtiyaçlarını sağlıyan varlıklardan biri de ağaçtır. Herkesin bildiği gibi, ağacın insan için faydaları sayıp tükenmez derecede çoktur. Ağacın bir faydası da, kuruduktan sonra yakıt olarak kullanılması, insan için dayanacak ve korunacak sopa olabilmesi ve başka zaruret ve ihtiyaçlara yaramasıdır. Ağır şeyleri, bir tarafa naklederek yıkılmaktan korumak için ağaçtan sütun ve destek yapmak da bu cümledendir. Ağacın, göçebeler ve şehirliler için bundan başka da birçok faydaları var. Göçebeler ağaçtan, çadırları için kazık ve destekler ve se-

ferleri arasında, kadınlarının içinde oturması için, kuçular ve kendilerini korumak üzere süngü ve oklar yaparlar. Şehirliler ise evlerinin tavanlarını, kapı ve kilitlerini ve üzerinde oturmak için kürsülerini ağaçtan yaparlar. Bunlardan her birinin maddesi ağaçtır. Ağaçtan yapılan bu nesneler ancak sanat sayesinde belli ve matlûb olan şeklini alır. Her nesnenin muhtelif şekil alması ancak marangozluk sanatiyle temin olunur. Marangoz bu eşyaları yaparken, ağaçları küçük parçalara ayırır veyahut tahtalar şekline getirir. Bundan sonra bu parçalardan yapılması istenen şekil ve suretleri tertibeder. Marangoz bu parçaları hazırlarken, yapmak istediği nesnenin alacağı şekle uygun olarak, bu parçalar üzerinde çalışır. Bu sanatın sahibi "Marangoz" adını taşır. Marangozluk içtimaî hayatın zaruretlerindendir. Bayındırlık ve medeniyet ilerliyerek tekellüflü hayat başladıktan sonra ahali tavan, kapı, kürsü ve yaptıracakları her çeşit eşyanın nefis ve süslü olmasını istediği için bu sanat da o nispette gelişti. Marangozlar, hayat için bir zaruret olmadığı halde, eşyaları güzel ve acip şekillerde yapmağa başlarlar. Ağaçtan bir şey yapmak istendiği zaman hazırlanmış olan parçalar rende ile güzelce yontulur ve tesviye edilir, bu işlenmiş parçalardan türlü şekil ve suretler tertibedilerek nefîs ve mükemmel bir surette bir sanat eseri olan kapılar ve kürsüler yapılır. Rende, testere ve benzeri aletlerle, kudretleri dahilinde, güzel bir surette işledikten sonra yapılmış olan eşyalar, tek bir parça imiş gibi, bitişik bir halde gö-

zükür. Ağaçtan yapılan her şeyde şu şekilde hareket edilir. Bu çalışmanın bir sonucu olarak bulunması mümkün olan en nefis şeyler vücuda getirilir. Tahtaları çivilerle çiviliyerek gemiler yapılırken dahi bu sanata ve marangozların işine ihtiyaç var. Gemi, geometri kaidelerine göre balık şekil ve kalıbında ve balığın denizde yüzmesi ve kanatları göz önünde bulundurularak yapılmış olan bir nakil vasıtasıdır. Gemiyi bu suretle balık şeklinde yapmaktan maksat, onun suya olan mukavemetini sağlamak ve balıkta bulunan hayvani hareketin karşılığı olarak rüzgârların harekete getirmesini dikkate almaktır. Bazan da, donanmalarda olduğu gibi, küreklerin yardımına başvurulur. Gemicilik sanatı, gemilerin bütün tipleri yapılırken, geometrinin birçok kaidelerini bilmeye bağlıdır. Çünkü tersim edilmiş olan şekilde ve suretleri mükemmel olarak kuvveden fiile çıkarmak, genel veyahut özel olarak miktarlar arasındaki tenasübü bilmeğe dayanır. Miktarlar arasındaki nispet ve tenasüp ancak geometri ilmi ile bilinir. Bu sebeple Yunanlı geometri ilmi ustatları, gemicilik sanatının da üstatları idiler. "Usul-i hendesiye" adlı eseri yazan Oklidis marangoz olup, "Marangoz" adiyle tanınmış idi. "Mahrutat" adlı eserin müellifi olan Abluniyos ve Milavuş ve başkaları da marangoz idi. Rivayete göre yaratılışta bu sanatın ilk öğretmeni Nuh (A.m.) dur. Tufan'ın vukuunda, bir mucize olan, gemi onun tarafından yapılmıştı. Bu habere göre Nuh'un marangoz olup gemicilik sanatını öğrenmiş ve öğretmiş

olması mümkün ise de, aradan birçok asırlar geçtiği için, ilk önce gemi yapma sanatını Nuh'un öğretmiş olduğu katî olan naklî delil ile ispat edilmiş değildir. Bu rivayet ve sözlerle marangozluk sanatının çok eski bir sanat olduğuna işaret edilmiş olmalı. Çünkü Nuh'tan önce gemi yapılmış olduğuna dair doğru bir haber ve hikâye nakledilmemiş olduğundan, Nuh, gemi yapma sanatının ilk öğretmeni imiş gibi telâkki olunmuştur. Hüner ve sanatların yaratılışındaki sır ve hikmetleri iyice düşün. Ötesini Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir; ancak O'nun yardımı ile başarılar elde edilir.

27. FASIL

Dokumacılık ve Terzilik

Bu iki sanat içtimaî hayatın zaruretlerindendir. Çünkü kişiler, medeni hayatta bolluk ve refaha muhtaçtırlar. Dokumacılık yün, keten ve pamuktan eğrilmiş olan ipleri boyuna uzatarak ve bu ipleri enine muhkem bir surette birbirine bitiştirmek üzere tezgâhlarda dokumaktan ibarettir. Bu yolla tezgâhlarda dokunarak elde edilen parçalardan örtünmek üzere yünden şalvar (iyzar) ve peştamallar yapılır. Elbise olarak giymek üzere pamuktan ve ketenden kumaşlar vücuda getirilir. Âdet ve itiyatlara uygun olan bir şekilde elbiseler dikmek üzere bu kumaşlar, herkesin vücuduna göre, makas ile parçalara ayrılır, bundan

sonra sanat icabı olmak üzere, şehirlerin âdetlerine uygun ve muhkem olarak dikilir, eklenir veyahut genişletilir. Bu parçalardan bu şekilde elbise dikmek ve giymek yerleşik ve medeni hayat yaşıyanlara mahsustur. Göçebeler ise bu şekilde elbise giymezler. Onlar bu kumaşları şalvar ve peştamal edinerek bu şalvar ve peştamallarla örtünürler. Vücuda uygun olarak makas ile kestikten sonra elbise şekline sokmak üzere dikmek yerleşik ve medeni hayatın âdet ve usulündendir. Bunu düşünürsen, hacc ederken dikilmiş elbiseler giymenin haram olduğunun sır ve hikmetini anlarsın. Hac dünyevi bağlarla olan bütün bağlılıkları keserek ve bırakarak ilk önce yaratıldığımız suret ve kıyafette Tanrı'ya dönmek üzere emredilmiş olduğu için, hacı dünyanın bolluk, zevk ve nimetlerinden vazgeçecek, bu cümleden hoş kokuları, kadınlarla düşüp kalkmayı, dikilmiş elbise ve mes kabîlinden olan ayakkapları giymeyi terk edecek, ava, (ot, nebat ve ağaca) dokunmıyacak, öldükten sonra mecburi olarak bırakacağı dünya nimetlerini ve bolluğun âdetlerini bırakacak, kıyamet gününde hesap yerine gelmişmiş gibi kalbi ile Tanrı'ya yönelerek ve huşuyla Tanrıya yalvararak, ihram bağladığı halde, haccedecek, bunun mükâfatı olarak annesinden doğduğu günde olduğu gibi, bütün günahlarından temizlenmiş olacaktır. Ey Tanrım! seni bütün noksanlardan tenzih ederim ki, Sen kullarına karşı ne kadar şefkatli ve kendine ulaşmak üzere hidayet yollarını göstermek hususunda ne kadar merhametlisin Do-

kumacılık ile terzilik yaratılışta çok eskidir. Çünkü havası mutedil olan iklimlerde ısınmak bir zarurettir. İtidalden bir yana olan sıcak ülkelerde ise ahali ısınmaya muhtaç değildir. Biz, birinci iklimde olan Sudan halkının, çoğunlukla, çıplak olduğunu işitiyoruz. Bunun sebebi yurtlarının sıcaklığıdır. Bu iki sanat çok eski olduğu için, halk bu sanatları İdris, (A.M.)e nispet etmektedir. İdris, peygamberlerin en eskilerindendir. Halk bazan bu sanatları Hürmüz'e nispet eder. Rivayete göre Hürmüz, İdris'in kendisidir. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir; O, yaratan ve bilgindir.

28. FASIL

Ebelik Mesleği

Çocuğu mülâyemetle (ve usul dairesinde) annesinin karnından çıkartma (doğurtma) ve doğurduktan sonra elbisesini hazırlamak ve aşağıda anlatacağımız gibi çocuğun halini düzenlemek ve onarmak usulleri bu ilmin yardımiyle öğrenilir. Ebelik, umumiyetle kadınlara mahsus bir meslektir. Çünkü kadınlar avret yerlerini birbirlerine göstermekten çekinmezler. Kadınlardan bu mesleğe mensup olanlar (kaabile) adiyle anılırlar. Bu deyim, "vermek" ve "kabul etmek" sözünden istiare edilmiştir. Lohusa, çok defa, çocuğu ona vermiş, ebe de çocuğu kabul ederek annesinden almış gibi sayılmıştır. Çünkü annenin

rahminde terkip ve yaratılış müddet ve devrelerini tamamlıyarak doğuracak olan ve Tanrı'nın takdir ettiği dokuz ayın hitamında, Tanrının, çocuğun tabiatinde yaratmış olduğu annesinin karnından sıyrılıp çıkma arzu ve hali doğduğunda çıkacak yeri ona dar gelmektedir, çıkmak üzere sıkıştırdığı sırada çocuğun, fercin bazı taraflarını parçalaması mümkündür, annelik karınlığı perdesinin, yapışıklıktan dolayı, yırtılması ve rahme yapışması mümkündür, bunların hepsi acı ve ıstırabı artırmaktadır. Ağrı çekmenin anlamı da budur. Ebe, arkasını ve kaynağının iki tarafını ve aşağı tarafından rahim hizasında olan yerlerini oğuşturarak, lohusaya az çok yardımda bulunur. Ebe, bu haraketiyle dafia kuvvetinin cenini çıkartmak fiiline yardım ve doğurma sırasında kadının katlandığı zorluk ile müşkülleri imkân dahilinde kolaylaştırır ve katlandığı zorluğun neden ibaret olduğunu bildiği nispette ona yardım eder. Yavru doğduktan sonra, çocuk iken gıdalanmasını temin eden kordon (bir bağ kalıyor. Bu bağ rahimden uzanarak yavrunun göbeğine bitişmiş bir halde bulunur. Kordon (bağ) fuzuli bir uzuv olup, ancak rahimde iken çocuğun gıda almasını temin eder. Ebe kordonu, fuzuli olan yerinin öbür tarafına geçmeden uzvunun çocuğun göbeği ile bağırsaklara bitişmiş yerini bularak çocuğun bağırsaklarına ve annesinin rahmine zarar dokundurmadan keser. Kestikten sonra kesik yerini dağlamak suretiyle veyahut yarayı onaracak diğer vasıtalarla tedavi eder. Çocuk bu dar menfezden

çıktığı vakit kemikleri taze ve kolay eğilip bükülen bir halde bulunur. Bu dar menfezden çıktığı zaman yeni terkip edilmiş ve bütün maddeleri rütubetli bir halde bulunduğu için çocukcuk azalarının şekillerinin değişmiş olması mümkündür. Ebe çocuğun azalarını eliyle doğrular, çocuğun her azasını tabiî şekline ve onun için mukadder olan haline sokar. Bu yolla çocuğun ten ve azaları yaratılmış olduğu hal ve şeklini alır. Ebe bundan sonra lohusanın halini onarmaya koyulur. Cenini örten perdeleri kolaylıkla çıkarabilmesi için lohusanın gereken yerlerini oğuşturur ve yumuşatır. Çünkü bu perdelerin çıkması gereken andan az çok gecikmiş olması mümkündür. Çıkması uzadığı takdirde, perdeler tamamiyle çıkmadan önce, rahimdeki yufka derinin tabiî haline dönmek, yani kapanmak korkusu vardır. Perdeler tamamiyle çıkmadan önce deri tabiî haline geldiği takdirde lohusa mahvolur. Çünkü bu perdeler fuzuli şeyler olup, çıkmadığı takdirde çürür, çürüme rahme sirayet eder ve lohusa mahvolur. Ebe, perdelerin vaktinde çıkmamasından sakınır, vaktinde çıkartması için dafia kuvvetine yardım eder. çıkması gecikmiş ise perdeleri çıkartır. Ebe, lohusanın halini bu suretle onardıktan sonra yavru ile meşgul olur, rahimde iken hâsıl olan rütubetleri kurutmak, azalarını kuvvetlendirmek ve tutturmak üzere yağlar ve kabız olan hint ıtırı (zerur) sürer ve oğuşturur. Küçük dili yukarıya kaldırmak üzere eliyle yavrunun boğazına basar, damağından fuzuli şeyleri çıkartmak üzere, burnuna

aksırtıcı madde sokarak yavruyu aksırtır, ve bağırsaklarındaki kapanıklıkları açmak üzere, bazı maddeler yalatarak, ağzını mizler, bu suretle yapışıklıkları kurutur. Ebe bundan sonra tekrar lohusa ile meşgul olur. Ağrı çekerken husule gelen zaafı gidermek ve çocuğun rahimden ayrılması sonucunda rahimde husule gelen ıstırapları defetmekle meşgul olur. Çünkü yavru her ne kadar rahmin tabiî bir uzvu değilse de, rahimde teşekkül etmek ve rahme bitişmekle rahimle birleşmiş bir uzuv haline gelmiştir. Bundan dolayı ceninin rahimden ayrılması bir uzvun kesilmesi sonucunda husule gelen ağrı ve ıstıraba yakın bir derecede acı ve istırap husule getirmiştir. Yavru menfezden çıkarken, sıkışma sonucunda menfezde husule gelen yırtılmanın acısını ebe tedavi eder.

Buraya kadar andıklarımızın her biri birtakım hastalıklar olup, ebeler bu hastalıkları başkalarından daha iyi tedavi ederler. Memeden kesilmeye kadar olan müddet içinde çocuğun tutulduğu hastalıkları da ebeler maharet sahibi olan doktorlardan daha iyi bilirler ve tedavi ederler. Bunun sebebi şudur: Bu müddet içinde çocuğun teni ancak bilkuvve insan tenidir, ancak memeden kesildikten sonra bilfiil insan teni olur. Ancak bundan sonra çocuk doktora şiddetle muhtaçtır.

Ebelik, gördüğün gibi, cemiyet halinde yaşıyan insan cinsi için bir zarurettir. Çoğunlukla, insanlar varlıklarını ebelikten başka (vasıta ile) koruyamazlar Bazan insanların ebeden müstağni

olmaları, Tanrı'nın bir mucizesi olarak onları olağanüstü bir tabiatte yaratmış olmasından ileri gelir ki, peygamberler (onlara Tanrı'nın salâvat ve selâmları olsun) bunun bir örneğini teşkil ederler. Veyahut yavruya Tanrı'nın bunu ilham etmesi ve buna muhtaç olmıyan bir tabiatte yaratmasiyle olur. Bu sınıflar ebelik ilmine ve mesleğindeki bilgilere muhtaç olmadan, vücutlarını koruyabilirler. Tanrı'nun bir mucizesi olarak bu ilimden müstağni olmaya gelince, bunun vukuu çoktur. Nitekim Tanrı Elçisi Muhammed ('A.m.)'in sünnet edilmiş olduğu halde ve sevinçler içinde iki elini yerin üzerine koymuş ve gözlerini göğe doğru dikmiş bir halde doğmuş olduğu rivayet edilmektedir. İsa (A.m.)'nın beşikteki hali ve başkaca hadiseler bu kabîlden olan mucizelerdendir. Tanrı'nın yavrulara olan ilhamları inkâr edilemiyecek derecede bellidir. Bal arısı ve başkaları gibi dilsiz olan hayvanlar kendilerine mahsus olan garip ve acip ilhamlara nail iseler, birçok meziyetlerle hayvanlardan ayrılmış olan insanın ve bilhassa Tanrı'nın onları kerameti ile diğerlerinden ayırdetmiş olduğu kimselerin Tanrı'nın ilhamlarına nail olduklarını kim inkâr edebilir? Bütün çocukların hemen annelerinin memelerine sarılarak süt emmeleri, genel olarak, çocukların Tanrı'nın ilhamına nail olduklarının açık bir delil ve tanığıdır. Tanrı'nın kullarına olan inayet ve esirgemesi sayıp tükenmez derecede çoktur.

Bu açıklamamızdan (Ebu Nasr bin Tarhan) Farabî ile Endülüs'lü Filosofların, nevilerin ve var-

lıkların ve bilhassa beşerin ebesiz vücudu mümkün olmıyacağı ve inkiraza yüz tutacağı hakkındaki iddialarının doğru olmadığı anlaşılır. Bunlar beşer cinsinin vücudunu koruması için yavrunun doğduğu çağda ve memeden kesilmediği müddetçe ebenin terbiyesine ve ebelik sanatına muhtaç olduğunu, aksi takdirde beşer cinsi neslinin kesilmesi icabedeceğini ve beşer cinsi yeryüzünden yok olduğu takdirde şahısların tekrar vücuda gelmesinin imkânsız olduğunu anarlar; çünkü insanın varlığını muhafaza etmesi ebelikten başka bir vasıta ile tasavvur edilemiyeceği gibi, ebelikten başka bir vasıtanın yavrunun vücudunu koruyamıyacağını, memeden kesileceği vakte kadar yaşamış olduğu farzedilse dahi, onun bundan sonra yaşamasının katiyen mümkün olmıyacağını söylerler. Ebelik de diğer sanat ve meslekler gibi fikir mahsulüdür derler. yavrularda fikir, akıldan başka yeryüzünde onu besliyecek başka bir vasıta bulunamadığından yavruyu besliyecek kimse bulunmaz ve çocuk mahvolur, derler. (Afşina'lı) İbn Sina ise Farabi'ye muhalefet ederek ve kendini zorlayarak "Hayy bin Yakzam" adlı risalesinde nevilerin inkiraz ve bütün varlıkların yok olmasının imkân ve cevazı ile kail olarak bu hususta fikir yürütür; iddiasına göre, felekte uzun asırlar içinde vukuu pek az görülen garip ve acip durumlar husule gelir ve yıldızların hal ve tesirleri icabı olarak varlıklar da, münasip sıcaklığın tesiriyle, unsurlarda insanın mizacına uygun olan bir tiynet, imtizac ve itidal husule gelerek imtiza-

cetmiş bu tiynet ve hamurdan münkariz olan insan vücuda gelir. ve onu beslemek üzere bir hayvan yaratılır, bu hayvana, şefkatli bir anne gibi, bu çocuğ beslemek ilham olunur, yavru kendi kendini besliyecek bir hale gelinceye ve memeden müstağni oluncaya kadar bu hayvan tarafından beslenir, diye bu konuyu uzun uzadıya açıklamaktadır (25).

Biz, İbn Sina'nın nevilerin inkıtaı hakkındaki fikrine, onun tarafından ileri sürülen delillere uymıyan diğer delillere dayanarak muvafakat ediyorsak da, onun bu istidlali, bir bütün olmak itibariyle, doğru değildir. Çünkü onun delilleri, eser ve fiilleri onların husulünü icabettiren "ille"lere bağlamak (yani bir şeyin. varolmasını icabettiren "ille" ve "sebep" mevcut olduktan sonra o şeyin mevcut olması zaruridir) temeline dayanmaktadır. Tanrı'nın "fail-i muhtar", yani istediği her şeyı yoktan var etmek kudret ve ihtiyarında olmasına dayanılarak İbn Sina'nın bu dâvası reddedilir. Tanrı "fail-i muhtar" olduktan sonra mümkün olan fiiller ve eserlerle kadim olan kudret arasında vasıtaya mahal kalmaz. İbn Sina'nın bu fikrini kabul ettiğimiz takdirde dahi, dâvası iptal edilerek cevap verilebilir. Çünkü İbn Sina'nın deliline göre, felekî hâdiselerin tesiri ile varolmuş olan çocuğun terbiyesini hayvana ilham etmeyi icabettiren hiç bir sebep yoktur. Dilsiz ve fikirsiz olan hayvan Tanrı'nın ilhamına mazhar olurken yavruya kendi kendini besleme kudretinin ilham olunmasına ne gibi bir mâni var-

dır? Biz, yavruların ilhama mazhar olduklarını yukarda anmıştık. Kendi maslâhat ve menfaatlerinin başka birine ilham olunmasından daha faydalıdır, Gerek Farabî ve gerek İbn Sina tarafından ileri sürülen dâvalar, sana açık olarak anlattığımız gibi, kendi kendilerini iptal etmektedir. Doğrusunu Yüce Tanrı bilir.

29. FASIL

Tababet; şehirlilerin bu ilme muhtaç olduklarına, göçebelerin ise muhtaç olmadıklarına dair.

Tababet, faydaları belli olduğundan şehirliler ve yerleşik hayat yaşıyanlar için zaruridir. Göçebeler buna muhtaç değildirler. Çünkü tababet, sıhhatleri yerinde olanların sıhhatlerini korur, hastalarının iyileşmelerine yardım eder. Doktorlar hastaları iyileşinceye kadar tedavi ederler. Bil ki, bütün hastalıkların kaynağı yemeklerdir. Tanrı Elçisi tababetin temelini teşkil eden hadîste: "Mide, hastalığın yuvasıdır; perhiz, ilâçların başında gelir." Diğer bir hadîsinde: "her hastalığın temeli tıkınmaktır" der. Midenin hastalığın yuvası olması açık ve bellidir. "Perhiz ilâçların başında gelir" tâbirinden maksat açlık, yani yemekten sakınmaktır. Buna göre hadîsin mânası: Açlık, ilâçların asıl ve temelini teşkil eden en önemli bir ilâçtır, demektir. Tanrı Elçisi'nin "Tıkınmak hastalıkların başında gelir" hadîsinin

mânası; "ilk önce yenmiş yemek hazmedilmeden önce tekrar yemek yiyerek mideyi doldurmak" demektir (ki biz bunu tıkınmak diye tercüme ettik). Bu hadîs şöyle açıklanır: Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı, kişileri yarattı, gıda ile onların hayatlarını korudu. Kişiler, yemekler yiyerek gıda alırlar. Hazım, ve yemeği gıda haline getiren kuvveler yemeyi sindirerek vücudun, et ve kemik gibi parçalarına uygun olan kan haline getirir. "Kuvve-i nâmaiyye" adı verilen, besleyici kuvvet, kanı et ve kemik haline getirir. Hazım, birtakım amel ve hallerden sonra, tabiî olan hareketle, gıdaları pişirerek gıdayı bilfiil bedenin bir parçası haline getirmek, demektir. Bu şöyle açıklanır: Gıda, ağıza alınıp dişler onu iyice çiğnedikten sonra, ağız sıcaklığının tesiriyle az çok pişer ve az çok mizacı değişir, ağzına aldığın lokmada sen bunu hissediyorsun, iyice çiğnedikten sonra yemeği eski mizaç ve tabiatından başka bir hal kesbetmiş olduğunu hissediyorsun; yemek mideye indikten sonra midenin harareti onu "keymus" haline getiriyor. Keymus, midede pişirilmiş olan yemeklerin özüdür. Mide, bu özleri karaciğere ve çöküntülerini bağırsaklara verir. Bağırsaklar mahreçlere gönderir. Karaciğer ise kendisine verilen özü lâtif bir kan haline getirinceye kadar pişirir, pişerken kaynadığı vakit o kanın üzerinde narencî renkte bir köpük husule gelir. Bu köpük safra halini alır. Bu lâtif kanın ciğerde kaynamasından bir miktar kurumuş parçalar ayrılır, bu parçalardan ciğerin aşağı tarafın-

-da çöküntüler husule gelir, bu çöküntülerden sev-
-da ahlâtı husuls gelir. Tabiî olan hararet bu kanın bazı galiz ve kaba olan cüzlerini pişirmekten âciz olur. Bundan balgam husule gelir. Bu suretle dört ahlât (yani kan, safra, sevd ve balgam) husule geldikten sonra ciğer bunların hepsini de damar ve kanallara verir. Damar ve kanallarda kaynıyarak orada saf kandan rütubetli ve hararetli buhar husule gelir. Bu kan hayvani olan ruha yardım eder. "Namiyye" adı verilen büyüten ve besliyen kuvve kanda değişmeler yaparak, bir kısmım et ve koyu olanını kemikler haline getirir. Bundan sonra ihtiyacından türlü artıkları defetmekle meşgul olup, terleri mesamelerden, salyalar halinde ağızdan, sümük halinde burundan, yaş halinde gözden çıkartır. Bundan, gıdanın tende dört ahlât, et ve kemik haline gelmesi ve kuvveden fiile çıkması anlaşılmıştır.

Hastalıkların aslı ve çoğu hummalıdır. Hummaların husule gelmesinin sebebi şudur: Tabiî olan gıdaları pişirirken bütün pişirme devrelerinde, yani mide, ciğer ve damarlar bazan gıdaları kaynatarak tamamiyle pişiremez. Bunların gıdaları tamamiyle pişirememeleri, çok defa, midede yemeğin çokluğundan ileri gelir; çok olduğu takdirde tabiî olan hararet bunları kaynatarak pişirmekten âciz olur. Yahut ilk önce yenen yemeklerin pişmesi tamam olmadan önce üstüste yemek yemekten ileri geli- Tabiî olan hararet bu üstelik gıdaları pişirmekle meşgul olup, ilk önce yenen yemekleri kaynatmadan olduğu gibi bıra-

kır. Yahut her ikisini kaynatmakla meşgul olur. Fakat tamamiyle pişiremez. Mide yarı pişmiş halinde bu gıdaları karaciğere verir. Karaciğerin harareti dahi bu maddeleri tamiyle pişiremez. Ciğerde bundan önce yenen yemeklerde pişmemiş halinde bazı artıklar (fuzuli şeyler) kalmış olması mümkündür. Ciğer, bunların hepsini pişmemiş hallerinde damarlara verir. Ten kudreti dahilin de, kendisinin muhtaç olduğu maddeleri aldıktan sonra kalanını diğer artıklarla birlikte mesamelerden ter, ağızdan salya, burundan sümük olarak çıkartır ve kalan kısmı kan olur. Ten bazan bu artıkları, diğer uzuvlara vermekten âciz olur. Bu takdirde artıklar damar, ciğer ve midede kalır. Günler geçtikçe bu artıklar (fuzuli şeyler) artar, her rütubetli ve karışık madde tabiî hararetle pişmezse çürümeye mahkûmdur. Sinmemiş olan bu gıda da çürür. Çürümüş gıda "halt" adiyle anılır. Her çürümüş maddede bir nevi hararet bulunur. İnsanın teninde husule gelen bu hararet humma adını taşır. Sen bunu çürüyünce ve kokuncaya kadar bırakılmış olan yemeklerde ve çürümüş olan fışkı, gübre ve tezeklerde tecrübe edebilirsin ve bu çürümüş maddelerden buhar yayılmakta olduğunu görürsün. Tende hummalar husule gelmesinin mânası işte budur. Humma ise diğer hastalıkların kaynağıdır. Hadîste anıldığı gibi, bunun ilâcı hummalara tutulanları muayyen haftalar içinde yemekten mahrum etmektir. Bundan sonra büsbütün iyileşinceye kadar hastaya uygun yemekler verilir. Sıhhatin yerinde olduğu

çağlarda dahi hummalardan korunmanın, ilâcı perhizdir. Bu hastalığın asıl ve kaynağı, hadîste anlatıldığı gibi, tıkınmaktır; yani üstüste yemek yemektir. Artıklar (fuzuli maddeler) belli ve muayyen uzuvlardan birinde toplanabilir Bu toplanmanın bir sonucu olarak, o, uzuv hastalanır ve tende yaralar husule gelir. Çürüme ve kokma bütün uzuvlarda değil de, başlıca âzalarda ve başka yerlerde husule gelebilir. Bir uzuv hastalanır, onun hastalanmasından dolayı mevcut olan kuvvelerinde zaaf husule gelir. Bu hastalıkların her biri doktorlar tarafından tedavi olunur. Bunlara göçebelerden ziyade şehirliler tutulurlar. Bunun sebebi; şehirli yemeklerinin çeşitli olması çok yemeleri. bir çeşit yemekle kanaat etmemeleri ve yemeği muayyen ve belli vakitlerde yememeleridir. Şehirliler umumiyetle, yemeklerini tat verici maddelerle, bakla, kuru yemişler ve taze meyvelerle karıştırarak ve pişirerek yerler. Bu yemeklerden bir çeşidi ve hattâ birçok çeşitleriyle kanaatlenmezler. Sebze ve hayvan eti olmak üzere kırk çeşit yemek yendiğini saydığımız günler olmuştur. Bu suretle çeşit çeşit yemekler yemek sonucunda midede garip bir mizaç husule gelir. Bu yemekler bazan vücuda ve vücudun ecza ve âzalarına uygun olmaz. Üstelik artıkların (fuzuli maddeler) çokluğundan dolayı pis kokular ve çürümeler çok olduğu için pis buharların tesiriyle şehirlerin havası bozulur. Havaların kişilere neşe ve kuvvet vermekte olduğu malûmdur. Ruhların neşeli olması hazım için gereken tabiî harareti tak-

viye eder. Üstelik şehirliler perhiz ve riyazetlerde bulunmazlar. Onların çoğu rahata dalmış insanlar olup, vücut ve âzalarını işletmezler. Hareket ve riyazet onların hazım kuvvelerini arttırmaz. Bundan dolayı hastalıklar şehir ve şehirlilerde çoktur, hastalıklar çok olduğu için, tababete olan ihtiyaçları da o nispette büyük ölçüdedir:

Göçebelere gelince, umumiyetle onların yiyecekleri azdır, hububat az bulunduğu için çok defa onlar açtır. Açlık, onlar için âdet ve itiyat olmuştur. Bu halin devamlı olması, insanı açlığın onlar için tabiî bir hal olduğu zannına götürebilir. Onların katıkları da azdır veyahut hiç yok tur. Yemekleri, tat verici nesneler ve meyvalar karıştırarak pişirmek yerleşik hayatın bolluk ve itiyatlarındandır. Göçebeler ise bundan uzaktırlar. Bunlar yemeklerini sade bir şekilde, başka maddeler karıştırmadan yerler. Yemeklerin mizacı vücutlarına uygundur. Bir yerde toplu bir halde yaşadıkları takdirde dahi pis koku husule gelmez. Göç halinde iseler havalar daima temizdir. At koşturdukları, avcılıkla meşgul oldukları veyahut ihtiyaçlarını tatmin etmek üzere iş ve güçle meşgul bulundukları için idmanları çoktur. Bunların her biri hazmı kolaylaştıran ve iyileştiren şeylerdir. Onlar üstüste yemek yemezler. Bundan dolayı mizaçları selâmettedir, hastalıktan uzaktırlar. Hastalıklara tutulmadıkları için, tıb ilmine ve doktorlara olan ihtiyaçları azdır. Bundan dolayı sahralarda doktor bulunmaz. Doktorun bulunmaması göçebelerin doktora muhtaç olmadıkla-

rından ileri gelir. Çünkü doktora muhtaç olsaydılar, elbette onlarda da doktor bulunurdu. Çünkü muhtaç oldukları takdirde doktor kazanç temin eder, kazanç temin etmek doktorları sahralarda yaşamaya sevkederdi. Bu: Tanrı'nın kulları için vaz'ettiği kanunudur. Tanrı kanununun değiştiğini hiç bir vakit göremezsin.

30. FASIL

Yazının, insanlara mahsus sanatlardan biri olduğuna dair.

Yazı, harflerin resim ve şekillerinden ibaret olup, insanlar düşündükleri mâna ve mefhumları ve işittikleri sözleri yazı masıtasiyle anlatırlar ve tesbit ederler. Yazının medlulü sözler ve sözlerin medlulü mânalar olduğu için yazı. mânayı anlatmakta kelimelere nispetle ikinci derecededir. Yazı şerefli bir meslektir. Çünkü yazı insanı diğer hayvanlardan ayıran hususiyetlerden biridir. Yazı sayesinde insanlar kalblerinde saklanmış olan mânaları anlatırlar, bununla uzak ülkelerde bulunanlara maksatlarını bildirirler, bu suretle ihtiyaçları temin edilir ve uzak yerlere giderek bizzat kendileri konuşmak zahmetinden kurtulurlar. İlim, fen ve marifetler yazı sayesinde öğrenilir. Geçip giden ulularını ilim ve fenne dair yazmış oldukları eserlerinden yazı sayesinde ıstifade olunur, onlara dair olan haberler öğrenilir. Yazı, işte bu sebeplerinden ve faydalarından dolayı şeref-

lidir. İnsanlar yazıyı, ancak öğretim sayesinde, sosyal hayat ve onun tekâmülü ve faziletler alanında birbirleriyle yarışmaları nispetinde ve derecesinde öğrenirler. Öğrencilerin çok olması nispetinde yazı şehirde güzelleşir. Çünkü yazı sanatlardan biridir. Biz sanatların, talep ve rağbetin çokluğuna ve içtimaî hayata tâbi olduğunu yukarda anlatmıştık. Bundan dolayı göçebelerin çoğu yazı ve okuma bilmez, aralarında okuma ve yazı bilen varsa, bilgileri ve okumaları kusurlu ve eksik olur. İçtimaî hayat ve medeniyetin son derecede gelişmiş olduğu şehirlerde yazı öğretimi pek ilerlemiş, yazı güzelleşmiştir. Bu meslek ve sanat yerleşmiş olduğu için öğretim usullerinin de ilerlemiş ve öğretimin kolaylaşmış olduğunu görüyoruz. Çağımızda Mısır bunun bir örneğini teşkil eder. Mısır'da yazı öğretmek için ayrı öğretmenler tâyin edilmiş olup, bunların her harfin kâğıt üzerine nasıl yazıldığını, özel kanun, kaide ve hükümlere göre öğretmekte olduklarını işitiyoruz. Üstelik bu öğretmenlerin bizzat kendi elleriyle yazarak her harfin nasıl yazıldığını göstermeleri sayesinde öğrencinin bilgi derecesi yükselir, öğrenci gözü ile görür, mükemmel bir surette meleke hâsıl eder. Mısır'da hat ve güzel yazının bu gelişme ve tekâmülünün sebebi, orada hüner ve sanayiin ilerlemiş, ülkenin bayındırlaşmış, iş ve istihsal sahasında genişlemiş olmasıdır.

Tebabia devleti hüküm sürerken Arap yazısı son derece inkişaf etmiş, mükemmelleşmiş ve yerleşmişti. Bu da Tebabia'nın hüküm sürdüğü

çağda yerleşik ve medeni hayatın gelişmesinden, bolluk ve refahtan ileri gelmişti. Bu hat, "Hatt-ı Himyer = Himyerî yazısı" adını taşır. Tebabia neslinden gelen ve onların asabiyyetinin vârisleri olup, Yemen'den göç etmiş olan Münzir sülâlesi hüküm sürdüğü çağda bu yazı Hire'de yayılmıştı. Münzir sülâlesi 'Irak'ta Arap devletini yeni baştan kurmuştu. Fakat bu sülâlenin devleti içtimaî bakımdan ve medeniyetce Tebabia'dan dun, içtimaî hayat ve ona tâbi olan itiyatlar fazla gelişmemiş olduğu için bu gelişme Yemen'deki derecesine varamamıştır. Taif ahalisi ve rivayete göre Kureyş, Arap yazısını Hire'lilerden öğrenmişlerdir. Rivayete göre ilk önce Hire'lilerden yazı öğrenen zat Süfyan bin Ümeyye, diğer bir rivayete göre Harb bin Ümeyye'dir. Diğer bir rivayete göre de Kureyş'ten bu yazıyı ilk önce öğrenen kimse Selem bin Sidre'den öğrenmiştir. Bu rivayet doğru olabilir ve Taif'lilerin ve Kureyş'ın bu yazyı Irak ahalisinden olan İad uruğundan öğrendiklerine dair olan rivayete nispetle sıhhate daha yakındır. Bu sonuncu rivayet Irak'lı bir şairin şu beytine dayanmakta ise de, hakikatten uzaktır:

İad kavmi öyle bir kavimdir ki, o Irak ülkesine sahiptir ve yola çıktığı zaman dahi kalem ve yazıdan ayrılmaz.

Çünkü İad uruğu Irak ülkesinde yerleşmiş ise de, göçebelikten ayrılmamıştır. Yazı ise yerleşik ve medeni hayat ile ilgili olan sanatlardandır. Şiirde ancak şehre ve etrafına yakın yerlerde yaşadıklarından yerleşik ve medeni kavimlerle

temaslarda bulunduklarından diğer Araplara göre İad'lar için yazı öğrenmenin daha kolay olduğu anlatılmıştır. Hicaz'lıların Arap yazısını Hire'lilerden, Hire'lilerin Tebia ve Himyer'lilerden öğrenmiş olduklarına dair olan rivayet bunlardan en doğrusudur. Himyer yazısı "Hatt-ı Müsned" adiyle anılır. Bu hatta harfler birbirine bitiştirilmeden ayrı ayrı yazılır. Himyer'ler kendilerinden izin almadan kimseye bu yazıyı öğrenmeye müsaade etmezlerdi. Muzar'lar Arap yazısını Himyer'lerden öğrenmişlerdir. Fakat Muzar'lar bu yazıyı onlar derecesinde güzel yazamıyorlardı. Bu da hüner ve sanatların göçebeler eline düştüğünde, bu sanatları yerleşik hayat yaşıyanlar derecesinde öğrenememelerinden ileri gelir. Göçebelikte hüner ve sanatların kaideleri mükemmelleşmez: göçebelikle sanat birbirinden uzak olduğu için, göçebelikte sanatlar gelişmeye ve güzelliğe yüz tutamaz; çünkü göçebe, umumiyetle bu sanatlara muhtaç değildir. Bundan dolayı Arapların yazıları göçebe kültürüne uygun olup, göçebelerin çağımızdaki yazısının benzeri veyahut ona yakın idi. Ben diyorum ki: Yerleşik ve medeni hayata yakın, şehirli, hükümet ve memurlar ile temaslarda bulundukları için bugünkü Arapların yazısı daha güzeldir. Muzar'lara gelince, onlar, göçebeliğe dalmış, Yemen, Şam, 'Irak ve Mısır ahalisine nispetle yerleşik ve medeni hayattan çok uzak idiler. Arap yazısı, İslâmiyetin ilk günlerinde sağlam bir surette işlenmiş, iyi ve güzel bir hale gelmiş değildi, hattâ orta bir dereceye bile

varamamıştı. Bu da Arap kavminin göçebeliğinden, iptidai bir hayat yaşamasından, hüner ve sanattan uzak olmasından ileri geliyordu. Sen sahabelerin kendi elleriyle istinsah etmiş oldukları mushafların resmi hatlarında bu kusurları görebilirsin. Bunlar sağlam bir usul ile iyi bir surette yazılmış değildi. Bu mushafların birçoğunun resmi hatları yazı uzmanları tarafından tespit edilen resmi hat kaide ve usullerine uygun değildi. Tâbiî'ler de kutlanmak maksadiyle, Tanrı Elçisi'nin arkadaşları ve ondan sonra Tanrı'nın en hayırlı kulları tarafından kullanılan resmi hatta göre istinsah ettiler. Bugün halk, kutlamak üzere, bir veli veya bir bilginin yazısını, doğru olsun olmasın, örnek edindiği gibi, onlar da Tanrı'nın ilham ve vahyini Tanrı'nın kitabından öğrenen Tanrı Elçisi'nin arkadaşlarını örnek edindiler. Bu veli ve bilginlerin derecesinin sahabelerin derece ve şereflerine nispetle ne kadar dun olduğu bellidir. Sen de bu şekilde insanların resmi hattına göre yaz. Hat ve kıraat ilmi uzmanları, eserlerinde bu resmi hatlara işaret etmişlerdir. Sen, gerçekten gaflet eden bazı kimselerin, sahabeler tarafından yazılan mushafların resmi hatları mükemmel idi, diyenlerin sözlerine kulak asma. Bunlar mushaflardaki resmi hatların usul ve kaideye uygun olmamasının, Arapların hat ve yazıdaki kusurlarından ileri gelmediğini, sahabelerin mükemmel bir surette, kusursuz olarak yazabildiklerini, fakat birtakım sebeplerden dolayı bu şekilde bazı kelimeleri "resmi-i hatta" aykırı bir surette yazmış ol-

-duklarını iddia ederler. Meselâ: "Leezbehennehüm" لأذبحنهم şeklinde bir elif ilâvesiyle yazmalarından maksat "zebh"in, yani "boğazlama"-nın husule gelmemiş olduğuna ve "İbieydin" بايد şeklinde kelimesinin bir "y" ilâvesiyle yazılması Tanrı'nın kudretinin kemaline işarettir, derler ve buna benzer asıl ve esası olmıyan sözler söylerler. Bunların, mushaflardaki resmi hat kaidelerine uygun olmıyan kelimeleri bu şekilde tevil etmeleri, kuru bir iddia ve tahakkümden ibarettir. Bunları bu tevillere sevkeden sebep, sahabeleri hat ve yazı kaidelerini iyi bilmemekten tenzih etmenin gerekli olduğuna inanmalarıdır. Bunlar, yazıyı bir fazilet sayarak, sahabeleri bu kusurdan tenzih etmek maksadiyle, yazıları mükemmel olduğunu söylemişlerdir. Onların bu söz ve iddiaları doğru değildir. Çünkü yazı, onlar hakkında kemal ve meziyet teşkil etmez. Çünkü bunlar, kazanç temin eden medeni sanatlarda uzmanlık da izafi ve nisbî olup, kayıtsız ve şartsız olarak kemal ve fazilet teşkil etmez. Çünkü şahısların kazanç vasıtası olan sanatta dun derecede olmaları, din, diyanet ve insanî olan meziyetlerine zarar vermez. Bunun fayda ve zararları zata raci olmaktan ziyade kazanca aittir. İnsanlar içtimaî hayatın tekâmülü, dunluğu ve birbirlerine yardımlaşmaları nispetinde sanat ve sanayi alanında ilerlerler. Yazının önemi kalblerde olan mâna ve mefhumları anlatmasından ileri gelmektedir. Tanrı Elçisi (ona salâvat ve selâmlar olsun) okuma

yazma bilmiyordu. Halbuki okuma yazma bilmemesi, onun hakkında bir meziyet ve kemalâttı. Makam ve derecesinin şerefine nispetle, sanat gibi kazanç temin eden bütün amelî sanatlardan ve sosyal ve medeni hayatın vasıtalarından uzak bulunması Tanrı Elçisi için bir fazilet teşkil etmiştir. Okuma ve yazı bilmemek bizim için kemal ve meziyet değildir. Çünkü Tanrı Elçisi, dünyanın bütün süslerinden uzak olup, ancak Yüce Tanrı'ya yönelmiş bir halde idi. Bize gelince biz, bütün hüner ve sanatlarda olduğu gibi, resmî olan ilimlerde dahi birbirimize yardımlaşarak bunlar vasıtasiyle elde etmeye çalışmaktayız. Tanrı Elçisi için bunların hepsinden de uzak bulunmak kemal ve meziyet ise de, bizim hakkımızda bir kusur sayılır.

Araplar devlet kurarak ülkeler fethettikten, Basra ve Kûfe şehirlerini kurarak bu iki şehirde yerleştikten sonra, devletin idaresi için okuma ve yazı bilmek bir zaruret oldu. Yazı öğrendiler, bunu bir sanat ve meslek edindiler, geliştirdiler; yazı, Basra ve Kûfe'de ilerliyerek geliştiyse de, arzu edilen derecede tekâmül edemedi. "Hatt-ı kûfî = Kûfe yazısı" çağımızda dahi mâruftur. Araplar etrafa ve ülkelere yayıldılar; İspanya ve Kuzey Afrika'yı fethettiler. Abbasî'ler Bağdat şehrini kurdular, içtimaî ve medenî hayat geliştiği için, yazı, Bağdat'ta son derece ilerledi. Bağdat, İslâm yurdunun ve Arap devletinin başkenti oldu, "Hatt-ı Bağdadî = Bağdat yazısı" belli ve her yerde tanınmıştır. Eski şekli bugüne kadar

belli ve mâruf olan "Hatt-i Afrika"da ihdas edildi. Bu yazı, çizgi ve resimleri cihetinden "Hatt-ı Maşrikî"ya yakındır. Endülüs'te Emevî'ler devleti kuruldu. Bunlar, içtimaî ve medenî hayat, hüner, sanat ve yazıları ile başkalarından temeyyüz ettiler. Yazıları "Hatt-i Endülüsî" adiyle tanındı. Bu yazının resim ve şekilleri bugüne kadar mâruftur. İslâm devletlerinde içtimaî hayat kaynayıp taştı, devlet büyüdü, ilimler gelişti, rağbet kazandı, güzel ve nefîs yazılarla kitaplar istinsah edildi, nefîs surette ciltlendi, saraylar ve hükümdarların kütüphaneleri bu nefîs eserlerle, benzeri görülmemiş bir şekilde doldu. Her tarafın ahalisi bu hususlarda birbiriyle yarıştı. İslâm devletinin düzeni bozularak alçalmaya yüz tuttuktan sonra, medeniyetin bütün dallarında alçalma çağı başladı. Halifeliğin yıkılmasiyle Bağdat'taki ilim ve medeniyet yerleri de yıkıldı. Bundan sonra yazı ve yazı yazmak sanat ve faaliyeti, ve ilim dahi, Bağdat'tan Mısır ve Kahire'ye intikal etti. O devırden çağımıza kadar, devamlı bir şekilde, Mısır'da yazı revaçtadır. Orada (tâyin edilen) öğretmenler vaz ve tespit edilen kanun ve kaidelere göre, harflerin yazılma şeklini öğretmektedirler. Bu kaideler, onlar arasında belli ve meşhurdur. Öğrenci, uzun zaman geçmeden bu kaidelere göre güzel yazı öğrenmekte, bu harfleri, kaidelere uygun olarak, şekilleriyle yazmak hususunda dirayet ve maharet kazanmakta, ilmî olan kanun ve kaidelerini öğrenmektedir.

Endülüs ahalisine gelince, oradaki Arap devleti ve Arap devletinden sonra kurulmuş olan Berber devletleri altüst olduktan ve Hıristiyan kavimler onlara galebe çaldıktan sonra, onlar İspanya'dan çıkarak Batı Afrika sahillerine ve Kuzey Afrika'ya geçtiler, Lemtuniye devleti çağından bugüne kadar Endülüs'ten gelmekte ve Afrika'da yayılmaktadırlar. Onlar, hüner ve sanatlariyle, cemiyetler halinde ülkeyi imar edenlerle birlikte bu işlere iştirak ettiler, devlete intisabederek hizmetinde bulundular. Bunun bir sonucu olarak onların yazıları "Hatt-ı Afrikî" adiyle anılan yazıya galebe çaldı, "Afrika resm-i hattı"nı ortadan kaldırdı ve Endülüs kültürü, yerli kültür, itiyat ve sanatlara galebe çaldığı için Kayrevan ve Mehdiyye yazıları unutuldu. Bunun bir sonucu olarak Tunus ve ona tâbi olan yerlerde ve bütün Kuzey Afrika'da kullanılan yazılar "Endülüs resm-i hattı" ile değişti. Endülüs'ün doğusundan sürülen müslümanların sayısı çoğaldıktan sonra onların yazıları ve diğer sanat ve hünerleri Kuzey Afrika'da diğerlerine galebe çaldı. Ancak Cerid bundan müsnesnadır. Ahalisi Endülüs yazarları ile ihtilât etmediği ve komşu olmadığı ve Endülüs'lüler ancak Tunus saraylarında nüfuz sahibi olup Cerit'lilerin yurtları Tunus'tan uzak bulunduğu için "Kayrevan resmi hattı"nın eserleri Cerid'de muhafaza edilmiştir. Bu suretle Endülüs'ün güzel yazısı Kuzey Afrika ahalisi tarafından kabul edildi. Müvehhidîn devletinin az çok eski şeklini kaybetmesiyle, bayındırlığın eksilme-

sinin bir sonucu olarak, içtimaî ve medenî hayat alçaldıktan ve onun icap ve itiyatları azaldıktan sonra (diğer hüner ve sanatlarla birlikte) yazı sanatı da eski güzelliğini kaybetti, resmi hattı bozuldu. Yerleşik ve medeni hayatın düzenini kaybetmesi ve bayındırlığın azalması sonucunda öğrenim usul ve kaideleri de unutuldu. Bununla beraber, Endülüs yazısının bakiye izleri muhafaza edildi ki, bunun sebebi, yukarda anlattığımız gibi, hüner ve sanatların, yerleşik ve medeni hayatta tekâmülün bir sonucu olarak yerleştikten sonra izlerinin silinmesinin zor ve müşkül olmasıdır. Bu da Endülüs'lülerin yazı sanatında çok ilerlemiş olduklarını gösterir. Sonradan Uzak Batı'da (Magrib-i Aksa'da) Beni Merin devletinde Endülüs hat ve yazısının bir rengi ve benzeri husule geldi. Uzak Batı'nın Endülüs'e yakın ve komşu olması ve Endülüs'ten çıkanların Fas'ta yerleşmeleri ve yazarlarının Beni Merin devleti hizmetine intisabetmeleri bu hattın Uzak Batı'da az çok yayılmasında bir âmil olmuştur. Fakat devletin merkezi olan Fas'tan uzaktaki bölgelerde Endülüs resmi hat ve yazısı belli ve meşhur olmamış gibi unutulmakla Kuzey Afrika'da ve Afrika'nın yakın ve uzak batısında yazı eski güzelliğini kaybederek bozulmaya yüz tuttu, o derecede ki, istinsah edilen kitap ve eserler istifade edilemiyecek bir hale geldi, yazılar bozulup, kelimelerin harfleri birbiriyle karıştırılarak kelimelerin şekil ve suretleri değiştirildiği ve resmi hattlar eski doğruluğunu kaybettiği için, eserler ancak zahmet ve

güçlükle okunabilecek bir şekil aldı. Sosyal ve medeni hayatın ve devletlerin düzenleri bozularak diğer hüner ve sanatlarda olduğu gibi, resmi hatt ve yazı da bozulmuş ve eski düzenini kaybetmiştir. Ötesini Tanrı bilir.

31. FASIL

Kâğıtçılık sanatı.

İlmî kitap, eser ve siciller yazmak, istinsah etmek, yazılanlarını ciltlemek ve rivayet yoluyla tashih ve zaptetmek eskiden beri âdet ve itiyat edinilmiş bir şeydir. Bunun sebebi, devletin şevket ve ululuğu, yerleşik ve medeni hayatın icap ve itiyatlarının artmasıdır. Evvelce İslâm devletlerinde, Irak ve Endülüs'te buna çok önem verilirdi. Fakat çağımızda devlet yıkıldığı ve İslâm ülkelerinin bayındırlığı azaldığı için, bunlara verilen önem, o nispette azalmıştır. Çünkü bunların her biri, yurdun bayındırlığı, servet ve devletin genişlik ve kudreti ve ilimlerinin revaciyle ilgili olan şeylerdendir. Önceleri bu şartların tamamı mevcut olduğu için, ilmî eserler çok sayıda telif edilmiş, sicil, defter ve sayfaların sayısı çoğalmış; halk da bu ilmî eserleri, cilt ve defterleri yurdun her tarafına ve şehirlere götürmüştür. Bu eser, defter ve siciller istinsah edilir ve ciltlenirdi. Bunun bir sonucu olarak, bu eserleri istinsah, tashih, ciltleme, kitap, sicil ve defter gibi işlerle meşgul olan ve "Kâğıtçılar" adı verilen ayrı bir sınıf türedi;

bayındır ve medeni hayatın geliştiği büyük şehirlere mahsus bir sanat oldu. İslâmiyetin ilk günlerinde, servet çok fakat, telifler az olduğu için; eserler, sultanın emir ve yarlıkları ve arpalık (ikta) lala kadınların hükümlerine mahsus olan yazılar, ayrıca hazırlanmış olan ince derilere yazılırdı. Şeref ve derecesinin büyüklüğünü göstermek, doğru ve düzgün yazılmalarına önem vermek, muhkem ve sağlam iş görmek maksadiyle, az olduğu için, sultanın emir ve yarlıkları kadıların hüccet ve senetleri ve bu kabîlden olan yazılar, tahsisen, ince derilere yazılırdı. Sonradan eserler telifi, sultanın mektup, emir ve yarlıkları, mahkeme hüccet ve senetleri çoğalarak bu yazıları derilere sığdırmak imkânsız bir hale geldiği için, Fazıl bin Yahya kâğıt imal edilmesini tavsiye etti. Kâğıt imal edildikten sonra eserler, emir ve yarlıklarla senet ve hüccetler kâğıtlara yazıldı. Bundan sonra ahali de, sultana sunacakları dilekçe ve şikâyetleri ve ilmî eserleri hep kâğıda yazdılar. Bunun bir sonucu olarak, rağbet ve satışı çoğaldığı için, kâğıtçılık gelişti, her çeşit kâğıt yapılmağa başlandı. Bundan sonra ilim ile meşgul olanlar ve devleti idare edenler, ilmî mahiyette olan eserlerin o ilmi kuranlara ve yazanlara ulaşan senet ve isnat ile eserlerin zapt ve tashihine önem verdiler. Zapt ve tashih, ilimlerin temeli ve dayanağıdır. Çünkü nakil ve rivayet edilen eserler, o sözleri söyliyen kimseye; şer'î fetvalar, içtihat sahibi olan hâkime isnat ve onlardan rivayet edilen metinler zapt ve tashih edilmedikçe

bunların doğruluğu ispat edilemez; metinlerin ve nakledilen sözlerin doğruluğunu ispat etmek için, bu yolla zapt ve rivayet etmek şarttır. Bundan dolayı geçen asırlarda ilim adamları her yerde ilmî eser ve defterleri bu yolla tashih ederek zapt ve rivayete önem verdiler; bunun bir sonucu olarak, Tanrı Elçisi'nin hadîslerini öğrenmek meselesi de, hadîslerin bu yolla tashih ve zapt edilmesi sebebiyle rivayete inhisar etti. Çünkü hadîs ilminin en büyük faydası nakil ve rivayet yolu ile hadîsin kısımlarını zapt edip, sahih, mesned, mürsel, maktu ve mevkuf hadîsleri (ve hadîsin diğer kısımlarını) mevzu olan hadîslerden ayırdedebilmek ve "İlm-i Hadis"te açıklanan kısım ve nevilerini öğrenmektir (39). Bilginler, Tanrı Elçisi'nin hadîslerini ve İmamların fikir ve sözlerini rivayet yolu ile bu usule göre zapt ve tashih ettikten sonra, bu rivayet ve nakillerin hülâsası ve özü ümmet tarafından kabul edilen ana kaynaklarda toplandı. Bundan sonra bu alanda yeni baştan tashih ve zapt etmek üzere çalışmak faydasız sayıldı ve ancak rivayet ile meşgul olmak ve ana kaynakları teşkil eden eserlerde nakledilen hadîsleri ve fetvalar verilirken başvurulan fetva kitabını ve diğer ilmî ve edebî eserleri tashihe, nakil ve rivayetlerin doğru olması için, senet ve isnatların müelliflerine ulaşmasını öğrenmeye münhasır kaldı. Geçmişte Doğu (Mısır, Şam, Irak ve diğer ülkelerde) ve Endülüs'te (hadîs başta olmak üzere) ilimleri ve eserleri bu yolla zapt, tashih ve nakletmeye son derece önem verildi. Bu

ülkelerde bu yolla zapt ve tespit edilen nüshalar çağımıza kadar (hususî ellerde ve kütüphanelerde) muhafaza edilmiştir; elimize geçenlerinin son derece mazbut ve doğru olduğunu görüyoruz. Çağımızda ellerde mevcut olan eski nüshalar, Doğuluların ve Endülüs'lülerin bu alanda pek ilerlemiş olduklarına ve uzmanlıklarına tanıklık etmektedir. Şimdi de her tarafta bu nüshalar elden ele dolaştırılarak istifade olunmakta ve en kıymetli bir hazine gibi ehli tarafından muhafaza edilmektedir. Bayındırlığın azalması, medeniyetin alçalması ve ahalinin göçebe hayatı yaşaması sonucunda yazı sanatı, zapt ve rivayet usulü ortadan kalktığı için, Batı Afrika'da bu güzel âdet bırakılmış bir haidedir. Bu sanat ortadan kalktığı için, ana kaynaklarla diğer ilmî ve edebî eserler, göçebelere mahsus olan iptidai yazılarla birlikte talebesi tarafından istinsah edilmektedir. Berber talebesi tarafından istinsah edilen bu nüshalar bozuk bir yazı ile yazıldığı ve kelimelerin harfleri birbirine karışmış olduğu için okunmaz bir halde olup, sayfalarını karıştırarak okumak istiyenler zorluklara katlanıyorlar, bunlardan nadir olarak istifade edilmektedir. Aynı sebeplerden dolayı, fetva işlerinde dahi aksaklıklar husule gelmektedir. Çünkü. isnat edilen sözler ve fetvalar mezhep imamlarından zapt ve tashih edilerek rivayet edilmeden, ancak bu istinsah edilen nüshalardan, olduğu gibi nakledilmekte (bundan dolayı itimada şayan değil)dir. Bundan başka bazı bilginler, hat ve yazı işlerini iyice bilmedikleri

halde eser telifine kalkışmış oldukları için, kelimeleri ve kelimelerin harflerini değiştirerek hatalı bir surette yazmışlardır. Çağımızda Endülüs'te dahi zapt, rivayet ve yazı sanatı büsbütün ortadan kaybolmağa başlamış ve Batı'da ilim büsbütün zevale yüz tutmuştur. Tanrı kendi işini kemal ve kudretiyle idare eder. Bize gelen doğru haberlere göre, Doğuda (Mısır ve öte tarafta) çağımızda dahi ilim ve sanat revaçta olup, zapt ve tashih ile metinler rivayet edilmekte ve bu gibi eserlerin tahsiline önem verildiği için ilim tahsiletmek kolaylaşmış bulunmaktadır ki, biz aşağıdaki bölümlerde bunu anlatacağız. Fakat Doğu'da eserler Arap hat ve yazısiyle yazılıyor, orada güzelliğini ve doğruluğunu muhafaza eden yazı Acem yazısıdır. "(Arabî) Resm-i hat" ise Batı Afrika'da olduğu gibi, belki daha kötü bir surette bozulmuştur. Tanrı bilir. Başarılar Tanrı'nın yardımı ile elde edilir.

32. FASIL

Şarkıcılık ve musiki sanatı.

Bu sanat, vezinli şiir ve şarkıları ses ve nağme ile, belli ve mâruf olan musiki kaidelerine göre, düzenli bir surette taganni etmekten ibarettir. Nakre ve seslerin her birini ve her parçasını yerine getirmekle nağmeler husule gelir. Bundan sonra musiki ilminde belli ve mâruf olan kaidelere uygun bir şekilde bu nağmeler birbiriyle telif ve terkip edilir. Nağmeler, işte bu usulde telif edil-

diği ve seslerde tenasüpler husule geldiği için, bu sesleri işitmek insanlara zevk ve neşe vermektedir. Bunun sebebi şöyle açıklanır: Sesler arasında geometrik bir tenasüp mevcut olup, bir ses diğer bir sesin yarısı, diğer birinin dörtte biri, başka birinin de beşte biri... ve onda bir parçasından bir parçası olmak suretiyle sesler arasında bir tenasüp vardır. Bu nispet ve tenasüp çeşitli ve birbirinden farklı olduğu için, bu sesler işitildiği zaman basitliğini kaybederek türlü terkip ve dallar husule gelir. Musiki terkiplerinin ve seslerinin her biri işitenlere neşe vermez. Neşe veren sesler, musiki ilminde tespit edildiği gibi, musiki uzmanlarının belli sayı ve parçalarla hasretmiş oldukları belli ve muayyen terkiplerdir. Musiki nağmeleri ve şarkının sesleri, bazan üflenerek yahut vurularak çalınan (ney, tanbur gibi) musiki âletleri çalmak veyahut vurmak suretiyle husule gelir ve bu sesler işitenlere sevinç ve neşl verir. Çağımızda musiki aletlerinin birçok çeşitleri mevcut olup, "Şebbabe" adiyle anılanı bu cümledendir. Bu alet, içi boş bir kamıştan yapılır. Üzerinde belli bir kaide ve nispet üzere, kamışın etrafında delikler açılır. Parmaklarla basılarak üfledikten sonra kamışın deliklerinden güzel sesler çıkar ki, musikiciler çaldıkları vakit kendilerince belli olan kaidelere göre durmadan parmaklariyle bu deliklere basarlar ve aynı zamanda kamışı üflerler. Sesleri bu suretle böldükleri için ses ve avazlar arasında mevzun bir nispet ve tenasüp husule gelir ki, arkasını kesmeden çalma netice-

sinde çıkan bu vezinli sesler işitenleri neşelendirir. Batı Afrika'da diğer bir musiki aleti mevcuttur ki, "Zulami" adiyle anılır. Bu alet ney şeklinde ağaçtan yapılır. Ağacın iki tarafı yontulur, iki parça ağaçtan yapılan ve terkibedilen bu ağacın etrafında delikler açılır. Aletin baş tarafı yuvarlak değildir. Baş tarafına küçük bir kamış yerleştirilir. Çalan kimse bu kamışı üfliyerek nefesini aletin iç tarafına ulaştırınca, keskin bir ses husule gelir. Şebbabe'de olduğu gibi, alet üzerinde belli bir nispetle açılan deliklere parmaklarla basıldığı zaman bu sesler işitenleri neşelendirir. Çağımızda Batı Afrika'da musiki aletlerinin en güzeli ve işitenleri en çok hoşlandıranı "Buk" adını taşıyandır. Bu alet, bir arşın kadar uzunluğunda olan, bakırdan yapılmış baş tarafı kesilmiş kamış kalemin ucu gibi dar, nihayeti avuc içi kadar geniş ve açık bir alettir. Bakırdan yapılmış olan bu aletin baş tarafına küçük bir kamış yerleştirilir. Bu kamış vasıtasiyle üflenen nefes aletin iç tarafına ulaşınca, kalın ve kuvvetli bir ses husule gelir. Aletin üzerinde, yukarda anlattığımız aletlerde olduğu gibi, birçok delikler açılmıştır, belli nispette parmaklarla basılarak üflenince, işitenleri neşelendiren hoş sesler husule gelir, bu sesler ruhlara neşe ve sevinç verir. Batı Afrika'da bunlardan başka birtakım telli musiki aletleri vardır. Bunların hepsinin de havayı hapsetmek üzere iç tarafları oyuktur. Bu aletlerin bazısı yuvarlak bir küre parçası şeklinde yapılmış olup, tanbur ve kopuz bu nevidendir. Bazısı kanun ve santur gibi

dört köşelidir. Bunlar şu şekilde yapılır: bu aletler kıldan veyahut tellerden yapılırsa, birtakım teller veyahut kıllar aletin üzerine tertibi ile yerleştirilir, bu tel veyahut kıllar, bu aletlerın baş. taraflarına çakılmış olan çivilere bağlanır. Gerektiği zaman telleri veyahut kılları gevşetmek veyahut çekmek için bu çiviler müteharrik bir şekilde yerleştirilmiştir. Çalınmak istenince, mum veyahut kindir yağiyle yağlandıktan sonra, diğer bir ağaç parçası ile veyahut kavisin iki tarafına bağlanmış olan tel öteki tellerin üzerinden geçirilmiş olan tele hafifçe ve eda ile vurulur veyahut bu tel sağ el ile bir telden diğerlerine nakledilir ve aynı zamanda sol elin parmakları ile, usul dairesinde, tellere dokunulur ve tellere hafifçe vurmağa devam edilirse, işitenlerin kalb ve ruhlarını hoşlandıran ahenkli güzel sesler husule gelir. Bazan taşlar üzerine değneklerle veyahut ağaçlara, birbirine uygun bir eda ile vurulunca, dinliyenlerin kalblerini hoşlandıran güzel sesler işitilir. Şarkı söylemekten (gına ve taganniden) neşe ve sevinç husule gelmesinin sebeplerini ise aşağıda anlatacağız.

Musikiye dair yazılan eserlerin uygun bir yerinde anlatıldığı gibi, kalb hoşluğu ve zevklenme, ruha ve tabiate mülâyim ve zevke uygun olan şeyleri idrakten ibarettir. Duygularla bilinen nesnelerin ancak keyfiyetleri idrak olunur. Hissedilen bu keyfiyetler mülâyim ve idrake uygun ise neşelendirir. Bu keyfiyetlerden bakmak ile bilinenini göz ile, sesleri kulakla, koklıyarak hissedi leni koklama kuvvesiyle, yemekleri tatmakla, sı-

caklığı, rütubet ve kuruluğu dokunmakla idrak edilir. Bu duygularla idrak edilen şey tab'a ve zevkin mizacına uygun ise, ruh bundan hoşlanır, zevklenir, zevke uygun değilse; elem ve acı duyar. Meselâ yemeğin tatlılığı nefislere uygun ve zevke mülâyim bir keyfiyet olduğu için tatmakla insan bundan hoşlanır. Dokunma ile bilinen şeylerde yumuşaklık zevka uygun bir keyfiyet olduğu için dokunma kuvvesiyle dokunulduğu zaman neşe husule gelir. Koklama kuvvesiyle bilinen maddelerin hoşluğu koklama kuvvesi vasıtasiyle kalbin merkezinden dimağa ulaşan kalbteki ruha (ve lâtif olan buharı) varınca ruh bundan enşe duyar. Çünkü bu kokuları o idrak eder ve koklama kuvvesi ve diğer hoş kokular tabiate mülâyimdir ve ruha çok neşe verir. Çünkü koklamakla idrak edilen bu hoş maddelerde sıcaklık fazla olup, kalbteki ruhun mizacına uygun olduğu için insan kokladığı vakit ruhta neşe husule gelir. Gözle görülen nesnelerin en nefîs ve güzeli, şekil ve keyfiyetleri mutedil, nefîs ve maddesi için gereken nefaset ve güzellikte üstün olanıdır, bu vasıfları kendisinde toplamış olan maddeler, mutedil ve zevke uygun olduğu için, bu maddeyi duymakla nefis ve ruhta neşe ve sevinç husule gelir. Her idrak edilen şeyin güzellik ve nefasetinin mânası işte budur. Bu vasıfları kendisinde toplıyan madde, idrak sahibi olan nefse uygun olur, o şeyin mülâyimliğini idrak etmekle nefis hoşlanır ve zevklenir. İşte bu sebeple, meftun olan âşıklar aşk ve muhabbetlerinin son dereceye varmış olduğunu

ruhlarının sevgililerinin ruhları ile intizaç edip kaynaşmış olmasiyle ifade ederler. Aşk ehlinden isen, sen bunun sır ve hikmetini anlıyabilirsin. Bu hikmet ve sır, mebdede, yani ezelde vücudun mahiyetinin mümkinattan olan mevcutları arasında müşterektir. Sen kendinden başka her varlığa baktığı zaman düşünürsen, o varlıklarla aranda hayatın başlangıcında bir birleşme (ittihad) bulunduğunu anlarsın, hakîmlerin dediği gibi; vücudun mahiyeti, yani varlığın özü ve mânası, anlattığımız gibi, mevcutlar arasında küllî ve müşterek olduğu için herhangi bir varlıkta kemal müşahede ettiğin vakit nefsinin o varlıkla birleşmek istediğini görürsün, nefis bir vakit, belki de, vehimden kurtularak mebde ve vücutta birlikten ibaret olan hakikate ulaşmak ister. Kemali idrak etmesinde insan için en yakın olan şekil ve suret, bütün şekil ve vasıfları cihetinden kendine benziyen insan şekil ve sureti olduğu için, gördüğün insanın şekil ve sesinin güzelliği, nefaset ve kemali kendinin tabiî haline ve yaratılışına en uygun bir şey olduğundan, insanlardan her biri kendi cinsinden olanların güzelliğine ve sesinin hoşluğuna tabiatiyle meyleder, nefret etmez. Seslerin, harf ve nağmelerin hoşluğu, bunların tenasübiyle olduğu için, bu ses ve nağmeler arasında nefret ettirecek hiç bir şey ve mülâyemetsizlik olmaması gerektir ki, ancak bu takdirde işitenlerde neşe husule gelir. Kıraat üstatlarının incelediklerine göre seslerin. hafi veya aşikâr, gevşek veya şiddetli, sıkışık ve kalkaleli gibi birtakım birbirine

zıt olan vasıf ve keyfiyetleri vardır, bundan dolayı her ses diğer bir sesle terkibedildiği vakit uyumlu veya uyumsuz olmak bakımından halleri çeşitli olur. Bu yüzden, birbirine muhalif olan seslerin birinden diğerine geçilirken derece derece geçmek gerektir. Evvelki sese dönmek icabettiği zaman yine derece derece dönmeli ve bir sesten kendisinin benzeri olan diğer bir sese geçmek dahi birdenbire olmayıp derece derece olmalıdır. Bunun için de seslerin birbirine benziyen bir harfinden diğerine geçerken sesçe bu iki harfe benzemiyen bir harfin tavassutu ile geçilmelidir ki, bu takdirde işitenlere ağır ve kötü tesir etmesin. Bu kaideye riayet edilerek iyice düşünüldüğü zaman dil bilginlerinin "tenafür-i hurufat" veyahut mütekarib (37) = harflerin bir araya gelmesiyle cümlelerde terkibin çirkinleştiği ve ağırlaştığı hakkındaki açıklamalarının mânası anlaşılır. Bundan başka, yukarda anlattığımız gibi, ses ve nağmelerin sayı ve parçaları arasında dahi geometrik tenasüp ve uygunluk bulunması gerekir. Bu takdirde musiki üstatları arasında makbul olan tenasüp husule gelir ve işitenleri neşelendirir. İnsanlardan birçoğu üstattan öğrenmeden ve tahsil görmeden, tabiatlarının sevkiyle, istidatları sayesinde, basit olan tenasübe riayet ederler. Nitekim tabiat ve istidatları ile vezinli şiirler söylerler ve usul dairesinde dans ederler. Halk bu istidadı "mizmar" adiyle anarak, bunların kaabiliyet ve istidatlarının büyüklüğüne işaret eder. İmam, hatip ve hafızlardan birçok kimselerin,

musiki sanatından haberleri olmadığı halde, Kuranıkerim okudukları zaman ses ve tilâvetleri hoş ve zevkli olup, tabiî olan istidatlar sayesinde neşe ve sevinç veren musiki aleti gibi dinliyenlerini hoşlandıran mütenasip nağmelerle okurlar. Seslerin tenasübü nev'inden olmak üzere diğer bir tenasüp daha vardır ki, bu da ses ve nağmeleri terkibetmekle husule gelir. Tenasübü bilmek hususunda her musikici bir derecede olmadığı gibi, bunu bilen kimselerin tabiati dahi tenasübün inceliklerini ve meziyetlerini anlıyarak onunla amel etmek hususunda aynı değildir. Tenasüp; musiki ilminde maharet ile hâsıl olup, ilimleri izah ettikten sonra biz aşağıda bundan bahsedecek ve musikide ahenk ve tenasüplerin ancak musiki ilminin yardımiyle öğrenilebileceğini anlatacağız. İmam Malik (Türkçede ezgi diye andığımız) lâhin ve nağme ile Kuran okumayı caiz görmez. İmam Şafiî lâhin ile Kuran okumayı caiz görür. Bu iki imam arasındaki ihtilâf maddesi olan lâhin musiki sesi ve nağmesi değildir. Zâten musiki ses ve nağmesi ile Kuran okumak her iki imama göre caiz değildir. Çünkü musiki kaide ve usulünce Kuran okumak hiç bir veçhile doğru olamaz. Kuran. kıraat üstatlarının ağızlarından nasıl işitilmiş ise, harfler tecvit kaidesine ve yerine göre kısa veyahut uzun olarak okunur, uzun ve kısa medlere riayet edilir. Tecvit kaidelerine muhalif olarak uzun ve kısa okumak caiz değildir. Musikide dahi ses ve ezgilerin tenasüp bakımından yukarda söylediğimiz musiki kaidelerine uygun olması

şarttır. Ses ve nağmeler bu kaidelere uymazsa, tenasüp husule gelmez. Musiki kaidelerı ile kıraat ilmi kaideleri birbirine uymadığı takdirde, kıraat kaideleri tercih olunur. Her halde kıraat bilgiınlerinden rivayet edilen kıraat tarz ve şeklini değiştirmek caiz değildir. Bundan dolayı musiki sesi ile Kuran'ı üstatlardan rivayet edilen kaidelere göre okumak birbirine uymaz. Bu açıklamadan anlaşılıyor ki, İmam Malik ile İmam Şafiî arasındaki ihtilâf maddesi, musiki ses ve nağmesi olmayıp, ancak istidat sahibinin, doğuşunun sevkiyle, basit olan nağme ve ses ile olan kıraattır. Halk, tabiatları sevkiyle kendiliklerinden harfleri değiştirmeyerek musiki kaidesine göre Kuran'ı kıraat eder. Bu şekilde kıraatı İmam Şafiî caiz görmüş ise de, İmam Malik bunu reddeder; İmam Mlik'in dediği gibi Kuranıkerim'i bu basit ve sade olan musiki sesinden dahi tenzih etmenin gerekli olduğu açık bir surette anlaşılmaktadır. Çünkü Kuran ölümü ve ölümden sonraki halleri hatırlattığı için, onu huşu ile okumak lâzımdır. Kuran, güzel sesler işitmek ve idrak etmek suretiyle zevklenmek için okunmaz. Haber ve rivayetlerden anlaşıldığına göre sahabeler K_ran': bu şekilde okumuşlardır. Tanrı Elçisi'nin: "Bana Davud ailesinin musiki aletlerinden biri verildi" hadîsinde çalgı anlamına gelen "Mizmar" deyimi kullanılmıştır. Tanrı Elçisi hadîsinde, güzel sesler çıkaran hançereler Davud ailesinin musiki aletlerinden birine benzetilmiştir. Maksat musiki ile ta-

ganni etmek değildir; ancak Kuran âyetlerinin pek güzel sesle okunduğu anlatılmak istenmiştir.

Bil ki, musiki ve şarkıcılık (mugannilik) bir sanat olup, ancak içtimaî ve medenî hayatın gelişmiş olduğu bölge ve şehir ahalisi arasında yayılır. Kazanç, yaşamak için gerekli nesneler ve ihtiyaçlar yerine getirildikten ve medeni hayat itiyatlarını tatmin etmek devresi geldikten sonra bu sanata karşı meyil ve heves uyanır. Ancak bundan sonra bolluk ve medeni hayatın itiyat ve icapları ile nefislerini hoşlandırmak istiyenler, musiki ve muganni sesleri işitmek isterler, başka deyimle, ekonomik halleri bu devreye gelenler bu sanata ihtiyaç duyarlar. İslâmiyetten önce Acem'lerin hali böyle idi. Musiki sanatı onların şehir ve kasabalarında pek ziyade yayılmıştı. Acem hükümdarları çalgı ve şarkıya düşkündü: Fars hükümdarları çalgıcılarla şarkıcılara çok önem verirlerdi; bu sınıf onların devletlerinde derece ve mevki sahibiydi. Çalgıcı ve şarkıcılar Kisra'ların meclislerinde hazır bulunur, çalgı çalar ve şarkı söylerlerdi. Çağımızda dahi Arap olmıyan kavimler, her yerde çalgı ve şarkının düşkünüdürler.

Araplara gelince, ilk önce onlar şiirle meşgul oldular. Onlar cümle ve kelimeleri harekeli ve sükûnlu olması itibariyle aralarındaki nispet ve tenasübe göre mütesavi parçalara bölerler, cümlelerin her parçasının kendi başına bir mâna ve mefhum ifade etmesini göz önünde bulundurarak bölünen bu parçalara "beyit" adı verirlerdi. Bu parçaların birbirine uygun olmaları, bağlan-

gıç ve nihayetleri ve matlûp olan mânaları ifade etmeleri bakımından tab'a ve zevka uygun olduğu için, işitenlerin kalb ve ruhlarını hoşlandırırdı. Üstelik beyitlerin sonunda kafiyelerin birbirine uygun olmasına da dikkat edildi. Onlar ifade ve cümlelerin, istenilen mâna ve mefhumları anlatmasına çok önem verirler, belâgat ve fesahat için bunu bir şart telâkki ederlerdi. Bu kaidelere riayet ederek söyledikleri şiirler bütün güzelliklerini kendilerinde topladıkları için tenasüpleri bakımından diğer sözler arasında ayrı ve mümtaz bir yer işgal etmişlerdir. Bu hususiyetlerinden dolayı bu şiir ve şarkılar, haberleri hikmetli sözleri ve şereflerini anlatmak için bir dergi halini almıştır. Bunlar, isabetli mâna ve güzel üslûplarla maksatlarını anlatmak hususunda zihin, istidat ve tabiatlarını sınamak ve keskinleştirmek maksadiyle bu tarzda şarkılar söylemeye devam ettiler. Fakat beyitteki parçaların, hareke ve sükûnlarının bu tenasübü, musikiye dair yazılan eserlerde anlatılan ses ve nağmelerin tenasübüne nispetle denizden bir damla hükmünde önemsizdi. O çağlarda Araplar bundan başkasını idrak edememişlerdir. Çünkü şiir henüz ayrı bir ilim olarak teşekkül etmemişti, Araplar şiir sanatını bilmiyorlardı. Göçebelik Araplar için bir tabiat hükmünde olduğu için, musiki gibi sanat kabîlinden olan ilimlerden mahrum bulunuyorlardı. Göçebelik tabiatının sevkiyle şarkı ve şiirleri, terane ve nağmelerle develerini yürümeye teşvik eder mahiyette vezinli sözlerden ve gençlerinin ıssız sahralarda bu kabîlden sade ve

basit olarak söyledikleri şarkılardan ibaretti. Araplar, nağme ve ahenkle seslerini yükselterek söyledikleri bu ezgilere "terennüm", şiir ile söylediklerine "gına", ahenk ve sesle olanına "tekbir", tehlil veyahut Kuran okumaya "tagbir" adı verdilerdi. Ebu İshak Zeccac tehlil ve Kuran okumanın gabiri, yani baki olan ahireti hatırlattığı için "tagbir" adiyle anılmış olduğunu söyler. İbn Reşik ise "El-Ume"sinde Arapların bazan bu gınalarında, yani şarkılarında nağmelerin tenasübüne sade ve basit bir şekilde riayet etmiş olduklarını anlatır. Araplar bu basit tenasübe sinad (38) adı verirlerdi. Onların bu sade ve basit nağmeleri, def, ney, kaval ve düdük gibi aletlerle birlikte ve raks esnasında terennüm edilen hafif şarkılar kabîlinden olup, bu şarkılar tabiatlarında hafiflik husule getirir ve neşelendirirdi. Bu vezin; hafif neviden bir vezin olup, Hezec (39) adiyle de anılır. Bu sade ve basit olan nağmeler, musiki ilminin inceliklerinden hali olup, diğer sade sanatlar gibi dikkat ve incelemelere muhtaç değildir, kişilerin bunu öğrenmeden kendi tabiatlarının sevkiyle bilmeleri gerçekten uzak bir şey sayılmaz. Göçebelik ve cahiliyet çağında Arap kavminin musiki ve şarkı söylemesi işte bundan ibaretti.

Araplar, İslâmiyet zuhur edip ülkeler fethettikleri, Fars ve diğer Arap olmıyan kavimlerin devletlilerini ele geçirdikleri vakit, göçebe ve bildiğin gibi darlık içinde idiler. Din, onları bu gibi hallerden menedip, onlardan diyanet ve

geçinme için faydası dokunmıyan nesneleri terk etmeyi şiddetle talebediyordu. Müslümanlar, dinin bu emirlerine boyun eğerek gına ve raks gibi din ve dünyaları için faydasız olan nesneleri bıraktılar. Müslümanların zevklendikleri nesneler ancak Kuran'ı nağme ve ahenkle okumaktan ve kendileri için bir tabiat ve mezhep hükmünde olan şiirleri söylemekten ibaret idi. Ülkeler fethedip kavımlerin servetlerini ganimet malı olarak ele geçirmek sonucunda bolluk ve refaha kavuştular. Nimet, süs, güzellik ve nefaset içine daldılar, eski kabalık ve sadeliği bıraktılar, tekellüflü bir hayat yaşamaya başladılar. Bu fütuhatın bir sonucu olarak Fars ve Rumların çalgıcı, şarkıcı (muganni) ve sanatkârları dağıldı, Hicaz'a geldiler, ve Arapların hademe, köle ve azatlıları oldular. Bunlar bir arada ud, tanbur, ney kaval ve her çeşit saz çalıyorlardı. Araplar bunların çalgı seslerini ve şarkılarını onların nağme ve sesleriyle taganniye başladılar. Medine'de Fars kavminden Nüşayt, Tovaus ve Abdullah bin Cafer'in kölesi Saib musiki ve şarkıda (gınada) temeyyüz ettiler. Bunlar Arap şiir ve şarkılarını işittikten ve öğrendikten sonra kendi nağme ve ezgileri ile taganni etmeğe başladılar. Kendi usulleri ile Arap şiir ve şarkılarını çok güzel bir surette okuyorlardı. Bunların şöhreti etrafa yayıldı. Mabed ve onun tabakasından olan sanatkârlar, İbn Sürayc ve onun benzerleri bunlardan çalgı ve mugannilik öğrendiler. Bundan sonra musiki ve şarkı sanatı, derece de-

rece gelişerek Abbasî'ler çağında yüksek derecesine vardı. İbrahim bin Mehdi ile Musul'lu İbrahim, oğlu İshak ve İshak'ın oğlu Hammad gibi en tanınmış musiki ve şarkı (gına) üstatları yetişti, bunlar Arap musiki ve şarkısının (gınasının) gelişmesinde ve tekâmülünde bir âmil oldular. Abbasî'ler çağında şarkı ve musiki Bağdat'ta o derecede tekâmül etti ki, sonradan ve bugün dahi bu tekâmül konuşulmakta ve musiki meclislerinde övülmekte ve tavsif edilmektedir. Eğlence ve hoş vakit geçirmeye büyük önem verdiler, raks için ayrı giyimler, aletler ve raksa mahsus şiir ve şarkılar icadettiler. Bu şiirler raks esnasında inşaat edilirdi. Gitgide raks ayrı bir sanat haline geldi. Raks için "kürc" adı verilen ayrı suretler vücuda getirildi. Bu suretler ağaçtan yapılma eğerli at şeklinde olup, kadınlara mahsus bir abanın etrafına bağlanır. kadınlar bu giyimleri giyerek raks ettikleri zaman atlara binmek halini temsil ederler. Birbirine saldırırlar, kaçamak gösterirler, maharette birbiriyle yarışırlar. Bundan başka da velime, düğün, bayram günleri ve hoş vakit geçirme toplantıları ve eğlenceleri için her çeşit oyun aletleri icadettiler. Bağdat'ta bunların çeşitleri çoğaldı, ve bu eğlence şekil ve aletleri Bağdat'tan Irak'ın diğer şehir ve bölgelerine ve başka ülke ve şehirlere de yayıldı. Musul'luların zirayb (Zeryab) adında genç bir uşakları vardı. O, yukarda adları geçen sanatkârlardan musiki ve gına öğrenmiş, mükemmel bir sanatkâr olarak

yetişmişti. Musul'lu sanatkârlar onu kıskanarak Batı'ya savdılar. Ziryab Endülüs'e gelerek hükümdar olan Hakem bin Hişam bin Abdurrahman Ed-Dahil'e intisabetti. Hakem ona son derecede büyük saygı gösterdi. Geldiğini işittiği zaman onu karşılamaya çıktı. Bol bağışlarda bulundu. Bol arpalıklar (iktalar) tâyin etti. Devlet ricali arasına aldı, onu nedimler sırasına yükseltti. Ziryab, Endülüs'te gına sanatını yaydı, gına sanatı Endülüs'te kök saldı. Feodalite çağına kadar bu sanat ondan nakledilegeldi. İşbiliyye'de musiki ve gına sanatı son derecede gelişti. Devletin zayıf düşmesinin bir sonucu olarak bu şehrin medeni ve ekonomik durumu alçaldıktan sonra bu sanat oradan denizin öbür tarafındaki Kuzey ve Batı Afrika'ya intikal etti, ve orada yayıldı. Bayındırlığın çökmesine ve devletlerin düzeni bozulmuş olmasına rağmen bu sanat büsbütün ortadan kalkmış değildir. Musiki ve gına sanatı, zaruri ihtiyaçlardan olmayın medeni hayatın itiyat ve icaplarından olduğu için, medeni hayatta en son türeyen sanatlardandır. Medeni hayatın ve ekonomik hallerin düzeni bozulmağa başladığı vakit, ilk önce ortadan kaybolmağa mahkûm olan bir sanattır. Çünkü bu, bolluğun itiyatlarından olan eğlence ve hoş vakit geçirmeye mahsus bir sanattır.

33. FASIL

Sanat ve mesleklerde maharet ve ihtisasa, bilhassa, yazı ile matematiğin akıl ve fikirleri geliştirdiğine dair.

Nefsi natıka insanlarda ancak bilkuvve mevcuttur. Bu ancak duygu kuvveleri ile bilinen nesneleri, tekrar tekrar idrak etmek ve yeni bilgiler edinmek sonucunda kuvveden fiile çıkarak bilfiil mevcut olur. Bilfiil mevcut olduktan sonra nazari kuvve ile yani delillerden onların delâlet ettikleri mânaları idrake alışmak suretiyle bilfiil idrak ve sırf akıl şeklini alır. Bunun bir sunucu olarak nefsi natıka ruhani bir varlık olur ve varlığı (mevcudiyeti) kemal derecesini bulur. Bunun bir sonucu olarak her çeşit bilgi ve nazar. yani delilden medlülüne intikale alışma nefsi natıkanın idrak ve taakkülünün inkişafına yardım eder. Sanat ve sanayide çalışmalar ve sanayide melekeden dahi daima ilmî bir kaide ve kanun elde edilmesi nefsi natıkanın idrakinin tekâmülüne hizmet eder; bundan dolayı sanatlarda tecrübe ve meleke edinmek dahi akıl ve içtimaî hayatın tekâmülü de aklın inkişafına yardım eder. Çünkü medeniyet, ailece cemiyeti idare ve tedbir için gereken sanaatlardan olup, insanlarla muaşeret, bir arada güzelce geçinmek, cemiyet âzaları ile bir arada yaşamak ve dinin edep. kaide ve şartlarını yerine getirmekten ibarettir. Bunların her biri ayrı ayrı kaide ve kanunlara bağlı

olup birçok ilimleri için alır. Akıl ve idrakin tekâmülüne hizmet eder. Yazı ve tahrir, akıl ve fikri işletmek hususunda bu zanaatlar arasında ayrı bir yer işgal eder. Çünkü yazı ve tahrir diğer zanaatların hilâfına olarak birtakım bilgi ve nazarları, yani delillerden medlûllere intikal melekesini içine alır. Çünkü yazı, kâğıt üzerine yazılan harflerden hayalde suretleri mevcut olan ve telâffuz edilen kelimelere ve hayaldeki bu kelimelerden ruh ve nefisteki mâna ve mefhumlara intikal melekesinden ibarettir. Yazının hali daima böyledir ve bu suretle yazı daima akıl ve fikri delillerden medlûlllere, yani delillerden anlaşılan mâna ve sonuçlara intikal etmeye alıştırır ve meleke (yani alışkanlık kuvvesi) husule getirir. Belirsiz (mechul) olan bilgileri kazandıran (akli nazar)ın anlamı işte budur. Bu suretle yazı taakkul, yani akılda düşünmek ve idrak etmek melekesi husule getirir; bu da aklın idrak kuvvesini arttırır, bu intikal melekesi sayesinde zihin taallûk ettiği her nesneyi iyi anlamaya istidat kazandığı için bu melekeye sahibolanlar işlerini akıl ve zekâları ile iyi ve güzel bir surette idare ederler. Kisra kâtip ve hesap memurlarının zekâ ve akıllarının mükemmelliğini ve kendi işlerinde büyük bir meleke sahibi olduklarını gördüğü zaman: "Divane", yani şeytan ve cinler, deyimini kullanmıştır ki, cin fikirli adamlar demektir. Bilginler, daire anlamına gelen, kâtip ve hesap memurlarının çalıştığı yerin adı olan "divan" deyiminin "Divane"den yapılmış olduğunu söylerler. Matema-

tik dahi yazı derecesinde akla intikal melekesi kazandırır ve aklı inkişaf ettirir. Aritmetik, bölmek ve çarpmak yoluyla sayılar üzerinde uğraşmaktan ibaret olup, pek büyük ölçüde akıl ve fikir sarfedip, delillerden medkûllere intikale meleke hâsıl etmekle elde edilir ve matematik bilgini buna itiyat eder. Aklın anlamı da budur. Tanrı bilir.

BİRİNCİ KİTABIN ALTINCI FASLI

İlimlerin nevi, öğretim usulleri, öğretimin diğer yönleri, öğretim ve ilimlere ârız olan bütün haller. Bu fasıl bir önsözü ve eklemeleri (zeyilleri) içine alır.

I. BÖLÜM

İlim ve öğretimin, insanların cemiyetler halinde dünyayı imarında tabiî bir hal olduğuna dair.

İnsan; duyguları, hareketleri ve yaşaması için gıda ve kendisini korumak için sığınaklar araması bakımından hayvandan farksızdır; insan, ancak kendisine geçinme ve kazanç yollarını gösteren fikir ve düşüncesiyle, kendi cinsinden olan diğer fertlerle bir araya toplanarak geçinme vasıtaları gibi hususlarda birbiriyle yardımlasmasiyle, bu yardımlaşmanın bir sonucu olarak cemiyetler halinde yaşamasiyle, Tanrı elçilerine Tanrı tarafından indirilen hüküm ve buyrukları kabul edip şeriat hükümleri ile iş görmesi ve ahreti için faydalı olan kaidelere riayet etmesiyle diğer hayvanlardan ayrılır. İnsan her vakit bunların her birini düşünür. Bunları düşünmekten hiçbir vakit usanmaz ve yorulmaz, göz açıp kapayacak ka-

dar kısa bir müddet içinde dahi bunları düşünmekten hali kalmaz, fikrinin intikal ve kapıp alması gözlerin açılıp kapanması arasında geçen zamandan daha çabuktur. İşte insanın bu fikir ve düşüncesi ilim ve bilgilerin ve yukarda alattığımız sanatların kaynağıdır. Üstelik, hayvanda dahi mevcut olan, tabiatının istediğini elde etmeye çalışmak insiyakı, insan için tabiî bir hal olduğundan, bu tabiatin sevkiyle insan kendinin bilmediklerini kendinden evvel o ilimleri öğrenmiş kimselere veyahut o ilimde kendisinden üstün olanların bilgi ve fikirlerine veyahut o ilimleri Tanrı elçilerinden öğrenmiş olanlara başvurarak öğrenir. İnsan bu yolla öğrendiği hakikatları ve bunların zatına ârız olan halleri birbiri arkasından olmak üzere düşünür, düşünmeye alışmakla düşünmek melekesi husule gelir. Bunun bir sonucu olarak hakikatlara dıştan ârız olan bilgileri katmağa alışır. Onun o hakikata dıştan ârız olanları bilmesi ve öğrenmesi ayrı bir ilim şeklini alır, sonradan yetişen nesiller bu ilimleri öğrenmeyi arzu ederler ve bunları bilenlere başvurarak onlardan öğrenirler, bu suretle öğretim usulü meydana gelir. Bu açıklamadan, ilim ve öğretimin insan cemiyetleri için tabiî bir hal olduğu anlaşılır.

2. BÖLÜM

Öğretimin bir meslek ve sanat olduğuna dair.

Herhangi bir ilimde bilgin olmak, o ilmi bütün dalları ile kavramak ve elde etmek, ancak o

ilmi anlıyabilmek için gereken ilk bilgileri (mebadisini), o ilmin kaide ve kanunlarını ve ilimde incelenen meseleleri asıl ve esaslarından, başka deyimle küllî olan usullerinden fer'î olan meselelerini çıkarabilmekle olur. Herhangi bir ilimde bu hususlarda meleke (alışkanlık) kesbedilmedikçe o ilimle meşgul olan kimse onu iyice kavramış ve bilmiş sayılmaz. Bu meleke: fehm, anlama ve ezberlemeden başka bir şeydir. Çünkü, biz, bir ilmin bir meselesini anlamak ve ezberlemek hususunun o ilimde payesi olan kimse ile yeni yeni öğrenmeye başlamış kimse veyahut o ilmi tahsil etmemiş olan adi bir kişi arasında fark olmadığını görüyoruz, meleke ise bilgine ve o ilimde payesi olan kimselere mahsustur: başkaları o ilimde meleke sahibi sayılmazlar. Bu açıklamamızdan melekenin, anlamak ve ezberlemekten başka bir şey olduğu anlaşılır.

Melekeler, gerek âza ve beden kuvvesiyle ve gerek matematik gibi dimağ kuvvesiyle elde edilmiş olsun, cismanı (ve mücessem)dir. Mücessem (gövdeli) olan her nesne beş duygu kuvvesiyle idrak olunur. Bundan dolayı öğretim yoluyla elde edilir. Her ilim ve zanaatın öğretim usullerinde uzmanlığı ile tanınmış olan öğretmenlere ulaşan isnat ve senetler (ve icazetler = diplomalar) bütün ülke ve kavimler arasında muteber ve makbul sayılır. Öğretim terimlerinin başka başka olması da öğretimin bir meslek ve sanat olduğunu gösterir. Tanınmış üstatlardan her birinin bütün o meslek ve sanatlara mahsus olan öğretim

metot ve terimleri vardır. Üstatlardan her birinin kendine mahsus metot ve terimleri bulunması bu metot ve terimlerin ilimden sayılmazlığını gösterir. Çünkü metot ve terimler ilimden olsa idi, tanınmış bu üstat ve öğretmenlerin öğretim usulleri bir türlü olurdu. Kelâm ilmini gözden geçirirsen bunu görürsün. İlk önce yetişen bilginler (mütekaddimîn)'le sonradan yetişen (mütaahhirin) bilginlerin kelâm ilmini öğretim metot ve terimleri başka başkadır. Fıkıh ve Arabiyyat ilimlerinin hali de böyledir. Her ilmi okuduğunda, öğretim metot ve terimlerinin farklı olduğunu göreceksin. İlim bir olduğu halde, öğretim metot ve terimlerinin başka başka olması bunların biribirinden ayrı meslek ve sanatlar olduğunu da gösterir. Bunu iyice aklında yerleştirdikten sonra bil ki, medeniyet ve bayındırlığın, devlet kudretinin eksilmesinin hüner ve sanayiin azalmasına olan tesiri sonucu olarak, çağımızda Batı Afrika'da öğretim yolları ve senetlerinin üstatlara ulaşması büsbütün ortadan kaybolmak derecesine yaklaşmıştır. Kayrevan önce Batı Afrika'nın, Kurtube, Endülüs'ün başkenti olup, son derece bayındırdılar. İlimler ve sanat inkişaf etmiş ve revaçta idi. Bu iki şehir, uzun müddet, bu iki devletin başkenti olduğu çağda medeniyet ilerlemiş ve asırlarca ilim, zanaat ve sanat öğretimi yüksek derecesine varmıştı. Bu iki başkent harabolduktan sonra, Batı Afrika'da, öğretim büsbütün ortadan kalkmak derecesine vardı: Müvahhidîn çağında bu medeniyetten istifade edilerek Merraküş'te öğre-

time biraz önem verildi. Fakat Müvahhidîn devleti ilk devresinde göçebe bir devlet ve üstelik ömrü kısa olduğundan Merraküş'te medeniyet gelişemedi ve yerleşemedi. Az bir istisna ile medeni hal, sürekli bir şekilde devam etmedi. Müvehhidîn'in Merraküş'teki hâkimiyeti sona erdikten sonra, kadı Ebu Kasım bin Zeytun, yedinci hicrî yüzyılının ortalarında Kuzey Afrika'dan kalkarak Doğuya gitti. Üstat İbn Hatib'in (Razî'nin) talebeleri çağını idrak ve onlardan tahsil etti, akli ve naklî ilimlerde uzman olduktan ve birçok ilimler öğrendikten sonra güzel bir öğretim metodunu öğrenerek Tunus'a döndü. Üstadın arkasından Ebu Abdullah bin Şuayub Dekkâlî dahi Doğudan geldi. O da Batıdan Mısır'a giderek üstatlarından ilim tahsil etmişti. O da Tunus'a geldi. Tunus'ta yerleşti. Onun öğretimi faydalı idi. Tunus ahalisi ondan istifade etti. Bu iki üstadın talebesi, bunlardan öğrendikleri ilimleri talebelerine öğrettiler; bu yolla bu üstatlardan öğrenilen ilimler, nesilden nesile nakledilerek, senetleri kadı Muhammed bin Abdüsselâm ile onun tahsil arkadaşı, şeriki ve İbn Hacib'in talebesinden olan İbn İmam'a ulaştı. Adı geçen kadı, İbn Hacib'in eserine şerh yazmış olan bir bilgindir ve onun talebesidir. Adı geçen kadı ile İbn İmam, Mısır'da aynı üstatlardan tahsil etmişler ve ileri gelen bilginlerin ilmi meclislerinde birlikte hazır bulunmuşlardı. Çağımızda, Kadı Abdüsselâm'ın talebesi Tunus'ta İbn İmam'ın talebesi Tilmisan'da ilim öğretmekle meşguldüler. Fakat bunların sa-

yısı o derecede azalmıştır ki, öğretim usul ve sistemlerinin büsbütün arkası kesilmekten korkulur. Bundan sonra hicrî yedinci yüzyılın sonlarında Ebu Ali Nasreddin Meşalî dahi Zevave'den kalkarak Doğu'ya gitti. O, orada İbn Hacib'in talebelerinden kalanların çağına yetişti, onlardan ilim tahsil etti, öğretim usullerini öğrendi. Şihabeddin Karafî ile birlikte ilim meclislerinde hazır bulundu; akli ve naklî ilimlerde uzman oldu, faydalı olan öğretim usullerini öğrenerek Batı'ya döndü; öğretim usulü, arkası kesilmeden ondan nakled'ldi. Onun talebesinden İmran Meşdalî Tilmisan a göçedip orada yerleşti; üstadının öğretim usulü ile okuttu, bu usulü yaydı. Çağımızda gerek Becaye'de ve gerek Tilmisan'da onun talebesi ders okutmakla meşgul iseler de, pek azdır. Kurtube ile Kayrevan, öğretim usulünün arkası kesildiktenberi, Fas ile Batı Afrika'nın diğer bölgelerinde dahi öğretim metodu ve güzel öğretim ortadan kalktı. Bundan sonra öğretim, yoluna giremedi. İşte bundan dolayı meleke sahibi olmak zorlaştı. İlimlerde meleke sahibi olmak için en kolay usul müzakereler ve ilmî münakaşalardır. Meleke tahsilinde en faydalı usul, talebenin birbiriyle derslerini ve ilmî konuları çok ve derin olarak müzakere etmesi ve münazaralarda bulunmasıdır Batı Afrika'da talebe ezberciliğe fazla önem vermekte ve ezberciliğin düşkünüdür. Bu ezberciliğin bir sonucu olarak, tahsil etmek maksadiyle çok vakit ve ömür sarfedildiği halde, talebe ilim meclislerinde ilmî münakaşalar sırasında

söz söylemekten âcizdir. Tahsillerini ikmal etmiş görünenlerin dahi ilimde meleke hâsıl etmemiş oldukları anlaşılmaktadır. Bunların bu kusurları, güzel bir öğretim metodu ile ders veren öğretmenlerin bulunmamasından ve öğretim usulünün bozukluğundan ileri gelmektedir. Halbuki bunların okuduklarını ezberlemeleri ve ezbere önem vermeleri diğerlerine nispetle daha yüksek derecededir ve fazladır. Bunlar ilimde meleke sahibi olmak yolunun kitapta yazılanları ezberlemek sanırlar. Yukarda anlattığımız gibi, bunlar melekenin, ilmî münakaşalar ve münazaralarla, konuları ve meseleleri zihinde yerleştirmek suretiyle kesbedileceğini unuturlar. Batı Afrika'da, talebenin medreselerde oturarak ilim tahsil etme müddeti resmen 16 yıl olduğu halde, Tunus'ta beş yıl olması da bunu gösterir. Bu müddet, talebenin ilimde meleke kesbedebileceğini veyahut meleke kesbetmekten ümidini keseceğini anlıyabileceği müddetin asgarî haddidir. Batı Afrika'da tahsil müddetinin bu derecede uzaması, bilhassa, öğretim metotlarının bozukluğundan ve öğretimin zorluğundan ileri gelmektedir. Bunun başka sebebi yoktur. Endülüs'e gelince, orada öğretim ve öğrenim büsbütün durmuştur; onlar, artık ilimlere hiç de önem vermiyorlar; bu da İslâmların yaşadığı ülkelerde yüzlerce yıllardanberi bayındırlığın azalmaya başlamasından ve ekonomik durumun altüst olmasından ileri gelmiştir. Endülüs müslümanları, artık ilim namına, ancak Arap dili ve edebiyatı öğrenmektedirler. Akli ilimlerin iz ve

belgeleri bile kalmamıştır. Bunun bir sebebi yurt bayındırlığının eksilmesi ve düşmanın az bir kısmı hariç olmak üzere, Endülüs'ün bütün bölgelerini ele geçirmiş olmasıdır. Müslümanlar orada, ancak deniz kıyılarında tutunmaktadırlar. Onlar şimdi, her şeyden önce geçinmelerini temin etmekle uğraşmaktadırlar. Tanrı, kendi işini kudretiyle idare eder.

Doğu'ya gelince, orada arkası kesilmeden öğretim devam etmektedir, üstatlardan nakil ve öğrenmenin arkası kesilmiş değildir. Orada ilim revaçta, ilim yurtları bilginlerle dolup taşmaktadır. Bunun sebebi ülkenin çok bayındır olmasıdır. Doğuda eskiden ilim kaynağı olan Bağdat, Basra ve Kûfe gibi şehirler birer harabe haline gelmiş ise de, Yüce Tanrı bunların yerini onlardan daha yüksek bayındır olan şehirlerle doldurmuştur. İlim ve sanat, bu şehirlerden Horasan'daki Acem Irakı'na ve Doğu'daki Maveranünnehir'e, sonradan Kahire'ye ve Batı'nın Kahire'ye yakın olan yerlerine intikal etmiştir. İlim oralarda daima gelişme halindedir, oraları bayındırdır ve bayındır yerlerle doludur, ilimlerin büyük üstatlardan olan nakil, rivayet ve senetleri fasılaya uğramış değildir. Doğu ahalisi, genel olarak, öğretim meslek ve zanaatında ilerlemiştir, hüner ve sanayi alanındaki halleri de böyledir. İlim ve sanayi Doğu'da o derecede ilerlemiştir ki, ilim tahsili için oralara giden Batılılar Doğuluların yaratılış ve tabiatları ile diğerlerine nispetle daha yüksek zekâ ve istidat sahibi oldukları

hayaline bile kapılırlar ve Doğuluların nefsi natıklarını Batılıların nefsi natıklarına nispetle yaratılıştan mükemmel diye sanırlar. Onların insanlık vasıf ve hususiyetlerinin Batılılarınkinden daha yüksek olduğuna inanırlar ve bunu müdafaa ederler. Batılıların bu vehme kapılmaları Doğuluların ilim ve sanayideki maharet ve uzmanlıklarını görmelerinden ileri gelmektedir. Halbuki Batılıların bu fikirleri tamamiyle yanlıştır. Çünkü Batılılarla Doğulular arasında, insanlık hususiyetlerinde, aralarında başkalığı icabettirecek derecede ayrılık yoktur. Evet, birinci ve yedinci iklimler gibi itidal dairesinden bir yana olan yerlerdeki ahalinin mizaçlarında ve ülkelerinin itidal dairelerinden uzaklığı nispetinde nefsi natıklarında bazı eksiklik ve itidalden uzaklaşmalar vardır, başka deyimle, iklim onların mizaçlarına tesir etmiştir, bunlarla diğer iklimlerin ahalisi arasında, bu bakımlardan bazı başkalıklar bulunabilir. Doğu ahalisi ile Batılılar arasında zekâ, ilim ve sanat kavrayışı bakımından olan fark, medeniyet ve kültürün Doğuluların akıllarını aydınlatması ve geliştirmesi nispetinde nefsi natıklarının zekâ nurlarıyle nurlanmış olmasından ileri gelmiştir ki, biz sanat ve sanayiden bahsederken bunu açıklamıştık. Şimdi de bu konuyu gözden geçirelim: Medeni kavimlerin geçinme, yaşayış, ev tertip ve idareleri, din ve dünya işlerinde ve diğer hal ve âdetlerinde rivayet etmekte oldukları birtakım kaide ve usuller vardır. Medeni kavimler her iş ve muamelelerinde bu kaidelere göre hareket

ederler. Bunlar bu kaideler dışında iş görmezler. Medeni kavimlerin bu kaide ve muaşeret edepleri atalardan gelme ve sırasiyle öğrenilen kaideler olup, sanayi kabîlindendir. Bütün sanayiin fikir ve zihinleri geliştirmeye ve keskinleştirmeye hizmette olduğu bellidir. Her zanaat nefsi natıkada bir iz ve eser bırakır. Bu eserler yeni bir düşünüş yaratır ve zekâyı kuvvetlendirdiği için yeni bir hüner ve sanatın öğrenilmesini kolaylaştırır. Gelişmiş olan aklın ilim ve marifetleri çabuk kavrama kaabiliyeti artar. İşittiğimize göre Mısır ahalisi, kültür alanında yetişilemiyecek dereceye yükselmiştir, onlar eşeklerle. diğer bazı hayvanlara bazı hareketler yaptırmak ve kuşlara bazı sözler söyletmek gibi, hayvanlar için olağanüstü sayılan işler öğretmişlerdir ki, görülmemiş hallerden olduğu için taaccüp edilir ve garip sayılır. Batı ahalisine gelince, kuşlara ve hayvanlara bunları öğretmek ve bu işlere melekelendirmek şöyle dursun, bunları anlamaktan bile âcizdirler. Bundan anlaşıldığına göre ilim ve sanayide ve diğer adi işlerde doğru meleke sahibi olmak, insan aklının kavrayış kuvvetini ve zekâsını arttırır, meleklerin çoğalmasıyle fikir aydınlanır. İdraklerden ve idraklerin tekrarlanmasından hâsıl olan melekelerle nefsi natıkanın geliştiğini (ve gitgide sırf akıl haline geldiğini) yukarda anlatmıştık. İlmî eserlerin ve fikirde husule gelen suretlerin tesiriyle nefsi natıkanın gelişme ve tekâmül etmesiyle insanın akıl ve zekâsı artar, adi halk bu zekâyı gördükleri zaman bunun, insana mahsus olan hu-

susiyetlerden farklı yaratılıştan ileri gelmekte olduğu zannına kapılırlar. Halbuki onların bu zanları gerçekten uzaktır. Şehirli ile göçebe arasındaki zekâ farkını müşahede edersen bu sözümüzün doğruluğuna inanırsın. Şehirli zekâ ile aydınlanmıştır, fikir ve kavrayışı mükemmeldir, göçebe zekâ ve kavrayışı bakımından ondan dun derecededir. Göçebe, şehirlinin bu zekâ ve kavrayışını gördüğü zaman, bunu şehirlinin yaratılışından gelen bir hususiyet sayar ve kendini akıl, insanlık ve yaratılış itibariyle şehirliden dun derecede görür. Halbuki onun bu düşüncesi gerçekten uzaktır. Şehirlinin bu zekâ ve kavrayışı, göçebenin bilmediği medeniyet kaide, usul ve edeplerini bilmek, hüner ve sanatı öğrenmek suretiyle elde ettiği doğru melekenin bir neticesidir. Şehirlinin bildiği bu bilgileri bilmiyenler ve bu gibi hususlarda meleke ve tecrübe sahibi olmıyanlar, onların bu halini gördükleri zaman, akıllarının kendi akıllarından mükemmel olarak yaratılmış olduğu ve göçebelerin nefsi natıklarının yaratılış ve tabiatı bakımından şehirlinin nefsı natıkasından dun derecede olduğu vehmine kapılırlar. Halbuki göçebeler arasında anlayış, kavrayış, aklının mükemmelliği ve yaradılışı ile şehir ahalisinden daha üstün olanlar vardır. Umumî olarak, şehirlilerin göçebelere nispetle anlayışlı ve kavrayışlı olmaları öğretim, hüner ve sanatın onların akıl ve fikirlerini aydınlatmış ve geliştirmiş olmasından ileri gelmektedir. Çünkü öğretim, hüner ve sanatın nefsi natıkayı geliştiren tesir ve eserleri oldu-

ğunu yukarda anlatmıştık. Doğu ahalisinin halı de Batı Afrika ahalisine nispetle böyledir. Doğu halkı öğretim, eğitim, hüner ve sanatta Batı Afrika ahalisine nispetle çok ilerlemiş ve Batı Afrika ahalisi göçebe kültürü tesirinde kalmıştır. Doğu'dakilerin fikir ve akılları, göçebe tesirinde kalan Batı Afrika ahalisine nazaran daha ziyade gelişmiştir ki, bundan bahsetmiştik. Bunda gaflet edenler ilk hükümde Doğu halkının insanlık hususiyetlerine nazaran Batı halkının daha yüksek bir derecede ve bu meziyetin Doğu ahalisine mahsus olduğu vehmin kapılırlar. Yukarda söylediğimiz gibi bu düşünüş gerçekten çok uzaktır. Sen buna dikkat et.

3. BÖLÜM

İlim ve fenlerde ilerlemenin ülkelerin bayındırlığı, ekonomik durumu ve yerleşik ve sosyal hayatın derecesiyle mütenasip olduğuna dair.

Bunun sebebi şudur: Yukarda anlattığımız gibi, öğretim hüner ve sanat cümlesindendir ve bir meslektir. Yine yukarda anlattığımız gibi hüner ve sanayi ancak şehirlerde gelişir ve şehir nüfusunun azlığı veya çokluğu, bayındırlığı, yerleşik ve içtimaî hayatın itiyat ve icaplarının ahali arasında yayılması nispetinde gelişir ve çeşitleri de o nispette iyileşir. Çünkü medenî ve içtimaî hayatın itiyat ve icapları, geçinme için gereken

nesnelerden olmayıp, ek ve zait şeylerdendir. Cemiyet fertlerinin emek ve çalışmaları, geçinmeleri için gereken miktardan fazla kazanç temin ederse, o cemiyetin âzaları geçinmelerinden artan vakit ve emeklerini insana mahsus olan ilim, fen ve sanatı öğrenmeye sarfederler. İlim, sanat cümlesinden olup, köylerde ve medeniyetin gelişmemiş olduğu şehirlerde sanat mevcut olmadığı için bu köy ve şehirlerin ahalisi tabiatlarının sevkiyle öğrenmek istedikleri ve arzu ettikleri ilim ve sanatı kendi köy ve şehirlerinde öğrenmezler ve bundan dolayı sanayii ilerlemiş olan şehirlerden birine gidip öğrenmeye mecbur olurlar. Sen bizim Bağdat'a Kurtube, Kayrevan, Basra ve Kûfe'ye dair vermiş olduğumuz bilgileri hatırla. İslâmiyetin ilk çağında nüfusları çoğaldığında ve medeni seviyeleri yükseldiğinde bu şehirlerde ilim ve fenler son derece gelişmişti. Öğretim usul ve terimleri vaz'edilmiş ve her çeşit ilim ve fen ilerlemişti, onlar, derin ve halli zor olan meseleler üzerinde çalışmışlar ve halletmişler, her türlü ilim ve fenni incelemişler, bu alanlarda ilk çağlarda yetişen bilginleri geçmişler ve sonradan yetişenlere üstün gelmişlerdi. Fakat bayındırlığı azalarak ekonomik durumları altüst olduktan sonra nüfuzları azaldı. Bunun bir sonucu olarak, gelişmiş olan medeniyet dahi bütün dal ve ilgili olan nesneleriyle birlikte ortadan kayboldu; bu şehirlerde, ilim ve öğretim sona erdi. İlim ve fenler bu şehirlerden başkasına intikal etti; bilginler ve uzmanlar oradan çekilip gittiler. Çağımızda ilim ve öğretim

merkezi olarak yalnız Kahire şehrinin kalmış olduğunu görüyoruz. Kahire'nin ilim merkezi olması Mısır'ın binlerce yıldanberi medeniyetlerin merkezi olmasından ve medeniyetin bu ülkede muhkem olarak yerleşmesinden ileri gelmiştir. Bundan dolayı Mısır'da hüner, sanat ve ilim gelişmiş ve çeşitleri çoğalmış, bu cümleden olmak üzere, öğretim usulü de tekâmül etmiştir. Kahire'nin ilim, hüner ve sanat merkezi olarak kalmasında ve bu medeniyetin muhafaza olunmasında iki yüz yıldan ve Selâhaddin bin Eyyüb ve ondan sonraki hükümdarlar çağındanberi orada (Şam ve Mısır'da) Türk devleti kurulmuş olması bir âmil olmuştur. Kahire'de ilim ve öğretimin geliş mesinin diğer bir âmili de köle ve azatlıları oldukları için Türk beylerinin arkalarında bırakacakları servetlerine sultanların el uzatarak çoluk-çocuklarına bir şey bırakmıyacaklarından, servet ve mülklerinin kaybolup gitmesinden korkarak bunları vakfetmeleridir. Türk beyleri bundan dolayı pek çok medrese. tekke, zaviye, han ve imaretler bina edip, bol gelirler temin eden vakıflar bağlamışlar, bu vakıflarına evlâtlarının nezaret etmesini veyahut gelirlerinin bir hissesinin evlâtlarına verilmesini şart ve bu suretle evlâtlarının geçinmesini de temin etmişlerdir. Bununla beraber, bu Türkler hayır ve hayratı seven, iş ve maksatlarında ecir ve sevap arayan insanlardır. İşte bundan dolayı Mısır'da vakıflar çoğaldı. Bu vakıfların geliri büyük ölçüdedir, faydaları büyüktür. Aylık ve tahssiatları çok olduğu için ta-

lebe ve öğretmenler çoktur. Aynı sebepten dolayı, ilim öğrenmek üzere, Irak ve Batı Afrika'dan Mısır'a talebe gelmektedir. Vakıflar çok olduğu için Mısır'da ilim ve fenler gelişmekte, ilmin çeşmeleri kaynayıp taşmaktadır. Tanrı arzu ettiğini yaratır.

4. BÖLÜM

Çağımızda medenî ülkelerde okunan ilimlerin çeşitleri

Bil ki, insanların şehir ve bölgelerde birbirlerinden öğrenerek birbirinden nakledegeldikleri ilimler ikiye bölünür. Biri, kişiler için tabiî olan ilimler olup, kişiler bu ilimleri fikir ve akılları ile kendiliklerinden öğrenebilirler. Diğeri, naklî ilimler olup, kişiler bu ilimleri ancak onları vaz'edenden nakil ve rivayet etmek suretiyle öğrenirler. Birinci kısmı hikmet ve felsefe ilimleri teşkil eder. Kişiler bu ilimleri fikir ve akılları ile öğrenebilirler, insan idrak kuvvesiyle bu ilimlerin konularını, meselelerini delil ve burhanlarını, öğretim ve öğrenme yollarını kavrar, inceler ve anlar. Fikir ve düşünce sahibi, insan olmak hususiyeti ile, bu ilimlerdeki hata ve yanılmaları anlayarak doğrusundan ayırt edebilir. İkinci kısmı, naklî ilimler olup, bu ilimlerin her biri şeriati vaz'edenden nakil ve rivayet edilen haberlere dayanır, bu ilimlerin esas ve usulleri öğrenilirken akla dayanılmaz, ancak meselelerin dal ve budaklarını asıllara bağlamak hususunda aklın yardımına baş-

vurulur. Çünkü peygamberler, şerileri müminlerine bildirdikten sonra arkası arkasına pek çok hâdisler cereyan etti, küllî ve genel olan asıl ve nakiller vazıları itibariyle bu hâdislere şâmil değildir. Asıl ve metnin açık ibaresi her hâdiseyi içine almaz. Bundan dolayı, ardısıra cereyan eden hâdislerle ilgili olan hükümler için, şeriatı vaz' edenden nakil ve rivayet edilen haber (âyet ve hadîs)lere başvurulur. Bu hâdiseler, âyet ve hadîslerdeki hüküm ve kaidelerle mukayese edilerek kıyas yoluyla halledilir. Bu naklî olan ilimlerin her birinin temel ve dayanağı Kuran âyetlerinden ve Tanrı Elçisi'nin hadîs ve sünnetlerinden ibaret olan Şer'î delillerdir. Bu şer'î delillerin her biri şeriatı vaz'edenden nakil ve rivayet edilir. Bu delillerin her biri Tanrı ve onun Elçisi tarafından bize tebliğ edilmiştir. Tanrı'nın Kitabını ve Elçisinin hadîslerini anlatmak ve açıklamak üzere vaz'edilen ilimler dahi şer'î ilimlerden sayılır. Bundan sonra Kuran dili olan Arap dili gelir. Naklî ilimler birçok kısımlara bölünür. Tanrı tarafından kendine ve kendi cinsinden olanlara farzedilmiş olan hüküm ve emirleri, mükellef olan müminin bilmesi ve öğrenmesi vaciptir. Bu emir ve hükümlerin her biri âyet ve hadîslerin açık olan ifadesinden (nass'tan) veyahut din bilginlerinin ittifakla verdikleri hükümlerden (icma'dan) veyahut "kıyas"tan alınmış hüküm ve emirlerdir. Bundan dolayı her hâdisede Kuran'a başvurulur, Kuran'ın ifade ve cümleleri incelenir, bu ilim "Tefsir ilmi"dir. Bundan sonra Kuran kendisine

vahy edilen Tanrı Elçisi'nden nakil ve rivayet olunan bilgilere başvurulur, hafızların Kuran'ı Arap lehçelerine göre kıraatlerine dair olan türlü rivayetleri öğrenilir. Bu ilim "Kıraat ilmi"dir. Bundan sonra hadîsleri Peygamber'den rivayet edenlerin rivayetlerinin Tanrı Elçisi'ne ulaşması ve bu hadîsleri rivayet edenlerin ahlâk ve adalet gibi halleri incelenir, ancak bu incelemeler sonucunda haberlerinin doğru olduğu ispat edildikten sonra bunlar tarafından rivayet edilen hadîslere amel etmek vacip olur. Bu ilim "Hâdîs ilmi"dir. Hükümleri asıllardan, yani Kuran ve hadîsten istidlâl edip, usul ve kanuna uygun olarak, âyet ve hadîslerden hükümler çıkarmak usulünü öğreten ilim dahi şer'î olan ilimlerdendir. Bu ilim "usul-i fıkıh" adiyle anılır. Ancak bu ilmin kanun ve kaidelerine dayanarak âyet ve hadîsten hükümler çıkarmak ve istiane etmek suretiyle Tanrı'nın kullarına emir ve yasak ettiği işler bilinir, bu ilim "Fıkıh ilmi"dir. Tanrı'nın teklifleri, esas itibariyle, beden ve kalble ilgili olmak üzere ikiye bölünür, kalbî olanları imanla ilgili tekliflerdir. Bunlardan bir kısmına inanmak vacip, diğer bir kısmına inanmak vacip değildir. Kalble ilgili olan bu teklifler, Tanrı'nın zat ve sıfatı, öldükten sonra dirilmek, cennet, cehennem ve takdir gibi iman akideleridir. Bu iman akidelerini aklî delillerle ispat eden ilim, "Kelâm ilmi" diye anılır. Kuran ile hadîsleri anlıyabilmek için, önce Arap dili ile ilgili olan ilimleri bilmek gerektir. Çünkü Kuran ve hadîs, ancak bu ilimlerin yardımiyle anlaşıla-

bilir. Dil ile ilgili ilan bu ilimler: Lûgat, nahiv, beyan ve edebiyat ilimleri gibi birtakım kısımlara ayrılır ki, aşağıda bu ilimlerin hepsinden bahsedeceğiz. Bu ilimlerin hepsi İslâmlara mahsus olan ilimlerdir. Her ne kadar din sahibi olan diğer bütün kavimler bunlara benzer ilimlere muhtaç iseler de, ilimlerde o kavimlerle İslâmlar arasındaki ortaklık ancak Yüce Tanrı'nın emriyle o dini kendi kavmine öğreten peygamberin şeriatının ilmi olması bakımından uzak bir ortaklıktan ibarettir. Hususiyetleri itibariyle ise, İslâm şeriatı ile ilgili olan ilimler bütün diğer milletlerin din ilimlerinden başkadır. Çünkü İslâm şeriatının ilimleri diğer bütün milletlerin şeriat ilimlerini neshetmiş ve kendisinden önce teşekkül eden ilimleri ortadan kaldırmış, diğer kavimlerin şeriat ilimlerini öğrenmek yasak edilmiştir. Çünkü İslâm şeriatı, Tanrı tarafından indirilen kitaplardan Kuran'dan başkasına bakmayı yasak etmiştir. Tanrı Elçisi: "Kitap ehillerinin sözlerini ne tasdik ediniz ve ne de yalanlayınız, ancak: Tanrı tarafından kendimize indirilen Kitabı tasdik ettiğimiz gibi size indirilen kitapları da tasdik ediyoruz. İlâhımız birdir, diye söyleyiniz" buyurmuştur. Tanrı Elçisi, Ömer'in elinde Tevrat'ın bir yaprağını gördüğünde darıldı, dargınlığının eseri yüzünde gözüktü ve: "Ben size, Tevrat'ın yerine parlak, şek ve şüphe götürmez daha yüksek bir kitapla Tanrı tarafından elçi olarak gelmedim mi? Musa sağ olduğu takdirde iman edip bana tâbiiyet et-

mekten başka çare bulamamış olacağını Tanrı'nın adını anarak teyit eylerim" dedi.

Naklî olan bu şeriat ilimleri son derecede gelişmiştir; bu alanda çalışan bilgin ve uzmanlar bu ilimleri daha ziyade tekâmül ettirilmiyecek derecede ilerletmişler, mükemmel bir surette terimler vaz'etmişler, şeriat ilimlerini ayrı ayrı ilimler haline getirmişler, bu ilimler güzellik ve mükemmelliğin son derecesini bulmuştur, şeriat ilimlerinin her dalında fikirlerine başvurulan büyük üstatlar yetişmiş, öğretimde istifade edilen metot ve kanunlar vaz'edilmiş, bu ilimler ve öğretim metotları Doğu ve Batı'da herkesçe belli olan derecede tekâmül etmiştir. Şeriat ilimlerini bir bir sayarken biz bundan bahsedeceğiz. Bayındırlık eksildiği ve ilimlerin büyük üstatlardan senetleri ile rivayeti ve güzel öğretim metotlarının arkası kesildiği için, çağımızda Batı Afrika'da bu ilimlere rağbet azalmıştır ki, biz yukarda bunu anlattık. Tanrı'nın, Doğuda neler yaratmış olduğunu bilmiyorum. Bununla beraber, bu ilimlerin oralarda revaçta olduğunu ve diğer ilimlerle birlikte hüner ve sanatların dahi senetleri ve güzel öğretim metotları ile birlikte büyük üstatlardan nakledilmekte olduğunu tahmin ediyorum. Bayındır ve medeni yönlerden yükselmiş ve talebenin ihtiyaç ve geçinmesi evkaftan temin edilmiş olduğu için bu ilimlerin, sosyal ve medenî hayatın ihtiyaçlarını temin eden hüner ve sanayi dahi Doğuda gelişmiş bir halde olacaktır. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı irade etti-

ğini yaratır, başarılar bağışlıyan ve yardım eden O'dur; bunların her biri O'nun kudreti dahilindedir.

5. BÖLÜM

Kuran ilimlerinden Tefsir ve Kıraat.

Kuran, Tanrı'nın kendi Elçisine indirdiği ve mushafın iki cildi arasında yazılı olan sözlerdir. Bunlar, Muhammed'in ümmeti arasında yalana nispet edilmeleri mümkün olmıyacak derecede sayıları çok, söz ve rivayetlerine güvenilen zatlar tarafından nakil ve rivayet edilmiştir. Ancak sahabeler, Tanrı Elçisi'nin ağzından bazı kelimeleri ve bazı harflerin eda ve söylenişini türlü şekil ve keyfiyette nakil ve rivayet etmişlerdir. Bu okuyuş ve harfleri bu suretle eda keyfiyeti sahabelerden nakledilmiş, bu kıraat şekillerinin her biri meşhur olmuş ve yedi türlü kıraat teşekkül etmiştir, bunlar, kıraat şekillerinin asıl ve temelidir. Sonradan bu yedi kıraate diğer bazı kıraat şekilleri eklenmiştir. Bu yedi kıraatten her biri o şekli birçok kimselerden rivayet ve nakleden üstatlara nispet edildi. Bu yedi kıraate eklenmiş olanlar, kıraat bilgilerine göre, rivayet bakımından öteki yedi kıraat derecesinde kuvvetli değildir. Bu yedi şekil, kıraat ilmine dair yazılan eserlerde, açıklanmıştır. Bazı bilginler bu meşhur yedi kıraatın okunma şeklini, mütevatir olarak, yani yalana nispet edilmeleri imkânsız olan doğru ve adaletli kimselerden bu yolla rivayet edilmiş olduğunu

kabul etmezler. Çünkü bunlara göre bu kıraatlar, kelime ve harfleri işittikleri şekil ve keyfiyette ağızdan ağıza nakil ve eda etmekten ibarettir, bu keyfiyetler ise zaptedilebilecek bir şey değildir. Fakat bu fikirde olanlar dahi eda keyfiyetlerinin mütevatir olarak nakledilmesinin Kuran'ın kendisinin mütevatir olarak nakil ve rivayet edilmiş olmasına zarar vermiyeceğini söylerler. Bilginlerin çoğu ise onların bu fikirlerini kabul etmemişler, yedi kıraat şeklinin mütevatir olarak nakil ve rivayet edilmiş olduğunda israr etmişlerdir. Diğer bilginler ise, med miktarı ve teshil gibi kulakla işitmekle zaptı ve bilinmesi mümkün olmıyan haller müstesna, yedi kıraatın mütevatir olarak rivayet edilmiş olduğunu söylerler ki, doğrusu da budur. Kıraat ilmi vaz'edilerek bu ilme dair eserler yazılıncaya kadar hafızlar ve kıraat bilginleri bu kıraatları fasılasız olarak birbirinden nakledegelmişlerdir. Nihayet diğer ilimlere dair eserler yazıldığı gibi kıraat ilmine dair de eserler yazılıp, bu yolla o da ayrı bir zanaat ve meslek oldu ve kendi başına ayrı bir ilim şeklini aldı. Doğuda ve Endülüs'te bu ilim bir nesilden sonra diğer nesiller tarafından rivayet ve nakledildi. Amirî'lerin azatlılarından Mücahid, Endülüs'ün doğu kısmına sahip oluncaya kadar bu hal devam etti. Mücahid, Kuran'ın diğer ilimleri arasında kıraata önem veriyordu. Mansur kölesinin bu ilmi öğrenmesine önem vermiş, Mücahid'in bu ilmi öğrenmesi için emek ve içtihat sarfetmiş, katında bulunan kıraat üstatları huzurunda Mücahid'i sı-

namalara tâbi tutmuştu. Sahibinin çalıştırması, önem vermesi ve kendinin içtihadı sayesinde Mücahid bu ilmin bilgini olarak yetişti. O, Daniya ve Endülüs'ün doğusundaki adaların emîri oldu. Mücahid bu ilmin imamı olduğu için onun idaresindeki bu ülkede kıraat ilmi revaç buldu. Mücahid, umumiyetle ilimlere ve bilhassa kıraat ilmine önem veriyordu. Ebu Amr dahi, onun emîrliği çağında yetişti. Ebu Amr kıraat ilminde uzman oldu. Bu ilimde diğerlerinden üstün olduğu için, kıraat ilmi senet ve isnatlarla ondan rivayet edildi, bilginlerin rivayet ve isnatları ona ulaştı. Ebu Amr birçok eserler yazdı. kıraat ilmini öğrenenler onun eserlerine itimadettiler. Diğerlerinin eserlerinden istifadeyi bıraktılar. İbn Amr'ın eserlerinden (Teysir)e daha ziyade önem verdiler ve itimadettiler. Bundan sonra onun çağına yakın olan yüzyıllar içinde (Endülüs'teki) Şatibe ahalisinden Ebu Kasım bin Fire yetişti. Bu bilgin Ebu Amr'ın teliflerini güzel bir surette kısalttı; o, ezberlemeyi kolaylaştırmak maksadiyle, eserini manzum olarak yazdı, eserinde kıraat üstatlarının adlarına Ebced harfleriyle işaret etti. Kaside çok güzel bir şekilde yazılmıştır. O, kıraat ilminin bütün kaidelerini bu manzumesinde topladı. Halk onun bu kasidesini kendileri ezberledikleri gibi, evlâtlarına okutturmağa da önem verdiler. Gerek Batı Afrika'da ve gerek Endülüs'te onun bu eseri önem kazandı.

Kıraat ilmine "Fenn-i resim" ilâve edildiği çağlar da oldu. Bu ilim mushafta yazılı olan harf-

lerin resim ve yazılış şekillerini bildiren bir ilimdir. Çünkü mushafta birçok harfler hat ve yazı kaidesine uymıyan bir şekilde yazılmıştır. "Bieydin" kelimesi bir "y" arttırılarak "beyydin" بايـد "Leezbehennehü" kelimesi bir elif arttırılarak "laezbehennehü" لاأذبحنه, "la evza'u" kelimesi bir elif arttırılarak ولاأوضعوا, "cezaü'üz-zalimîn" kelimesi وجزاؤاالظالمين şeklinde "ceza" kelimesinin sonuna "v" eklenerek ve bazı yerlerde "elif" ile diğer bazı âyetlerde "elif"siz olarak aslında "ö" şeklinde olan harfi (ؤ) şeklinde yazılmıştır. Bundan başka birçok kelimelerin hat ve yazı kaidelerine uymıyan bir şekilde yazılması bu cümledendir. Bu kelimelerin resmi hat kaidelerine uymıyan bir şekilde yazılmalarının sebeplerini eserimizin hat ve yazı sanatı bölümünde anlatmıştık. Kuran'da bu kelimeler hat ve yazı kaidelerine uymıyan bir şekilde yazılmış olduğu için bu kelimeleri zapt ve tespit etmek icabetti, bundan dolayı bilginler, ilimlere dair eserler yazdıkları zaman "Fenn-i resim"e dair eserler de yazdılar. Batı'da hafızlara başkanlık etmek sırası adı geçen Ebu Amr Danî'ye geldiğinde Ebu Amr, Kuran'ın resmi hattına dair birtakım eserler yazdı. Onun bu eserleri arasında en tanınmışı "Kitab-i Mukanna" olup, halk onun bu eserine itimadederek bu kitabı okumaya ve okutmaya rağbet etti. Ebu Kasım Şatibî "R" kafiyesiyle bir kaside yazarak onun bu eserini nazma çevirdi. Bundan sonra halk bu kasideyi ezberlemenin düşkünü

oldu. Bundan sonra "Resm-i hat" ve birçok diğer harflerin yazılışı hakkında ihtilâflar çoğaldı ki, adı geçen kıraat üstadı Mücahid'in azatlılarından Ebu Davud Süleyman bin Necah bu kelimeleri eserlerinde toplamıştır. Ebu Davud, Ebu Amr Danî'nin talebesinden olup, Ebu Amr'in bildiği ilimleri nakil, hıfız ve eserlerini ondan rivayet etmekle tanınmıştır. Ebu Davud'dan sonra "Resm-i hat" hakkında diğer bir ihtilâf başgösterdi. Sonradan Batı'da yetişen bilginlerden Harraz diğer bir Ürcuze yazarak Ebu Davud'un "Mukanna"sında andığı ihtilâflara daha birçok ihtilâfları ekledi ve bunları bu ihtilâflı kelimeleri nakledenlere nispet etti. Harraz'ın eseri Batıda yayıldı. Bundan sonra ancak öğrenciler onun bu eserini ezberlediler. Ebu Davud ile Şatibî'nin "Resm-i hat"a dair olan eserlerini ezberlemeyi bıraktılar.

Tefsir ilmine gelince, bil ki, Kuran Arap dili ve Arap dilinin belâgatiyle inmiştir. O çağda Arapların her biri Kuran'ı ve onun bütün ayrı ayrı kelime ve terkiplerini anlıyordu. Kuran, Tanrı'nın birliğini vaka ve hâdiselere uygun olarak ve farz olan dinî vazifeleri anlatarak, cümle cümle ve âyet âyet iniyordu. Tanrı Elçisi mücmel, yani kısa olarak inen âyetleri açıklıyordu. Nasihleri mensuflardan (yani önce inen âyetlerdeki hükümleri değiştirmek üzere sonradan inen âyetleri) müminlere anlatıyordu, bunları biribirinden ayırdediyor, arkadaşları bunları öğreniyorlar, âyetlerin nüzulünün sebeplerini, ne gibi bir sebep ve

vaka ve hadîs yönüyle ve ne gibi bir halin icabına göre inmiş olduğunu Peygamber'den öğreniyorlardı. Nitekim: "1) Vakta ki Tanrı'nın yardımı gelip fetih müyesser olur, 2) halkın bölük bölük olarak Tanrı'nın dinini kabul ettiğini görürsün, 3) o vakit Tanrı'yı överek O'nu bütün noksanlardan tenzih et, O'ndan yarlıgamasmı dile; O, tövbe edenlerin tövbesini kabul eder." (Kuran 110 uncu sûre). Tanrı Elçisi'nin arkadaşları bu sûre ile Peygamber'in öleceği önceden haber verilmiş olduğunu anladılar. Bunun benzerleri çoktur. Bunların her biri Tanrı Elçisi'nin arkadaşlarından nakil ve rivayet edilmiştir. Sahabelerden tâbiî'ler Tanrı Elçisi'nin arkadaşları olan sahabeler çağını idrak eden ve onlarla görüşenler bunları nakletmişler, sonradan gelenler bunları Tâbiî'lerden ve birbirinden rivayet edegelmişlerdir. İlimler tedvin edilerek ilimlere dair eserler yazılıncaya kadar bu hal devam etti. Bu haberlerden birçoğu bu eserlerde yazılmış, sahabe ve Tâbiî'lerden rivayet edilen haberler nakledilmiş, nihayet Tabarî, Vakidî, Sa'alibî ve benzerleri gibi tefsir bilginleri, bu haberleri üstatlarından nakledip eserlerinde bu kabîlden pek çok haber ve rivayetleri toplamışlardır. Bundan sonra Arap dili, öğretim yoluyla öğrenilen bir dil oldu, ayrı ayrı kelimeler lûgat yoluyla öğrenilmeye başlandı, irab ve terkipleri belâgati hep öğretim yoluyla öğretildi. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak Arap dilini ve belâgatini öğretmek üzere pek çok eserler yazıldı. Halbuki önce Araplar bunların

her birini meleke ve sevki tabiîleri ile biliyorlardı; millerini öğrenmek için nakil ve rivayete ve kitaplara başvurmaya muhtaç değildiler. Araplar bunların hepsini unuttular, başka deyimle, meleke (ve tabiî olan alışkanlıklarını) kaybettiler. Bunun bir sonucu olarak Arap dili, dilbilginlerinin eserlerinin yardımiyle öğrenildi. Kuran, Arap dili ve belâgatiyle inmiş olduğu için, Kuran tefsir olunurken dahi Arap dilini bilmek ve öğrenmek zarureti hâsıl oldu. Bu yolla tefsir naklî ve lûgavî olarak ikiye bölündü. Naklî olan tefsir, seleflerden — geçmişte gelip geçen bilginlerden — nakledilen rivayet ve haberlere dayanır. Nasih ve mensuh âyetleri birbirinden ayırdetmek ve âyetlerin nüzulünün sebeplerini anlamak icabetti. Bunların her biri ancak sahabelerden ve tâbiî'lerden nakledilen haber ve rivayetlerle bilinir. Geçmişte yetişen bilginler bunları toplamışlar ve hıfzetmişlerdir. Fakat bunların bu konulara dair yazdıkları eserlerde zayıf, doğru. makbul olan ve reddedilen haber ve rivayetler birbirinden ayırdedilmeden bir arada toplanmıştı. Bunların eserlerinde doğru ve reddedilenlerin ayırdedilmeden toplanmış olmasının sebebi şudur: Araplar semavi kitapları olmıyan bir kavimdi. Onlar, göçebelik içine dalmışlar, okuma ve yazma bilmiyorlardı. Varlıkların (kâinatın) sebepleri, hilkatin başlangıcı ve vücudun sırları gibi herkesin bilmek istediği şeyleri öğrenmek istedikleri zaman, kitap ehilleri olan Yahudilere ve dinlerinde onlara tâbiîyet etmiş olan Hıristiyanlara başvuruyorlardı.

O çağda Araplar arasında yaşıyan Tevrat ehli, Araplar gibi göçebe bir hayat yaşıyordu. Tevrat ehlinden olan avam ne biliyorsa, Arapların başvurdukları bu kimseler dahi ancak o derecede bilgi sahibi idiler. Tevrat ehlinin çoğu Yahudi dinini kabul etmiş olan Himyer Arapları idi. Bunlar İslâmiyeti kabul ettikten sonra da İslâm şeriatı hükümleri ile hiç de ilgisi olmıyan eski bildiklerini muhafaza ettiler, bunların bildikleri hilkate, olağanüstü hal ve hâdiselere, büyük cenk, kargaşalık ve fitnelere dair şeylerdi. Bunlardan Kâ'bülahber, Veheb bin Münebbih, Abdullah bin Sellam ve bunların benzerleri Tevrat ehlinin ileri gelen bilginlerindendi. Bunun bir sonucu olarak şer'î hükümlerle ilgisi olmıyan bu gibi madde ve haberlerle tefsir kitapları dolduruldu. Bu haber ve bilgiler yalnız bu Yahudi bilginlerine dayanan isnatlar bunlardan nakledildi. Bu haberler her hangi bir vasıta ve herhangi doğru bir yol ile Peygamber'den nakledilmeden yalnız bu Tevrat mensuplarından rivayet edilmiştir. Yahudi dininde olanlardan nakledilen bu haber ve rivayetler, şer'î hükümlerle ilgili olmayıp, doğru olduğu takdirde onlarla amel etmek vacip ve doğru olmadığı takdirde reddedilmesi gereken şer'î hüküm ve maddelerden olmadığı için, incelemeye tâbi tutulmadı. Tefsir yazanlar dahi bu haberlerin ancak Yahudilerden nakledilmiş olduğuna dikkat etmeden bu haber ve rivayetleri tefsir kitaplarında topladılar. Bu haberleri nakledenler aslen göçebelerden olup, inceleme ve araştırma ile uğraşmıyan

kimseler oldukları için, naklettiklerinin doğru olup olmadığını bilmiyen adamlardı. Fakat İslâmıyeti kabul ettikten sonra bunlar, dinî bakımdan İslâmlar arasında büyük derece ve mevki sahibi olmakla şan ve şöhret kazandıkları için bunlar tarafından nakledilen haber ve rivayetler (incelenmeden) olduğu gibi kabul edilmişti. İnceleme ve tenkid devresi geldiğinde Batı Afrika'da Ebu Muhammed bin Atıyye yetişti, o, bütün tefsirlerde verilen bilgilerin özetini bir araya toplıyarak bir eser yazdı, bu haber ve rivayetler arasından, sıhhata yakın olanlarını seçti, Batı Afrika ve Endülüs ahalisi arasında elden ele dolaşan ve rağbet gören tefsirini yazdı. İmam Kurtubî dahi Ebu Muhammed'in telif usulüne göre bir tefsir yazdı, onun bu kitabı Doğu'da meşhurdur.

Tefsirin diğer kısmı mâna ve maksatları anlatmak hususunda lûgat, irab ve belâgat cihetleri ve üslûp göz önünde bulundurularak yazılmış tefsirlerdir. Fakat bu kısımdan olan tefsirlerde dahi nakil ve rivayetler ihmal edilmemiş olduğu için, bu iki kısım ayrılmıyacak derecede biribirine yakındır. Bu ikinci kısımdan olan tefsirlerin bu şekilde haber ve nakle önem verilerek yazılması tefsir yazmaktan ilk maksat nakle dayanarak âyetleri açıklamak olduğundan ileri gelmiştir. İkinci kısımda olan bu tefsirler ise, Arap dili ile ilgili olan ilimler, tedyin ve ilme dair eserler telif edildikten sonra yazılmıştır. Bu ikinci kısımdan olan tefsirler arasında lûgat ve belâgat cihetlerine daha ziyade önem veren bazı tefsirler

vardır. Bununla beraber, bu tefsirler dahi bu nakil ve rivayetlerden hali değildir. Bu ikinci sınıftan olan tefsirlerin en güzeli, Irak'ın (10) Harizm ülkesi ahalisinden olan Zemehşerî'nin "Keşşaf" adlı eseridir. Fakat bu tefsiri yazan Zemehşerî, akide ve inan bakımından Mutezilî'dir. O kendinin fâsit olan mezhebin usul ve kaidelerine göre Kuran'ın âyet ve belâgatlerini açıklar, delillerini kendi mezhebi bakımından ileri sürer. Zemehşerî bu suretle ehli Sünnet'ten olan bilginlerden ayrılmaktadır. Onun dil ve belâgat hususunda uzman olduğu bilginler tarafından itiraf edilmekte ise de, onun bu eserinde gizlenen mutezile mezhebi fikirlerine kaymaları ihtimali göz önünde bulundurularak halka onun bu tefsirini okumaktan sakınmak tavsiye olunmaktadır. Onun tefsirini okuyacak kimse, ehli sünnet mezhep ve akidelerini ve delillerini iyice kavramış ve şüphesiz olarak mutezillik âdetlerinden sakınabilecek seviyede ise, dil ile ilgili olan birçok kıymetli ve nefîs olan bilgileri içine aldığı için, bu tefsiri okumayı ganimet bilmelidir. Acem Irakındaki Tibriz ahalisinden bu son yüzyıllar içinde yetişen Şerafeddin Tayyibî'nin Zemehşerî'nin adı geçen tefsirinin kelime ve ifadelerini incelemiş, onun itizal ile ilgili olan fikir ve dâvalarını çürütecek delillerle red ve Kuran'ın belâgatinin mutezile fikrine göre değil, ancak ehli sünnetin fikirlerine uygun olarak açıklanabileceğini anlatmış, pek çok güzel fikirler ortaya atmış, belâgatin dal ve budaklarında ondan üstün olduğunu ispat etmiş-

tir. Her bilgin'in fevkinde dahi iyi bilen bir bilgin var.

6. FASIL

Hadîs ilmi

Hadîs ilimleri birçok dal ve budaklara ayrılmaktadır. Hadîslerin nasihlerini mensuhlardan ayırmak bu ilimlerden birini teşkil eder. Nash; yanı önce bir âyet veya bir hadîsle meşru olan bir iş ve hükmün sonradan diğer bir âyet ve hadîsle değiştirilmesi, Tanrı'nın kullarına olan bir lûtuf ve gösterdiği kolaylık olmak üzere, bizim şeriatımızda câizdir. Nash, kullarının maslâhat ve menfaatlerini temin etmeyi üzerine alan Tanrı'nın esirgemesidir ki, Tanrı: "Biz bir âyetimizi nasheder veyahut unutturursak, bu nash ve unutturmamız, ondan daha hayırlısı veyahut onun benzerini indirmek içindir." [2:100] âyetiyle bunu açıklamıştır. Biri bir iş ve hükmü ispat, diğeri o hükmü nefyetmek suretiyle iki haber birbirine aykırı olan iki hükmü anlatır ve bu iki haberi tevil yoluyla telif etmek imkânı bulunmazsa, hangisinin diğerinden önce söylenmiş olduğu belli olursa, sonradan söylenmiş olan hadîs bundan önce söylenmiş olanının hükmünü nashetmiş sayılır. Nasihleri mensuhlardan ayırdetmek hadîs ilminin en önemli ve öğrenilmesi en zor bir dalıdır. Zührî: "Tanrı Elçisi'nin hadîslerinden hangisinin nasih ve hangilerinin mensuh olduğunu öğrenmek fakîhleri yordu ve âciz bir hale ge-

tirdi" der İmam Şâfiî (Tanrı onu yarlıgasın) nasih olan hadîsleri mensuhlardan ayırdedebilmek hususunda uzman idi.

Hadîslerin senetlerini, yani hadîsleri rivayet eden râvilerin hallerini bilmek ve hadîs rivayet etmek için gereken bütün şartları şahıslarda toplıyanlar tarafından rivayet edilip edilmediğini anlamak ve bunun sonucunda hangi hadîslerle amel etmek vâcip olduğunu veyahut o haberi terketmenin gerekliğini bilmek için isnatları incelemek, hadîs ilimlerinin bir dalını teşkileder. Çünkü ancak o hadîslerin Peygamber tarafından söylenmiş olduğu hakkında "zann-i galib" yani bu hadîsi Peygamber söylemiştir, diye inana yakın bir fikır hâsıl olmasiyle o hadîsle amel etmek vâcip olur. Bu galip zannın hâsıl olması için incelemelerde bulunulur. Bu da hadîsleri rivayet edenlerin adaletlerine ve hadîsleri iyi zaptettiklerine ve onların rivayetleri tân edilmemiş olduğuna tanınmış bilginlerinin tanıklık etmeleriyle ispat olunur. Bu bilginlerin hadîs râvisi hakkındaki bu tanıkları, bu hadîsi kabul edip etmememiz için bir delil teşkil eder, bu bilginler onun aleyhinde söz söylemişlerse, râvi tarafından rivayet edilen hadîs kabul edilmez. Sahabe ve Tâbiîler-den hadîs rivayet edenlerin halleri ve dereceleri bir bir incelenir. Senet ve isnatların dereceleri, rivayetlerinin o hadîsi rivayet eden zata ulaşıp ulaşmamasına göre de senetlerin kuvveti değişir. Çünkü hadîsi rivayet edenin, ondan o hadîsi naklettiğini söylediği kimseyi görmemiş ve

o hadîsi senedini hazfederek rivayet etmiş olması mümkündür. Senetlerden bazısı, kendisini zaafa uğratan sebeplerden korunmuş; senetlerden bazılarında zaafı icabettirecek sebepler bulunur ve bu suretle zayıf ve kuvvetli olmak bakımından senetler birbirinden ayrılır. Senetleri yüksek derecede olanları kabul, dun derecedekileri reddedilir. Orta derecede olanları hakkında yüksek derecedeki din bilginlerinden nakledilen sözlere göre hüküm çeşitli olur. Hadîs bilginleri bu fark ve derecelerden her birini ayrı ayrı isimlerle anarak hadîsleri: Sahih, hasen, zayıf, muttasıl, münkati, mu'zail, müşkil, mu'allel, şaz, garib, ve mevkuf gibi birtakım kısımlara bölmüşler, bunların her birine terimler vaz'etmişler, bu kısımların her birini ayrı ayrı bölümlerde târif etmişler ve açıklamışlardır. Hadîs bilginlerine göre hadîslerin en makbulü ve yüksek derecede olan "Sahih" adını verdikleri hadîslerdir. Sahih'ten sonra "Hasen" gelir. Bunlardan aşağı derecede olan hadîsler "zayıf" sayılır. Hadîs bilginleri, bazı hadîslerin ret ve kabulünde ihtilâf ettikleri gibi bazı sahih hadîslerin sahih olup olmadığı hususunda dahi ihtilâf etmişlerdir (41). Hadîs bilginleri dil uzmanlarının hadîslerin suânalarını açıklamak hususundaki ihtilâf ve ittifaklarını da naklederler. Bundan sonra o hadîsleri rivayet edenlerden râvilerin ne suretle nakletmiş olduklarını incelerler. Hadîs bilginleri, hadîsleri rivayet eden üstattan işitmesi veyahut râvinin o hadîsi üstadın katında

okuması veyahut üstadının rivayetini yazması ile mi veyahut üstadının eliyle yazdığı nüshayı veyahut üstadın kendi nüshasiyle karşılaştırılmış olan sahih bir nüshayı râviye vererek: İşte bu nüshada yazılı hadîsleri benden rivayet et, demesi veyahut hadîs kitaplarından birini kendinden nakil ve rivayet etmeye izin ve icazet vermesiyle mi nakil ve rivayet etmiş olduğu incelenir (42). Hadîsler bu cihetlerden dahi birbirine nispetle değişiktir, hadîs bilginleri bu yolla dereceleri çeşitli olan hadîsleri kabul veyahut reddetmek hususlarında dahi ihtilâf etmişlerdir. Hadîs bilginleri, hadîslerin metinlerinde tesadüf edilen garip ve anlaşılması zor ve müstensihler tarafından harfleri birbirine karıştırılmış (ve tashih edilmiş) kelime deyimlere dair olan incelemeleri dahi senet, isnat ve terimler bölümüne eklemişlerdir. Hadîsleri incelerken en çok göz önünde tuttukları konular işte bundan ibarettir.

Geçmişte sahabeler ve tâbiîler çağında hadîs nakledenlerin hali yaşadıkları şehir ve bölgelerinde belli idi. Bunlar Hicaz'da, Basra ve Kûfe'de, bir kısmı Şam ve Mısır'da yaşıyordu. Bunların her biri kendi devrinde tanınmış kimselerdi. O çağlarda Hicaz ahalisinin senet ve isnatları diğer bölgelerde yaşıyanların rivayetlerine nispetle yüksek ve sıhhat bakımından daha kuvvetli sayılır. Çünkü bunlar hakkındaki şartları daha ağırdı, Hicaz'lılar, bu gibi hususlardaki halleri belirsiz olanların rivayetlerini kabul etmezlerdi. Hicaz usulünün imamı, sahabelerden sonra Me-

dine'nin en bilgini olan İmam Malık (Tanrı onu yarlıgasın), ondan sonra İmam Muhammed bin İdrisî Şafiî ve İmam Ahmed bin Hanbel ve bunların benzerleri idi. O çağlarda şeriat ilmi ancak nakil ve rivayete dayanırdı. Selefler bu hususta emek sarfettiler ve çalıştılar, doğru olan haberleri ve rivayetleri araştırdılar ve ikmal ettiler. İmam Malik bu araştırmalardan sonra "Muvatta" adlı eserini yazdı. O, ittifakla doğru ve sahih sayılan hadîsleri hükümlerin asıl ve usulü olmak üzere bu eserinde topladı. Eserini fıkh ilmi tertibine göre bölüm bölüm olarak yazdı. Bundan sonra hadîsleri hıfzeden bilginler hadîslerin tarik ve muhtelif senet ve isnatlarını araştırmağa koyuldular. Çünkü hadîslerin bir kısmı birçok tariklerle muhtelif râvilerden rivayet edilir. Bundan başka bir hadîs, içine aldığı muhtelif mâna ve hükümlere göre, türlü bablarda rivayet edilir. Kendi zamanında hadîs bilginlerinin üstadı olan Buharalı Muhammed bin İsmail Peygamber'in hadîs ve sünnetlerini Hicaz, Irak ve Şam bilginlerinin bütün rivayetlerini bir araya toplamak suretiyle "sahih"ini yazdı ve bu eserinde, ancak yukarda adları geçen ülkelerin bilginleri tarafından ittifakla kabul edilen hadîsleri topladı, onların ihtilâf ettikleri hadîsleri eserine sokmadı. Hadîsin içine aldığı mânalara göre bazı hadîsleri eserinin türlü bablarında tekrar ederek nakletti. Bundan dolayı "Sahih-i Buharî"de birçok mükerrer hadîsler vardır. Rivayete görde Buharalı'nın sahih'i 9200 hadîsi içine almaktadır ve bu hadîs-

lerden üç bini mükerrerdir. Fakat Buharî, her babında bu hadîsleri muhtelif tarik ve senetlerle rivayet etmektedir Bundan sonra İmam Müslim bin Haccac Kuşeyrî yetişti ve "Sahih"ini tertibetti. O da, sıhhatı ittifakla kabul edilmiş olan hadîsleri eserinde toplamak hususunda Buharî'nin usulünü takibetti. O, mükerrer olan hadîsleri çıkarttı, tarik ve senetleri topladı, o da eserini fıkh usulüne göre bablara böldü. Bununla beraber, bu iki hadîs imamının eserlerinde bütün sahih olan hadîsler toplanmış değildir. Buharî'den sonra yetişenler sahih olan diğer hadîsleri eserlerinde topladılar. Bundan sonra Sicistanlı Ebu Davud ile Tirmizli Ebu İsa ve Ebu Abdurrahman Nesa'î kendilerinin "Sünen" adı verdikleri eserlerini Buharî ve Müslim'in şartlarına nispetle daha geniş şartlara göre tertibettiler. Bunlar, hadîslerin öteki iki imam gibi bütün hadîs bilginlerince kabul edilmesini şart koşmadan ancak o hadîslerle amel etmenin vücubu için hadîs bilginlerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmiş olan şartlarla kanaatlendiler. Bu eserlerde dercedilen hadîsler senet ve isnatlarının sıhhati bakımından yüksek derecede olan "Sahih" hadîsleri içine aldığı gibi, sıhhat cihetinden bundan dun derecede olan "Hasen" ve başka adlarla anılan hadîsleri de içine alır. Bu eserleri tesbit edenler, Peygamber'in sünnetlerini bilmek ve bu sünnetlerle amel etmek hususunda rehber olsun diye, bu hadîsleri de eserlerine dercettiler. İşte bu kitaplar, Tanrı Elçisi'nin sünnetleri hakkında yazılan başlıca hadîs kitap-

ları olup, hadîs öğrenmek için birinci derecede önemli kaynaklardır. Çünkü her ne kadar hadîs kitapları çok ise de, umumiyetle, diğer hadîs kitaplarında dercedilen hadîsler, adı geçen iki "Sahih" ile üç "Sünen" kitabında (43) toplanmıştır. İşte Bu şartları ve bu terimleri bilmek hadîs ilmini ve konularını teşkileder. Hadîslerin nasih ve mensuhlariyle "Garip" adiyle anılan hadîsler, bazan ayrı ayrı birer ilim sayılarak, bu konulara dair ayrı eserler yazılmıştır. Bu eserler meşhurdur. Muhtelif ve mütelif adiyle anılan hadîsleri incelemek dahi ayrı bir konu teşkil eder.

Bilginler, hadîs ilmine dair pek çok eser yazmışlardır. Hadîs kitapları yazanlar arasında bilginlerin ulularından ve üstatlarından Ebu Abdullah Hakîm ayrı bir mevki işgal eder. Bu bilginin hadîse dair olan eserleri meşhurdur. Bu bilgin tenkih yolu ile hadîs ilmini ıslah etmiş ve güzelliklerini açık olarak göstermiştir. Son çağlarda yetişen bilginlerin hadîs ilmine dair yazdıkları eserler arasında Ebu Amr bin Salah'ın eseri meşhurdur. İbn Salah yedinci hicrî yüzyılı bilginlerindendir. Onun arkasından Muhyiddin Nevevî yetişmiş ve ibn Salah'ın eserinin benzeri olan eserini yazmıştır. Bu ilim, konusu ve esası itibariyle şerefli bir ilimdir. Çünkü bu ilmin yardımiyle şeriatın sahibi olan Tanrı Elçisi'nden nakledilen sünnet ve hadîsler hıfzedilmiştir. Çağımızda ise bugüne kadar rivayet edilen hadîslere eklemenin arkası kesilmiştir. Çünkü uzun asırlar içinde birbiri arkasından yetişen iktidarlı, içtihatlı ve sayı-

ları pek çok üstatların Tanrı Elçisi'nin sünnetlerinden gaflet edip bir hadîs ve sünneti olsun bırakmış ve ihmal etmiş oldukları tasavvur edilmez ki, bunlardan sonra gelenler o hadîs ve sünneti rivayet edebilsinler. Bu, gerçekten çok uzak bir şeydir. Çağımızda ancak hadîs ilmi için ana ana kaynak teşkileden eserlerin teshihine ve eseri yazan bilgine olan senet ve vasıta ile o eserleri zaptetmeye ve müellifine ulaşan senetleri incelemeye ve râvilerinin hallerinin ve senetlerinin hadîs ilminde anılan şartlara uygun olup olmadığını gözden geçirmeye kadar ulaştırmaya önem verilmektedir. Fakat bu alanda bu şekilde çalışanlar, nadir haller hariç olmak üzere, adı geçen beş kitaptan başkasiyle meşgul olmamaktadır.

Buharî'nin "Sahih"ine gelince bu eser, doğruluğu bakımından en yüksek derecededir. Pek çok tarikleri, Hicaz, Şam ve Irak ahalisinden olan pek çok râvilerin hallerini ve bilginlerin bu râviler hakkındaki ihtilâflarını bilmek ve incelemek gerekli olduğu için, bilginler Buharî'nin "Sahih"-ine şerhler yazmayı ağır ve müşkül saymışlar ve konularının pek çok açıklamalarına muhtaç olduğunu düşünmüşlerdir. Üstelik, Buharî'nin Bab (başlık)larını kavrıyabilmek ve fıkıh'ta ihtisasa muhtaçtır. Çünkü Buharî bir hadîsi bir babta râvilerden birine ulaşan senet ve tarik ile naklettikten sonra aynı hadîs diğer bir babın başlığını teşkil eden mânayı da içine aldığı için, aynı hadîsi diğer bir babta dahi anar; hadîs, diğer mâna ve hükümleri de içine aldığı için bir hadîs birçok

bablarda tekrar nakledilir. İbn Battal, İbn Mühelleb ve İbn Tin Buharî'nin "Sahih"ini şerh edenler lüzumu derecesinde bu konuları açıklıyamamışlardır. Üstatlarımızın birçoğunun: "Buharî'nin "Sahih"ine şerh yazmak Muhammed ümmeti üzerine yüklenmiş ve yerine getirilmesi ve meti üzerine yüklenmiş ve yerine getirilmesi vacip olan bir ödevdir" dediklerini işittik. Üstatlar bu sözleriyle, İslâm bilgınlerinin Buharî'nin bu eserine yüksek derecesiyle mütenasip, bir şerh yazılmamış, halbuki bu gibi bir şerhin yazılması müslüman bilginleri için vacip olan bir vazife olduğuna işaret etmişlerdir. Müslim'in "Sahih"ine gelince, Batı bilginleri onun bu eserine çok önem vermişler, bu esere sarılmışlardır. Bunlar Müslim'in bu eserinin Buharî'nin "Sahih"inden yüksek olduğuna ittifakla karar vermişlerdir. Bunların bu kararları Buharî'nin kendi şartlarına göre sahih sayılmıyan hadîsleri andığı halde Müslim'in eserinde bu hadîsleri rivayet etmemiş olmasından ve Buharî'nin bab başlarını ve başlıklarını tertibederken takibettiği usulü takibetmekten sakınmış olmasından ileri gelmiştir. Malikî mezhebi fakîhlerinden üstat Me'rezi, Müslim'in "Sahih"ine bir şerh yazarak eserine "El-Mu'lim bi Feva'id-i Musilim" adını vermiştir ki, bu adı vermesinin sebebi eserinin hadîs ilminin kaynaklarını ve aynı zamanda fıkıh ilminin her çeşit konularını içine almış olmasıdır. Sonradan Kadı İyaz onun bu şerhini tamamlamış ve eserine "İkmâl El-Mu'lim" adını vermiştir. Bundan sonra Muhyiddin Ne-

vevî, Müslim'e diğer bir şerh yazarak bu iki kitaptaki bilgileri toplamaktan başka birtakım bilgiler ilâve etmiştir. Nevevî bu suretle Müslım'in eserini yeter derecede açıklamıştır.

Diğer "Sünen" kitaplarına gelince bu eserler fıkıh bilginleri için en kıymetli kaynaklardır. Hadîs ilmi ile ilgili olmıyan cihetleri hariç olmak üzere fıkıh kitapları bu eserleri şerheder, açıklar. Bilginler bu "Sünen" kitaplarına şerhler yazarak hadîs ilmi bakımından açıklamaya muhtaç olan cihetleri izah etmişler, konularını ve bu kitaplarda rivayet edilen hadîslerin râvilerinin hallerini incelemişlerdir.

Çağımızda hadîslerin sıhhat dereceleri, zaafı icabettiren başka cihetleri ve malûlleri tamamiyle açıklanmış bir haldedir. Hadîs ilminin üstat ve ileri gelen bilginleri, hadîslerin bu gibi bütün hallerini incelemişler ve açıklamışlardır, bu sebeple bundan önce tashih edilmeyen hadîsleri tashih etmek yolları tamamiyle kapanmıştır. Çünkü hadîs bilginleri, hadîslerin hangi tarikle ve hangi senetlerle rivayet edilmekte olduğunu biliyorlardı. Bir hadîs senetsiz olarak ve tariki gösterilmeden, değiştirilerek rivayet edildiği takdirde tarik ve senetlerinin değiştirilmiş olduğunu çarçabuk anlıyorlardı. Buharalı İmam Muhammed bin İsmail Bağdat'a geldiği zaman Bağdat'ın hadîs bilginleri, onu sınamak maksadiyle, senetlerini değiştirerek ve karıştırarak kendisine birtakım hadîsler arz etmışlerdi. Üstat: "Ben bu hadîslerin bu tarikle ve bu senetleri rivayet edildiğini bilmiyo-

rum, fakat filân ve filân bu hadîsi bana şu tarikle ve şu senetlerle rivayet etti", dedikten ve arz ettikleri bütün hadîsleri doğru olan yol ve senetleriyle rivayet edip, her hadîsin metnini, senetlerini yerli yerine koyduktan ve doğru şekline iade ettikten sonra Bağdat bilginleri onun hadîs üstadı ve imamı olduğunu itiraf ettiler.

İçtihat sahibi olan imamlar, hadîsi, çok veya az rivayet etmek bakımından birbirinden ayrılırlar; bu imamlardan bazıları çok, bazıları az sayıda hadîs rivayet etmiştir. Rivayete göre İmam Ebu Hanife (Tanrı onu yarlıgasın) ancak 17 veyahut bu sayıda hadîs rivayet etmiştir. İmam Malik'e (Tanrı onu yarlıgasın) göre ancak "Muvatta"ında rivayet ettiği 300 veyahut o sayıda hadîs sahihtir. Ahmed bin Hanbel'in "Müsned"inde rivayet ettiği hadîsler 50 bini bulmuştur. İmamlardan her biri kendi içtihadına göre az veyahut çok sayıda hadîs rivayet etmiştir. Hakikatten yüz çeviren ve doğru yoldan sapmış olan bazı kimseler: "bu imamların az sayıda hadîs rivayet etmeleri bunların hadîs ilminde bilgileri az olmasından ileri gelmiştir," derler. Büyük imamlar hakkında bu gibi bir inanda bulunmak hiç de doğru değildir. Çünkü şeriatın hüküm ve kaideleri ancak Kuran'dan veya Tanrı Elçisi'nin hadîs ve sünnetlerinden çıkarılır. İçtihat sahibi bir bilgin, hükümler çıkarmak için, hadîsler araştırmaya ve bu yolda emek sarfetmeye, dinî ve hükümlerini sahih olan asıllardan anlamaya ve şeriatın sahibi olan Tanrı Elçisi'nden rivayet et-

meye çalışır. İmamlardan bazılarının az sayıda hadîs rivayet etmeleri, râvilerinin tân edilmiş olmasından rivayet etmek istedikleri hadîsleri zaafa uğratan sebepler bulunmasından ileri gel miştir. Çünkü bilginlerin çoğuna göre râvilerinin cerhedilmiş olması hadîsi zaafa uğratan sebeplerin en tesirlisidir. Başka deyimle, cerh tadilden önce gelir. Râvisine tân o hadîsin zaafını icabettirir. Bundan ötürü içtihat sahibi içtihadının bir sonucu olarak zaafı mucibolan bu gibi sebep ve kusurlar bulunan hadîsi rivayet etmez. İçtihat sahibi kendinin içtihadına göre az veyahut çok sayıda hadîs rivayet eder. Bu kısımdan olan hadîsler çoğaldığı için rivayet ettiği hadîslerinin sayısı azalır. Bununla beraber, Hicaz'lı hadîs bilginleri Irak'lılara nispetle çok hâdis rivayet ederler. Bunun sebebi Medine hicret yurdu ve Tanrı Elçisi'nin arkadaşlarının sığınağı olduğu için, hadîslerin kaynağıdır. Sahabelerin Irak'a gidenleri ise ömürlerinin büyük bir kısmını cihat ile geçirmişlerdir. İmam Ebu Hanife'nin az sayıda hadîs rivayet etmiş olması onun, hadîsin sıhhati ve hadîs nakil ve rivayet edebilmek için ağır ve çok şartlar kabul etmiş olmasından ileri gelmiştir. İmam Ebu Hanife bu şartlara üstelik olarak, hadîs oldukla rına şüphe bulunmıyan hadisleri bile aklı delillere aykırı olduğu takdirde, kabul etmez. İmam Ebu Hanife tarafından rivayet edilen hadîslerin sayısı azdır. Muhaliflerinin dediği gibi az sayıda hadîs rivayet etmiş olması kasten hadîs rivaye tini terketmiş olduğu için değildir. Ebu Hanife'yi

bundan tenzih ederiz. İmamların Ebu Hanife'nin mezhep fikirlerine itimadetmiş olmaları onun hadîs ilminde büyük müçtehitlerden biri olduğunu ispat eder. İmamlar bu zâtın fikirlerini kabul veyahut delillerini reddetmek suretiyle mezhebine önem vermişlerdir.

Çoğunluğu teşkil eden diğer hadîs bilginleri ise, hadîsin sıhhati için ağır şartlar vaz'etmeyip daha geniş davrandıkları için, daha çok sayıda hadîs rivayet etmişlerdir. Her bilgin kendi içtihadına göre hadîs rivayet etmiştir. Fakat İmam Ebu Hanife'den sonra onun hadîs talebeleri, şartları hafifleştirdikleri için, daha çok sayıda hadîs rivayet etmişlerdir. Hanefî mezhebi fakîhlerinden olan Tahavî bu cümleden olup, birçok hadîs rivayet etmiş ve kendisine nispet edilen "Müsned"-inde bu hadîsleri toplamıştır. Eseri kıymetlidir, fakat her halde Buharî ve Müslim'in "Sahih"leri derecesinde değildir. Çünkü bilginlerin dediği gibi, Buharî ve Müslim tarafından vaz'edilen şartlar, ümmet tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Tahavî tarafından ileri sürülen şartlar ise, ümmet tarafından ittifakla kabul edilmiş değildir. Çünkü Tahavî, halleri belirsiz olan râvilerden ve başkalarından da hadîsler rivayet eder. Bundan ötürü iki "Sahih" ve hattâ "Sünen" kitapları dahi Tahavî(nin "Müsned")ine takdim ve tercih edilmiştir. Bu iki "Sahih"in ümmet tarafından en doğru kitaplar olarak icmaa'la kabul edilmiş olması her iki eserdeki hadîsleri rivayet etmek için vaz'edilen şartların da icmaa'la doğru olduğu ka-

bul edilmiş olduğunu gösterir. Sen bu hususta şüpheden sakın. Çünkü bu zatlar herkesten ziyade haklarında hüsnü zanda bulunmaya ve haklarındaki şüpheleri defetmek üzere münasip ve doğru olan çare ve yollar araştırmaya lâyık olan zatlardır.

7. BÖLÜM

Fıkıh ve bu ilme tâbi olan fera'iz ilmi.

Fıkıh: Tanrı'nın teklif sahibi olan kullarının iş ve amelleri ile ilgili olan vacip, haram, müstehap, mekruh ve mübah gibi hükümlerden bahseden ve bunları öğreten bir ilimdir. Bu hükümlerin hepsi de Kuran ve hadîse ve şâri'in bu hükümleri bildirmek için vaz' ve tâyin ettiği şer'î delillere dayanır. İşte bu şer'î delillerden çıkarılan hükümlere "Fıkıh" adı verilir. Geçen çağlarda yetişen İslâm bilginleri bu hükümleri, şer'î delillerden istidlâl ederken aralarında ihtilâflar baş göstermiştir. Bunlar arasında bu gibi fikir ihtilâflarının doğması bir zaruretti. Çünkü bu şer'î delillerin çoğu Kuran ve hadîsten ibaret olan naslardır. Kuran ve hadîsler Arapçadır. Arapça olan kelime ve lâfızların delâlet ettiği mânaları anlamak hususunda, aralarında ihtilâflar başgöstermiştir. Üstelik bu şer'î delillerin birini teşkil eden hadîslerin şâri'den rivayetinin tarikleri de çeşitlidir, bu sebeple birçoğunun hükümleri birbirine uymadığı için birini diğerine tercih etmek mec-

buriyeti vardı. Bu da bir ihtilâf maddesi teşkil etmiştir. Bu sebeple ifadesi açık Nas ile sabit olmıyan deliller hakkında ihtilâflar vukua gelmiştir. Üstelik vaka ve hâdiseler durmadan yenilenmekte olduğu için naslar bunların her birini içine almıyor, bu hâdiselerden nasların mefhum ve ifadeleriyle hükmetmek mümkün olmıyanları hakkında illet ve sebepleri göz önünde bulundurularak benzerleri olan naslar ile mukayese ve buna göre hükmedilmiyordu. Bunların her biri içtihad sahipleri arasında ihtilâf maddeleri teşkiletmiş olduğu için müçtehitler arasında ihtilâfların türemesi bir zaruret hal ve şeklini almıştır. Üstelik sahabelerin her biri fetva vermek selâhiyetini haiz değildi, din işlerinde fetva ehlinden olmıyanlara başvurulmaz ve dinî meseleler onlardan sorulmazdı. Fetva işlerinde ancak Kuranıkerim'i okuyan ve ezberliyen, nasih ve mensuhlarını ve (anlaşılması zor olan) müteşabihleri ve (anlaşılması kolay olan) muhkemleri ve başka cihetlerini Peygamber'den öğrenmiş ve yüksek tabakadan olan sahabelere veyahut bu gibi konuları bunlardan işiterek öğrenmiş ve dinde yüksek derece sahibi olanlara başvurulur ve dinî meseleler ancak bunlardan sorulurdu. İslâmlar bunları "kaari'nin çoğulu olan "kurra" adiyle anarlardı ki, bu da Kuran ve kitap okuyanlar demektir. Çünkü Araplar okuma yazma bilmiyen bir kavim olup, okuma yazma bilenleri ise az olduğu için, "kaari" ve "kurra" adı bu gibilere tahsis edilmiştir. İslâmiyetin ilk günlerinde Arapların

hali böyle idı. Sonra İslâm yurdunun sınırları genişledi, okuyup yazmaya alıştılar, okuyanların sayısı çoğaldı. Bunun bir sonucu olarak Kuran ve hadîslerden hükümler çıkarmak işi ilerledi, İslâm hukukundan ibaret olan fıkıh ilmi gelişti. Fakîhlik bir meslek oldu. Bundan sonra "kurra" deyimi bir terim olarak "fukuha" ve "ülema" deyimiyle değiştirildi. Bu gelişmenin bir sonucu olarak İslâm hukuku Pre'yi ve kıyas yani (akli delilleri ve kıyasi şer'î bir delil olarak kabul eden ve akli delilleri şer'î bir delil olarak tanımayıp ancak nakli delilleri şer'î delil olarak tanıyan fıkıh mezhep ve usulü) olmak üzere ikiye bölündü. Din işlerinde akıl ve fikre önem veren birinci zümre Irak'lılar, ikinci zümre "Ehl-i hadîs" adiyle anılan "Hicaz'lılardır. Yukarda andıtımız sebeplerden dolayı Irak'lılar çok hadîs rivayet etmemişlerdi, bunlar kıyasa fazlaca önem verdikleri için kıyas ilminde maharet kesbettiler ve bunlara "Re'iyehli", yani dini meselelerde fikir ve akla önem verenler, adı verildi. Bu zümrenin başında mezhebi Irak'ta kendine tâbiîyet edenler arasında yerleşmiş olan Ebu Hanife bulunuyordu. Hicaz'lıların imam ve önderleri ilk önce İmam Malik, ondan sonra Şafi'î idi. Sonradan bilginlerin bir kısmı kıyası inkâr edip, kıyasla amelin câiz olmadığına kaani oldular. Bunlar "Zahiriyye" mezhebi mensuplarıdır. Bunlar ancak Kuran ve hadîs ile ümmetin icmaını şer'î delil olarak kabul ettiler. Bunlar bir hükmün illetini tasrih, yani açık olarak anlatmak her yerde o

hükmü açık olarak anlatmaktır diyerek "Kıyas-i celi" adiyle anılan illet ve sebebi açık olan kıyası nassa irca ettiler. Bu mezhebin imamı Davud bin Ali ile onun oğlu ve bu ikisine tâbiiyet edenlerdi. İşte bu üç mezhep ümmetin cumhuru arasına yayılmış mezheplerdi. Tanrı Elçisi'nin ailesine mensubolanlar dahi ayrı bir mezhep tesis edip Cumhur'dan ayrıldılar. Bunlar kendi mezheplerine uygun olarak ayrı bir fıkıh tedvin ettiler. Bunlar (halifelik meselesinden dolayı ve Ali'yi halife olarak seçmedikleri için)sahabelere tân edenler ve Ali sülâlesinden gelen imamlarının masumluğu (günahsız ve günah iş işlemiyen kimseler olduğu)na kaildirler. Fakat bunların bu sözleri esassız ve çürük sözlerdir. Havariç partisi dahi bu gibi temelsiz iddialariyle Cumhur'dan ayrıldı. Cumhur bunların sözlerine ve mezheplerine önem vermedi, şiddetle inkâr etti ve çürüttü. Biz, bunların mezheplerinden bir şey bilmiyor (gibi davranıyor) ve onların söz ve kitaplarını nakletmiyoruz. Kendi yurtları dışında Havariç'ten eser ve iz kalmamıştır. Şii mezhebinin kitapları, ancak devlet kurmuş oldukları, Doğu'da ve Yemen'de bulunur. Havariç dahi devletler tesis etmişlerdi Her iki mezhebin bilginleri birçok eserler yazdılar. Bunlar fıkıhlarından garip fikirler ileri sürmüşlerdi. Sonradan Zahiriyye mezhebinin imam ve önderleri bulunmadığı ve müslümanların Cumhur'u bu mezhebe intisabı inkârla karşıladığı için bu mezhep ortadan kayboldu. Mezhepleri, ancak ciltler teşkil eden kitapların sayfalarında yazılı kal-

mıştır. Bununla beraber, kendini zorlıyarak bu mezhebe intisabetmek istiyen birçok kimselerin, bu kitaplarla uğraşmakta ve fıkıhlarını öğrenmek istemekte oldukları görülmekte ise de, bunlar uğraşmalarından hiçbir fayda elde edemiyorlar ve boşu boşuna Cumhur'a muhalefet ederek Cumhur'un fikirlerini red ve inkâra sevk etmiş oluyorlar. Bunlar ilmi ilmin anahtarı kabîlinden olan öğretmenlerden öğrenmeden önce kendi başlarına kitaplardan nakletmek suretiyle, öğrendikleri için, yoldan sapmış olan bid'at ehlinden sayılabilirler. Hadîs ilminde ve hadîs hıfzetmek hususunda, yüksek derece sahibi olan Endülüs'lü İbn Hazm dahi bunlardan biri olup, Zahiriyye mezhebine intisabetmiştir. O kendi iddiasına göre bu mezhep mensupları tarafından ileri sürülen fikir ve sözleri içtihat sarfederek incelemiş ve bu mezhebin bilgini olmuş; bazı meselelerde mezhebi kuran Davud'a muhalefet etmiş, eserlerinde İslâm bilginlerinden birçoğuna dokunmuştur. Bundan dolayı halk ve bilginler ona darıldılar, ona düşman kesilerek mezhebini ret ve eserlerini takbih ettiler; eserlerinin pazarlarda satılmasını yasak etmek derecesine kadar gidildi. Eserlerinin parçalandığı zamanlar bile oldu. Bunun bir sonucu olarak (Batı'da) Zahiriyye mezhebi ortadan kayboldu, ancak Irak'ta rey ve kıyas; Hicaz'da hadîs mezhebi baki kaldı. (44).

Irak ahalisine gelince orada Ebu Hanife Noman bin Sabit'in mezhebi yerleşti. Irak'lılar onun mezhebindedirler. İmamın İslâm hukundaki uz-

manlığı şüphe götürmez bir gerçektir. Kendi mesleğinden olanların, bilhassa Malik ile Şafi'î'nin, onun İslâm hukukundaki uzmanlığına tanıklık etmiş olmaları onun derecesinin yüksekliğini gösterir.

Hicaz'lılara gelince bunların önderi (İmam-ı dar-i hicre) yani hicret yurdu olan Medine'nin en bilgin ve üstadı Malik bin Enes Asbahi idi. O, Medine ahalisinin amelini bir "delil-i şer'î" sayarak imamlar arasında muteber olan şer'î delillere yeni bir delil ekledi. Çünkü imam Medine ahalisinin dinî olan amellerden birini işlemeyi veyahut işlemememeyi kararlaştırdıkları zaman onların bunu geçmişte geçip giden ulularını kendileri için örnek edip işlediklerini veyahut işlemediklerini gördü. Bu tarikle Tanrı Elçisi'nin amellerini gözleriyle görmüş olan sahabelerine ulaşıncaya kadar halefler kendilerinden önce geçip gitmiş ulularını örnek almak ve onlara tâbiiyet etmek vâcip olduğunu düşünerek Medine'liler o dinî ameli işlemişler veyahut işlememişlerdir. Bundan dolayı Malik, bir dinî iş ve amelde Medine ahalisinin ittifaklarını Şer'î olan delillerden saymıştır. Birçok kimseler Medine ahalisinin bu ittifakını ümmetin icma'ı cümlesinden sayan bu imama karşı Medine ahalisinin herhangi bir amelde ittifakları ümmetin icma'ı sayılmıyacağını söyliyerek itiraz ettiler ve icma'ın şer'î delil olması için Medine ahalisinin ittifakı kâfi olmadığını icma'ın delil olması için bütün Muhammed ümmetinin ittifakı şart olduğunu ileri sürdüler. Fakat bun-

ların bu itirazları vârit değildir. Çünkü icma' içtihat sonucunda bir asırda dinî bir amel hususunda ümmetin ittifak etmesidir. İmam Malik ise, Medıne ahalisinin ittifakını bu mânasiyle şer'î delillerden saymış değildir. O, Medine ahalisinden her neslin kendilerinden önce gelip geçen nesillerin Tanrı Elçisi'ne ulaşıncaya kadar o dinî iş ve ameli işlediklerini müşahede etmiş ve Tanrı Elçisi'nden sonra her neslin o dinî işe ittifakla karar vermiş olduklarını ve diğer müslümanların da bunu kendilerine örnek edip o amele devam etmeleri vâcip ve zarurî ve bu tarikle Medine ahalisinin ittifakı bütün müslümanların ittifakı olduğunu düşünerek Medine ahalisinin amelini müstakilen şer'î bir delil saymıştır. "İcma-ı ümmet" her ne kadar inceleme ve içtihat sonucunda bir ittifak ve Medine ahalisinin ittifakı ise dinî bir işi işlemek veyahut bir amel terketmek hususunda olup, bu cihetten bütün müslümanların ittifakı ile Medine ahalisinin ittifakı birbirinden farklı ise de, her iki icma'da ittifak mefhumu ve mânası mevcut olduğu için Malikî mezhebi mensupları Medine ahalisinin amelinin şer'î bir delil teşkil ettiğini eserlerinin "ümmetin icma'ı" bölümünde anmışlardır. Fakat Medine ahalisinin amelini şer'î bir delil olduğu "ümmetin icma'ı" bölümünde anılmadan Tanrı Elçisi'nin amelleri ve takriri (yani Peygamber'in önünde işlenerek Peygamber'in o işi inkâr etmesinin o amelin meşru bir amel olduğuna şer'î bir delil teşkil etmesi) veyahut herhangi bir sahabenin dinî bir amele deva-

mının onun mezhebi olup, Peygamber'den görerek o amele devam etmiş olduğuna hamledilerek meşru bir amel sayılması veyahut şeriat nassetmemiş olduğu takdirde bizden önce geçip giden din mensuplarının amellerinin bizim için de meşru olması veyahut "İstishab" bölümünde anılması daha münasiptir.

İmam Malik bin Enes'ten sonra Muhammed bin İdris Şafi'î yetişti. O. Malik öldükten sonra Irak'a gitti. Orada İmam Ebu Hanife'nin talebe ve arkadaşları ile görüştü. Onlardan ilim tahsil ettikten sonra (akli delilleri ve kıyası şer'î delillerden saymıyan) Hicaz mezhebi telâkkisi ile Irak mezhebi telâkkisini birbiriyle karıştırarak, yani her ikisinden istifade ederek, yeni bir mezhep tesis ve birçok hususlarda İmam Malik'e ve mezhebine muhalefet etti.

Şafi'î'den sonra Ahmet bin Hanbel yetişti. O, yüksek derecede hadîs ilmi uzmanıdır. Hadîs ilminde derin bilgi sahibi olan bu imam. kendisi ve etbaı imam Ebu Hanife'nin eshabından ilim tahsil ettikten sonra bunlar da kendilerine mahsus ayrı bir mezhep tesis ettiler. Bütün İslâm ülkeleri ahalisi bu dört imamı kendilerine örnek ve önder edindi, diğer müctehitlerin etba ve önderleri münkariz olduğu için. mezhepleri ortadan kayboldu. İlimler gelişerek terimler çoğaldığı ve müçtehitlik derecesine yükselmek âdeta imkânsız bir hale geldi ve içtihadın ehliyetsiz, din ve diyanetlerine güvenilmiyecek kimselere isnat olunmasından korkarak, halk dinî

işlerde ihtilâf kapısını ve ihtilâfa götüren yolları kapattı. Bunun bir sonucu olarak bilginler dahı müçtehitlik derecesine yükselmekten âciz olduklarını açıkça söyliyerek ahaliyi amelde bu dört mezhepten birini örnek edinmeye çağırdılar. Mezhepleri birbiriyle karıştırmanın, mezheplerle oynamak olacağını düşünerek bu dört mezhebi birbirine karıştırmaktan sakınmağa çağırdılar. Bunun bir sonucu olarak içtihat sahibi olan imamların içtihat ve mezheplerinin usullerini sahih olan rivayetlere göre zapt ve tashih ettikten sonra, onların mezheplerini nakil ve rivayet etmekten ve bu mezheplerden birine intisabedenler için imamının mezhebiyle amel ve imamını kendine örnek edinmekten başka yol kalmadı. Çağımızda içtihat dâva edenin iddiası reddedilir ve ona kimse tâbiiyet etmez. Bundan ötürü bütün müslümanlar bu dört imamın mezhebindendirler (46).

Mezhebi, içtihada kıymet vermeden riva yet ve haberlerin birbirini takviye etmesi temeline dayandığı için, Hanbelî mezhebi mensuplarının sayısı azdır ve çoğu Irak, Bağdat ve çevresinde yaşar. Bunlar, diğer İslâmlara nispetle sünnetleri hıfza, hadîsler rivayet ve nakletmeğe daha ziyade önem verir. Hanefî mezhebine gelince Irak, Hint, Çin, Maveraünnehir ve Acem ülkeleri ahalisi hep bu mezheple amel ederler. Çünkü imamın mezhebi Irak ve Bağdat'ta teşekkül etmiş, talebeleri Abbasî halifelerinin sohbet ve meclislerinde bulunmuş idi. Bu mezhebin mensupları olan bilginler tarafından birçok eserler

yazılmış, bunlar ihtilâflı meselelerde Şafi'î mezhebi mensupları ile münazara ve ilmî münakaşalarda bulunmuşlardır. Bunlar; mezhep mensupları arasında ihtilâflı olan konuları çok güzel münakaşa ederlerdi. Münakaşa usulleri çok güzeldi; bunlar, münazara ve münakaşa usullerine dair çok güzel eserler vücuda getirdiler, bunların güzel görüş ve fikirleri vardır. Onların bu eserleri hâlâ ahali arasında elden ele dolaşmaktadır; fakat Batı'da bunların eserlerine az tesadüf edilir. Kadı İbn Arabî ile Ebu Velid Bacî Hanefî mezhebi bilginlerinin bu fikir, görüş ve usullerini kendi seyahatnamelerinde naklederler.

Şafi'î mezhebine gelince, bu mezhep Mısır'da, diğer mezheplere nispetle daha çok yayılmıştır. Şafi'î mezhebi önce Irak, Horasan ve Maveraünnehir'de yayılmış, bütün o ülkelerde fetva, ders ve öğretim işleri Şafi'î mezhebi mensupları ile Hanefî mezhebi mensupları arasında bölünmüş bir halde idi. Bu iki mezhebin mensupları arasında büyük münazara meclisleri tertip edilirdi. Mezhepler arasındaki ihtilâflı olan meselelere tahsis edilmiş olan eserler bunların münakaşa ve istidlâl usulleri ile doludur. Fakat bunların her biri (Moğol istilâsı gibi olayların tesiri ile) o bölgelerin alçalmasının bir sonucu olarak ortadan kayboldu. İmam Muhammed bin İdris Şafi'î Mısır'a gelerek Abdülhakim-oğulları katına indikten sonra Abdülhakim-oğulları'ndan bir cemaat, Eşheb, İbn Kasım, İbn Mevvaz ve başkaları, sonradan Haris bin Miskin ve oğulları

İmam'dan ders okumuşlar ilminden istifade etmişler, bunun bir sonucu olarak Şafi'î mezhebi fıkhı Mısır'da yayılmıştı. Alevî'lerden olan Rafizî'ler devleti hüküm sürdüğü çağlarda sünni mezhepleri fıkhına son verildi. Bu fıkhın yerini Şiî mezhebi fıkhı işgal etti. Alevî Rafızasından olan Ubeydî'ler devleti, Selâhaddin Yusuf bin Eyyüb tarafından yıkılıncaya kadar bu hal devam etti. Bundan sonra Şafi'î mezhebi bilginleri Irak'tan Mısır'a geldi, Mısır'da Şafi'î mezhebi fıkhı yayıldı, güzel bir surette gelişti, revaç buldu. Şafi'î mezhebi fakihlerinden Şam'da Eyyubî devletinin himayesinde yetişen Haleb'lilerden Muhyiddin Nevevî ve İzzeddin bin Abdüsselâm, bunlardan sonra Mısır'da İbn Rif'a ve Takiyüddin Dakik El-İd, sonradan Takiyüddin Subkî şöhret kazandılar, nihayet bunların ilimleri, çağımızda Mısır şeyhülislâmı bulunan zata ulaştı ki, o, Siraceddin Belkînî olup, bugün Şafi'î mezhebinin, belki de, asrının bilginlerinin en ulusudur.

Malikî mezhebine gelince, bu mezhep, Batı Afrika ile Endülüs müslümanlarının mezhebidir. Bunlar arasında diğer mezhep mensupları pek azdır.· Batı Afrika ve Endülüs müslümanları, ancak Hicaz'a kadar gidip gelirlerdi; o çağlarda Medine ilim yurdu ve merkezi idi. İlim, Irak'a Medine'den yayılmıştı. Irak. Batı Afrika ve Endülüs müslümanlarının yolları üzerinde değildi, bundan dolayı Batılılar, ancak Medine bilginlerinden istifade ediyorlardı. O vakit Medine'nin büyük imam ve üstadı İmam Malik idi, o öldükten sonra onun

yerine talebesi geçti. Batı Afrika ahalisi ve Endülüs'lüler, İmam Malik'ten, o öldükten sonra onun talebesinden istifade ettikleri için ancak İmam Malik mezhebine intisabettiler. Başka mezhepler onlara ulaşmadı, nakil ve rivayet edilmedi. Üstelik Batı Afrika ve Endülüs ahalisi, Irak ahalisi kadar medenî değildi. Göçebe kültürü tesiriyle bunlar Hicaz ahalisine meylediyorlardı (47). Diğer mezhep mensupları gibi onlar medenî ve yerleşik hayatın icap ve tesirleri altında kalmadıkları için, kültür seviyeleri yükselmiş değildi. Her imam mezhebinin mensupları o mezhebi ilmî bir şekilde işlediler. Her mezhep için. her mezhebin fıkhı ve usulü dahil olmak üzere ayrı ayrı ilimler teşekkül etti. Bunun bir sonucu olarak içtihat ve kıyas usuliyle hükümler çıkarmanın yolları kapanmış oldu. Bundan sonra (yeni hâdiselerle karşılaştıkları vakit belirsizlikler husule geldiğinde her mezhep ehli kendi imamlarının mezheplerince kararlaştırılmış olan usullere dayanarak, hal edilmesi lâzımgelen meseleleri, önce halledilmiş olan benzerleri ile karşılaştırmak suretiyle halletmeye mecbur oldu. Hâdiselerin doğurduğu yeni meseleleri benzerleriyle karşılaştırabilmeleri için, bilginlerin bu hususta meleke sahibi olmaları gerektir. Çağımızda fıkıh ilmi işte bu melekeden ibarettir.

Çağımızda bütün Batı müslümanları, İmam Malik mezhebi ile amel ederler. İmam Malik'in talebeleri Mısır ve Irak tarafına gitmişlerdi. Kadı İsmail ve onun tabakasından olanlardan

İbn Huvayzmendad, İbn Yebban, Kadı Ebu Bekir Ebherî, Kadı Ebu Hüseyn bin Kassar ve Kadı Abdülvahab Irak'a gidenlerden idi. İmam Malik'in etbaından İbn Kasım, Eşheb, İbn Abdülhakim, Haris bin Miskin ve bunların tabakasından olanlar Mısır'da bulunuyorlardı. Abdülmelik bin Habib Endülüs'ten kalkarak Batı Afrika'ya geldi. İbn Kasım ve onun talebesinden olanlardan istifade etti. Endülüs'e döndükten sonra Malikî mezhebini orada yaydı. Önce "El-Vaziha" adlı eserini Endülüs'te yazdı, sonradan kendi talebesinden El-Utbî (El-utbiyye)sini yazdı. Esed bin Fırat Kuzey Afrika'dan kalkarak Doğu'ya gitti. Önce Hanefi mezhebini o mezhebin bilginlerinden naklederek yazdı. Fakat sonradan bu mezhebi bırakarak Malikî mezhebine intisabetti. Malikî mezhebi bilginlerinden Ebu Kasım'dan rivayet edip Malikî mezhebı fıkhının bütün bölümlerini yazdı. O, bu kitabını alarak Kayrevan'a geldi. Esed bin Fırat'a nispetle bu eserine "Esediyye" adını verdi. Sehnun bu eseri Esed'den okudu, bundan sonra Doğuya gitti; orada Ebu Kasım'la görüştü, ondan istifade etti. Ebu Kasım "Esediyye"de ileri sürülen fikirlerin çoğundan rücu edip bu meseleleri yazıp ve bir araya topladı, rücu etmiş olduğu meseleleri bu eserinde tespit etti. Ebu Kasım Esed'e mektup yazarak Sehnun'un eseriyle amel etmesini tavsiye ettiyse de, Esed bunu kabule yanaşmadı. Bunun üzerine ahali Esed'in "Esediyye"siyle amel etmeyi bırakarak Sehnun'un eseriyle amel etmeye başladı. Bu kitaba "Müdevve-

ne" adı verildi. Bu eserde "Esediyye"de incelenen meselelerl Sehnun'un eserindeki meseleler birbirine karışmış bir halde olduğu için eser "Muhtalita" adiyle anılırdı. Kayrevan ahalisi "Müdevvene"ye, Endülüs ahalis' ise "Vazıhiyye" ile "Utbiyye"ye önem verdi, bu eserlerle amel etti. Sonra İbn Ebu Zeyd "Muhtasar" adlı eserinde bu "Müdevvene"yi kısalttı. Onun bu (Muhtasarı) dahi Kayrevan'lı İslâm hukukçusu Ebu Sait Berrad tarafından "Tahzib" adlı eserinde kısaltıldı. Kuzey Afrika şeyhleri onun bu eserine itimat ve onunla amel edip başka eserlerden istifadeyi bıraktılar. Malikî mezhebi bilginleri Malikî mezhebi için ana kaynaklar teşkil eden bu eserleri şerh ve izah etmekle ve bir dergi haline getirmekle meşgul oldular. Kuzey Afrika bilginleri de "Müdevvene"yi şerh ve izah edip, birçok eserler yazdılar. İbn Yunus Lahmî, Tunus'lu İbn Muharriz, İbn Beşir ve bunların benzerleri "Müdevvene"yi şerh ve izah edenlerdendir. Endülüs'lü bilginler ise "Utbiyye"ye önem vererek bu eseri şerh ve izah eden eserler yazdılar İbn Beşirde ve benzerleri bu cümledendir. İbn Zeyd ise bu ana kaynaklarda incelenen meseleleri ihtilâfları ve fi kirleri "Naadir" adlı eserinde topladı. Bu eser Malikî mezhebi fakîhlerinin fikir ve sözlerini ve ana kaynaklarda geçen bütün meseleleri içine almaktadır. İbn Yunus bu eserlerde verilen bilgilerin çoğunu "Müdevvene"sinde toplamıştır. Sonra Batı ahalisi, adları geçen bu iki eser ile amel etti. Ebu Amr bin Hacib ise Malikî mezhebi bil-

ginlerinin söz ve fikirlerini "Müdevvene"ye yazdığı şerhinde topladı. Kurtube ve Kayrevan devletleri yıkılıncaya kadar Malikî mezhebi bu Batı illerinde pek ziyade revaçta ve meşhur idi İbn Hacib'in eserleri Batı'ya gelinceye kadar Batı'da bu kitaplarla amel edildi. İbn Hacib bu eserinde Malikî mezhebinin bütün dallarını hülâsa etmiş ve fakîhlerinin her meseleye dair söyledikleri sözlerini saymıştır. Onun bu eseri, Malikî mezhebinin, müfredatını içine alan, bir listesi hükmündedir.

Malikî mezhebi Haris bin Miskin, İbn Mübeşşir, İbn Lüheyt, İbn Reşik ve İbn Şaş çağından beri yayılmış bir halde idi. İskenderiye'de Avf, Esef-oğulları ve Ataullah-oğulları arasında yayılmıştı. Ebu Amr bin Hacib'in Malikî mezhebini hangi üstatlardan tahsil etmiş olduğunu bilmiyorum. Fakat o, her halde Ubeydî (Fatımî'ler) devleti yıkıldıktan, Şiî fıkıhı ortadan kalktıktan ve ehli sünnetten olan Şâfi'î ve Malikî fakîhleri Mısır'a yayıldıktan sonra Mısır'a gelmiştir. Ebu Amr'ın bu kitabı yedinci yüzyılın sonlarında Batı'ya getirildi. Batı'daki talebelerin çoğu bu kitaba sarıldı, bilhassa Becaye talebesi bu kitabın düşkünü oldu. Çünkü bu kitap onların büyük şeyhleri olan Ebu Ali Nasrüddin Zevavî tarafından Batı'ya getirilmişti, adı geçen şeyh bu kitabı Mısır'da İbn Hacib'in talebesinden ders olarak okumuş, eserin muhtasar'ını istinsah edip bu nüshayı Batı'ya getirmişti. Eser Becaya bölgesinde, şeyhin talebesi arasında ve bu ülkeden Batı Afrika'nın diğer şehirlerine de yayıldı. Batı Afrika'da fıkıh

ilmi öğrenen talebeler çağımızda dahi bu kitaptan istifade etmekte ve ders olarak okumaktadır. Çünkü adı geçen şeyhin Nasrüddin'in bu eserinin okunmasını tavsiye etmiş olduğu rivayet edilmektedir. Batı Afrika şeyhlerinden bir kitle bu esere şerhler yazmıştır. İbn Abdüsselâm, İbn Rüşd ve İbn Harun bu cümleden olup, bu esere şerh yazanların hepsi de Tunus'lu bilginlerdendir. İbn Abdüsselâm tarafından yazılan şerh bu eserler arasında en güzeli ve en ifadelisidir. Bununla beraber, bu üstatlar derslerinde "Tahzib"i de elden bırakmıyorlar ve tavsiye ediyorlardı. Yüce Tanrı arzu ettiği kuluna doğru yolu gösterir.

8. BÖLÜM

Feraiz ilmi

Feraiz; ölünün arkasından bıraktığı mülk ve servetinden vârislerinin hisselerinin miktarını bildiren bir ilim olup, gerek asıl hak sahiplerinin ve gerek münasahe halinde vârislerin hakkı olan hisseleri bu ilmin yardımiyle tâyin olunur. Münasehe; ölünün arkasından bıraktığı mal vârisler arasında bölünmeden önce vârislerden birinin veyahut birkaçının ölmesiyle husule gelir. Her iki surette de vârislerine, kendi hisselerini parçalanmaksızın alabilmeleri için ilk önce asıl hak sahiplerinin hisselerini tâyin ve tashih etmek üzere hesap ilmine başvurulur. Ölünün metrukâtı vârisleri arasında bölünmeden önce mirasa müstahak olan-

lardan iki ve üç tanesinin ve bundan fazlasının ölmesi ve bunun bir sonucu olarak vârisler sayısının çoğalması mümkündür. Bu takdirde dahi bütün vârislerin hisselerini tâyin ve hesap etmek gerektir. Bundan başka meselenin sureti dahi iki şekil alabilir. Meselâ, vârislerden bir kısmı birinin mirastan hissesi olduğunu itiraf, diğer bir kısmı ise onun istihkakını inkâr edebilir. Bu takdirde meselenin iki sureti tashih olunduktan sonra hisselerin miktarı gözden geçirilir, ölünün bıraktığı mülk ve servet vârislerin müstahak oldukları hisselerine göre bölünür. Bunların her biri hesaba muhtaçtır, bu hisseleri hesap ilminden başka bir vasıta ile tâyin etmek imkânsızdır. Bundan dolayı bilginler feraiz ilmini müstakil bir ilim sayarak bu ilme dair birçok eserler yazdılar. Malikî mezhebine göre yazılmış eserlerin en tanınmışı, son çağlarda Endülüs'te yetişen İbn Sabit'in eseriyle Kadı Ebu Kasım Havfî'nin "Muhtasar"ı ve Ca'dî'nin eseridir. Son çağda Kuzey Afrika'da yetişen Trablus'lu İbn Nasr ve benzerleri dahi eserler yazmışlardır. Şafi'î, Hanbelî ve Hanefî mezhepleri bilginleri dahi feraiz'e dair birçok eserler yazdılar. Bu alanda pek çok emek sarfedip, müşkül meseleleri halletmiş olmaları onların fıkıh ve hesap ilimlerinde pek derin bilgi sahibi olduklarına tanıklık eder. Bilhassa, Ebu Ma'ali (Tanrı onu yarlıgasın) ve benzerleri bunlar arasında yüksek bir mevki işgal ederler. Naklî ve akli ilimlere dayandığı ve vârislerin hak ve hisselerini tâyin keyfiyeti belirsiz olup ta bölenlerin zor-

luklarla karşılaştıkları vakitlerde dahi vârislerin hak ve hisselerinin doğru olarak tâyin ve bölünmesini temin ettiği için, bu ilim şerefli bir ilimdir. Şehir ve ülkelerin bilginleri bu ilme önem verdiler. Bu ilme dair eserler yazanlardan bazıları bu ilimde hesaba daha çok önem vererek hesap ilminin derin meselelerini incelediler, meçhulleri açıklamak gayesiyle birtakım farazi meseleler eserlerini doldurdular. Bu meseleleri halletmek "cebir", "mukabele" ve "kesir" gibi birtakım ince ilimlere tevakkuf eder. Hayatta her ne kadar bu gibi ince ilimlere muhtaç olan miras meselelerine pek az tesadüf edilir ve miraslar bölünürken rastlanan meseleler tashih ve hesap edilirken bu ince ve derin bilgilere lüzum yok ise de, feraiz ilminde tesadüf edilen meseleleri mükemmel bir surette halledebilmek için gereken bir ilim olduğunu Ebu Hüreyre (Tanrı onu yarlıgasın) tarafından rivayet edilen: "Feraiz ilmin üçte biridir ve en önce unutulan bir ilimdir" hadîsi ile ispat etmişlerdir. Diğer bir rivayette: "İlmin yarısı" şeklindedir. Hafız Ebu Naim bu hadîsi eserinde nakletmiştir. Feraiz ilmiyle iştigal edenler hadîsteki feraizi, vârislerin hissesi mânasına hamletmişlerdir. Fakat "feraiz"den bu mâna irade edilmiş olması uzak bir ihtimaldir. Vârislerin hisselerini tâyinden ibaret olan feraiz de dahil olmak üzere Tanrı'nın kullarına yüklettiği bütün farzlar irade edildiği takdirde bütün bu farzların bir arada ilmin yarısını ve üçte birini teşkil etmesi mümkündür. Meseleleri ve hisseleri bil-

mek ise, bütün şeriat ilimlerine nispetle, ilmin üçte birini teşkil etmekten uzaktır. Feraiz'in Fakîhler tarafından terimler vaz'edilirken bir ilmin adı olarak kullanılmış ve İslâmiyetin ilk çağında ise bu mânada kullanılmadan ancak "takdir" ve "kesmek" mânasına gelen "farz" kökünden alınarak umumiyetle bütün farzlara itlâk edilmiş olmassı bizim bu sözümüzün doğruluğunu teyideder. Bu açıklamalarımızın her biri hadîsteki "feraiz"den (bildiğimiz) bütün farzlar irade edilmiş olduğunu gösterir. Hadîsteki 'feraiz" ve genel olarak farzlar şeriatin asıl ve temeli olup, ancak sahabeler ve selefler çağında kast ve irade edilmiş olan mânasına hamledilmelidir. Feraiz'i bu mânada kullanmak onların kastetmiş oldukları mânaya uygundur. Yüce ve her türlü noksandan münezbeh olan Tanrı bilir, başarılar O'nun yardımiyle elde edilir.

9. BÖLÜM

Usul-ı fıkıh ve bu ilimler ilgili olan Cedel ve Hilâfiyyat ilimleri.

Bil ki, "Usul-i Fıkıh" şeriat ilimlerinin en önemli ve en şereflilerinden ve faydası en çok olan ilimlerdendir. Usul-i Fıkıh; hükümler çıkarmak ve şeriatin teklifleri kendisinden alınmak bakımından şer'î delilleri inceliyen bir ilimdir. Şer'î delillerin başında Kuran, Kuran'dan sonra Kuran'ı açıklıyan Tanrı Elçisi'nin hadîs ve sün-

netleri gelir Tanrı Elçisi sağken Kuran âyetleri ile vahy edilen hükümler ondan öğrenilir, o amelî bir surette ve sözleriyle hitabederek ilâhî olan bu hükümleri anlatıyordu; bundan dolayı şeriat hükümlerini anlamak ve anlatmak için nakil ve rivayetin ve bunları incelemenin ve kıyastan ibaret olan delillerden istidlâlin lüzumu yoktu. Tanrı Elçisi öldükten sonra onun hikmetli sözleri ile anlatmasının arkası kesildi. Kuran; yalana nispet edilmeleri imkânsız olan ve sayıları pek çok olan kimseler tarafından hıfız ve nakledildi. Tanrı Elçisi'nin hadîs ve sünnetlerine gelince Peygamber'in arkadaşı olan sahabeler tarafından Peygamber'in bize ulaşan ve doğru olduğu hakkında bizde kanaat husule getiren rivayetlerle nakledilen hadîs ve sünnetleri ile amel etmek vacibolduğuna ittifakla karar verildi. Bu yolla Kuran âyetlerinin ve sünnetin delil olduğu tespit edilmiş oldu. Bundan sonra bu ikisinden, yani Kuran ile hadîs ve sünnetlerden üçüncü bir şer'î delil doğdu. İcma'dan ibaret olan bu üçüncü şer'î delil şu yolla teşekkül etmiştir. Sahabeler kendilerine muhalefet edenlerin muhalefetini inkârla karşılarlar ve ittifakla reddederlerdi. Onların bu ittifakları ise şer'an sabit olan bir delile dayanıyordu. Çünkü onlar şer'î bir delil bulunmadıkça ittifakla karar vermezlerdi. Üstelik İslâm şeriati cemaatin masum, yani müslümanların topluluğunu hata ve yanlış yola sapmaktan korunmuş telâkki eder (48). Bu da müslümanların, bu cümleden saha-

belerin ittifak ve icma'ı şer'î bir delil teşkil ettiğini ispat eder. Biz sahabelerin ve onlardan sonra geçip giden ulularının Kuran âyetlerinden ve hadîslerden istidlâl keyfiyet ve usullerini gözden geçirdiğimiz zaman onların mesele ve hâdiseleri benzerlerine kıyas, bir benzeri diğer bir benzeriyle mukayese ettiklerini ve bu hususta birbirini tasdik edip ittifak ve icma'da iş görmüş olduklarını görüyoruz. Çünkü Tanrı Elçisi'nden (Ona ve diğer Peygamberlere Tanrı'nın selevat ve selâmları olsun) sonra cereyan eden hâdise ve olayların çoğunun hükmü Kuran ve hadîsten ibaret olan nasslarla anlatılmış değildir. Ancak zaruretlerin sevkiyle sahabe ve selefler bu hâdise ve vakaları kıyas ve mukayese yoliyle nass ile sabit olan hâdiselere ilhak ettiler. İki benzer arasında müsavat bulunursa her ikisinde ilâhî hükmün bir olduğu hakkında kanaat hâsıl olması için bu ilhakta birtakım şartlar göz önünde tutulur. Sahabe ve tâbiî ve bundan sonra gelip geçenlerin hepsi de naslarla anlatılmamış olan hâdiseleri bu yolla hallettiler. Böylece onların bu ittifakiyle kıyastan ibaret olan dördüncü bir şer'î delil teşekkül etti. Bilginlerin Cumhur'u bu dört delilin delillerin asıl ve temelini teşkil ettiğini yine itifakla kabul etmişlerdir. Bilginlerden bazıları bu fikre muhalefet etmiş ise de, bunların sayısı pek azdır. Bazı bilginler bu delillere diğer bazı deliller eklemiş iseler de, bunların delilleri ve temelleri zayıf olduğu için bunları burada anmıyacağız. Bu dört delilin şer'î delil teşkil ettiğini incelemek "usul-i fı-

kıh" ilminin ilk konusunu teşkil ettiği için biz ilk önce bu ilimden bahsettik.

Metni şüphesiz olarak bir harika ve mucize teşkil ettiği, yalana nispet edilmeleri imkânsız olan pek çok kimse tarafından nakil edilmiş olduğu için Kuran delil teşkil etmesi şüphe götürmez bir gerçektir. Sünnete gelince, Tanrı Elçisi'nin bize doğru bir surette nakledilen hadîs ve sünnetleri ile amel etmek vacip olduğu icma'la kararlaştırılmıştır. Biz bunu, Tanrı Elçisi sağ iken cereyan eden hâdiselere dayanarak anlatmıştık. Çünkü Tanrı Elçisi etrafa gönderdiği mektupları ve elçileri vasıtasiyle emir ve yasak (neyh) den ibaret olan hükümleri tebliğ ederdi. İsma'ın delil olması, sahabelerin kendilerine muhalefet edenleri ittifakla ret ve inkâr etmeleri ve İslâmiyetin cemaat ve müslümanların ittifakını hatadan masum ve azgınlıktan korunmuş olarak telâkki etmesiyle sabittir. Kıyasın delil olması, yukarda söylediğimiz gibi, sahabelerin icmaı'le ispat edilmiştir. İşte bunlar delillerin asıl ve temelleridir.

Üstelik nakledilen hadîs ve sünnetlerin delil teşkil etmesiyle ve o hadîslerle amelin vacip olmasiyle hüküm edebilmek için o hadîslerin hangi tariklerle nakledildiğini ve râvilerin adaletli olduğunu bilmek şarttır. Bunların her biri usul ilminde incelenir. İki hadîsin hükümü biribirine aykırı gelirse, hangisinin nasih ve hangisinin mensuh olduğu ile hükmedebilmek için hangisinin önce söylenmiş olduğunu bilmek gerektir. Bundan dolayı nasih ve mensupları dahi usul ilminin bö-

lümlerinden birini teşkil eder. Bundan sonra lâfız ve kelimelerin mânalara delâletleri incelenir. Çünkü genel olarak anlamları cümlelerin terkibinden anlamak kelimelerin müfret ve mürekkep hallerinde ne gibi bir mânayı anlatmak için vaz ve terkibedilmiş olduğunu öğrenmeye tevakkuf eder. Bunları öğrenmek için gerekli olan dil kanun ve usulleri gramer ve beyan ilimlerinde incelenir. Arap kavmi için meleke halinde bulunduğu çağlarda Araplar bu ilimleri ve kanunlarını öğrenmeye ihtiyaç hissetmedikleri gibi, o çağdaki fıkıhlar da bu gibi ilimlere muhtaç değildi. Çünkü Araplar meleke sahibi olup yaradılışlarının sevkiyle dil kaidelerini anlıyorlardı. Araplar bu melekeleri kaybettikten sonra dil ilimlerini tedvin etmek zarureti hâsıl oldu. Dil ilimlerinde uzman olanlar eski vesikaları ve dil kaynaklarını doğru bir surette naklettikten sonra kıyas ve mukayese usuliyle bu ilimleri tedvin ettiler. Aynı sebepten dolayı fakîh de Yüce Tanrı'nın hükümlerini âyet ve hadîslerden anlamak için bu ilimlere muhtaç oldu. Bundan başka kelâm ve cümlelerin terkibinin hususî olan diğer birtakım faydaları var ki, bu da söz ve cümlelerin terkiplerinden ancak teklife dair olan delillerden yalnız şer'î hükümleri anlamak suretiyle istifade etmektir. İşte buna "Fıkıh ilmi" adı verilir. Kelime ve cümlelerin terkiplerinden bu yolla şerî' hükümleri anlamak için kelime ve cümlelerin genel olarak vaz'ıları itibariyle delâlet ettikleri mânalarını anlamak kâfi değildir. Bu

kelime ve terkiplerin kendilerine mahsus olan mânalarının binas. ve şer'î hükümleri istifadenin temeli olan birtakım kaideleri bilmeye tevakkuf eder. İşte bu ilmin üstatları bu istifadeyi temin etmek için birtakım kanunlar vaz'etmişlerdir. Meselâ lûgat, kıyas ve mukayese yoluyla ispat edilmez (eski dil vesikalarına dayanır) ve iki mânaya delâlet eden bir kelimeden (Müşterek'-ten) her iki mânası birden irade edilmez, atıf harfi olan "v" o cümlenin terkibinde tertibi ifade etmez, genel bir kavramdan bazı fertleri çıkarıldıktan sonra bu kalan genel fertlerde hüccet ve delil teşkil eder mi, etmez mi? Emir sigası vücubu veyahut bir işin müstahsen olmasını ve bir işin çarçabuk veyahut yavaş yavaş vukuunu anlatır, nehy (men'i) fesadı mı, veyahut sıhhati mi ifade eder? Mutlak mukayyede hamledilir mi, edilmez mi? İlet ve sebebi açık olarak anlatmak illetin taaddüdüne delâlet eder mi, yani bu illet mevcut olan her şeye şâmil olur mu, olmaz mı? Gibi kaideler usul-i fıkıh"-ın dal budaklarını teşkil eder. Bunların her biri delâlet bahsinden olduğu için lûgat ilminden sayılır.

Bil ki, kıyası incelemek bu ilmin en önemli kaidelerindendir. Çünkü kıyas bahsinde asıllar ve asıllarla mukayese edilen şer'î olan fer'î meseleler incelenir ve asılda mevcut olup da şer'î hükmün dayanağı olduğu hakkında "zann-i galip" hâsıl olan müşterek vasfın fer'îde bulunduğunu tâyin ve ayırdetmek ve fer'îde bu

müşterek hükmün carî olmasına mâni olacak sebepler bulunmadan o vasfın fer'îde bulunduğunu incelemek, anlamak ve bu kabîlden olan birçok diğer meseleleri gözden geçirmek bu ilmin konularını teşkil eder.

Bil ki, bu ilim, müslümanlar arasında sonradan ihdas edilmiş yeni bir ilimdir. Selefler bu ilme muhtaç değildi. Çünkü onlar dilde meleke sahibi olup kelime ve cümlelerin mânalarını anlamak için melekeden başkasına ihtiyaçları yoktu. Şer'î hükümleri anlamak için gereken kaide ve kanunlara gelince, bu kaidelerin çoğu kendilerinden öğrenilmiş olduğu için onlar bu kaideleri öğrenmeğe de muhtaç değillerdi. Senet ve isnatlara gelince İslâmiyetin zuhurundan az bir vakit geçtiği için onlar çağın râvilerinin hallerini iyi biliyorlar ve bundan dolayı isnat ve senetleri bir ilim olarak öğrenmeğe muhtaç değillerdi. Peygamberlik çağından ve selefler zamanından uzaklaşıp da yukarda anlattığımız gibi, bütün ilimler kesp ve tahsil ile öğrenilen ilim ve sanayi kabîlinden olduktan sonra, İslâm hukukçuları ve müctehitleri şer'î delillerden hükümler çıkarabilmek için yukarda anılan kaide ve kanunlara muhtaç oldular. Bu ihtiyaçların bir sonucu olarak, bu kaide ve kanunlar vaz'edildi ve ayrı bir ilim şeklini aldı, bu ilme "usul-i fıkıh" adı verildi. Bu ilme dair ilk eseri yazan İmam Şafiî olup, meşhur risalesini telif etti. İmam bu risalesinde emir, nehiy, icmal, beyan, haber, nesih ve kıyasta bulunması gereken

ve nastan ibaret olan illetlerin hükümlerinden bahsetti. Sonradan Hanefî mezhebi hukukçuları da bu ilme dair eserler yazdılar. Usul ilminin kaidelerini incelediler, bu kaideler hakkında söylenen söz ve fikirleri genişlettiler (kelâm ilmi uzmanları) olan mütekellimîn dahi bu ilme dair eserler yazdılarsa da İslâm hukukçuları olan fakîhler tarafından yazılan eserlerdeki örnekler ve fıkıh meseleleri çok ve meseleler fıkıh ilmi bakımından yazılmış olduğu için daha ziyade bu ilimle ilgilidir ve fer'î meselelere daha uygundur. Mütekellimîn ise bu meselelerin örnek ve suretlerini fıkıh ilmi bakımından yazmamışlar, daha ziyade akli istidlâl metodu ile yazmışlardır. Çünkü akli istidlâl metodu onların meslek ve ihtisasları icabındandır. Hanefî mezhebi fakîhleri ise fıkıh ilminin inceliklerine dalarak, fıkıh ilminde derin bilgi sahibi olduklarını gösterdiler, kaide ve kanunlarını fıkıh meselelerinden seçip aldılar. Hanefî mezhebi üstatlarından Ebu Zeyd Debusî yetişti; o, kıyasa dair, diğer Hanefî mezhebi bilginlerine nispetle daha geniş ölçüde, bir eser yazdı; bütün bahis ve konularını ve kıyas ilminin bütün şartlarını eserinde topladı ve tamamladı. Kıyas ilminin tekâmül etmesiyle "usul-i fıkıh" mükemmellik derecesine yükseldi, meseleleri seçkin bir hale geldi, kaideleri düzenlendi. İlimle uğraşanlar akli delillere istinat eden mütekellimîn metoduna önem verdiler. Bu konuda mütekellimîn metoduna göre yazılan eserlerin en güzeli İmam-ı haremeyn tarafından yazılan

"El-Bunhan" ile Gazalî'nin "El-Mustesfa"sı'dır. Bu iki üstat (akide babında) Eş'arî mezhebi mensuplarındandır. Bu konuda yazılan güzel eserlerden biri de Abdülcabbar'ın "El-Ahd" adlı kitabıdır. Basra'lı Ebu Hüseyn bu esere "El-Mutemed" adiyle bir şerh yazmıştır. Bunların her ikisi de Mutezıle mezhebindendirler. İşte bu dört kitap bu ilmin temel ve esasını teşkiletti. Bu dört eser Mütekellimînin sonradan yetişen bilginlerin büyüklerinden İmam Fahreddin bin Hatib (Razî) ile Şerafeddin Amidî tarafından hülâsa edildi. Razî "El-Mahsul"ünü, Amidî "El-Ehkâm"ını yazdı. Bu iki bilginin araştırma ve delilleri iradetme usulleri birbirinden başkadır. Razî çok deliller ileri sürmek, burhan ve delillerle hasımlarını susturmak yolunu seçti; Amidî ise mezhepleri incelemeye ve meseleleri dallandırıp budaklandırmaya düşkündür. İmam Razî'nin talebesinden Siracüddin Ermevî, üstadının "Mahsul" ünü "Tahsin" adlı eserinde kısaltmıştır. Karefe'li Şihabüddin bu iki eserindeki önsözleri ve kaideleri, küçük hacimdeki "Tankihat" adlı eserinde nakletmiştir. Beyzavî'de "Minhac" adlı eserinde aynı şekilde hareket etmiştir. Bu ilimle ilk önce uğraşmaya başlıyanlar bu iki kitaba önem vermişler, bilginlerden birçokları bu iki kitaba şerhler yazmışlardır. Amidî "El-Ehkâm"ında meseleleri geniş ölçüde inceler. Ebu Amr bin Hacib bu eseri, tanınmış olan "El-Muhtar El-Kebir" adlı eserinde kısaltmıştır. Ebu Amr biraz sonra, talebeler arasında elden ele dolaşan bir eserinde

ikinci defa olmak üzere Amidî'nin bu eserini kısaltmıştır. Doğu ve Batı ahalisi bu kitaba önem vererek mütalâasına koyuldu ve şerhler yazdı. Bu suretle mütekellimînin bu ilmi inceleme metotları bu küçük hacimdeki eserlerde toplamış oldu.

Hanefî'ler, bu ilmi incelemeye önem vererek, birçok eserler yazdılar. İlk çağlarda yetişen bilginlerden bu ilme dair en güzel eser yazan Ebu Zeyd Debusî'dir. Son çağ bilginlerinden bu ilimde en güzel eser yazan ise Hanefî mezhebi imamlarından Seyfülislâm Bezdevî'dir. Onun eseri ihatalıdır. Sonradan Hanefî mezhebi hukukçularından İbn Sa'atî yetişerek birini Hanefî ve diğerini mutekellimîn metoduna göre yazmış olduğu "El-Ehkâm" kitabiyle Bezdevî'nin eserlerini bir araya toplıyarak bir eser yazdı, eserine "El-Bedayi" adını verdi. Bu kitap, en güzel ve nefîs bir surette tertip edilmiş bir eserdir. Çağımızda dahi bu kitap, bilginler arasında elden ele dolaşarak okunmaktadır. Arap olmıyan kavimlerin bilginlerinden birçoğu bu esere şerh yazmanın düşkünü olmuştur. Bugün dahi bu kitap muteberdir, bu ilmin mahiyeti konuları ve ilme dair yazılan eserlerin tanınmışları şimdilik bundan ibarettir. Bizi ilimlerden faydalandırmasını, fazlı ve keremi ile bizi ilim ehlinden eylemesini Tanrı'dan dileriz. Tanrı her şeye kaadirdir.

Hilâfiyyat ilmine gelince bil ki, yukarda andığımız şer'î delillerden istifade edilerek tedvin edilmiş olan fıkıh ilminde müçtehitler arasında birçok ihtilâflar türemiştir. Bu ihtilâfların

türemesi onların görüş, fikır ve kavrayışlarının başka başka olduğundan ileri gelmiştir. Yukarda anlattığımız gibi, bu ihtilâfların türemesi zarurî idi. İslâmlar arasında bu ihtilâf çok geniş bir ölçüde idi. Kendileri içtihat sahibi olmadan dinî meseleleri anlamakta başkalarını kendilerine örnek edinen (mukallit)ler bu imamlardan istediklerine tabiiyet ediyorlardı. Sonradan adları geçen dört imam zuhur etti. Müslümanların bu dört imama olan hüsnüzanları büyüktü. Bu hüsnüzanlarının bir sonucu olarak, müslümanlar, ancak bu dört imamı kendilerinin önderi tanıyarak onların fikir ve mezheplerini kabul ettiler. İçtihat derecesine varmak zor olduğundan ve zamanın geçmesiyle maddeler çoğalarak ilimleri birçok dallara ayrılmış bulunduğundan, içtihadın arkası kesildiği ve bu dört mezhepten başkasını yayan içtihat sahibi bilginler bulunmadığı için, müslümanlar bu dört mezhepten birini seçerek o mezhebe intisabettiler. Bunun bir sonucu olarak şer'î usullerde ihtilâfların kapısını kapıyarak bu dört mezhepten başkasına tebaiyet etmeyi yasak ettiler. İşte bu yolla bu dört mezhep şeriatın temeli hükmünde olması dört imamın usulü şer'î deliller gibi telâkki olunması sebebiyle, şer'î deliller hakkında münakaşaların arkası kesildi. Fikir başkalığı ve ihtilâf bu dört mezhebe mensup olan bilginlere münhasır kaldı. Bunların ihtilâflı şer'î olan nasları (âyet ve hâdîsleri) birbirinden başka bir şekilde anlamalarından ve Usul-i fıkıh''larının, başka deyimle şer'î delilleri inceleme metotlarının, başka-

lığından ileri gelmiştir. Kavrayış farkının bir sonucu olarak bu dört mezhebin bilginleri arasında münazara ve münakaşalar cereyan etti. Bunlardan her biri. taklidettiği mezhep imamının fikrini müdafaa ediyordu. Bu münazaralar doğru usuller ve deliller çerçevesi içinde cereyan ediyor, her biri kendi mezhebinin görüşünü delillerle ispata çalışıyordu. Bu yolla bütün şer'î meseleler ve fıkıhın her kısım ve bölümü münakaşa edildi. Bazan Şafi'î ile Malikî ve Ebu Hanife mezhepleri mensupları arasında münakaşalar cereyan ve bu münakaşalar sonucunda biri diğerinin fikrini kabul ediyordu. Bu münakaşalar sırasında dört imamın delillerinin kaynakları ve ihtilâfların menşe ve içtihatlarının mevkileri açıklanıyordu. Bu ihtilâf ve münakaşalar "Hilâfiyyat ilmi" adiyle anıldı. İlmî münakaşalarda bulunan bilgin. şer'î delillerden müçtehit gibi hükümler çıkarma usul ve kaidelerini bilmek mecburiyetinde idi. Fakat müçtehidin şer'î delillerden hükümler çıkarabilmek usullerine ihtiyacı bizzat kendisi hükümler çıkarmak, o müçtehidin mezhebini müdafaa edip münakaşa eden kimse ise muhalifinin çürüttüğü şer'î delillerden çıkarılmış olan meselelerin doğruluğunu müdafaa etmek içindi. Başımın sağlığına and içerek, bu ilmin şerefli ve imamların fikirlerinin kaynaklarını ve delillerini, öğrenmek için pek faydalı bir ilim olduğunu teyideylerim. Bu ilim. bahis ve istidlâlde maharet ve meleke kazanmak için son derecede istifadeli bir ilimdir. Hanefî ve Şafi'î mezhepleri bilginlerinin bu konuda telif et-

miş oldukları eserlerinin sayısı Malikî mezhebi mensuplarının telif ettiği eserlere nispetle çoktur. Çünkü, fıkıh ilmi bölümünde anlattığığımız gibi, Hanefî mezhebine göre Fer'î meseleler kıyas yoluyla halledildiği için, onlar mübahase ve münakaşada maharet sahibidirler. Malikî'ler ise hadîs ve haberlere pek ziyade önem verirler; delilleri, hadîs ve rivayetlere dayanır. Onlar mübahese ve münakaşacı değildirler. Üstelik Malikî mezhebi mensuplarının birçoğu Batı ahalisinden olup, bunlar göçebe ve göçebe kültürü tesirinde, azı hariç olmak üzere, sanayiden (ve sanayi kabîlinden olan bu gibi ilmilerin) gafil ve mahrumdurlar. Gazalî bu ilme dair "El-Me'haz" ve Ebu Zeyd Debusî "El-Ta'lika" ve Malikî mezhebi üstatlarından İbn Uyun "El-Edille"sini yazdı. İbn Sa'atî "Usul-i fıkıh"a dair olan "Muhtasar"mı, her meseleyi incelerken, o mesele hakkında ihtilâfları bir araya toplamak suretiyle yazmıştır.

Cedel ilmine gelince bu ilim, fıkıh ve başka ilimlerde o mezhep mensupları arasında cereyan eden ilmî münakaşa ve münazaraların edep ve kaidelerini bildiren bir ilimdir. Çünkü münazaralar iki taraf hasmını susturmak üzere delillerden faydalanmak ister, ve cevaplar verır, bu delil ve cevapların doğruları olduğu gibi katıları da bulunur. İşte bundan dolayı ilim rehberleri, münazaralar esnasında, hasımlarının fikirlerini ret ve kabul ederken her iki tarafın riayet etmesi icabeden kaide ve edepler vaz'etmişlerdir. Bu ilimde delillerden nasıl istidlâl edileceği ve ne vakit

delilller ileri sürüleceği ve ne vakit delil getirmekten vazgeçileceği ve itiraz edilecek noktaların neresi olabileceği ve ne vakit susmak icabedeceği, hasmın ne vakitlerde dâvasını ispat edip söz söyliyeceği ve deliller ileri süreceği öğrenilmektedir. Cedel ilmi fıkıh ve diğer ilimlerden bir fikir ve bir dâva ileri sürülürken, fikir ve dâvanın doğruluğunu ispat ve müdafaa etmek ve hasmının fikrini çürütmek üzere deliller ileri sürülürken riayet edilmesi gereken kaide ve edepleri ve bunların hududunu bildiren bir ilimdir, diye târif edilmiştir. Cedel ilminde iki metot vardır. Biri Bezdevî, diğeri Amidî metodudur. Bezdevî metoduna göre münakaşa ve münazaralarda ancak nas (yani âyet, hadîs), icma ve kıyastan ibaret olan delillerden istifade olunur. Amidî metodunda ise deliller hangi ilme dayanırsa dayansın, delil olarak anılabilecek her delilden istifade olunur. Bu metot geniş nispette istidlâle ve hasımlara geniş ölçüde deliller sevk etmeğe yol açtığı için, güzel bir metottur. Fakat bu metotta "Mugalata"lar, yani hasımları yanıltmalar çoktur. Bu metodu mantık usulü ile gözden geçirirsek, çok defa, mugalatalı (yanıltmalı) ve safistaî (yani vehmî ve ilmî olmıyan) kıyaslara benzetmekte olduğunu görürüz. Bununla beraber, bu metotta delillerin ve kıyasların şekil ve sureti mahfuzdur, delillerin kıyas şekillerine riayet edilmekte ve lüzumu derecesinde istidlâl yolları aranmaktadır. Adı geçen Amidî bu metoda dair ilk eseri telif eden zat olup, "İrşad" adını verdiği kısa bir eser yazmıştır. Nesefî ve başkası gibi sonradan yetişen bilginler

onun bu metodunu takibetmişler. Bu usul (Amidî)'ye nispet edilmektedir. Bu metoda dair birçok eserler yazılmıştır. İslâm yurtlarında ilim ve öğretim azaldığı için, çağımızda bu usul terk edilmiştir. Bu usulün, ilimler için zaruret derecesinde gerekli olan bilgiler cümlesinden olmayıp, ancak kemal mahiyetinde bir ilim olduğunu burada anmak icabeder. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı bilir, başarılar O'nun yardımiyle elde edilir.

10. BÖLÜM

Kelâm ilmi.

Kelâm ilmi (İlm-i Kelâm), imandan olan akide ve inanları akli delillerle ispat eden ve İslâm akidelerinde ilk İslâmların ve "ehl-i sünnet vel'-cemaa"nın doğru olan yolundan sapanların fikirlerini reddeden bir ilimdir. İmandan olan bu akidelerden maksat tevhit - Tanrı'nın birliğine inanmaktır. Bu ilmi incelemeye girişmeden önce, burada vahdaniyecilik inanını bize en yakın ve kolay bir surette açıklıyacak olan akli bir delili anacağız. Bundan sonra, bu ilmi açıklamaya başlıyarak bu ilmin müslümanlar arasında ne vakit ve ne için vaz'edilmiş olduğunu anlatacağız. Bu akli olan delil ve burhan şudur: varlık âleminde (kâinatta) var olan ve türeyen her varlık ve nesne; gerek o nesneler zat ve şahıslar olsun, gerek insan ve hayvanın iş ve fiili olsun, her halde o

varlığın var olması bir sebebe bağlıdır, câri olan adet üzere o sebeplerle vücuda gelir. Her nesnenin sebebi bulunması zarurî olduğu için, bu sebepler bir zincir halinde çoğalarak bütün bu sebeplerin baş sebebine ulaşır. İşte bu baş sebep bu sebepleri yaratan ve icat eden her türlü noksandan münezzeh olan Tanrı'dır. O Tanrı'dan başka yaratan yoktur. Bu sebepler, bir silsile şeklinde, enine ve uzunluğuna o derecede genişler ki, akıllar bunları kavramaktan ve saymaktan âciz kalarak hayretlere düşer. Artık bu sebep ve varlıkları, ancak bütün varlıkları idrak ve ihata eden ilim ihata edebilir. Bilhassa insan cinsinin ve hayvanların iş ve fiilleri o kadar çoktur ki, bu fiilleri ancak (tek ve bir olan Tanrı'nın) ilmi idrak eder. Zahirde iş ve fiillerin sebeplerinden biri de kasıt ve iradelerdir. Çünkü iş ve fiiller kasıt ve iradeden başka bir kuvvetle işlenmez, kasıt ile irade ise nefsin fiilleri olup, çok defa, ilk önce düşünülmüş olan tasavvurlardan doğup, tasavvurlar arkası kesilmeden biribirini takibeder. Bu tasavvurlar ise, bir iş ve fiili işlemenin ve kastetmenin sebeplerindendir. Bazan bu tasavvurların sebebi diğer tasavvurlar olur, yani bu tasavvurlar diğer tasavvurlardan doğar. Nefiste husule gelen tasavvurların sebepleri belirsizdir, biz bunların nefislerde husulünün sebeplerini bilmiyoruz, kimse nefsî olan şeylerin baş sebeplerini bilmediği gibi tertiplerini de bilmez; bunlar, ancak Tanrı'nın kalb ve fikirlere telkin ettiği şeyler olup, biri diğerini takibetmektedir. İnsanlar bunların baş

sebeplerini bilmedikleri gibi, nihayetlerini de bilmiyorlardır. İnsan ancak umumiyetle tabiî olan zahirî sebeplerle bu sebeplerin tertip ve nizam üzere duygularında ve idrak kuvvelerinde husule gelmekte olduğunu kavrıyabiliyorlar. Çünkü tabiat, nefsin tesiri ve onun ihatası içindedir. Tasavvurlara gelince, onların dairesi nefsin ihata dairesinden daha geniştir. Çünkü tasavvurlar, nefsin had ve hududunun fevkinde olan akla tâbidir. Bundan dolayı nefsin bunları ihata etmesi şöyle dursun, birçoğunu idrak etmekten dahi âcizdir. İşte sen bunları düşünerek şâri'in sebepleri incelemekten menetmesinin hikmetlerini anlıyabilirsin. Çünkü sebeplerin dairesi o kadar geniştir ki, onları düşünmeye kalkışan akıllar yollarını kaybederler, hiç bir fayda elde edemezler ve hakikatleri anlıyamazlar. Sen Tanrı adını anarak sebepleri inceliyen bu akılları, sınırı olmıyan hayret denizlerinde istedikleri gibi ve istedikleri kadar dolanmak ve oynamak üzere kendi hallerine bırak (Kuran 6:91): fikir, bir sebepten diğerine intikal ederek yükselirken onun sebeplerinden birinde tevakkuf etmesi, yani onu baş sebep olarak kabul etmesi mümkündür. Bu yolla fikir yanılırsa, helâke gider ve azgınlardan olur. Mahrumiyetlerden ve aşikâr olan bu gibi azgınlıklardan Tanrı'ya sığınırız. Sen bu yolla sebeplerden birinde tevakkuf veyahut rücu etmeyi kendi kudreti ve ihtiyarın dahilinde diye sanma. Çünkü bu halet, bilemediğimiz nispette, fikrin sebepleri araştırmaya dalmasından, fikir ve nefiste sağlam

bir surette yerleşmiş olan bir renk ve keyfiyettir. Biz bunu bildiğimiz takdirde, bilmediğimiz nispette sebepleri araştırmaya dalmaktan sakınır ve bu sebepleri araştırmaktan vazgeçerdik. Üstelik bu sebeplerin birçoğunun vücuduna sebep oldukları varlıklara olan tesirleri de belirsizdir. Çünkü biz bu sebeplerin sebep oldukları varlıklara tesirlerini, ancak gözümüzle gördüklerimizi veyahut duygulardan biriyle duyduklarımızı, zahire nispet ve istinat ettirmek suretiyle biliyoruz; sebeplerin sebepoldukları varlıklara tesirlerinin içyüzü (mahiyeti) ve keyfiyeti bize belirsizdir. Yüce Tanrı: "İlimden size ancak az bir nesne verilmiştir" (3:66, 5:445, 17:83) der. Tanrı'nın dediği gibi, varlıklardaki bütün sır ve hikmetleri bilecek derecede bilgi sahibi değiliz. Bundan dolayı biz sebepleri nispetsiz bir surette araştırmaktan vazgeçerek, bütün sebeplerin hakiki sebebi olan Yüce Tanrı'ya yönelmekle memuruz çünkü, bütün bu sebepleri yaradan ve icat eden odur. Bu takdirde şâri' tarafından öğretilen şekilde vahdaniyecilik akide ve inanı nefsimizde sağlam olarak yerleşir. Şâri', duyguların fevkindeki her şeyi ve dinî olan meseleleri ve saadetimizin yollarını bildiği için bu hususta ona yönelmek lâzımdır. Tanrı Elçisi (ona selevat ve selâmlar olsun): "Bir kimse Tanrı'dan başka Tanrı olmadığına tanıklık ediyorum, diyerek ölürse, o kimse cennetliktir" der. Bir kimse bu sebeplerden birinde tevakkuf eder, yani sebeplerden birini başsebep olarak tanır ve bunun bir sonucu olarak hakiki sebep olan Yüce

Tanrı'ya ulaşamazsa, o kimse küfür içine dalmış olur. Bir kimse sonu gelmiyen bu araştırma ve incelemelerin sebeplerinden ve birer birer bu sebeplerin tesirlerinden bahse dalarsa, ben o kimsenin mahrum ve zarar, ziyana uğradığı halde döneceğini kesin olarak söyliyebilirim. Bundan dolayı şâri' sebepleri incelemekten menederek kayıtsız ve şartsız olarak Tanrı birdir ve ortağı yoktur, diye inanmayı emretmiştir. Tanrı: "De ki, Tanrı birdir, yalvararak kendine başvuranların merciidir; O, doğmamış ve doğurmamıştır. O'nun hiç bir benzeri ve dengi yoktur" (112:1, 2, 3, 4,5) der. (Âyette yalnız "Allahü Ehed" demeden) "Huva Allahü Ehed" şeklinde mübteba zamiri olan "Huva"nın anılmasından kayıtsız ve şartsız olarak vahdaniyecilik inanına çağırmış olduğunu anlıyabilirsin. Sen, fikrinin bütün varlıkları ve sebeplerini, tafsilli bir surette, kavrıyabileceğini sana telkin etmesine inanma, sen bunları telkin eden fikrini takbih et, bil ki, her idrak sahibi her nesnenin kendi idraki çerçevesi içinde olduğunu ve idraki dışında kalmıyacağını sanar, halbuki hakikat onun bu düşüncesinin tersidir, sağırın halini görmüyor musun? O hissedilen varlıkların ancak kendinin dört duygusuyla duyup bildiklerinin öbür tarafına geçmiyeceğini sanar, ona göre kulakla işitilerek duyulan varlıklar mevcut değildir, körün hali de böyledir. Ona göre gözle görülerek bilinen varlıklar yoktur. Ata ve babalara ve kendi çağının ihtiyarlarına taklit etmediği ve herkes kulakla işitilerek

ve gözle görülerek bilinen varlıkların bulunduğunu söylemediği ve telkin etmediği takdirde bu duygulardan mahrum olanlar bu varlıkların bulunmasını kesin olarak reddederlerdi. Bunlar yaratılışları ve tabiatları ile değil, ancak umumun bu varlıkların bulunduğunu kendilerine ispat ve telkin etmelerine tâbiiyet ederek, bu varlıkların bulunduğunu itiraf ederler. Dilsiz olan hayvanın dili olup da söylemek kudretinde olsa idi, o da akıl ile bilinen varlıkların bulunduğunu inkâr ederdi. hayvana göre akıl ile bilinen hiç bir varlık yoktur. Bununla beraber, bizim bildiğimiz idrak kuvvelerinden başka bir nevi idrakin bulunması mümkündür. Çünkü bizim idraklerimiz hadîs ve mahlûktur,; Tanrı'nın kudreti ise, yalnız insanları yaratmakla sınırlanmış değildir, Tanrı'nın kudreti bundan çok daha geniş ve büyüktür. Tanrı'nın kudretinin yalnız bu varlıkları yaratmağa hasredilmiş olduğu belirsizdir. Varlık (vücut) bunların her birinden daha geniş ve ihatalıdır. (11:85). Halbuki senin idrak, kuvvet ve kudretin mahduttur. Bundan dolayı sen idrak ve fikrini bütün sebepleri ihata edememekle ittiham edip şârin sana emrettiklerine inan. şâri'in emriyle amel et, kendinin saadetine sebep olan inan ve akideni korumağa çok önem ver, kendin için faydalı olan şeyleri öğren. Bu söylediklerimizden hiçbiri aklı ve onun idrak kudretini küçültmez, akıl doğru bir ölçüdür, aklın hükümleri yakını ifade eder. katîdir, aklın hükmünde yalan ve yanlışlık yoktur, fakat sen aklınla Tanrı'nın birliği, ahiret, pey-

gamberlik ve ilâhî sıfatların mahiyetlerini ölçmek tamahına kapılma, bu konuların her biri senin idrakinin öte tarafındadır. Altın ölçmeye mahsus olan ölçeği gördüğü zaman bu ölçekle dağları ölçmeye kalkışan kimsenin hali bunun bir örneğini teşkil eder. Ölçeğin dağları ölçmemesinden ölçünün doğru olmaması lâzım gemez. Aklın ölçüsünün de bir sınırı var. akıl ölçüsünde bu sınırın öbür tarafına geçemez ki, o Tanrı'yı ve sıfatlarını ihata edebilsin. Çünkü akıl varlıklar arasında ancak bir toz kümündedir. Sen bunu anladıktan sonra bu gibi meselelerde aklı nakle takdim etmek istiyenlerin yanıldıklarını ve anlayışları eksik ve fikirleri altüst olmuş bir halde bulunduğunu kavrarsın. Sen bu açıklamamızla hakikati anladıktan sonra, sebepler bizim akıl, fikir ve vücudumuzun ihatasının sınırlarını geçerse, bu sebeplerin idrakin kudreti dışında olduğunu kavrıyabilirsin, o sebepleri incelemek istiyen kimsenin hali. yolsuz ve ıssız çöllerde yolunu şaşırmış olan kimsenin haline benzer, akıllar şaşar, vehim deryalarının engin yerlerine dalar, hayretler içinde kalır, idrakinin arkası kesilir. O halde tevhit: "sebepleri idrakten ve sebeplerin tesirlerinin keyfiyetlerini anlamaktan âcizden ve bu sebepleri ve tesirlerinin mahiyetini anlamayı, bu sebepleri ihata eden ve yaratan Tanrı'ya havale etmekten ibarettir. Çünkü Tanrı'dan başka diğer bir yaratan yoktur, bütün varlıklar ve sebepleri O'na ait ve her varlık O'nun kudretinin eseridir." Biz ancak kendimizin O'nun eseri ve O'ndan sadir olduğu-

muzdan dolayı O'nu tanıyoruz. Tanrı Elçisi'nin dostlarından bazılarından nakledilen: "Tanrı'yı idrakten âciz idrakin kendisidir" sözünün anlamı da budur. Bundan başka tevhitten maksat, inanmış olduğumuza hükmetmek değildir, çünkü bu hüküm nefsin sözüdür, imanın mükemmellik derecesi ise nefiste melekeden ibaret olan bir keyfiyetin husule gelmesidir. Nitekim ibadet ve amellerden maksat ve gaye de itaat ve inkiyat melekesinin husule gelmesi, yani Tanrı'nın emirlerine boyun eğerek onları yerine getirmeye tamamiyle alışmak ve kalbi ancak Tanrı ve ona inan ve imanla meşgul etmek ve bundan başka her nesneyi kalbten çıkarmaktır çünkü, bu takdirde kalbini temizlemek yolunu seçmiş olan kimse Rebbanîlik, yani Tanrı'yı hakkiyle tanımış olmak derecesine yükselmiş olur. Akide ve imanda hal ile bilgi arasındaki fark, söz ile bir işle vasıflanmak, başka deyimle bilfiil o işi işlemekle söz ile söylemek arasındaki fark gibidir ki, bu konu şu şekilde açıklanır: Birçok kimseler yetim ve yoksulları esirgemenin Yüce Tanrı'ya yakınlık vesilesi ve şeriatça övülmüş bir iş olduğunu bilirler ve bunu ağızlariyle de söylerler, bu hayırlı işin şeriattaki mevkiini anlatırlar. Fakat yoksul ve zayıf düşmüş kişilerin evlâdından bir yoksul ve yetimi gördüklerinde onun yanından kaçarlar, onu esirgemek şöyle dursun, onunla temasa gelmekten dahi sakınırlar. Bu kimseler de yoksul ve yetimleri esirgemenin sevap ve ecirli bir iş olduğu hakkında bilgi hâsıl olmuş ise de, hal ve bilfiil esir-

gemek vasfı yoktur. Bazı kimseler yoksul ve yetimleri esirgemenin sevaplı olduğunu bilmekle beraber, esirgeme hali ve bilfiil esirgemek vasfı da bulunur, o kimse bir yetimi gördüğünde çarçabuk yetimin veyahut yoksulun yanına gelir, onun kalbini okşar, ona şefkat etmek suretiyle ecir ve sevap arar, yetimin yanına sokulmaktan alıkonulduğu takdirde dahi sabredemez, yetim ve yoksulların yanlarına sokulur, elinden geldiği kadar onlara sadakalar verir, işte bu kimse de hem bilgi, hem hal, yani ağziyle söylediğini bilfiil işlemek bir arada toplanmıştır. Sen tevhidi, Tanrı birdir diye bilmenle bilfiil tevhitle vasıflanman, yani bilamel vahdaniyeci olma halin de böyledir. Bilamel vahdaniyecilikten husule gelen ilim bilamel vahdaniyeci olmaktan önceki bilgiden kuvvetlidir. Bilamel vahdaniyecilikle vasıflanmak için yalnız bilgi kâfi değildir, amel şarttır, bu amel de belli bir sınırla sınırlanmadan önce defalarca tekrar edilmeli ve bu tekrarların bir sonucu olarak vahdaniyecilik melekesi ve vahdaniyecikle vasıflanmak fiili bilfiil husule gelmelidir. İşte bu melekenin sonucu olarak ahret için faydalı bilgi elde edilir. Çünkü ilk bilgi yalnız vasıflanmaktan ibaret olup, faydası azdır. Sebepleri inceliyen ve Tanrı'nın varlığını delillerden istidlâl edenlerin çoğunun bilgisi de bu kabîldendir. Matlubolan bilgi meleke ve ibadet yoluyla husule gelen, amelî bilgidir.

Bil ki, teklif edilen her amel ve işte şâri' nazarında kemal derecesi amelin bir sonucu ola-

rak o amelde meleke husule gelmesiyle ölçülür. İman edilmesi emredilen şeylerde kemal derecesi, amel sonucunda husule gelen melekedir ve ibadetlerde ise kemal derecesi, emir ve teklif edilen ibadetleri bırakmadan o ibadetleri emredildiği gibi yerine getirmek ve o ibadetlere devam etmektir. Nitekim Tanrı Elçisi: "İbadetlerin başında gelen namaz benim için gözümün aydınlığı kılınmış" diye namazın kendileri için zatlarından ayrılmıyan ve kendilerine son derecede sevinç ve lezzetler veren bir meleke olduğunu açıklamıştır. Fakat Tanrı Elçisi'nin bu yüksek derecesiyle başka insanların namazları kıyas edilmekten çok uzaktır. Yüce Tanrı kimseyi: "Gafletler içinde namaz kılanların ve zekât vermiyenlerin vay haline" (107:5, 6, 7) âyetinde anılan kimselerden eylememesini dileriz, ey Tanrı bizi doğru yola hidayet et, nimetlerine nail buyurduğun izgü kimselerin yolunu bize göster, öfkeye uğramış ve doğru yoldan sapmış olanların yoluna saptırma (1:6, 7).

Bu açıklamalarımızdan, bütün tekliflerden maksat nefis ve ruhlarda alışkanlık ve meleke husule getirmek olduğu açık bir surette anlaşılır ki, bu alışkanlıkla nefiste mecburi olarak bilgi husule gelir. Bu bilgi ise iman akidelerinden olan tevhitten ibarettir. Bu inan sayesinde insan sevinir, gerek kalble ve gerek tenle ilgili olsun, bütün inan ve ibadetleri emretmesinden şâri'in maksadı budur. Bu açıklamadan imanın, tekliflerin asıl ve temeli ve kaynağı olduğu anlaşılır. Fakat

iman tekliflerin temeli olmak cihetinden birkaç dereceye bölünür ki, kalble tasdik, dille tanıklık imanın en dun derecesidir. Kalble inandıktan sonra bunu takibeden amel ve ibadetlerin bir sonucu olarak kalbte sabit ve devamlı olan bir keyfiyet husule gelir ve bu keyfiyet kalbi sardıktan sonra ten ve bütün âzalar kalbe tâbi olup, bu keyfiyetin tesiri altında kalır ve insanın bütün iş, amel ve tasarrufları kalbten olan bu inana tâbi olur, onun tesirinden çıkmaz, işte bu inan imanın en yüksek derecesi olup, bu inana sahibolan kimse küçük ve büyük günah ve suçlara katlanamaz ve günahlı işlere yaklaşmaz. Çünkü bu inanın bir sonucu olarak o kimsede dinde meleke husule gelmiş ve bu melekenin zail olmıyacak derecede kalbinde yerleşmiş olması sahibini herhangi bir günah ve suça katlanmaktan meneder. O kimse, biran için olsun, Tanrı'nın gösterdiği doğru yoldan ayrılamaz. Tanrı Elçisi'nin: "Zina eden kimse mümin olduğu halde zina edemez" hadîsinin mânası da budur. Herakliyos Ebu Süfyan bin Herb'den Peygamber hakkında soruşturduğu vakit ondan: "Ona iman edenler dinlerinden razı ve memnun olmadan darılarak onun dinini terk ediyorlar mı?" diye sordu, Ebu Süfyan ona: "Hayır" diye cevap verdiğinde Herakliyos'un: "Kalbleri aydınlatarak ve kalblere karışarak kalblerde yerleştiği vakit imanın hali böyledir" demesi de bu cümledendir. O: "İman bir meleke halinde kalblerde yerleştikten sonra onu diğer melekeler gibi kalbten giderilmesi ve nefsin bu inana

muhalefeti zorlaşır" demek istemiştir. Çünkü iman meleke halini aldıktan sonra, yaradılıştan gelen bir halet gibi, insan için tabiî bir şey olur. Bu; imanın en yüksek derecesi olup, mâsumluğun, günahlardan ve çirkin işlerden korunmanın, ikinci derecesini teşkil eder. Çünkü Tanrı Elçileri günahlardan ve her çeşit çirkin işlerden yaradılışları ile korunurlar, peygamberlerin yaradılışları ile mâsum olmaları şarttır. Müminler ise inan ve amelleri ile bu dereceye yükselirler. Bu melekenin kalblerde yerleşmesinin derecesine göre inan ve imanlar birbirinden farklıdır. Bu hususta ilk çağlarda geçip giden ululardan birçok haberler nakledilmektedir. Buharî'nin (Tanrı onu yarlıgasın) "Sahih"inin iman bölümündeki bablarının başlıklarında, imanın derecelerinin birbirinden farklı olduğuna dair birçok hadîsler nakledilmekte, imanın dil ile tanıklık etmekle izgü amellerden mürekkep olduğu, imanın eksildiği ve arttığı anılmaktadır. Namazın, ramazan ayında oruç tutmanın ve hayanın imandan olduğu rivayet edilmektedir ki, bu hadîslerdeki imandan maksat kâmil olan imandır. Kâmil olan imandan ve melekeden ise, biz yukarda bahsettik. İmanda kemal derecesi ve meleke, amel ve hayırlı işlerle husule gelir. Kalble tasdik ve dil ile tanıklık etmekten ibaret olan imanda ise derece itibariyle fark yoktur. İmanın ilk derecesinin adlarına dikkat edip imanın bu derecesini tasdik mânasına hamleden kimse imanın derece itibariyle farklı olmadığı ile kaabil olur ki, mütekellimîn de bu fi-

kirdedir. Yüksek derecedeki imanın adlarına dikkat edip, bu imanın kalpte husule gelen melekeden ibaret olduğunu düşünen kimseye imanın kemal derecesi ile diğer derecelerinin birbirinden farklı olduğu açık bir surette belli olur. Bu iki derece arasında görülen bu fark, bu iki çeşit imanın iman mefhumunda birleşmelerine mâni değildir. Çünkü kalple tasdik imanın bu iki derecesinin her birinde vardır, çünkü en aşağı derecesinde dahi asgarî olarak iman mefhumu mevcut olup sahibini küfürden kurtarmakta ve mümin ile kâfir arasını ayırmaktadır, bundan dun derecedeki inan ise imandan sayılmaz, sahibini küfürden kurtarmaz. Tasdik ise kendi başına müstakil bir hakikat olup, tasdik kavramında fark yoktur. fark ancak amel ve ibadetlerin mahsulü olan meleke ve haldedir ki, biz yukarda bunu anlattık, sen bunu iyice anla.

Bil ki, şâri' kalble tasdikten ve dil ıle tanıklık etmekten ibaret olan imanın ilk derecesini bize anlatmıştır. Şer'an inanılması gereken iman umdelerini şâri' tâyin ve bu umdelere inanmamızı, mümin olabilmemiz için, şart etmiştir. Şer'an bizim o umdelere inanmamız ve dilimizle tanıklık etmemiz gerektir. Bu umdeler, İslâm dininin iman akide ve temelidir. İman nedir? diye sorulduğunda Tanrı Elçisi: "Tanrı'ya, meleklerine, peygamberlerine, bunlara indirilen kitaplara, ahret gününe, kaza ve kaderin iyi ve kötüsünün Tanrı'dan olduğuna inanmaktır" diye cevap vermiştir. İşte bu yedi umde iman akideleridir ki,

Kelâm ilminde bu umdelerden bahsedilir. Hakikatlerin açık bir surette anlaşılması için biz sana Kelâm ilmini ve onun nasıl vaz'edilmiş olduğunu pek kısa bir surette anlatacağız:

Şâri'; bütün varlık ve fiilleri yaratmayı kendisine nispet ettiği için yaratan Tanrı'ya inanmamızı emir ve yukarda andığımız gibi inanı yalnız O'na tahsis etti, ömrümüzün sonunda bizi ancak bu iman kurtaracağını bildirdi. Fakat yaradan bu mâbudun öz ve hakikatini bize bildirmedi; çünkü bizim idrakimiz O'nun özünü ve hakikatini anlamaktan âcizdir; O, bizim idrak derecemizden yüksektir, şâri' her şeyden önce O'nun zat ve sıfatlarını mahlûklarına benzediği takdirde, aralarında fark bulunmadığı için, O'na Halık, yaratan adı vermek doğru olamazdı. Şâri', bundan sonra, yaradanı bütün noksanlıklardan tenzih etmemizi de emretti. Çünkü bu takdirde dahi, bu cihetten mahlûklarına benzerdi. Bundan sonra bir ve tek olduğuna ve ortağı olmadığına inanmamızı emretti. Bir ve tek olmadan ortağı bulunduğu takdirde aralarında birbirine karşı muhalefet ve mümanaat etmeler vukua geleceği için varlıkların yaratılışı tamam olmazdı. Bundan sonra, yaradanın bilgin ve kudretli olmasına inanını, mümin olabilmek için, şart etti. Yoksa yaratmış olduğu eserlerini müşahede etmekte olduğumuz bu fiilleri tamam olmamış olurdu. Yaradan irade sahibidir, irade sahibi olmadığı takdirde mahlûklarından hiç bir şeyi tahsis edip vücuda çıkaramazdı. Bütün varlıkları O takdir etmemiş olduğu

takdirde yaradanın iradesinin hadîs olması icabederdi (ki yaradan için bu mümkün değildir), yaradanın, öldükten sonra bizi tekrar diriltececeğine iman etmek, mümin olabilmemiz için bir şarttır. Çünkü bu ezelî olan inayetinin icabıdır, insan öldükten sonra fâni ve yok olup gidecek bir mahlûk olduğu takdirde, insanın boş boşuna yaratılmış olması icabederdi ki, bu hal hilkatin hikmetlerine uygun değildir, bundan insanın ebedî olan hayata kavuşmak için yaratılmış olduğu anlaşılır. Ahvali saadet ve şakavet cihetlerinden çeşitli olduğu ve o hayatı bilmekten âciz bulunduğu için öbür âlemin hallerini anlatmak ve öbür dünyaya bizi mesut etmek ve azaptan kurtarmak üzere Tanrı'nın peygamberler göndermiş olduğuna inanmamız dahi emredilmiştir. Tanrı, peygamberler göndermek suretiyle, lûtfunu tamamlamak istemiş, saadet ve şakavet yollarını, cennetin rahat ve cehennemin azap yurdu olduğunu anlatmıştır. İşte bunlar, iman akidelerinin umdeleri ve temelleri olup, illet ve delilleri uzun uzadıya anlatmıştır. Önce geçip giden ulular, iman akidelerini Kuran ve hadîste anılan delillerle ispat etmişlerdir. Bilginler ve ulu üstatlar bu delilleri incelemişlerdir. Fakat sonradan anlaşılması kolay olmıyan ve birbirine benzediği için tefsir ve izahı zor olan âyetlerdeki kaidelerle ilgili olan âyetlerin anlamlarını tafsilli bir surette açıklarken aralarında ihtilâflar türedi, bu ihtilâf, çekişme, niza ve münakaşalara yol açmış, bu münakaşalar âyet ve hadîslerden ziyade akli deliller ileri sür-

meye sevk etmiştir. Bu çekişme ve münakaşaların bir sonucu olarak "Kelâm ilmi" teşekkül etti. Sana şimdi buraya kadar kısa bir surette anlattıklarımızı tafsilli bir surette anlatacağız: Kuran, tevilsiz olarak birçok âyetlerinde açık bir ifade ve anlamlara delâleti açık olan ibarelerle yaratan Tanrı'yı her türlü noksandan tenzih eyler. Bütün bu âyetlerin üslûbu ve ifade ettikleri anlamları açık anlaşıldığı için bu âyetlerle amel etmek ve Tanrı'ya o şekilde inanmak vacip oldu. Şâri' olan peygamber; sahabe ve tâbiîler, bu âyetleri ibarelerinden anlaşılan zahirî anlamlarına göre tefsir ettiler. Fakat sayısı az olan bazı âyetlerde bazan Tanrı'nın zatının ve bazan sıfatlarının mahlûklara benzediği vehmini veren ifadelere rast gelinmektedir. Geçip giden bilgınler sayıları çok, delâletleri açık olduğu için Tanrı'yı her noksan ve benzeyişlerden tenzih eden âyetlerle amel edip, Tanrı'nın mahlûklara benzeyişinin mümkün olmadığına hükmettiler, incelemek veyahut tevil etmek suretiyle anlamlarına dokunmadılar. Geçip giden ululanın birçoğunun: "Kuran âyetlerini nasıl inmiş ise, o şekilde okuyunuz" demelerinin anlamı da budur. Selefler bu sözleriyle: "Kuran âyetlerinin Tanrı tarafından indirilmiş olduğuna inanınız, tevil ve tefsir yoluna sapmayınız" demek istemişlerdir. Çünkü bu âyetlerin sizi sınamak için indirilmiş olması mümkündür. Bundan dolayı bu âyetlerde tevakkuf etmek ve Tanrı'nın sözleri olduğuna inanmak vaciptir. Geçip giden bu ulular çağında peygamber ve sahabeleri dev-

rinde bulunmıyan birtakım iş ve fikirleri ileri süren bir kitle türedi. Bunlar anlaşılması ve tefsiri zor olan Kuran âyetlerine tâbiîyet edip, Tanrı'nın zat ve sıfatlarını mahlûklarına benzetmek yolunu seçtiler, âyetlerin zâhiri ile amel edip Tanrı'nın eli, ayağı ve yüzü bulunduğuna inandılar. Bu yolla açık bir surette Tanrı'nın gövdeli olduğuna inanmış oldular. Tanrı'yı bu gibi benzeyişlerden tenzih eden, sayıları pek çok ve delâletleri açık olan âyetlere muhalefet ettiler. Halbuki Tanrı'yı gövdeli diye tasavvur etmek Tanrı için bir nakîsa olup, Tanrı'nın muhtaç olduğunu ifade eder. Tanrı'yı kayıtsız şartsız olarak noksanlıklardan tenzih eden âyetlerin sayısı çok ve tenzihe delâletleri açık olduğu için, bu âyetlerin açık ve zâhirinden anlaşılan anlamlariyle amel edip sayıları az ve tefsirleri zor olan âyetleri tevil etmek suretiyle bu âyetleri, tenzih âyetleri ile birleştirerek amel etmenin en doğru yol olduğunda şüphe yoktur. Sonradan bu kitle Tanrı'ya isnadetmek fecaatinden korunmak ve kaçmak maksadiyle "Tanrı gövdelidir, fakat O'nun (cismi) diğer âdi gövdelere benzemez" diye sözlerini tevil ettiyseler de, bu tevilleri de onları bu fecaatten korumaz; çünkü, onların bu sözleri birbirini tutmuyor; bir kere, gövdelidir, diye Tanrı'ya gövde isnat ettikten sonra: "Fakat O'nun gövdesi diğer âdi gövdelere benzemez" diye nefyetmekle, nefi ile ispatı bir arada toplamış oluyorlar; halbuki onlar, tasavvur itibariyle olsa dahi, Tanrı'ya gövde isnat etmişlerdi. Bunlar, her iki takdirde de

bizim bildiğimiz cismi irade ederlerse, sözleri birbirini tutmaz, iki yerde andıkları cisimleri birbirinden ayırdederek, cisimden bizim bildiğimiz mâruf olan anlamı irade etmeden başka bir anlam irade ederlerse, bize muvafakat etmiş olurlar. Bu takdirde münakaşa konusu değişir, asıl meselede fikir başkalığı kalmaz. Cismi, Tanrı'nın adlarından bir ad gibi telâkki etmiş olurlar. Fakat, Tanrı'nın adları tevkifi olduğu için şâri'in iznine tevakkuf eder.

Peygamber ve sahabeleri çağında bulunmıyan amel ve fikirler ihdas eden kitlelerden biri de, Tanrı'ya bir cihette bulunmak, bir yerde kararlaşmış, yerleşmiş olmak; inmek, gelmek, ses ve harf gibi birtakım şeyler isnat ederek Tanrı'yı sıfatları itibariyle, mahlûklara benzetmektedirler. Bu kitlenin bu sözleri dahi, sonucu itibariyle, Tanrı'ya gövde isnadına götürdüğü için" bunlar dahi Tanrı'nın sesi var, fakat adi seslere benzemez; cihet, inmek, gelmek ve başka hususlarda Tanrı'yı mahlûklara benzetmekten kaçınarak dahi Tanrı'nın bulunduğu ciheti, inmesi, gelmesi ve başka fiilleri âdi cihet ve âdi inme ve gelme kabîlinden olmadığını söylerler. Bunların bu iddiaları dahi evvelkileri gibi reddedilmiştir.

Bu kitlelerin fikir ve iddiaları, bu yolla reddedildikten sonra, zâhiren tenzihe muhalif gibi gözüken âyetleri tevil edip geçip giden ulular mezhebine göre iman etmekten başka yol kalmamıştır. Yoksa başka bir yol bizi Kuranıkerim âyetlerinden oldukları sabit ve belli iken, bu âyetlerin

anlamlarını büsbütün inkâr etmeğe götürür. İbn Zeyd'in risalesiyle "Muhtasar" adlı kitabında ve Hafız Abdülberr ve başkalarının eserlerinde incelediklerinin kısası işte bundan ibarettir. Bu bilginler bu eserlerinde burada anlattıklarımızın dışına çıkmamışlardır. Fakat sen onların ifadelerindeki bu anlamlara delâlet eden karine ve işaretlere dikkat et, gaflet etme.

İlim ve sanayiin gelişmesinin bir sonucu olarak bilginler birçok eserler telif etmeye, ilim ve fennin diğer alanlarında incelemelerde bulunmaya başladılar; mütekellimîn, Tanrı'yı her türlü noksandan ve maklûklarına benzemekten tenzih eden eserler yazdılar, bu sırada Mu'tezile tenzihi, Tanrı'nın mahlûklarına benzemesi meselesini, dada geniş anlamda mütalea etmek suretiyle yeni bir bid'at ihdas etti. Bunlar, Tanrı'nın selbî sıfatlarına dair âyetleri daha geniş anlamda anlıyarak ezelî olan Tanrı'nın zâtının çoğalması lâzımgelir, iddiasiyle ilim, kudret, irade ve hayat gibi mânevi olan sıfatlarını da nefyettiler. Fakat Tanrı'nın sıfatlarının Tanrı'nın zâtının aynı olmadığı gibi, sıfatlarının zâtından başka da olmamasiyle bunların bu iddiaları reddedilmiştir. Mu'tezile cisimlere ârız olan sıfatlardan olduğunu ileri sürerek, Tanrı'dan işitme ve görme (sem'i ve basar) sıfatlarını dahi nefyettiler. Fakat bu lâfızların kavramlarına delâletinden bünye şart olmadığı ve ancak işitilebilecek ve görülebilecek varlıkları idrakten ibaret olduğu iddiaları da yerinde değildir, reddedilmiştir. Mu'tezile, Tanrı'nın sıfatların-

dan olan işitme ve görme (sem'i ve basar) sıfatlarına benzeterek kelâm (söylemek) sıfatının da Tanrı'da bulunmamasına hükmetti. Mu'tezile. kelâmın nefisle kaaim bir sıfat olduğunu düşünmeden Kuran'ın mahlûk olduğu bid'atini de ihdas etti. Halbuki geçip giden ulular Kuran'ın kadim (ezeli) olması inanında idiler. Mu'tezile tarafından ihdas edilen bu bid'atın zararları çoğaldı, halifelerden bazıları (Me'mun) bu fikri Mu'tezile imamlarından öğrendi, bu fikri kendisi kabul ettikten sonra müslümanları da bu fikri kabule zorladı; o çağın imamları bu fikre muhalefet ettiklerinde bu halife bunlardan birçoğunun kanlarını akıtmayı caiz gördü. Bunun bir sonucu olarak ehli sünnet bu bid'atların yayılmasına mâni olmak üzere akli delillerle bu akideleri reddetmek üzere harekete geçti. Mütekellimînin üstat ve imamı olan Ebu Hasan Eş'arî bir görevi görmek üzere incelemelere başladı, orta bir yolu seçerek Tanrı'yı mahlûklarına benzetmekten tenzih edip manevî sıfatları (ilim. kudret, irade. hayat ve kelâm sıfatlarını) ispat etti. O; Tanrı'yı ancak geçip giden ulularm tenzih etmiş oldukları vasıflardan tenzih etti. Tenzihin (Mu'tezilenin iddia ettiği gibi) bütün sıfatlara şâmil olmadan ancak selefin tenzih etmiş olduğu vasıflara mahsus olduğunu delilleri ile ispat etti. Yukarda andığımız dört manevî sıfat ve üstelik olarak işitme, görme (sem'i ve basar) ve nefis ile kaaim olan kelâm sıfatını nakli ve akli delillerle ispat etti. Peygamber, sahabe Tâbiî'ler çağında bulunmıyan fi-

kir ve inanlar ihdas edenlerin bid'at olan bütün fikir ve inanlarını reddetti. Eşâri Tanrı ancak selâh (iyi), eslâh (en iyi ve maslâhatlara en uygun ve faydalı olan)ı irade eder; hün e kubh (her şeyin güzel, iyi veyahut çirkin, kabih olması) aklidir; insanlar bunu akıllariyle bilirler (bunları bilmek şâri'in açıklamasına tevakkuf etmez) gibi Mu'tezile'nin bid'at olan fikirlerini de reddetti, delil ve burhanları hakkında onlarla münakaşalarda bulundu. Bu yolla Tanrı'nın peygamberler göndermesi, cennet, cehennem, sevap ve azap gibi akidelerle ilgili olan meseleler tamamlandı ve tespit edildi. Şiîlerin İmamiyye kolundan olanları imametin imam akidelerinden olduğunu ileri sürerek meydana çıkmalariyle imamet meselesi de kelâm ilmi meseleleri sırasına alındı. İmamet meselesinin, İmamiyye'lerin ileri sürdüğü gibi: "Peygamberin kendine halef olacak imamı tâyin etmesi, ehil ve müstahak olan kimseyi kendine halef tâyin edip bu vazifeyi yerine getirmesi vaciptir ve imamet imam akidelerine dahildir, diyenlerin iddiaları reddedilerek, imametin umumun maslâhat ve menfaati ile ilgili olup, ümmetin icma ve ittifakı ile helledilen bir mesele olduğu ve imamla ilgili olmadığı ispat edilerek kelâm ilmi meselelerine eklendi ve bütün bu meselelerden bahseden ilme "Kelâm ilmi" adı verildi. Bid'at olan fikir ve inanlarla mücadele ve münazaralar sırf sözden ibaret olup, amel ile ilgili olmadığından veyahut nefsî olan kelâm, yani Tanrı'nın sözü ispat edilirken cereyan eden münakaşa-

lardan bahsetmesinden dolayı bu ilme Kelâm (söz) ilmi adı verilmiştir. Şeyh Ebu Hasan Eş'-arî'nin etbaı çoğaldı. Talebesinden olan İbn Mücahit ve başkaları onun usulünü takibetti. Ebu Bekir Bakilânî bu ilmi Ebu Hasan ın talebesinden öğrendi, Muhammed ümmeti arasında bu usulün imamı, o, oldu. Bakilânî bu ilmi ıslâh ve tekâmül ettirdi, delillerin dayanağı olan mukaddimeler vaz ve tertibedip cevheri ferdi, belâyı ve ârazın diğer bir ârazla kaaim olmadığını ve ârazın iki zamanda baki kalmaması gibi konuları inceledi ve ispat etti. Bu umdelere inanın vücubunu ispat edilmesi kanunlara tevakkuf ettiği için, bu kanunları iman akideleri sırasında, onlara tâbi olarak, andı. Çünkü bu delillerin batıl olması bu delillerle ispat edilen dâvaların butlanını icabettirir. Bu usul tekmil edilerek güzelleştirildi, akli, nazari ve dinî ilimlerin en güzellerinden biri oldu. Fakat o çağda İslâmlar arasında akli ilimler gelişmemiş ve deliller için bir ölçü teşkil eden mantık ilmi İslâmlar arasında yayılmamış olduğundan bu delil ve kıyasların sureti mantık ilmi gibi akli ilimlere uymazdı. Mantık gibi akli olan ilimler İslâmlar arasında az çok yayılmaya başlamış ise de, başlangıçta bu ilimleri felsefe ilimlerinden sayarak, şer'î ilimlere tamamiyle aykırıdır diye Mütekellimîn öğrenmemişler ve önem vermeden bu ilimleri tamamiyle ihmal etmişlerdi. Haremeyn'in imamı lâkabını taşıyan Kadı Ebu Bekir Bakilânî yetişerek, Eş'arî metoduna göre "Şâmil" adlı eserini yazdı, bu ilmin dairesini geniş-

letti. Bakilânî sonradan, bu eserini "İrşad" adlı eserinde kısalttı. İslâmlar onun bu eserini akidelerle ilgili olan meselelerde rehber ve kaynak edindiler. Bundan sonra mantık ilmi İslâmlar arasında yayıldı. İslâmlar mantıka dair olan kitapları okudular. Felsefede bir alet ve ölçü olduğu gibi, diğer ilimlerde de bir alet olur diye mantık ile felsefî ilimleri birbirinden ayırdılar. Bundan sonra, kendilerinden önce kelâm ilmi ile meşgul olan bilginlerin vaz'etmiş oldukları kanun ve usulleri gözden geçirdiler, vaz'ettikleri delillere dayanarak onların delil ve usullerine muhalefet ettiler. Dayandıkları bu delillerin birçoğu filosofların tabiîyat ve ilâhiyata dair eserlerinde anmış oldukları delillerdi. Kelâm ilmi bilginleri mantığı bir ölçü ve alet olarak kabul edip, hasımlarını bu delillere dayanarak reddetmeye başladılar; fakat Bakilânî gibi, delilin batıl olması delilin delâlet ettiği maddenin butlaniyle lâzım geldiği fikrine kaail olmadılar. Bundan sonra bu metot eski kelâm ilmi üstatlarının metoduna aykırı bir şekil aldı ve müteahhir bilginlerinin metodu adiyle anıldı. Filosofların iman akidelerine aykırı olan fikirlerini bu metoda göre reddetmek dahi, çok vakit, kelâm ilminin konuları içine alındı. Bu suretle filosoflar da iman akidelerinin hasımları sırasına alınmış oldu. Bu metot üzerine ilk önce kelâm ilmine dair eser yazan imam Gazalî'dir. İmam Fahr Razî de Gazalî'den sonra onun usulüne göre kelâm ilmine dair olan eserini yazmıştır. Bundan sonra, bilginlerden bir-

kitle bunların usulünü takibetti. Nihayet bunlardan sonra gelen bilginler felsefî ilimlere o derecede önem verdiler ki, kelâm ilmi ile felsefî ilimlerin konuları birbirinden ayırt edilemiyecek bir hale geldi ve nihayet bu iki ilmin konusunu bir diye sandılar. Gerçekte ise bu iki ilmin konusu birbirinden başkadır.

Bil ki, mütekellimîn, çok defa, Tanrı'nın vücudunu ve sıfatlarını varlıkların halleri ile ispat ederler. Feylesof ise tabiîyat ilimlerinde tabiî cisimleri inceler. Bu cisimler de varlıkların bir parçasıdır. Fakat filosofun cisimleri incelemesi mütekellimînin incelemesinden başkadır. Filosof cismi hareket ve sükûnet hali bakımından, mütekellim ise o cismi yaradana delâlet etmesi bakımından inceler. Filosof ilâhiyatta ancak mutlak vücuda ve zatının icapları bakımından, mütekellim ise vücudu onu icat edene delâlet etmesi bakımından inceler. Mensuplarına göre kelâm ilminin konusu, bütün akidelerin şeriat bakımından doğru olduğu farzedildikten sonra, bu akideleri delillerle de ispat etmek ve bid'at ehillerinin şek ve şüphelerini tamamiyle çürütmektir. Kelâm ilminin nasıl doğduğunu ve bir nesilden sonra diğer nesle mensubolan bilginlerin söz ve fikirlerinin derece derece nasıl gelişerek tekâmül ettiğini ve bunlardan her birinin, bu akide ve inanların doğru olduğunu farzettikten sonra bu inan ve akideleri delil ve hüccetlerle de ispat etmek istediklerini düşünürsen, fikirlerin bizim buraya kadar bu ilmin konusu hakkında anlattıklarımızın dışına çık-

mamış olduğunu anlarsın. Sonradan yetişen bilginler çağında kelâm ilmi meseleleri, felsefî ilimlerle karıştı ve bu iki ilim birbirinden ayırdedilmiyecek bir hale geldi ki, öğrenci bunların eserlerinden istifade ederek bunu fark edemez. Beyzavî "Tavali" inde ve ondan sonra yetişen Arap kavminden olmıyan bilginler eserlerinde bu metodu takibettiler. Öğrencilerden bazısı bu eserlere ancak mezhepleri öğrenmek, delil ve hüccetleri iyice kavramak için önem verdi. Çünkü bu eserlerde birçok delilller ileri sürülmüştür. Geçip giden ulularm kelâm ilminde iman akidelerini incelemesi ancak mütekellimînin eski usulüne göre olduğu görülür. Bu usulün asıl ve kaynağı (irşat) dır ve bu eserler örnek olarak yazılmış olan eserlerdir. Filosofların sözlerini reddetmeyi akayit ve inan meselesi sırasına sokmak istiyen kimse Gazalî ile Hatib'in oğlu Fahr Razî'nin eserlerine başvursun. Her ne kadar bu eserlerde eski terimlere muhalefetlerde bulunuluyorsa da, mesele ve konular bunlardan sonra yetişen bilginlerin usuliyle karıştırılmış değildir.

Bilinmesi gereken bir nokta da kelâm ilminin, çağımızın talebesi için öğrenilmesi zarurî olan ilimlerden olmamasıdır. Çünkü, dinden sapan (mülhid) larla peygamber, sahabe ve tâbiîler çağında bulunmıyan akideleri ihdas edenler yok olup gitmiştir. Ehlisünnetten olan imamların verdikleri bilgiler sayesinde buna ihtiyaç da yoktur. Bu imamlar bu konuya dair eserler yazmışlar ve yeter derecede akli delilleri anmışlardır. Bunlar

bu akli delilleri, iman akidelerini müdafaa ederken, muhtaç oldukları vakit, ileri sürmüşler, şimdi ise bu ihtiyaç ortadan kalkmış ve bu sözlerden ancak vehme düşüren sözlerden Tanrı'yı tenzih eden deliller kalmıştır. Cüneydi Bağdadî kelâm meselelerinden bahseden bir kitlenin yanından geçerken, bunlar kimler? diye sorduğunda ona: Bunlar delilleri Yüce Tanrı'yı noksanlıklardan ve hadîs olan sıfatlardan tenzih eden kimselerdir" cevabında bulunduklarında Cüneyd: "Ayıp ve kusuru bulunması mümkün olmıyan zattan ayıp ve kusuru nefyetmekle uğraşmak bizzat ayıp ve kusurdur" diye mukabelede bulundu. Bununla beraber, âdi kişiler ve ilim öğrenen öğrenciler için bu ilmin önemli derecede faydaları vardır. Çünkü, sünnetleri bilenler için iman akidelerini nazari ve akli olan delilleriyle bilmemek iyi bir şey değildir. Tanrı müminlerin yardımcısıdır.

11. BÖLÜM

Tasavvuf ilmi

Bu ilim İslâmlar arasında sonradan türemiş bir ilim olup aslı şudur: İlk önce, İslâmların uluları, sahabe, tâbiî ve onlardan sonra gelen büyüklerin tarikatleri, ancak hak ve hidayet yolu ve ibadetlere devamla dünyanın süs ve ziynetlerinden yüz çevirerek ancak Yüce Tanrı'ya yönelmekten ve halkın sevdiği, meylettiği zevklere, mal

servet ve şereflere rağbet etmemekten ve ibadetle meşgul olmak üzere halk arasından bir yana çekilmekten ibaret idi. Tanrı Elçisi'nin arkadaşları olan (sahabeler) ve ilk önce geçip giden ulular, genel olarak, bu şekilde hareket ederlerdi. Hicretin ikinci yüzyılında ve ondan sonra dünyaya ve servetine rağbet genel bir hal aldıktan sonra ömürlerini ibadete tahsis edenlere "mütesavvife" ve "sufiyye" adı verildi ve bu ad bu sınıfa tahsis edildi. Kuşayrî (Tanrı onu yarlıgasın) diyor ki: Bu adın iştirak ciheti, kaide ve kıyası, Arap dili bakımından belirsiz ise de, bunun bir lâkap olduğu anlaşılmaktadır: bu ad, "safa" veyahut "safvet" ten alınarak yapılmış, diyenlerin sözleri dil kaidesi ve kıyas bakımından gerçekten uzaktır. "Yün" anlamına gelen "sof" tan alınarak yapılmış diyenler de isabet etmemişlerdir. Yünden imal edilmiş (kaba çuhadan) giyim giymek bunlara mahsus değildi. Ben diyorum ki: bu ad, "sof"tan alınarak yapılmıştır, çünkü bunlar umumiyetle, kaba çuhadan dikilmiş giyimler giyerlerdi. Çünkü bu giyimleri giymekle onlar, kıymetli ve nefîs giyimler giyenlerden ayrılırlardı. Bunlar, zahitlik yolunu seçerek ve halk arasından bir yana çekilerek ibadete devam etmekle halktan ayrıldıkları gibi, kendilerine mahsus olan birtakım manevî hallerle de diğerlerinden ayrıldılar ki, bu hal ve keyfiyet şundan ibarettir: insan, insan olmak cihetinden hayvanlardan ancak idraki ile ayrılır. İnsanın idraki iki çeşittir. Biri, ilim ve bilgileri yakin, zan, şek ve ve-

him derecesinde bilmektir; diğer bir çeşit idrak ise sevinç, kaygı, sıkıntı, genişlik, rıza, dargınlık, sabır, şükür ve teşekkür gibi nefisle kaim olan nesneleri idraktir. Bu suretle düşünme ve idrak ile ruhun tende tasarruf etmesi birtakım hallerden neşet eder ki, bunların her biriyle insan hayvanlardan ayrılır; ilim, delillerinden; sevinç, ruha ferahlık veren; kaygı, elem ve ıstırap veren hallerden; neşe istirahatten; tenbellik, yorgunluktan neşet ettiği gibi, insanı hayvanlardan ayırdeden bu hal ve keyfiyetler de birbirinden doğar. Müridan mücahede ve ibadetlerindeki hali de böyledir. Müridin nefsiyle olan her mücahedesinin bir sonucu olarak onda bir hal ve haletin doğması zaruridir; bu halet ya bir nevi ibadet olup, bu ibadetten husule gelen zevk müridin kalbinde yerleşir ve sabit kalarak mürit için bir derece ve makam teşkil eder. Yahut bu hal ve keyfiyet, ibadet kabîlinden olmayıp, ancak sevinç, neşe veyahut tenbellik gibi, nefiste husule gelen hal ve keyfiyetler kabîlinden bir derece ve makam olur. Mürit, mücahedesine devam ederek bu yolla bir derece ve makamdan diğer derece ve makama yükselerek gayesine ve saadetten ibaret olan tevhit ve marifet derecesine erişir.. Nitekim Tanrı Elçisi: "Tanrı bir ve Tanrı'dan başka yaratan yoktur, diye dili ile tanıklık ederken ölen kimse cennetliktir" der. Müride göre bu yolla makamdan makama yükselmek zaruridir. Bu hal ve makamların asıl ve temeli. iman ile ibadet, hulûs ve ihlâs olup, bu hal ve makamlara yükselmenin bir

sonucu olarak müritte birtakım haller ve sıfatlar husule gelir, bu hal ve sıfatlardan dahi birtakım hal ve sıfatlar husule gelir, bu hal ve sıfatlardan dahi birtakım hal ve sıfatlar doğar. Mürit tevhit ve mârifet derecesine erınceye kadar böylece makamdan makama yükselir. Neticede bir kusur ve zararlı bir hal husule gelirse, bu kusur o makama yükselmeden önceki hallerden husule gelmiş olan herhangi bir kusurdan ileri gelmiş olduğu belli olur. İşte nefsanî olan hâtıralar ve kalbe hutur eden şeylerin hali de böyledir. Bundan dolayı mürit her vakit nefsini düşünmek ve sorguya çekmek zorundadır. Çünkü her ış ve amelden bir sonuç husulü zarurî olduğundan sonuçların kusurlu olmasının sebebi ondan önceki hallerdeki kusurlardan ileri gelmiş olması icabeder. Mürit bu hali kendi zevkiyle anlar ve bu hali husule getiren sebepler hakkında nefsini sorguya çeker; bu halet, az kimseler müstesna, müritlerden başkasında husule gelmez, pek az kimse bu derece ve makama ulaşabilir. Çünkü bu hal ve haletten gaflet, insanlar için genel bir zaaf hükmündedir. Bu meslek ehlinden olmayıp da ibadetle meşgul olanlar, ancak fıkıh ilmi hüküm ve kaidelerine göre ihlâsla ibadet ederler. Bu meslek mensupları ise, ibadetlerinin kusurlu olup olmadığını anlamak için, zevk ve vecdle olan ibadetlerin sonuçlarını incelerler. Bu incelemelerimizden tasavvuf ehlinin tarikatlarının asıl ve temeli herhangi bir ameli işlemek veyahut terk etmek hususunda nefsi sorumlu tutarak nefisle çekişmek ve bu çekiş-

me (mücadele) lerden husule gelen zevk ve vecdler hakkında konuşmak olduğu anlaşılır. Nefisle bu çekişmelerin bir sonucu olarak müridin derece ve makamı istikrar kesbeder; mürit, nefsi ile çekişmesine devam edip bu makamdan daha yüksek makamlara yükselmeye devam eder. Bundan başka, tasavvuf ehlinin kendilerine mahsus olan kaide ve edepleri ve aralarında kullandıkları terimleri vardır; çünkü vaz'edilen her terim ancak belli olan ve kavramları anlatmak için vaz'olunur, belli olmıyan bir anlam ve kavrama rast gelirsek bizce kavramı kolayca anlatacak kelimelerden bir terim va'ederiz. Sufiler kendi aralarında bu kabîlden yeni olan anlam ve kavramlarla karşılaştıklarında kendilerine mahsus terimler vaz'ederler, bunun bir sonucu olarak, şeriat ehlinden olan diğer sınıflarda bulunmayan başka bir ilim husule gelmiş ve bu suretle şeriat ilmi iki kısma bölünmüştür ki, biri fakîh ve fetva ehline mahsus olan fıkıh ilmi olup, bu ilim bütün müslümanlar için bilinmesi zarurî olan ibadetler, âdetler ve muameleler gibi genel hükümleri içine alır. Şeriat ilminin diğer kısmı ise, tasavvuf ehline mahsus olan, nefisle çekişme (mücadele) ve bu çekişmelerde nefsi sorumlu tutmak yolunu gösteren ve mücahedelerin sonuçlarında husule gelen zevk, vecit (ve cezbe gibi) halet ve keyfiyetlerden bâhis ve bu meslek mensupları arasında kullanılan kaide, edep ve terimleri açıklıyan ilimdir. İlimler teşekkül edip eserler yazılmağa başladığı zaman İslâm hukukçuları (fakîhleri), fı-

kıh ve usulüne; kelâm ilmi uzmanları, kelâm ilmine; tefsir bilginleri, tefsir ilmine ve başkaları kendilerinin mensup oldukları ilim dallarına dair eserler yazdıkları sıralarda tasavvuf ehli de kendi tarikatlerine dair eserler vücuda getirdiler. Bunlardan bir kısmı takva, nefsi sorumlu tutmak ve nefsi amel edilecek ibadetlere ve terk edilmesi gereken işleri terke alıştırmak gibi konulara dair eserler yazdılar ki, Kuşayrî'nin (Risale) si ile Sühreverdî'nin "Avarif El-Ma'arif"i ve başkası bu cümledendir. İmam Gazalî ise, şeriat ilimlerinin her iki kısmını "İhya"sında topladı. Gazalî bu eserinde takva ve şeriat hükümlerine uyma (iktida) gibi konuları açıkladı, tasavvuf edep ve kaidelerini, âdet ve tarikatlarını ve kullandıkları terimleri anlattı. Tasavvuf, ilk önce, ibadet ve taatten ibaret olup, şeyhler ve üstatlar ağzından nakledilmek suretiyle öğrenilen bir ilimken bu çalışmaların bir sonucu olarak, tefsir, hadîs ve fıkıh ilimleri gibi İslâmlar arasında teşekkül etmiş bir ilim oldu.

Nefisle bu çekişme (mücadele) lerin ve halvete çekilerek ibadet ve zikirle meşgul olmanın bir sonucu olarak, çok defa, (gaybi âlemlere ulaşmaya engel ve maddî olan) duyguların perdeleri kalkar, maddî olan bu perdelerin kalkmasiyle duygu sahibinin hiç birini idrak edemiyeceği emri ilâhiden olan gaybi âlemlere ulaşarak o âlemlerin hallerini anlamak imkânı hâsıl olur, ruh o âlemdeki halleri anlar. Bu keşfin sebebi şudur: ruh zâhirî olan duygulardan sıyrılarak içe çeki-

lirse, duyguların his ve idrakleri zayıflar, ruhun kuvveti artar, kudreti genişler, türeyip gelişmesi tazelenir, ruhun bu gelişmesine zikir ve tesbihler yardım eder. Çünkü zikir, ruhun gelişmesi için bir gıda hükmündedir. Ruh, bu çekişme ve zikirler sonucunda gelişmesine devam eder, ilim derecesinden sonra Şuhud, yani huzur derecesine yükselir, duyguların perdelenmesi ortadan kalkar, nefsin zatının vücudu tamamlanır ki, bu ise idrakin kendisidir. Nefis ve ruh bu dereceye yükseldikten sonra birtakım ilâhî bağışlara nail ve ilâhî bilgilere ve birçok gaybi olan sırlara vakıf olur, meleklerin ufuk ve çevresi olan yüksek âlemlere ulaşır. Keşif adiyle anılan bu hal, nefisleriyle çekişen (ve mücadele halinde bulunan) ların birçuğunda bulunur; bunlar, (vücudun) kendilerinden başkasının idrak edemediği hakikatlerini idrak ettikleri gibi birçok olay ve hâdiseleri de vukuundan önce bilirler, himmet ve nefislerinin kuvvet ve kudretiyle bu dünyamızdaki birtakım varlıklar üzerinde tasarruf ederler, o varlıklar onların iradelerine tâbi olur, tasavvuf mensuplarının ululan bu keşiflere itibar etmezler, memur olmadıkları takdirde hiçbir nesnenin hakikatini anlatmazlar, ansızın husule gelen bu keşif ve tasarrufları, mihnet ve sınama sayarak, bundan dolayı Tanrı'ya sığınırlar. Tanrı Elçisi'nin arkadaşları (olan sahabeler) da nefisleri ile bu şekilde çekişirler, bu mücahedelerinin bir sonucu olarak onlarda, bu kabîlden olan birtakım kerametler görülür. Onların bu gibi feyizlerden pay ve hisse-

leri büyüktü, fakat onlar bu gibi kerametlere önem vermezlerdi. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin (onların her birini Tanrı yargılasın) menkıbe ve faziletlerinden bahsedilirken onlardan sadır olan birçok kerametler anlatılmaktadır. Onlardan sonra tasavvuf mensuplarında da bu gibi haller görülmüştür. Kuşayrî (Risale)sinde tarikat ehlinden olanların bu gibi hallerini anar.

Sonradan yetişenlerden birçokları (duyguların maddî olan) perdelerinden sıyrılmaya, bu perdeleri kaldırmaya başladılar ve hislerin fevkinde olan halleri idrake önem verdiler. Bunlar perhiz ve riyazet yolunu seçtiler. Bunların perhiz ve riyazet hususundaki öğretimleri çeşitli olduğundan perhiz ve riyazetleri de çeşitlidir, bunlar hissî olan kuvveleri öldürmek ve idrak eden ruhu zikirle beslemek yolunu seçtiler ki, maksatları ruhun gelişme, tekâmül ve gıdalanmasını tamamlamak suretiyle nefiste zâti olan idraki yaratmaktır. Bunlara göre nefiste zâti olan bu idrak husule geldiğinde, güya, varlıkların bütün sıraları onların nefislerinin zâti olan idraklerinde toplanmış ve kendilerini murakabeye başlıyarak en ufak şeylere varıncaya kadar varlıkların zât ve hakikatlarını keşfedip bütün hakikatları idrak etmiş sanarlar. İmam Gazalî "İhya"sında, sofilerin riyazet şekillerini andıktan sonra, bu bilgileri vermiştir.

Tasavvuf mensuplarına göre bu keşifler, ancak istikamet, yani şeriat hükümlerine uygun olarak çalışma sonucunda husule gelirse,

doğru ve sahih sayılır. Çünkü sahirler. Hıristiyanlar ve başkaları dahi perhiz, riyazet, açlık ve halvetlere çekilmek sonucunda bu gibi keşiflerde bulunabilirler. Bizim burada andığımız keşiften maksat, istikamet yoluyla husule gelen keşiflerdir. Nitekim camı sâf ve parlak olan dışbükey veyahut içbükey bir aynayı eline alırsan baktığında, suret ve resmin kendi suretinden başka bir şekilde ve eğri olarak görürsün. Ayna düz olursa, suretler olduğu gibi doğru gözükür. Nefis için istikamet de kendine yansıyan halleri göstermek bakımından ayna gibidir. Son çağların sofileri bu çeşit keşiflerden bahsettiklerinde ulvî ve süflî olan varlıklardan, melek, ruh, arş, kürsü ve benzerlerinden bahsetmişlerdir. Kendileri gibi tasavvuf ehlinden olmıyanlar onların vecit ve zevklerini anlıyamazlar. Fetva ehli bu cümleden olup, bunların bir kısmı sofilerin bu halini inkâr etti, bir kısmı doğruluğuna inandı. Bu tarikati ret veyahut kabul etmek için, delil ve burhanın faydası yoktur. Çünkü bu hal vicdani şeyler cümlesindendir. Yazarlardan bazıları, tasavvuf ehlinin varlıkları ve varlığın tertip ve düzenlerini keşif hususundaki mezhepleri açıklamak istediklerinde, nazarî ilim mensuplarının ve ilimlerin terimleri ve genel olarak ilim ve fen ile meşgul olanların ifadelerine nispetle anlaşılması daha zor olan bir şekilde anlatmışlardır. Nitekim İbn Fariz'in kasidesini şerheden Ferganî eserine yazdığı önsözde bu konuyu açıklarken, vücudun failden suduru hakkında şöyle diyor: Vücut;

(varlıkların) her birinin ve birliğin kaynağı olan vahdaniyet sıfatından sudur etmiştir ki, bu sıfat vahdaniyyetin kendidir ve bunların her ikisi de vahdetin aynı ve kendisi olan zattan sadır olmuştur. Onlar bu suduru "tecelli" adiyle anarlar. Onlara göre bu tecellilerin başı, zatın kendisine olan tecellisi olup, icat ve zuhurun kaynağı olmak yönünden kemali ifade eder. Bunlar bunu aralarında birbirinden nakledilen: "Ben belirsiz olan bir hazine idim, kendimi tanıtmak isteğinde bulundum, varlıkları beni tanımaları için yarattım," hadîsinden istidlâl ederler. İşte bu vücut (varlıklar) ta derece derece vukua gelen icat kudretinde ve hakikatları tafsilli bir surette düzenlemekte görülen kemaldir. Tasavvuf ehline göre bu kemal, mânalar âlemi ve hazreti amâ'iyye ve âlemi hakikat-i Muhammediyye'dir ki, sıfatların hakikati, levh ve kalem, Tanrı'nın peygamberlerinin hakikatları ve Muhammed ümmetinden olan kâmil insanların hakikatlarının hepsi de Muhammed'i hakikatların tafsilinden ibarettir. Misaller derecesi olan ikinci huzurda bu hakikatlardan diğer hakikatlar ve onlardan dahi sırasiyle arş, kursü, felekler, unsurlar âlemi, terkipler âlemi sadır olur, bunların hepsi de bitişiklik (retk) ve ittisal âleminde vukua gelir. Zat tecelli ettiğinde âlemlerin birbirinden ayrılması (fetik) vukua gelir Ferganî'nin sözleri burada bitiyor. Bu mezhep "Tecelli, zuhur ve hazerat mezhebi" adiyle anılır. Açıklanması zor, çapraşık, müşahede ve vecit sahiplerinin sözleriyle Ferganî'nin bu sözleri, kav-

ram itibariyle, birbirinden uzak olduğu için, delillerden medlûllerine intikal etmek suretiyle meseleleri inceliyenler Ferganî'nin bu sözlerini anlıyamıyorlar. Hilkat meselesini bu tertipte anlamak, şeriatın açık ifadelerine uymadığı için, şeriat bakımından da bu fikir reddedilir. Tasavvuf ehlinden bir kitle bütün varlıkların bir varlıktan ibaret olmasına (Vahdet-i Vücut'la) inanmıştır. Bu iddia, dal budakları itibariyle ve akıl ile düşünmek yönünden ötekisinden daha gariptir. Bunlara göre vücudun dal budaklarında birtakım kuvveler mevcuttur ki, varlıklar (mevcutlar)ın hakikat, öz ve maddeleri bu kuvvelerle kaimdir. Varlıkları terkip eden unsurlarda dahi bu kuvveler mevcuttur, madde ve suretlerin unsurlarında dahi kuvveler vardır ki, madde o kuvveler sayesinde mevcuttur; mürekkep olan nesnelerde dahi bu kuvveler mevcut olup, bu mürekkepler ancak terkibine dahil olan kuvvetler sayesinde var olmuştur. Nitekim madenî kuvvetlerde unsurların kuvvetleri bulunmamasından başka, üstelik kendisinde dahi ayrıca bir kuvvet mevcuttur. Hayvanî kuvvetlere gelince, bunlarda da madenî kuvvetler mevcut olmakla beraber, kendisinde dahi ayrıca bir kuvvet vardır. İnsanî kuvvetler de hayvanî kuvvetlere nispetle böyledir. Feleklere gelince, onlardaki kendilerinde mevcut olan kuvvetlerden başka insanî kuvvetlere de sahiptirler. Ruhanî olan zatların halleri de böyledir. Bütün bu varlıkların birbirinden ayırdetmeden kendinde toplıyan kuvvet ancak ilâhî olan kuvvet ve

kudret olup, bu kudret küllî ve bütün varlıklara yayılmış ve hepsini de kendinde toplamıştır, fakat bu ilâhî kuvvetin bütün bu varlıkları kendinde toplaması, zuhur veyahut gizli, saklı, suret ve madde olmak yönlerinden olmayıp, her bakımdan bu varlıkları ihata etmiş olduğundan, bütün varlıklar tek bir varlık (vücut) teşkil eder. Bu kuvvet ve vücut ise Tanrı'nın zatının kendisidir. Gerçekten de Tanrı'nın zatı birdir ve basittir, mürekkep değildir, O'nun bu şekilde mürekkep gözükmesi itibaridir, hayvan ile insan bunun bir örneği olup, hayvanlık insanda vardır, insanın vücudiyle hayvan mevcuttur. Bundan ötürü bazan cins neviyle, bazan da kül (bütün) cüz (parçarı) ile temsil edilir. Bu mezhep mensupları bunları bir misal olarak anarlar, uzun uzadıya incelemekten ve terkiplerini göstermekten kaçınırlar. Bunlara göre varlıkların mürekkep ve çok olarak gözükmesi ancak vehim ve hayalden ileri gelmektedir. İbn Dihkan'ın bu mezhebi açıklamasından bu anlaşılmaktadır ki, bunların bütün varlıkların bir ve tek olduğu (Vahdet-i Vücut) hakkındaki sözleri hakîmlerin renkler hakkındaki fikirlerine benzer. Filosoflar renklerin vücudu, aydınlığın vücuduna bağlı olduğunu, aydınlık bulunmadığı takdirde renklerin mevcut olamıyacağını söylerler. Bunlara göre duygularla idrak edilen varlıkların hepsi de idrak duygularının bulunmasiyle meşrut olduğu gibi, akıl ile idrak olunan ve vehmî olan varlıkların vücudu dahi akli olan idrakin bulunmasına bağlıdır. Demek

ki, (varlık)ları birbirinden, tafsilli bir surette, ayırdetmek beşerî olan idrakin vücuduna bağlıdır. Beşerî idrakin bulunmadığını farzedersek, tafsilli bir surette birbirinden ayırdedilerek bir bir sayılabilecek cüzlerden mürekkep olan varlıklar bulunmıyacak, vücut yekpare ve basit sayılacaktır. Sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık, yeryüzü, su, ateş, gök ve yıldızlar hepsi de idrak eden duyguların ve varlığın kendisinde bulunmıyan, ancak idrak kuvvetlerinde mevcut olup da bunları birbirinden ayırt ve tafsil eden kuvvenin bulunmasiyle mevcuttur. İdrakler bu kuvvelerini kaybettikleri takdirde mevcutlar mürekkep değildir, bunların topu bir idrakten ibarettir ki, bu da "Ene=ben"in kendisidir. Bunlar bu dâvalarını uyku hali ile de ispat etmek isterler. İnsan uyuyarak zâhirî olan duygularını kaybederse, duygu kuvveleriyle bilinen bütün varlıklar yok olur, insan uyku halinde iken ancak hayal kuvvesini birbirinden ayırdederek hayal ettiği ve rüyasında gördüğü nesnelerden bir şey mevcut değildir. Bunlara göre uyanık olan insanların hali de böyledir. İnsanın idrak ettiklerinden her birini mürekkep ve tafsilli olarak birbirinden ayırdetmesi, ancak beşerî olan idrakin varlığı mürekkep olarak idrak ve tasavvur etmesinden ileri gelmektedir ve idrak kuvvesi kaybolursa, vucutta tasavvur ettiği mürekkeplik de kaybolur. Sofilerin ifadelerindeki vehmin anlamı budur, beşerin idraklerinin bir kısmını teşkil eden şey vehim değildir. İbn Dihkan'ın açıklamasından anlaşıldığına göre

bu mezhepte olanların fikirlerinin kısacası işte bundan ibarettir. Bunların bu iddiaları son derecede çürüktür. Çünkü biz gözümüzle görmemiş olduğumuz halde gideceğimiz şehrin vücudunu şüphesiz olarak bildiğimiz gibi, ayrılacağımız şehrin vücudunu da yakin derecesinde biliyoruz. Bizi gölgelendiren göğü ve yıldızları ve gözümüzle görmediğimiz diğer nesneleri kesin olarak biliyoruz; kimse, kendinin bunları kesin olarak bildiğini ret ve inkâr edemez. Sofilerin sonradan yetişenleri ise müridin keşif ve vecit kalinde bütün varlıkların bir ve tek olduğu (Vahdet-i Vücut) vehmine kapılması mümkündür, derler. Müridin bütün varlıkları bir ve tek diye vehmetmesi sofiler teriminde "Cemi makam" adiyle anılır. Sofi, derecesi yükselerek gitgide (keşif halinde) varlıkları birbirinden farkedebilmek makamına yükselir, bu makam "Fark makamı" adiyle anılır. Bu makam, hakikatı anlıyan arifler makamıdır. Sofilere göre, müridin geçip gitmesi zor olan (mânialı) bir makama yükselmesi bir zarurettir ki, bu makam, sofiler teriminde "Akabete'l-cami" yani "Cemi yokuşu" adiyle anılır. Sofilerin bu yokuşu geçmeden, bu yokuşta duraklamasından korkulur. Sofi bu yokuşu aşamadan duraklarsa, onun bütün çalışmaları boşuna gitmiş olur. İşte bu tarikle mensuplarının rütbe ve dereceleri bundan ibarettir.

Sofilerin sonradan yetişenleri, keşif ve hislerin fevkinde olan varlıklardan bahsederken, bu hususta uzun uzadıya bilgiler vermişlerdir. Bun-

lardan birçoğu, hulûl, yani ruhların diğer bedenlere intikal ve vücudun vahdeti ile kail olmuşlardır ki, biz yukarda bundan bahsetmiştik. Bunlar bu iddialariyle eserlerinin yapraklarını doldurmuşlardır. Herevî "Makamat"ında, başkaları da kendi eserlerinde uzun uzadıya bilgiler vermişlerdir. İbn Arabî ile İbn Seb'in ve her ikisinin talebesinden olan İbn Afif ile İbn Fariz ve Necm İsra'ilî kasidelerinde üstatlarının yolunu takibetmişlerdir. Bunlardan önce geçen sofiler (ruhların) hulûlü ve (Ali neslinden gelen) imamların ulûhiyetine inanan İsmailiyye mezhebi mensuplarının müteahhirleri ile karşılaşmışlardı. Halbuki eski İsmailîlerin hulûl ve Ali evlâdından gelen imamların ilâhlığına kail olup olmadıkları belli değildir. Bu ihtilâtın bir sonucu olarak, bu sofilerin inan ve akideleri ile İsmailî'lerin akidelerinde birbirine benzemeler husule geldi. Sofilerin arasında "Kutub" inanı doğdu ki, ariflerin başkanı demektir. Sofilere göre, "Kutub" sağ oldukça, makam ve derecesinde kimsenin ona denk ve onunla müsavi bir derecede bulunması imkânsızdır. Ancak o öldükten sonra ariflerden biri onun makamına vâris olur. İbn Sina "İşarât" adlı eserinin tasavvufa tahsis ettiği fasıllarında buna işaret ederek şöyle diyor: "Yüce Tanrı'nın huzuru herkesin geçip gideceği genel bir yol olmaktan uzak ve yüksek olduğu gibi, herkes de Tanrı'nın sır ve hikmetlerine vukuf kesbedebilecek dereceye yükselemez. Ancak ulu ve arifler, birbiri ardınca "huzur-i ilâhî"ye ulaşabilir ve ilâhî olan sırları

anlıyabilirler." Fakat İbn Sina'nın bu sözleri hatabiyyat (delile dayanmıyan kandırıcı sözler) kabîlindendir. Veşiî kâfizî'lerin söz ve inanlarının kendisidir. Sofiler "Kutub" inanından sonra "Ebdal tertibi"ne de inandılar. Bunların Ebdal tertibi inanları dahi şiîlerin "Nakib"ler tertip ve inanının kendisidir. Sofiler, tarikatlerinin ve hayallerinin asıl ve temelini Ali'ye ulaştırmak maksadiyle tasavvuf hırkasını Ali'ye (Tanrı onu yarlıgasın isnat ettiler. Halbuki Ali'nin sahabeler arasında kendine mahsus ayrı bir giyimi ve tarikati olmadığı gibi, diğerlerinden ayrılarak terk ve ondan feragat ettiği amel, iş ve halleri de yoktu. Ebu Bekir'le 'Ömer (her ikisini Tanrı yarlıgasın), Tanrı Elçisi'nden sonra insanların en zahidi ve en çok ibadetle meşgul olanıydı, dinî işlerde sahabelerden hiç birinin diğerlerinden temeyyüz ettiği hiç bir din ameli yoktu; diyanet, zahitlik ve nefisle çekişme hususunda hiç birinin kendine mahsus ayrı bir hali olmadığı, nakledilen haber ve rivayetlerden ve onların siretlerinden anlaşılmaktadır. Sonradan yetişen bu sofilerin, Fatıma neslinden gelen imamlar hakkında söyledikleri ve eserlerini doldurmuş oldukları "Hulûl ve ulûhiyyet akidesi" dahi sofilerin seleflerinden rivayet edilmiş bir inan değildir, eski sofiler, bu konuda müspet ve menfi hiç bir söz söylememişlerdir. Sonradan yetişen sofiler ise, bu inanları Şiî'lerden, ve Râfizî'lerden ve onların mezhepleri hakkında yazmış oldukları eserlerinden almışlardır. Tanrı doğru yolu gösterir.

İslâm hukukçuları (olan fakîhler) ve fetva ehli, sonradan yetişen sofilerin bu inan, akide ve başka fikirlerini reddettiler. Bu bilginler, sofilerin bu akidelerini reddetmekle kalmıyarak, tarikatlerinin diğer kaide ve hallerini de inkâr ederler. Bu bilginlerin sofilerle olan münakaşaları, tafsilli bir surette anlatılmağa muhtaçtır. Çünkü bu bilginler onlarla dört konuyu münakaşa etmişlerdir ki, biri: sofilerin nefisle çekişmelerinin bir sonucu olan zevk ve vecitlerine ve netice itibariyle bir derece ve makam teşkil edecek olan bu zevk ve vecitleri elde etmek üzere nefislerini sorguya çekmelerine dairdir. Yukarda anlattığımız gibi mürit, mücahedeleri sayesinde bir dereceden diğerine yükselir. Münakaşa edilen ikinci konu; keşifler, Tanrı'nın sıfatları, arş, kürsü, melekler, vahiy, peygamberlik, ruh, bizim göremediğimiz gayıp ve hazır olan her varlığı ve varlıkların onları icadeden yaradandan suduru hakkındaki tertip ve bunların vücuda gelmeleri keyfiyetlerine dairdir. Üçüncü konu: bu derecelere ulaşan sofilerin bir kerametleri olarak âlemde ve varlıklarda tasarruflarıdır. Dördüncü konu; sofilerin imamlarından birçoğunun ifadelerinin zâhiri vehmî olan ve kendilerine mahsus terimleri ile "Şatahat" tâbir edilen ve zâhirinden mânalarının anlaşılması zor olan sözlerdir. Bu sözlerin bir kısmı inkâr edilmiş, bir kısmı güzel ve makbul sayılmış, bir kısmı da tevil edilmiştir.

Münakaşa edilen bu dört konunun ilk kısmını teşkil eden nefisle çekişme sonucunda ve

vecdin husulü ve sebeplerinde kusur ettiği için nefsi sorumlu tutmak meselesine gelince, kimse bunların bu zevk ve vecitlerine itiraz edemez; bu bir gerçektir ve bu zevk ve vecitleri elde etmek saadetin kendisidir. Sofilerin kerametlerine, gaybi şeylerden haber vermelerine ve varlıklarda tasarruflarına gelince, bu iddiaları da doğrudur, inkâr edilmez. Eş'arî mezhebi imamlarından üstat Ebu İshak İsfirayinî, kerametlerle mucizeler birbirine karışarak hangisinin keramet ve hangisinin mucize olacağı belirsiz kalacağını düşünerek sofilerden kerametlerin sudurunu inkâr etmiş ise de, doğru değildir. Ehli sünnetten olan birçok bilginler, mucizede "Tahaddi"yi şart edip keramette "Tahaddi"nin bulunmamasiyle mucize ile kerameti birbirinden ayırdetmişlerdir. Tahaddi, mucize ne gibi bir iddia ile Peygamber'den sadır olursa, mucizenin o dâvayı ispat etmesi, başka deyimle, Tahaddi: Ben Tanrı elçisiyim, işte mucizem, inanmazsanız siz de bunun benzerini meydana getiriniz, demektir ve mucizenin dâvaya uygun olarak vukua gelmesidir. İddiasında yalancı olan kimse, iddiasına uygun olarak mucize gösteremez, yalancıdan mucizenin suduru imkânsızdır; çünkü mucizenin zatî olan hususiyeti doğruluktur ve mucizenin dâvanın doğruluğuna delâleti aklidir. Mucize yalancıdan sadır olduğu takdirde, mucizenin zâti olan hususiyetinin değişmesi lâzımgelir ki, bu imkânsızdır. Üstelik sofilerden birçok kerametler sâdır olduğu görülmüştür. vâki olan bu kerametleri inkâr ise inattan

başka bir şey değildir. Sahabelerden ve eski çağlarda geçen ulolardan birçok kerametler sâdır olmuştur. Bu ise belli ve meşhurdur.

Keşif ve ulvî olan âlemlerin hallerini ve varlıkların yaradandan sudurunun tertip ve keyfiyetini bilmek hakkındaki sözleri, anlamları belirsiz olan deyimlerdir. Çünkü sofilere göre bu sözler, vecit halinde söylenmiş sözlerdir. Zevk ve vecit sahibi olmıyanlar bu sözleri anlıyamazlar. Dilde mevcut olan kelimeler ise onların bu kelimelerden kastettikleri mânaları anlatmaz. Çünkü bu kelimeler, ancak, belli ve mâruf olan mânaları anlatmak üzere vaz'edilmiştir; bu kelimelerin delâlet ettiği kavramların çoğu ise hislerle bilinen şeylerdir. Bundan dolayı onların mânaları anlaşılmıyan bu sözlerine dokunmadan diğer müteşabihler gibi, onların bu sözlerinin mânalarını anlamaya çalışmaktan vazgeçmeliyiz. Bir kimse sofilerin bu sözlerini, şeriatın açık olan hükümlerine uygun olarak anlıyabilirse, o kimse için ne güzel şey ve saadettir, yoksa susmak icabeder.

Sofilerin "Şatahat" tâbir ettikleri vehmî ve mevhum olan sözlerine gelince, şeriat mensupları bu sözlerinden dolayı onları sorumlu tutarlar.

Vecit ve cezbe halinde duygularını kaybetmiş olduğu için, onlar kasıt ve irade etmedikleri sözler söylerler. Kendisini ve duygusunu kaybeden kimse, mükellef olmadığı için, bu sözlerinden dolayı onları mazur görmek gerektir. On-

lar bu hallerinde mazur ve mecburdurlar. Ebu Zeyd ve benzerleri gibi fâzıllar ve şeriat ilimlerine riayetleri ile tanınmış kimseler tarafından söylenmiş ise onların bu sözlerinden güzel mânalar kastedilmelidir. Faziletleriyle tanınmamış ve meşhur şahsiyetlerden olmadıkları takdirde, sözlerini tevil etmek kaabil değilse, bu gibi sözlerinden dolayı bunlar sorumludurlar. Bu sofilerden Mansur Hallac gibi, duygularını kaybetmedikleri, cezbe ve vecit halinde bulunmadıkları vakit bu kabîlden sözler söylerlerse, bunlar bu sözlerinden sorumludurlar. Bundan dolayı fakîhler ve sofîlerin ululan Hallac'ın öldürülmesine fetva verdiler. Çünkü, o, bu sözleri duygularını kaybetmediği ve vecit halinde bulunmadığı vakit söylemiştir.

Bil ki, Kuşeyrî'nin (Risale) sinde târif edilen sofilerden olanlar, yukarda işaret ettiğimiz gibi, İslâmların ulularındandırlar. Bunlar duygularını öldürerek ulvî âlemlerin sırlarını keşfetmeyi ve bu gibi şeyleri anlamayı kastetmiş değildirler. Bunların maksatları şeriat hükümlerine uyarak, ellerinden geldiği kadar ibadet etmekti. Bunların biri bu kabîlden bir hal ile karşılaşırsa, buna önem vermez. bu halden kaçmağa çalışır: bunu. kendini ibadetten alıkoyan bir engel, bir sınama ve mihnet telâkki eder; mahlûk ve hadîs olduğu için, nefsinin idrakleri mahdut ve varlıkların insan idrakinin ihatasından çok geniş olduğunu düşünürdü. Tanrı'mn ilmi geniş, yarattığı varlıklar ise sayısızdır; Tanrı tarafından gösterilen yol hidayet yolu olup, bu yoldan ayrılmamak gerektir. Eski

çağlarda geçen bu ulular, gaybı idrak ettikleri vakit, idraklerini belli etmekten sakınırlar, bu idrakleri incelemezler, kendilerine mensubolanlardan herhangisinde gaybı keşfetmek hali görülürse onları bu hali incelemekten menederler, keşiften önce duygularını kaybetmedikleri vakit ne halde iseler, keşiften sonra da eskisi gibi hareket edip, şeriat hükümlerinden ve tuttukları yollarından ayrılmazlardı. Kendilerine mensubolanlara dahi bu yoldan ayrılmamayı tavsiye ederlerdi. İşte her müridin hali böyle olmalıdır. Doğru yoldan sapmamamızı temin eden odur.

12. BÖLÜM

Düş tabiri.

Bu dahi şeriat ilimlerinden olup, ilimler bir meslek ve sanat haline geldikten sonra, müslümanlar arasında türemiştir. Düş tâbiri, son çağlarda olduğu gibi selefler çağında da vardı. Hükümdarlar ve kavimler arasında bundan önce de bu ilmin mevcut olmuş olması mümkündür. Fakat müslümanlardan olan düş tâbircilerinin sözleri ile iktifa edilmiş olduğundan bir ilim halinde bize ulaşmamıştır. Düş ise kayıtsız ve şartsız olarak mevcut olduğu için, bu düşleri tâbir edenlerin bulunmuş olması tabiîdir. Tanrı'nın dostu Yusuf (ona ve bütün peygamberlere salâvat ve selâmlar olsun) Kuran'da anıldığı gibi, düş tâbir ederdi. Sahih olan hadîste Tanrı Elçisi ile Ebu Be-

kir'in (onu Tanrı yarlıgasın) düş tâbir etmiş oldukları rivayet edilmektedir. Düş gaybi ilimlerden biridir. Tanrı Elçisi: "Doğru ve hayırlı olan düş peygamberliğin 46 parçasından birini teşkil eder' ve: "Müjdecilerden ancak doğru ve hayırlı olan düş görme hali kalmıştır ki, onu sen veyahut herhangi bir izgü kişi görür" buyurdular. Vahiy, Hazreti Muhammed'in düş görmesiyle başlamıştır. Peygamber'in düşü, tan vaktindeki aydınlık gibi aşikâr olurdu. Tanrı Elçisi, sabah namazını kıldıktan sonra dinin galebe çalacağını ve aziz olacağını müjdeler ve bundan dolayı sevinmek ümidiyle arkadaşlarından: Bu gece aranızda düş görenler olmadı mı? diye sorardı.

Düşün gaybi bildirmesine gelince kalbi olan ruh, lâtif bir buhardan ibaret olup, bu buhar etten ibaret olan kalbin iç tarafından şiryanlara ve kan ile beraber bedenin diğer parçalarına yayılır ve bu sayede hayvanî olan kuvvetin fiil, iş ve duyguları mükemmelleşir. Fakat dugu kuvvetlerinin sezişlerini ve zâhirî olan kuvvelerini işletmesinden dolayı onda zaaf ve yorulma husule gelir, bu yorulmanın ve gecelerin karanlıkları ile doğan soğukluğun tesiriyle tenin etrafında soğukluk husule geldiğinde ruh tenin etrafından merkezi olan kalbe döndükten sonra bütün zâhirî duyguların faaliyeti durur, zâhirî hisler işten kalır, işte uykunun mânası budur. Bu eserin baş tarafında bundan bahsetmiştik. Akıl ve idrak, merkezi kalb olan bu ruhun bineği hükmünde olup, akıl olan bu ruhun zat ve özü idrakin ken-

disi olduğu için, âlemi emirde olup bitenlerin hepsini zatı ile idrak eder. Çünkü bu ruhu gaybi olan halleri idrak etmesine ancak vücudun maddî kuvveleri ve duyguları engel olmaktadır, ruh bu maddî olan bağlardan çözülerek idrakten ibaret olan zatına döner ve her şeyi idrak eder, ruhun gaybi halleri idrakine zâhirî duygular en büyük bir engel teşkil eder. Ruh bu maddî olan bağların bazısından çözülmediği vakit onun bu maddi şeylerle meşgul olması hafifleşir, bu maddî bağlardan sıyrıldığı nispette gaybi şeyleri idrak eder. Gaybî şeyleri idraktan alıkoyan ve en büyük bir engel olan zâhirî duygu hepsinden sıyrıldığı vakit ruh kendi âlemine uygun olan her nesneyi idrak etmeye müsteittir. Ruh bu istidadı sayesinde bir şeyler idrak ettikten sonra bedene döner. Ruh bedende bulunduğu müddetçe, cismani bir şey olduğu için, ancak cismani kuvvelerde tasarruf eder, cismani olan şeyler ancak dimağ kuvveleriyle bilinir, bu kuvvelerde tasarruf eden kuvve ise hayaldir, çünkü hayal, duygularla bilinen suretlerden hayalî suretler terkibettikten sonra bu suretleri hafızaya verir; hafıza, incelemeleri esnasında deliller ileri sürmek icabettiği vakitler için, bu suretleri kendinde saklar. Nefis olan diğer bir çeşit suretler terkibeder: Bu yolla nefsin suretler terkibetmesi, duygular vasıtasiyle elde edilen ve maddî olan bu suretler terkibinden akli olan suretler tarkibetmek derecesine yükselmiş olur. Bu terkipler esnasında vasıtacılık eden kuvve hayal kuvvesidir. Bundan dolayı nefis kendi

âleminden bir şey idrak ettiğinde, bunu hayale teslim eder; hayal ise, o şeyi kendisine uygun bir şekilde tasvir ettikten sonra bu suretleri "Hiss-i müşterek" adiyle andığımız bütün kuvveler arasında ortak olan duygu kuvvesine verir. Bunun bir sonucu olarak uyku halinde olan kimse o şeyi duygu ile bilinen bir şeymiş gibi görür, idrak edilen şey aklî olan ruhtan hissî olan ruha iner. İki arada yine hayal vasıtacılık eder; işte düşün mahiyeti budur. Bu açıklamamızdan sonra artık sen doğru düş ile karışık olan düşleri birbirinden ayırdetebilirsin. Bu düşlerin her biri, uyku halinde hayalde husule gelen suretlerdir. Bu suretler, idrak eden aklî ruhtan hayale inmiş ise, bu hakiki düştür, hayal tarafından uyanıklık vaktinde hafızaya emanet edilen suretlerden ise, bu düş karışık bir düştür.

Tâbirin mânasına gelince bil ki, aklî olan ruh idrak edeceğini idrak ettikten sonra bunları hayale verir, hayal onu o mânaya uygun bir şekilde sûretler. Nitekim büyük sultanın mânasını idrak ederken bunu deniz suretinde, veyahut düşmanlığın mânasını idrak ederken yılan şeklinde suretler, düşünde bunları gören kimse bunların hiç birini bilmez, ancak düşünde deniz veyahut yılan görmüş olduğunu hatırlar, düşü tâbir eden kimse ise denizin gözle görülen bir varlık olduğunu düşünerek düşte iken ruhun idrak ettiği mânanın denizden başka bir şey olduğuna kanaat getirir ve ruhun idrak ettiği mânaları birtakım karinelerle istidlâl ettikten sonra benzetme kuvvet

ve kudretiyle düşü inceler ve görülen denizi sultan ve yılanı düşman diye tâbir eder. Çünkü büyüklük ve kuvvet bakımından sultan denize ve zararlı olduğundan yılan düşmana benzer. Nitekim çanak ve kaplar görülürse, kadın ile tâbir olunur, çünkü kadınlar çanak hükmündedir. Bu yolla karineler ve benzetmelerle görülen düşleri benzerleri ile tâbir eder.

Düşte görülen şeylerin bir kısmı aşikâr ve açık olup, tâbire muhtaç olmaz, tâbire muhtaç olması aşikâr ve görülen düşle ifade edilen mânanın birbirine yakın olmasından ileri gelir. İşte bundan dolayı sahih olan hadîste: "Düş üç türlüdür; biri Tanrı'dan; diğeri melekten, üçüncüsü de şeytandandır" denilmektedir ki, aşikâr olan düş Tanrı'dan olup tevile muhtaç olmaz; melekten olan düş dahi her ne kadar doğru bir düş ise de tâbire muhtaçtır; şeytandan olan düş karışık olur.

Bundan başka ruh idrak ettiğini hayale teslim ettiğinde, hayal bu idraki ancak adette duygulardan biri ile duyulmuş bir şey şeklinde tasvir eder. Duygulardan biri o şeyi hiç bir vakit idrak etmemiş ise, hayal onu tasvir edemez. Nitekim anadan doğma kör olan bir kimsenin sultanı deniz, düşmanı yılan ve kadınları kap şeklinde tasvir ve tasavvur etmesi mümkün değildir. Çünkü anadan doğma kör olan, bunlardan hiç birini görmüş değildir. Onun hayali bu gibi şeyleri kendilerinin benzerlerine ve duygularından biri ile bilindiğini kendi cinsinden olan şeylere

benzetir ki, anadan doğma körün idrak ettiği işitme ve koklama gibi kuvvelerle bilinen şeylerdir. Düş tâbir edenin tabiatiyle bunları hatırında bulundurması gerektir; çünkü bu gibi şeylere dikkat etmediği takdirde tâbiri karışır ve tâbir kanun ve kaideleri altüst olur. Bundan başka düş tâbiri ilmi birtakım kaide ve kanunları bilmekten ibarettir ki, bununla uğraşan kimse tevil ve tâbirlerini bu kanunlara istinadettirir, meselâ: deniz bir hâdisede sultana, diğer bir hâdisede dargınlığa, üçüncü bir hâdisede kayguya ve işlerin karışmasına delâlet eder, yılan bir hâdisede düşman, diğer birinde sır saklamak, üçüncü bir hâdisede hayat, diye karine ve işaretlere göre tâbir ve düşleri kanunlarına uygun olarak tevil eder. Bu karinelerden bazısı uyanıklık, bazısı uyku haline ait olur; bazısı da tabiî hususiyeti ile tâbircinin kalbine doğar. Tâbir ilmi, eski çağlardanberi ulular arasında birbirinden nakil ve rivayet edilegelen bir ilimdir. Nitekim Muhammed bin Sirin bu ilmin en ileri gelen uzmanlarından olup, bunun kanunları ondan rivayet edilerek yazılmış, birçok uzman kişiler çağımıza kadar bu kaide ve kanunları birbirlerinden nakletmektedirler. İbn Sirin'den sonra Kirmanî de bu ilme dair bir eser yazdı. Mütekellimîn'in sonradan yetişenleri de birçok eserler yazdılar, çağımızda Kayrevan'lı bilginlerden İbn Ebu Talib'in "Mümetta"ı ve başka eserleri, Salimî'nin "İşare"si Batı Afrika ahalisi arasında elden ele dolaşmaktadır. Sahih hadîste rivayet edildiğine göre peygamberlikle düş

görme arasında münasebet bulunduğu (ilk vahiyler rüya ile başladığı) için bu ilim peygamberliğin nurlariyle parlamıştır. Gayıpları Tanrı pek iyi bilir.

13. BÖLÜM

Aklî ilimler ve kısımları.

Fikir ve düşünce sahibi olan insan için bilinmesi tabiî olan bu ilimler bir kavme mahsus değildir; bütün kavimler arasında müşterektir. Bütün milletler bu ilimlerle meşgul olmuştur, bütün kavimler bu ilimlerin mesele ve hüccetleriyle uğraşmak hususunda birbirlerine denktirler: topluluklar halinde dünyayı imar etmek işi başlıyalıdanberi bu ilimler insanlar arasında mevcuttur. Bu ilimler hikmet ve felsefe ilimleri adiyle anılır. Bunlar dörde bölünür. Biri "Mantık ilmi" olup elde edilen bilgiler, başka deyimle, malûmlar vasıtası ve yardımiyle bilinmesi gereken meseleleri (meçhulleri) anlamak ve bilmek istenildiği vakit zihni yanılmalardan koruyan bir ilimdir. Bunun faydası, insanın fikri, aklı ve iradesi ile, erebildiği derecede kâinatın hakikat ve mahiyetini araştırırken, varlıklar ve varlıklara ârız olan halleri incelerken hataları doğrularından ayıarbilmesine hizmet etmesidir. Aklî ilimlerle meşgul olanlar bundan sonra unsurlardan terekkübeden, nebat, hayvan, felekî cisimler, tabiî hareketler ve hareketlerin kaynağı olan nefis gibi varlıkları ince-

lerler ki, buna "Tabiî ilim" adı verirler. Bu, ilimlerin ikincisini teşkil eder. İnsanlar tabiatın ve hislerin fevkinde olan ruhani âlemleri de incelerler, bu ilim "İlâhiyat ilmi"dir ve aklî olan ilimlerin üçüncüsüdür. Miktarları inelemeğe muhsus olan ilimler ise dört kısma ayrılır ve Talim (Riyaziyye) adiyle anılır. Bu ilimlerden biri "Geometri" olup, genel olarak miktarlardan bahseder. Bu ilim, ya sayılmış olmak (madud olmak) cihetinden birbirinden ayrılmış veyahut birbirine bitişik olan miktarlardan bahseder. Bu miktarlar bir buutlu olursa buna "çizgi" denilir. Yahut iki buutlu olur, buna "yüzey" denilir. Üç buutlu olursa, "Talimî" (riyazî) cisim adiyle anılır. Talimî (riyazî) geometri bu miktarların zatlarına veyahut birbirine nispetleri cihetinden miktarlara ârız olan halleri inceler. Talimî (riyazî) ilimlerin ikincisi Aritmetiktir. Bu ilim de adetten ibaret ayrı ayrı (münfasıl) sayıların hususiyetlerinden ve sayılara ârız olan hallerden bahseder. Üçüncüsü "Musiki ilmi" olup, bu, seslerin ve nağmelerin birbirine olan nispetleri ve bu nispetleri sayı itibariyle tâyin etmek ve ölçmek usullerini inceler. Bu ilmin faydası şarkı söylerken riayet edilmesi gereken gına (ır) ses nağmelerini öğretmekten ibarettir. Felsefî ilimlerin dördüncüsü "Kozmografya" olup, yıldız ve feleklerin şekil, suret ve vaziyetlerini tâyin etmek ve seyyarelerin müşahede edilen semâvî hal ve hareketleri ve dönüp dolaştıkları istikametleri ve teveccüh ettikleri semtleri incelemek suretiyle öğrenmek bu ilmin konu-

sunu teşkil eder. Aklî (felsefî) ilimler işte bunlardan ibaret olup yedi tanedir. Bu ilimlerin başında mantık gelir. Bundan sonra sırasiyle talimî (riyazî) ilimlerden aritmetik, geometri, kozmografya, bundan sonra musiki, tabiîyat ve ilâhiyat ilimleri gelir. Bu ilimlerin her birinin dal ve budakları vardır. Nitekim tıb, tabiîyatın; hesap, feraiz ve muamelât, adet ilminin; zayiceler, kozmografyasının dallarıdır. Zayice; yıldızların bulunduğu yerler bilmek istenildiği vakit yıldızların hareketlerini ve birbirine olan nispetlerini hesaplamak kaide ve kanunlarını öğretir. "Ehkâm-ı nücum" yani yıldızların durum ve hallerine bakarak müspet veyahut menfi olarak hükmetmek istenildiği vakit yıldızların hareketlerini ve birbine olan nispetlerini hesaplamak kaide ve kanunlarını öğretir. "Ehkâm-ı nücum" yani yıldızların durum ve hallerine bakarak müspet veyahut menfi olarak hükmetmek nücum ilminin bir dalını teşkil eder. Aşağıda sırasiyle bu ilimlerin her birinden bahsedeceğiz.

Bil ki, bizce haberleri belli olan kavimlerden bu ilimlerden en çok bahsedenler, İslâmiyetten önce kudretli devlet kuran, iki büyük millettir ki, biri Fars, diğeri Rum'dur. Bu iki devlette ilme çok önem verilirdi. Yurtları çok bayındır olduğu için ilimler çok revaçta idi. İslâmiyetten önce ve İslâmiyetin zuhuru çağında devlet ve saltanat onların elinde idi. Bunların yurt ve ülkelerinde ilimler son derecede gelişmişti. Keldanî'ler, bunlardan önce Süryanî'ler ve bunların çağdaşları

olan Kıbtî'ler (Mısır'lılar) sihir ve nücum ilmine ve buna tâbi olan tılsımlara çok önem vermişlerdi. Bu ilimleri Fars ve Yunanlı gibi kavimler bu kavimlerden öğrendiler. Kıbtî'ler diğer kavimlere nazaran bu ilimlere ayrı bir yer vermişler. bu sahada ilimlere ayrı bir yer işgal etmişler, bu sahada çok ilerlemişlerdi. Kuran; Harut, Marut ve (Mısır) sihirleri anlatılırken bundan bahseder. Bundan başka, ilim mensupları Mısır'ın Sa'-id bölgesinde bulunan (Firavunlar çağından kalma) Berabi adiyle anılan eserleri anarlar. Fakat sonradan kavimler bu ilimle uğraşmayı haram telâkki ettikleri için bu ilimler bundan önce mevcut olmamış gibi ortadan kayboldu. Ancak bu ilimlerin bakiyeleri kaldı, bu bakiyeleri bu ilim ve sanatın mensupları birbirinden nakil ve rivayet suretiyle muhafaza ettiler. Doğru olup olmadığını Tanrı bilir. Bununla beraber şeriatın kılıcı bu ilimlerin ensesinde durmaktadır, yani bu ilimlerle iştigali kesin olarak yasak etmekte olduğu için şeriatin bu yasağı bu ilimlerle iştigale mânidir. Devletlerinin sınırları geniş olup uzun müddet de sürekli olarak devam etmiş olduğundan Fars'lar arasında aklî ilimler pek yayılmış, bu ilimlere çok önem verilmişti, yani pek revaçta idi. Rivayet edildiğine göre İskender Daray'ı öldürdükten ve Kiyaniyan devletini yıktıktan sonra Yunan'lılar bu felsefî ilimleri Fars'lardan almışlardır. İskender, Fars'ların saymakla tükenmez derecede çok eser ve kitaplarını ele geçirmiş ve onlardan bu ilimleri öğrenmişlerdir. İslâmlar

Fars'ı fethettikten sonra birçok eser ve kitaplar buldular. Ordunun başkomutanı olan Saad bin Vakkas, müslümanlar faydalansınlar diye, bu kitapları götürmek üzere Halife Ömer bin Hattab'a mektup yazarak müsaadesini istediğinde, Ömer: "Bu kitapları suya veyahut ateşe atınız, çünkü Fars'ların bu kitapları hidayet yolunu gösteren ilimleri içine alıyorsa, Yüce Tanrı pek mükemmel olarak bize hidayet yolunu göstermiş, insanları azgınlığa sevkeden bilgileri içine alıyorsa, Tanrı bizi bundan korumuş olur" diye cevap verdi. Bu suretle Fars'ların ilimleri bize ulaşmadan ortadan kayboldu. Rum'lara gelince, Yunanlılar onlardan önce devletin idaresi başında bulunuyorlardı. Yunan'lılar bu ilimlere geniş ölçüde önem veriyorlardı. Aralarında en meşhur hikmet ve felsefe uzmanları ve benzerleri yetişmiştir. Yunan'lılardan revaklarda yaşıyan ilim ve felsefe alanında çalışan Meşşaiyyun bu ilimlerde yüksek ve ayrı bir mevki işgal ederler. Bunlar çok güzel öğretim metotları takibederler, bu ilimleri öğretirlerdi. Kendilerini güneşin sıcağından veya soğuktan koruyan revaklarda, bu ilimlerle meşgul olurlar ve öğreairlerdi. Söylediklerine göre Yunan'lılar bu ilimleri, talebesi Bukrat vasıtasiyle Lokmanhekim'den tevarüs etmişlerdi. Bundan sonra Eflâtun Bukrat'tan, Aristo üstadı Eflâtun'dan, İskender ve Tamastiyon (Demosten) ve başkaları üstatları olan Aristo'dan bu ilimleri öğrenmişlerdir. Aristo, hükümdarları olan İskender'in hocası idi. İskender hükümdar olduk-

tan sonra Fars devletini yıkarak ülkelerini ele geçirdi, devleti ellerinden aldı. Aristo bu Yunan'lı bilginler arasında en olgun ve bu ilimlerde en derin bilgi sahibi olarak tanınmıştı. O, ilk öğretmen (muallim-i evvel) lâkabını taşır ve bütün dünyaca tanınmıştır.

Yunan devleti yıkıldıktan sonra onun yerinde Kaysarlar devleti kuruldu. Bunlar Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra, din ve şeriatlerinin bu gibi ilimlere olan nazarları menfi olduğu için, bu ilimleri öğrenmeyi terkettiler. Fakat felsefe ve ilimlerine dair yazılmış olan kitaplar olduğu gibi depolarında muhafaza edildiği için ölmez eserler olarak baki kaldı. Sonradan Şam'a sahip oldular. Bundan sonra da bu eserler muhafaza edildi.

Tanrı, Peygamberi vasıtasiyle İslâm dinini öğretti. Müslümanlar, tarihte benzeri görülmemiş derecede zaferler kazandılar, diğer kavimleri çiğneyip geçtikleri gibi, kahredip Rum'ların ellerindeki yerleri de aldılar. İlk çağda müslümanlar sade bir hayat yaşarlar, sanat ve hünerden uzak ve gafil idiler. Devlet ve saltanatları kudret ve istikrar kazandıktan sonra medeniyette hiç bir milletin yükselmediği dereceye yükseldiler, hüner ve sanatın her nevinde ve ilimlerin her dalında ilerledikten sonra İslâm himayesinde bulunan ve müslümanlarla muahedeler aktetmiş olan papas ve rahiplerden, her insanın bilmeyi arzu ettiği aklî ve felsefî ilimler hakkında bazı şeyler işitince bu aklî ve felsefî ilimleri anlamak, bilmek istediler. Ebu Cafer Mansur, Rum hükümdarına

mektup yazarak talimî, yani riyaziyeye dair olan kitapları tercüme edilmiş halde göndermesini istedi. Rum hükümdarı, Ebu Cafer'e Oklidis'in eseri ile bazı tabiîyat kitapları gönderdi. Müslümanlar bu kitapları okudular, bu eserlerde yazılanları öğrendikten sonra Rum'ların elinde kalan diğer eserlerde yazılı olan bilgileri de öğrenmek istediler. Nihayet Me'mun devri geldi. Me'mun kendisi ilim ehlinden olduğu için ilme rağbet ediyordu. Me'mun aklî ve felsefî ilimlerin düşkünü oldu; Rum hükümdarına Yunan'lılardan kalma ilimleri meydana çıkartmasını isteyerek bu eserleri Arap yazısiyle istinsah etmek için müstensihler ve tercüme etmek üzere mütercimler gönderdi, bu suretle Yunan'lılardan kalma bu eserlerin hepsini de Bağdat'a getirtti. Müslümanlardan bir kitle bu eserleri tetkike koyuldu, bunlar aklî ve felsefî ilimlerde maharet kesbettiler, bu eserlerdeki ilimleri son derecede dikkatle incelediler, birçok hususlarda ilk öğretmen (muallim-i evvel) lâkabını taşıyan Aristo'nun fikirlerine muhalefet ettiler, Yunan felsefe ve ilminin en büyük siması olduğu ve şöhreti onun şahsında toplandığı için fikirlerini ret ve kabul etmek hususunda onu hedef edindiler, aklî ve felsefî ilimlere dair ciltlerce eserler vücuda getirdiler. Bu ilimlerde kendilerinden önce yetişenleri geçtiler. Bu filosofların en ileri gelenleri Doğuda Farablı (Taha'nın oğlu) Ebu Nasr ile (Afşinalı) Ebu Ali İbn Sina, Batıda Endülüs'te Kadı Ebu Velid bin Rüşd ve vezir Ebu Bekir bin Saig ve başkaları olup, bu

ilimlerde son derece derin bilgi sahibi oldular, bunlar, nam ve şöhretleri bakımından başkalarından temeyyüz ettiler. Birçok müslüman bilginleri ancak "Talim" adı verilen riyazî ilimleri ve bu ilme tâbi olan nücum ve tılsımları öğrenmeyi kendilerine meslek edindiler. Bu ilimlerde bütün şöhret Endülüs'lü Mesleme bin Ahmed Macaritî'nin şahsında ve talebesinde toplandı. Bu suretle bu ilimler de müslümanlar arasına girdi, birçok kimseler nefislerinin arzularına uyarak onların fikir ve mezheplerini yaydılar. Bundan sorumlu olanlar bu günahlara katlananlardır. Tanrı arzu etmiş olsaydı, onlar bu suçlara katlanmamış olurlardı.

Endülüs ve Batı Afrika'da medeniyet gerileyerek bayındırlık azaldıktan sonra ilim ve maarif çökmeye yüz tuttu, az bir kısmı müstesna aklî ve felsefî ilimler de altüst oldu, bu ilimlerin iz ve eserleri ancak şurada burada dağınık kişiler ve ehli sünnetten olan bilginlerin nezaretinde muhafaza edildi. İşittiğimize göre bu ilimler Doğuda hâlâ da tekâmül halinde imiş. Bilhassa ülkeleri bayındır ve medeniyette ileri oldukları için Acem Irakı ile ötesinde ve Maveraünnehir (Amuderyanın öbür tarafında) aklî ve felsefî ilimler revaçtadır. Ben Mısır'da bulunduğum vakit Horasan'daki Herat şehri ahalisinden Sadüddin Teftezanî'nin birtakım eserlerini gördüm. Kelâm, usul-ı fıkıh ve beyan ilmine dair olan eserleri bu cümleden olup, bunlar onun bu ilimlerde kuvvetli bir meleke sahibi olduğunu göstermektedir.

aynı zamanda onun hikmet ve felsefe ilimlerinin herbirinde derin bilgi sahibi olduğuna da tanıklık etmektedir. Tanrı arzu ettiği kulunu yardımiyle kuvvetlendirir. Bundan başka Roma'da ve Akdeniz'in kuzey sahillerindeki Frank yurtlarında bu ilimlerin revaçta, iz ve eserlerinin yenilenmekte ve bu ilimlerin öğretildiği dershanelerin, bunlara dair yazılan kitapların ve talebe sayısının çok olduğunu işittim. Oradaki halleri Tanrı bilir O, arzu ve ihtiyar ettiğini yaratır.

Sayı (adet) ilimleri:

Sayı ilimlerinden başta gelen aritmetiktir ki, bu ilim biri arkasından diğeri veyahut bir o kadar çoğaltmak suretiyle sayı terkibinin hususiyetlerinden bahseder. Nitekim sayıları bir sayı arttırılmak ve çoğaltılmak suretiyle ardı ardına dizildiği takdirde (sayılar çift olursa her iki baştakinin toplamı (ancak) kendilerinden buutları eşit olan iki sayının toplamına eşit olur. Sayılar tek olduğu takdirde iki tarafın toplamı vasıtanın iki misline eşit olur. Dört ile altı gibi iki sayının toplamı, vasıta olan beşin iki misline, başka deyimle, iki kere beşe de eşittir, arkasıra gelen tekler, arkasıra gelen çiftler gibi. Sayılar bir nispet üzere sıralanırsa evvelkisi ikincisinin yarısı, ikincisi üçüncüsünün yarısı, yahut evvelki ikincisinin üçte biri, ikincisi üçüncüsünün üçte biri sonuna kadar sırasiyle bu yolla devam eder. Çünkü iki baştaki sayıların hasılı, buutları eşit olan iki sayı-

nın birbirine çarpımının hasılına eşit olur. Sayılar tek ise vasıtanın dahi dörtte birine eşit olur. İkiden dörde, sekizden on altıya kadar olan çiftlerin çiftleri ve birbiri arkasından gelen sayılar gibi, (nitekim iki ile on altının hasılı zarbı durt ile sekizin hasılı zarbına eşitdir, iki ile otuz ikinin hasılı zarbı dört ile on altının hasılı zarbına eşittir).

Adedî olan üçgen, dörtgen, beşgen ve altıgenlerin dizilmesinde birtakım hal ve hususiyetler vardır ki, birden başlayıp son adede kadar olan sayılar toplanarak kendi satırlarında arkasıra dizildikleri takdirde üçgen husule gelir. Bu suretle kenarların (dılıların) altındaki satırda arkasıra üçgenler sıralanır. Sonradan her üçgenin üzerine önündeki kenarın üçte biri eklenirse, dörtgen husule gelir. Her dörtgenin üzerine önündeki kenarın dörtte biri eklenirse beşgen husule gelir ve bu suretle devam edip gider, kenarların bu suretle arkasıra devam etmesinin bir sonucu olarak şekiller de arka sıra devam edip gider, bu suretle uzun ve enli bir cetvel husule gelir ki, cetvelin en taraflarında arka sıra sayılar, bundan sonra yine arka sıra üçgenler, sonra dörtgen, beşgen ve sonuna kadar bu şekilde devam eder, uzunluğunun etrafında dahi son derecede çok sayı ve şekiller sıralanır. Bunların toplamında enine ve uzunluğuna göre birbiriyle bölünmelerinde garip ve nadir görülen hususiyet ve haysiyetler bulunur ki, bunların her iki aritmetiğe dair yazılan eserlerde uzun uzadıya açıklanmıştır. Bundan baş-

ka, sayılardan bazılarının tek (fert) ve çift (zevc) çift çift ve çift ve tek hallerinde bu sayılara ârız olan birtakım halleri ve her birinin kendisine mahsus olan birtakım hususiyet ve hasiyetleri bulunup, bunların her biri bu ilmin konusunu teşkil eder, başka ilim ve fenlerde bunlara dair bilgiler verilmez.

Bu ilim, talim (riyazi) adiyle anılan, riyazı ilmilerin ilk parçası ve değişmiyen sebatlı bir kısmı olup, hesap ilminin delil ve burhanlarından sayılır. Eski ve son çağların hakîm ve filosofları bu ilme dair birçok eserler yazmışlardır. Fakat filosofların çoğu bunu ayrı ve müstakil bir ilim saymadan "Talim" adını verdikleri riyaziyeden saymışlar ve riyaziyeye dair yazdıkları eserlerinin konuları içine almışlardır. Nitekim İbn Sina "Şifa" ve "Necat"ında ve eski çağda yetişen bilginlerden bazıları eserlerinde bu usulü takibetmişlerdir. Fakat son çağın bilginlerine göre bu, terk edilen bilgilerdendir. Çünkü zaten bu ilimle iş gören olmadığı gibi, onu nakleden de yoktur. Hesap ilminde kullanılmadığı için bu ilmin esaslı bir faydası da yoktur, ancak delil ve burhan yerinde kullanıldığı için sonradan yetişen hakîmler hesapta delil olarak kullanmak maksadiyle gereken kısmını kısaltarak aldıktan sonra bu ilmi büsbütün terketmişlerdir. İbn Benna da "Raf El-Hicab" adlı eserinde bu usulü takibetmıştir.

Aritmetik ilmi, sayı ilminin bir dalını teşkil eder.

Sayı ilminin bir dalını teşkil eden aritmetik, sayıları bir araya toplamak ve bölmek suretiyle hesap etmeyi öğreten bir ilimdir. Sayıları tekil hallerinde bir araya getirmek toplamdır. Sayılar bir o kadar arttırılarak, yani birbirine çarpılarak hesap edilirse buna çarpma (darp) adı verilir. Sayıları birbirinden ayırmak iki şekilde olur: Biri, sayıların kalan kısmını bilmek üzere bir bir ve tek tek olarak diğer sayılardan çıkarılır ki, buna çıkarma (tarh) denilir. Sayı, tafsili bir şekilde kısımlara ayrılmak suretiyle cüzlerinin sayısı bilinirse, buna bölme (taksim) adı verilir. Bu ameller tam sayılarla yapıldığı gibi, kesir halinde de yapılır. Kesir, bir sayının diğer sayıya nispeti demektir. Bu yolla aritmetik ameli köklerde (cezirlerde) dahi yapılır. Kök öyle bir sayıdır ki, kendi kendine çarpılınca çıkan sayı çarpılan sayının karesi murabbaı) dir. Bu köklerde dahi yukarda andığımız dört amel icra olunur. İnsanlar kendi aralarındaki muamelelerinde muhtaç oldukları için bu ilim sonradan kurulmuştur. Bilginler bu ilme dair birçok eserler yazdılar, halk şehir ve bölgelerde bu eserlerden faydalandı, ahali çocuklarına bu ilmi öğretti. Bu ilmin uzmanlarına göre öğretimde en iyi ve faydalı usul çocukları okutmağa aritmetik ilmiyle başlamaktır. Çünkü bu ilmin kaideleri belli, açık ve delilleri düzenli olduğu için, umumiyetle, akıl ve fikri keskinleştirir, doğruluğa alıştırır. Rivayet edildiğine göre ilk önce aritmetik öğrenmek suretiyle kendisini terbiye etmeğe başlamış olan kişide doğruluk ve

sadakat galip olur. Bu da aritmetikte temel ve yapının kusursuz ve doğru olmasından. bundan dolayı münakaşada doğruluğa alıştırdığından ve doğruluğun o kimse için bir tabiat, karakter ve mezhep halini almasından ileri gelmektedir. Çağımızda bu ilimlere dair tafsilli bir surette yazılan eserlerden biri "El-Hisab El-Sagir" adlı eserdir. Merrakeş'li İbn Bennan'ın bu ilmin kaidelerini içine alan kısa ve faydalı bir eseri vardır. Bilginin sonradan bunu şerhedip "Rer' El-Hicab" adlı eserini yazmıştır. Fakat bu eser, ilk başlıyanlar için anlaşılması zordur. Çünkü eser anlaşılması zor olan esaslı delil ve burhanları içine almaktadır. Bununla beraber, kıymetlidir, bizim idrak ettiğimiz üstatlar bunu överler, eser buna müstahaktır. Eserin anlaşılmasının zor olması, yukarda anlattığımız gibi, riyazi ilimleri delil ve burhanlariyle anlatmasından ileri gelmektedir. Bununla beraber, mesele ve ameliyelerin hepsi de açıktır, anlaşılmaktadır. Şerhte bu ameliyelerin dayandıkları delil ve burhanlarla açıklanmakta olup, asıl meselelerde bulunmıyan bu burhanları anlamak zordur. Sen buna dikkat et. Tanrı arzu ettiği kullarının yollarını kendi nuriyle aydınlatmaktadır; O, kuvvetli ve metanetlidir.

Aritmetiğin bir dalı olan Cebir ve mukabele ilmi:

Mevcut ve malûm farzedilen bir sayıdan belirsiz ve meçhul olan diğer bir sayıyı bulup

çıkarmak usulünü öğreten ilme "Cebir" denilir. Fakat bulup çıkarma için mevcut ve malûm farzedilen bu sayı ile belirsiz olan sayı arasında bunu gerektirecek bir oran bulunması şarttır. Aynı zamanda bu ameli icra edebilmek ve çarpma usuliyle meçhulleri, varlığı farzedilen sayılardan çıkartabilmek maksadiyle meçhulleri birtakım derece ve mertebelere bölmek üzere bazı terimler konmuştur. Bu mertebelerden biri ve baştakisi adettir ki, meçhul onunla tâyin olunacağı için o adede nispetle meçhul vücudu farzedilen malûmdan bulunup çıkarılır. İkinci mertebede ("ş" yani "şey") eklenir ki, meçhul belirsiz olduğu ve ikinci mertebede çarpılması lâzımgeldiği için bu "ş", "kök = cezir" adı ile de anılır. Üçüncü mertebede "mal" eklenir ki, mal belirsiz olan nesnenin, yani meçhulün kendisine çarpmanın hasılıdır. Ameliyatın bundan sonrası birbirine çarpılan iki nesnenin, yani kendi mertebesini adedi üzerinde yapılır. Bundan sonra ameliye farazi olan meselede icra olunur ve bu cinslerden birbirine başka başka olan iki cins arasında veyahut daha çok olan cinsler arasında denklem'e (muadele'ye) bağlanarak cinsler birbiriyle karşılaştırılır, tam sayı haline getirilmek üzere kesirler, cebir kaidesine uygun olarak düzeltilir ve tamamlanır, imkân bulunursa, mertebe üsleri en küçük olanına indirilir, cebrin medarı olan üç nesneye müntehi oluncaya kadar ameliyata devam edilir ki, bu üç nesne "adet" ile "ş" ve "mal"dan ibarettir. Bu suretle denklem bu cinslerden biriyle diğer biri

arasında olur ise, meçhul belli olur. Çünkü mal ile kökün belirsizliği adedin denklemi ile giderildiği için meçhul belli olur. Mal köke muadil ise köklerin sayısı ile, başka deyimle, köklerin adedi malın adedine bölmek suretiyle hal olunur. Denklem bu cinslerden biri ile diğeri arasında yapılırsa, çarpmaları yapılarak geometri kaidesiyle mesele halledilir. Fakat iki ile diğer iki arasında denklem yapılmaz, hakîmlere göre denklemin altı sureti var, denklem suretleri bundan fazla değildir. Çünkü denklem tekil ve çoğul olmak üzere adet ile kök ve mal arasında olduğu için altı suret husule gelir. Cebir ve mukabeleye dair ilk önce eser yazan Harezmli Ebu Abdullah'tır. Ondan sonra Ebu Kâmil Şuca bin Eslem bir eser telif etmiştir. Bundan sonra diğer bilginler teliflerinde onun eserini kendileri için örnek edinmişlerdir. Onun (Yukarda andığımız) altı meseleye dair yazdığı eseri bu konuda yazılanların en güzelidir. Endülüs bilginlerinden birçokları onun bu eserine güzel şerhler yazmışlardır. Bunlar arasında en güzeli Kuraşî'nin şerhidir.

İşittiğimize göre Doğu'da bilginlerden biri Cebir ve mukabele meselelerinin suretini yirmiye kadar çıkarmış, sonradan bu suretler daha çoğalmış, bu bilgin bu suretlerin ameliyelerini ve hal suretlerini göstermiş geometrik delillerle ispat etmiştir. Tanrı mahlûkları için arzu ettiğini ziyadesiyle yaratır; O, yüce ve her türlü noksandan münezzehtir.

Sayı ilminin dallarından biri de muamelât'tır:

Satım, alım ve zekât işlerini hesaplamak, toprak ve tarlaları ölçmek gibi medeni muamelelerde kullanılan hesaba "Muamele ilmi" adı verilir. Birtakım mesele şekilleri farzedilerek bu şekillerde kullanılan sayılarla gerek tam sayı ve gerek kesir olsun her çeşit hesap ve kök işlemleri yapılır. Bu yolla farazi olan mesele suretleri çoğaltılır ve işlemler tekrarlanarak hesap işlerinde meleke husulüne çalışılır. Endülüs ahalisinden olan muhasebecilerin bu ilme dair birçok eserleri vardır. Bu eserler arasında en tanınmışı Mesleme Mecaritî'nin talebesinden olan Ebu Müslim bin Haldun ile İbn Semih ve Zührevî ve benzerlerinin "Muamelât"larıdır.

Sayı ilminin bir dalı olan feraiz ilmi:

Bu ilim, vârislerin pay ve hisselerini doğru olarak aralarında bölmek usullerini bildirir. Vârisler çok olup aralarında bazısı miras malının bölünmesinden önce ölür, hissesi kendisinin vârislerine intikal edebilir. Bu hisseler bir araya toplanıp çoğaldığı için, hisseler maldan fazla olmak veyahut vârislerden bazıları birinin vârisliğini inkâr ve bazıları itiraf etmek gibi haller husule geldinde hisseleri tâyin etmek ve meseleyi doğru bir şekilde çözerek vârislerin her birinin hissesine ne kadar isabet edeceğini anlamak ve doğru bir surette bölmek, hesap, kesir, kök, meçhul ve ma-

lûm sayı kaidelerinin bir kısmını bilmeye bağlıdır. Bu ilim fıkıhtaki ferazin babları üzere tertip olunduğu için fıkhın bir parçasını içine alır. Verasete dair olan hükümler, avl, yani kalan malın vârislerin hisselerine kifayet etmemesi, ikrar, inkâr, vasiyetler, tedbir, yani câriye ve kölesinin kölelikten âzat olmasını kendi ölümünden sonraya bırakılması ve başka bahisler, fıkıh meselelerindendir.

Bunun, şeriat ilimlerinin en önemlilerinden olduğunda şüphe yoktur. Bu ilimle meşgul olanlar bunun diğerlerinden daha şerefli olduğunu ispat etmek üzere: "Feraiz, ilmin üçte birini teşkil eder, ilimlerden ilk önce unutulanıdır" gibi bazı hadîsleri ileri sürerler. Fakat fıkıh ilmi bölümünde açıkladığımız gibi, bize göre, bu hadîslerde anılan feraizden maksat, vârislik farzları, yani hisseleri olmayıp genel farzlardır. Çünkü feraiz ilmi bütün ilimlerin üçte birini teşkil edemez.

Eski ve sonradan yetişen bilginler bu ilme dair pek çok kitap yazmışlardır. Malikî mezhebine göre telif edilen eserlerin en mükemmeli İbn Sabit ve Kadı Ebu Havrî'nin "Muhtasar"ları ile İbn Munmir, Cadî, Surevî ve başkalarının eserleridir. Fakat Havrî'nin eserleri bu kitapların her birinden üstündür. Bilginlerden üstadımız Kadı Ebu Abdullah Muhammed bin Süleyman Şattî bu eseri şerhedip, bu ilmin meselelerini açıklamış ve tafsilli bir surette toplamıştır. İmami Haremey'in Şafiî mezhebine göre bu ilme dair yazmış olduğu eserleri onun ilimlerde derin bilgi sahibi ve uz-

man olduğuna tanıklık etmektedir. Hanefî ve Hanbelî mezhebi mensupları dahi bu ilme dair eserler yazmışlardır. Bilginlerin ilim alanında dereceleri çeşitlidir. Tanrı lûtuf ve inayetiyle arzu ettiği kullarını doğru yola sevk eder. Ondan başka Tanrı yoktur.

Geometri ilimleri:

Geometri, çizgi, yüzey ve hacim gibi bitişik veyahut sayılar gibi birbirine bitişik olmıyan miktarlardan ve miktarların zatlarına ârız olan hallerden bahseden bir ilimdir. Üçgenin üç açısı iki dik açıya erittir, birbirine paralel olarak uzanan çizgi sonsuza doğru uzanır ve hiç bir vakit birbiriyle bitişmez, birbirini kesen iki çizginin karşı karşıya bulunan iki açısı birbirine eşittir, birbirine eşit ve bir nispette olan dört miktardan birincisinin üçüncüsüne çarpımı ikinci miktarın dördüncüsüne çarpımına eşittir ve bunların benzerleri olan mesele ve kaideler geometri ilminin konusunu teşkil eder.

Bu ilme dair Yunancadan Arapçaya çevrilen kitap Oklidis'in eseri olup "Usul ve Erkân Kitabı" adını taşır. Bu kitap bu ilme dair yazılalnarın en mufassalı ve İslâmiyet çağında Yunancadan ilk önce tercüme edilmiş olan bir kitaptır. Halife Ebu Cafer Mensur'un emriyle tercüme edilmiştir. Eser türlü mütercimler tarafından çevrilmiş olduğu için nüshaları birbirinden farklıdır. Eserin bir nüshası Haccac bin Yusuf, diğer bir

nüshası Huneyn bin İshak, üçüncü bir nüshası da Sabit bin Kurre tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Oklidis'in bu eseri on beş makaleyi içine almaktadır ki, bu makalelerden dördü yüzeyler, biri birbirine eşit ve bir oranda olan miktarlar, biri yüzeylerin birbirine oranları, üçü sayılar hakkındadır. Onuncu makale mıntaka'lara, yani sayının kökü açık belli olup, fazla ve ince hesaplara muhtaç olmıyan köklere ve köklerin kat sayılarına dairdir*. Bilginler bu eseri kısaltarak birçok

---

* Oklides'in eserinin Arapçaya tercüme edilen nüshası Ankara kütüphanelerinde bulunmadığı için metinde görülen bir yanlışlığı doğrulamak için günlerce uğraştık. İbare şudur: والعاشرة ف المنطقات والقوى على المعقات ومعناه الجذور metinde "ve manahü" şeklinde zamir müzekker olduğu için metindeki القوى 'yi "El-Kuva" diye çoğul şeklinde okumak dil bakımından doğru olmadığı için ilk önce "El-Kavi" şeklinde okumak tecrübesinde bulunduk ve buna göre tercüme etmek istedik. Elimizdeki nüshaların yanlışlığına hükmettikten sonra kütüphanelerde mevcut diğer bütün nüshalara baktık, hepsinde de ومعناه şeklinde olduğunu gördük. Bu nüshalar biribirinden kopye olunduğu için hepsinin de ومعناه şeklinde yanlış basılmış olduğuna hükmedip والعاشرة فى المنطقات والقوى على المنطقات ومعناها الجذور şeklinde okuduk ve buna göre tercüme ettik. Kök bilindiği gibi, kendi eşitine çarpmakla hasılının o sayının karesi olan sayıdır. Sayının kökü açık ve belli olursa "Muntak" ve "Muntak" adiyle anılır. Meselâ, 9 un kökü 3 ve bellidir, Sayının kökü açık olmayıp da fazla ve ince hesaplara muhtaç olursa "Asam" adiyle anılır. Meselâ, 13 sayının kökü "Asam kök: Cezr-i asam"dır. Ref kuvvesi demek köklerin çarpımlarının tekrarlanabilmesi ve bu tekrarlanmayı kabil olması demektir. 3 kere 3 — 9 — 27 ... gibi.

eserler yazdılar. Nitekim İbn Sina riyaziyye bahislerinde bir bölümü alarak "Şifa"sını tertibetti. Birçokları Oklidis'in bu kitabına şerhler yazdılar. İşte bütün geometri ilmine başlangıç ve kaynak teşkil eden eser budur.

Geometri ilmı, öğrenenlerin akıllarını aydınlatır, fikirleri doğru bir yola sevkeder ve istikamet verir, çünkü geometride bütün delil ve burhanların dayanakları düzenli ve açık olduğundan bu ilmin kıyasları da düzenli ve tertipli olup bunda yanılma ve ayak kaymalar yok hükmündedir. Bu kaide ve kanunlara alışmakla fikirler yanılmalardan uzaklaşır, geometri ilmini bilen adamın akıl ve fikri aydınlanır, âdeta, doğruluktan ayrılmıyan bir akla sahip olur. Üstatlarımız (Tanrı onları yarlıgasın), "fikrin geometri ilminde tecrübe kazanması giyime nispetle sabuna benzer ki, sabun giyimi kirlerden temizlediği gibi, bu ilim de fikirleri pas ve kirlerden temizler" derlerdi. Geometrinin bu önemi, yukarda anlattığımız gibi, onun tertipli ve kanunlarının düzenli olmasından ileri gelir Eflâtun'un kapısına: "Mühendis olmıyan kimse kapımızdan içeri girmesin" diye yazılmış olduğunu rivayet ederler. Küre ve konilere mahsus olan geometri, bu ilmin bir dalını teşkil eder. Küre şekillerine dair Yunanca yazılan kitaplardan Evdodiyos (Apollanius de Perge) ile Milavuş'un iki eseri mevcut olup, yüzeylerle kesişme yerlerinden ve parçalarından bahseder. Teodosyos'un eseri öğretim bakımından Milavuş (Ménélas) un eserinden önce gelir. Çün-

kü Milavuş'un kitabında gösterilen burhanların birçoğu Teodosyos'un kitabını öğrenmeye tevakkuf etmektedir. Kozmografya limini adamakıllı bilmek istiyenler için bu iki kitaptaki bilgileri öğrenmek zaruridir. Çünkü kozmografyanın delil ve burhanları bu iki kitaptaki kaidelere dayanmaktadır. Üstelik kozmografyanın bütün konularını semavi olan küreler ve hareketlerin bir sonucu olarak bu kürelere ârız olan çap ve daireler teşkil ettiği için küre şekillerinin yüzey ve çaplarını öğrenmek gerektir ki, biz aşağıda bundan bahsedeceğiz.

Koni şekillerine gelince, bu ilim dahi geometrinin bir dalını teşkil eder. Bu ilmin yardımiyle koni şeklinde olan cisimlerin şekil ve çapları incelenir. Bu şekillere ârız olan haller ise küre ilmini bilmeğe dayanan geometrik delil ve burhanlarla açıklanır. Dülgerlik, marangozluk, yapı ve duvarcılık gibi, üzerinde çalışan maddeleri cisimli olan amelî sanatlarda, nefîs ve garip heykel ve suretlerin yapımında bu ilimden istifade olunur ve ağır maddeleri kolaylıkla kaldırmak (cerri eskal) usulünü ve geometrik çare ve kaidelerle bu gibi ağır maddelerin makinalar yardımiyle nasıl nakledileceğini öğrettiği için bu ilmin faydası büyüktür. Bunlardan başka birçok hususlarda bu ilmin faydaları görülür. Yazarlardan biri bu ilme mahsus bir eser yazmıştır, eserde nefîs ve garip hüner ve sanatlarda kullanılan amelî çare ve hilelerden ve şaşılacak hünerlerden bahsedilmektedir. Fakat geometrik delil ve

burhanlarını kavramak zordur. Kitabın nüshaları mevcuttur. Bilginler bu eseri Şakil-oğulları'na nispet etmektedirler.

Yüz ölçümü dahi geometri ilminin bir dalını teşkil eder. Yüz ölçümü, arazi ölçülürken istifade edilen bir ilimdir.. Arşın, karış veyahut diğer ölçü aletleri, veya bir toprağı diğer toprakla mukayese suretiyle belli bir toprağın miktar ve ölçüsü tespit edilir. Tarlalara, bağ ve bostanlara haraç ve öşür tarhedilir, arsa ve topraklar ortaklar ve vârisler arasında bölünürken ve bunlara benzer hususlarda hükümet ve halk bu ilme muhtaçtır. Bilginlerin bu ilme dair güzel eserleri vardır. Tanrı kullarını doğru yola sevkeder.

Menazır ilmi dahi geometrinin bir dalıdır.

Gözlerin idraklerinde vukua gelen yanılmaların sebepleri bu ilmin yardımiyle anlaşılır. Göz koni şeklinde yansıyan şua vasıtasıyle görür, bu koninin baş tarafı gözün görüş noktası, dibi ise görülen nesne ve maddedir. Göz yakın ve uzağı, büyük ve küçüğü tâyinde yanılmakta, su altındaki küçük karaltıları ve şeffaf cisimlerin arka tarafındaki karaltıları büyük görmektedir. yukardan aşağıya doğru inmekte olan yağmur damlasını düz bir çizgi, alevli ateş parçasını bir daire şeklinde görmektedir. Gözün görüşünde bu gibi birçok yanılmalar vukua gelmektedir. Bu ilim bu hal ve keyfiyetleri geometri kaide, delil ve burhanları ile bildirir. Bundan başka (genişliklerin)

çeşitli olmasından dolayı görünüşün değişmesi bu ilmin yardımiyle anlaşılır ki, yeni doğan ayın (hilâlin) halini, küsuf hâdisesini ve buna benzer birçok hâdiselerin içyüzünü bilmek bu ilme dayanır. Yunanlı birçok bilginler buna dair eserler yazmışlardır. İslamlardan bu ilme dair eserler yazanlar arasında en tanınmışı İbn Heysem'dir, başkalarının da buna dair eserleri var. Bu ilim matematiğin bir dalını teşkil eder.

Kozmografya ilmi:

Bu ilim, sabit ve hareket halinde bir yeri işgal etmiş olan yıldızların hareketinden bahseder. Yıldızların gözle görülen bu seyr ve hareketlerini icabettiren feleklerin şekil, konum ve durumları, geometri, kanunlarınca istidlâl edilir. Aynı zamanda arzın merkezinin güneş feleğinin merkezinden başka olduğu yıldızlarda ileri ve geri hareketlerin husule gelmesiyle istidlâl olunduğu gibi, yıldızların yerlerine tekrar dönmeleri, hareketlerinin istikametleri, yıldızın büyük felek içinde hareket ederek gezegen yıldızları içine alan küçük feleklerin bulunduğu ve sabit yıldızların kendi merkezlerinde hareket etmeleriyle sekizinci feleğin mevcut olduğu istidlâl olunur, bunların meyilleri çeşitli olduğundan bir yıldızın birçok felekleri bulunduğuna da hükmedilmiştir. Vukua gelen bu hareketler ve bunların keyfiyet ve cinsleri ancak rasat ile belli olmaktadır. Gidip tekrar geriye dönme hareketini, feleklerin kendi tabaka-

larındaki tertiplerini, yıldızların yerlerine dönüşlerini, istikamet, cihet ve buna benzer hallerini biz ancak rasat ile anlıyabiliyoruz.

Yunanlılar rasada çok önem verirlerdi, belli bir yıldızı rasat etmek için muayyen aletler yaparlardı, bu aletler de "Zatülhalak" adiyle anılırdı. Bunların yapısı, o aletle rasat edilecek olan yıldızın hareketine uygun olduğunu gösteren delil ve burhanlar ellerinde dolaşmakta olan eserlerde açıklanmış olduğu için Yunanlıların rasat şekilleri bellidir.

İslâmlar ilk önce rasada lüzumu derecesinde önem vermemişlerdi. Ancak Me'mun devrinde buna az çok önem verilmiş, rasada mahsus olan ve zatülhalak adını taşıyan alet yapılmış ise de Me'mun'un hayatında yapısı tamamiyle ikmal edilmemişti. O öldükten sonra rasat işi tamamiyle terk ve ihmal edilmiş, yıldızların hareketleri ve feleklerin hali hakkında eski rasatlara başvuruluyordu. Fakat hareketler yıldızların geçmesiyle değiştiği ve türlü şekiller aldığı için bu eski rasatlarla iş görmek kâfi değildi. Çünkü bu takdirde aletlerdeki hareketlerin yıldız ve feleklerin hareketlerine uygunluğu ancak takribi olup, müspet bir bilgi elde etmek için kâfi değildi. Uzun zamanlar geçmekle takribi olarak elde edilen bu bilgilerin birbirini tutmadığı gittikçe daha iyi anlaşıldı.

Kozmografya şerefli ve riyazi ilimlerin en esaslılarından olmakla beraber göklerin suret ve sekillerini, felek ve yıldızların tertiplerini olduğu gibi bildirmez. Feleklerdeki bu suret ve şekillerin ve bu hareketlerin bir sonucu ve lâzımı olduğunu anlatır. Sen tek bir nesnenin birbirine muhalif olan iki nesnenin lâzımı, yani onlardan ayrılmıyan bir hususiyeti olmasının uzak görülen bir hal olmadığını pek iyi bilirsin. Nitekim hareketler lâzım dersek, bu lâzım ile melzumun varlığını istidlâl etmiş oluruz. Fakat bu istidlâl ise halin hakikat ve mahiyetini ifade ve tespit etmez. Bu ilmin lüzumlu bir ilim olduğu ispata muhtaç olmıyan bir gerçektir. Bu ilme dair yazılan eserlerin en önemlisi Ptoleme'nin "Elmicasti"sidir. Bu eseri şerhedenlerin açıkladıkları gibi, bu filosof adları Ptoteme olan hükümdarlardan değildir. Ptoleme'nin bu eseri, İslâm filosoflarının büyük üstatları tarafından kısaltılmıştır. Nitekim İbn Sina bunu kısaltarak "Şifa"sındaki Talim (riyazî ilimler) sırasında nakletmiştir. Endülüs'lü filozoflardan İbn Rüşd ile İbn Semi' dahi bu eseri kısaltmışlardır. İbn Salt ise "İktisar"ında kısaltarak nakletmiştir. İbn Ferganî'nin dahi kozmografyaya dair kısa bir eseri vardır; o, bu eserinde kozmografyaya dayananları hazfetmek suretiyle bahsi kısaltmıştır. Tanrı kişilere bilmedikleri ilimleri öğretti. O, bütün kusur ve noksanlardan uzaktır, ondan başka Tanrı yoktur; bütün âlemleri yaradan ve besliyen O'dur.

Zayiceler (zicler) ilmi:

Zic ilmi, her yıldızın kendisine mahsus olan hareket ve hareketindeki çabukluk, yavaşlık ve istikameti, yerine tekrar dönüşünü ve başkaca halini, kozmografyada anılan delil ve bunlara uygun olarak, hesap etmeyi öğreten bir ilimdir. Kozmografya kitaplarında anılan kaide ve kanunlara göre yıldızların hareketleri hesap edilmek suretiyle, farzedilen herhangi vakitte olursa olsun, yıldızların feleklerindeki yerleri bilinen (ve hesaplar cetveller halinde tertip edilir.) Bu ilmin mukaddimeler ve usuller kabîlinden olan kendine mahsus kanunları olup, aylar ve günlerin ve geçip giden kavimlerin tarihlerinin hesapları bu usul ve kanunlarla bilinir. Bundan başka felek ve yıldızların yükseklik, alçaklık ve meyıl derecelerini, hareketlerinin çeşitlerini birbirinden istidlâl edip tespit etmek için konulan usulleri var. Bu ilim mensupları bu yolla istidlâl edip bildiklerini liste ve cetveller şeklinde tertip ve tespit ederler. Bu yolla öğrenmek istiyenlere yıldız ve feleklerin hal, durum ve hareketlerini öğrenmeyi kolaylaştırırlar. Bu cetveller zicler (veyahut zayiceler) adıyle anılır. Bu ilmin yardımiyle, farzedilen bir vakitte yıldızların bulundukları yerleri tespit edilmesini "Taadil" ve "Takvim" adiyle anarlar. Eski çağların bilginleri ve sonradan yetişenler bu ilme dair birçok eserler yazmışlardır. Bettanî'nin ve İbn Kemmad'ın eserleri bu cümledendir. Çağımızda Batı'da Tunus'lu koz-

mografyacılardan olup da yedinci hicrî yüzyılının başında hayatta olan İbn İshak'a nispet edilen zic kullanmaktadır. Rivayetlere göre İbn İshak bu eserini rasada dayanarak yazmıştır. Sicilya'da kozmografya ve diğer riyazi ilimler uzmanı olan bir Yahudi vardı. Rivayete göre Yahudi rasatla meşgul olup, buna önem veriyor ve yıldızların hal ve hareketlerine dair elde ettiği bilgileri İbn İshak'a gönderiyordu. İbn İshak'ın bu eseri rasada göre yazılmış ve temeli sağlam olduğu için Batı Afrika ahalisi onun eserine itimat ediyordu. İbn İshak'ın eserine dair olan rivayetler burada bitiyor. İbn Benna "Mainhac" adındaki eserinde bunu kısaltmıştır. Eserin ameliyeleri ve anlaşılması kolay olduğu için ahali bu eserin düşkünü oldu. Nücum ilmi yıldızları felekteki konum ve durumlarına istinadettiği için ahali zayicelere önem vermektedir. Felek ve yıldızların hal ve rumlariyle insan âlemindeki hükümdarlığa, devletlerin haline, doğum gibi hâdiselere ve insanların hayatına olan tesirleri istidlâl olunur, iyi ve kötü tesir edeceğine nücum ilmi kaidelerine göre hüküm edilir ki, aşağıda bundan bahsedecek ve delillerini açıklıyacağız; Tanrı, kendisinin sevdiği ve razı olduğu işlerinde insanlara başarılar ihsan eder; bir Tanrı'dan başka mâbut yoktur.

Mantık ilmi:

Mahiyetleri açıklıyan tariflerde tasdiki ifade eden delillerle istidlâl hususunda yanlış dü-

şünmekten ve yanılmalardan korumağa hizmet eden kanunlara "Mantık ilmi" adı verilir ki. izahı şöyledir: İdraklerın asıl ve temelinı, beş duygu kuvvesi vasıtasiyle bilinen ve hissedilen bilgiler teşkil eder. Bütün hayvanlar bu hissî olan idraklerde insanın ortağıdır. Kişiler ancak küllî olan varlıkları idrak etmeleriyle hayvanlardan ayrılırlar. Küllî olan şeyler, hisler vasıtasiyle bilinen maddelerden ayrıdır. İnsanın biribirine benziyen birtakım kişileri görmesinden hayalinde bir suret husule gelir; bu suret, gördüğü bütün bu kişilere uygundur ve küllîdir. Bundan sonra zihin birbirine uyan bu şahıslarla bazı hususlarda bunlara benziyen diğer şahıslar arasında mukayeselerde bulunur, bu yolla bu iki takım arasında ortak olan hususları itibariyle her ikisine uygun olan diğer bir suret husule gelir. Bu suretle birçok takımlar fevkinde diğer bir kül buluamıyacak dereceye varıncaya kadar zihın suretler terkibine devam eder. Bu kül mürekkep değil, basittir. Bundan sonra şahıslardan onlara uygun olan nevi sureti terkibedilir. İnsan bundan sonra bu şahıslarla hayvanlar arasmda bir mukayese yaparak her iki takıma da uygun cins suretini terkibeder. Bundan sonra bunların mecmuiyle nebatlar arasındaki bağlara gelinir. Bu yolla âli olan cinse varıncaya kadar terkibe devam edilir ki, bu âli cins cevherdir. Artık onun fevkinde diğer bir küllî bulunmadığı için akıl bundan ötesine geçemeden cevherde durur.

Tanrı, ilim ve sanayii idrake alet olan fikir ve aklı insana bağışlamıştır. İlim ise, mahiyeti itibariyle tasavvur, yani müspet ve menfi olarak hükmetmeden sade idrakten ibarettir veyahut tasdik, yani bir şeyin diğer birinde bulunmasiyle hükmetmektir. Bundan ötürü fikir, bilmek istediğini ya telif ve terkip yoluyla küllî olan şeyleri birbirine eklemek suretiyle hariçteki fertlere uygun küllî bir suret yaratarak bilmek ister, bu suret o şahısların mahiyetini ifade eder, yahut bir şeyle diğerine hükmetmek şeklinde olur ki, bu şey diğerine isnat ve ispat olunur, bu ise tasdik yoluyla bilimden ibarettir. Tasdikin gayesi de gerçekte tasavvura aittir. Çünkü tasdik husule gelirse, bunun faydası dahi felsefe ilminin bir icabı olarak eşyanın hakikatlarını anlamaktır. Fikrin bu yolla hakikatları bilmeye çalışması bazan d ğru, bazan da yanlış yol takibettiğinden doğrusunu yanlışından ayırdedebilmek için ilim ve öğretim hususunda fikrin çalışacağı yolun tespit edilmiş olması gerekir. İşte fikre bu yolu gösteren ve doğru yolu aykırısından ayırdeden kanun mantık ilmidir.

Eski çağların bilginleri ve hakîmleri bu ilim hakkında incelemelerde bulunuyorlardı. Fakat incelemleri ve sözleri parça parça olup, telif ve terkip edilmemişti. Aristo zuhur edinceye kadar bu hal devam etti. Aristo ise bu ilmi inceledi, konu ve meseleleri düzenledi, konuları bölümlere ayırarak ve tertibederek bir ilim haline getirdi, Mantık'ı hikmet ve felsefe ilimlerinin en

ileri geleni ve ilk önce bilinmesi gereken bir ilim kıldı. Bundan dolayı Aristo'ya ilk öğretmen (Muallim-i evvel) lâkabı verildi. Mantık ilmine dair yazdığı eserine "Nas" adı verildi. Eseri, sekiz kitaptan mürekkep olup, dördü kıyasların suretlerini, kalan dördü kıyasların maddelerini içine alır. Çünkü tasdikler, yani bir şeye diğerini isnat ve ispat ederek hükmetmek birkaç çeşit olup, bu çeşit tasdiklerde ispat edilmesi istenilen şey de yakın derecesinde, bazınsında zan derecesinde elde edilir. Zan'ın dahi birtakım dereceleri var. Bundan dolayı kıyaslar, çıkarılması matlûbolan sonuç ve bu bakımdan kıyasın mukaddimeleri ve ilimde ifade edeceği derece göz önünde bulundurularak incelenir. Bazan kıyastan belli bir maksat bahsedilmeden ancak sonuçlar göz önünde bulundurularak bahsedilir. Muayyen maksatlar elde edilmek üzere tertibedilen kıyasa madde bakımından bahsedilen kıyas adı verilir ki, yakın veyahut zan derecesinde bilgi elde etmek sonucuna ulaştıran kıyas demektir. İkinci bahse, suretiyle sonuca ulaştıran kıyas ve mutlak olarak kıyasın sonuç vermesi adı verilir. Bunda nötürü mantık kitapları sekiz bölümden mürekkep olup, evvelkisi âli cinslerden bahseder ve his ile bilinen varlıklardan suretler terkibetmek bu cinslerde sona erer. Çünkü bu âli olan cinslerin fevkinde diğer bir cins yoktur. Mantıkın bu bölümüne "Makulât (makuller) kitabı" adı verilir. İkinci bölümü mantığın tasdik kısmından olan kaziyyeleri ve bu kaziyelerin çeşitlerini içine alır ve "İba

re kitabı" adiyle anılır. Üçüncü bölümde kıyastan ve mutlak olarak kıyaslardan netice çıkarmak usullerinden bahsedilir ve bu bölüm "Kıyas kitabı" adını taşır. Bu bahis suret itibariyle olan incelemelerin son kısmını teşkil eder. Dördüncü bölümü "Burhan kitabı"ndan ibaret olup, bu bölümde yakin derecede ilmi ifade eden sonuçlar veren kıyastan ve kıyasın mukaddimelerin kıyasın yakini ifade etmesi için ne gibi bir şekil ve keyfiyette terkibedileceğinden bahsolunur. Bu kıyasın yakini ifade etmesi için gerekli olan vasıflar, bu cümleden mukaddimelerin zatî ve evvelî olması gibi kendisine mahsus olan şartlara tâbi olduğu da bu kitapta açıklanır. Tarifat ve hadlerden de bu kitapta bahsolunur. Çünkü tarif ve hadlerden maksat yakin derecede ilim elde etmektir. Had ile mahdut arasında ise başkalık bulunmak ihtimali kalmıyacak derecede uygunluk bulunması icabettiği için önce yetişen bilginler bu bahsi dahi bu kitabe eklemişlerdir. Beşinci kitapta "cedel"den bahsolunur. Cedel, çekişme ve yanıltmalar (mugalâtalar)ın arkasını keserek hasmı susturmak için faydalı olan bir kıyastır. Kıyasın cedel kısmında kullanılması gereken meşhur delil ve maddeler ve bu maksadı ifade etmek için bu kıyasa mahsus olan şartlar dahi bu kitapta anılmıştır. Kıyas tertip eden kimsenin kıyasını tertip edeceği yerler ve aksi kaziyyeler de bu kitapta açıklanmıştır. Altıncı kitap "Safsata kitabı"dır. Safsata, hakikatın hilâfını ifade eden ve kendisiyle münazara eden kimseyi, hakikate

aykırı olan fikirler ileri sürmek suretiyle yanıltmağa yarıyan bir kıyas olup, fasittir. Cedel, bu kitapta ancak mugalâtalı, yani hasmını yanıltan kıyasları anlatmak ve ondan sakınmaya çağırmak üzere anılmıştır. Yedincisi "Hitabet kitabı"dır. Hitabet, halkı rağbetlendirmek maksatları kabul ettirmek için faydalı olan bir kıyastır. Hitabette kullanılması gereken usul, ifade ve tarzlar dahi bu kitapta açıklanmıştır. Sekizinci kitap "Şiir kitabı" olup, burada bir şeye rağbet veyahut herhangi bir şey ve işten nefret ettirmek için temsil ve benzetme usulleri ile kıyas tertibi öğretilir. Hayal mahsulü olan kaziyyelerden, bu maksat için kullanılması gerekenleri anlatılır.

Bu ilim ıslah edilerek tertiplendikten sonra, Yunan hakîm ve filosofları tasavvur ve tefekkür için faydalı olduğunu düşünerek, "Külliyat-i hams"i dahi ayrı ve müstakil bir önsöz olarak bu ilmin baş tarafına eklemişler ve bu suretle mantık ilmi dokuz kısmı bulmuştur. Bu ilimlerin ve bu kitapların her biri İslâm bilginleri tarafından tercüme edilmiş, İslâm filosofları bu kitaplara şerhler yazmışlar ve kısalmışlardır. Farap'li Tarhan'ın oğlu Ebu Nasr ve Afşina'lı İbn Sina, Endülüs'lü filosoflardan Kurtube'li İbn Rüşd bu cümledendir. İbn Sina felsefeye dair olan yedi ilmi tamamiyle "Şifa"sında dercetmiştir. Sonradan yetişen bilginler ise mantık ilminin terim ve usullerini değiştirerek "Külliyat-ı Hams"in bir sonucu ve mahsulü olan "Hadd"leri ve "Resim" leri (başka deyimle tarifat)ı mantığın burhan

kısmından alarak "Külliyat-ı Hams"e eklediler. Makulât kısmını ise mantık ilmi konuları arasından çıkardılar. Çünkü mantık ilmiyle meşgul olan, makulâtı bizzat değil, ancak bilvasıta inceler. "Aks-ü kaziyyeleri" ibare kısmına eklediler. Çünkü "aks-ü kaziyyeler" bazı cihetleri bakımından kaziyye bahsine tâbidir. Sonradan yetişen bu bilginler kıyastan maddeleri bakımından değil, genel olarak sonuçlar çıkartmak bakımından bahsettiler. Kıyastan, maddeleri cihetinden, bahsi terkettiler ki bu mebhaslar: Burhan, Cedel, Hitabet, Şiir ve Safsatadan ibaret olan beş kitaptır. Ancak mantık bilginlerinden bazıları bu maddelerden pek cüz'i bir surette bahsettiler. Bunlar, hiç de mevcut olmamış gibi ihmal ettiler. Halbuki bu maddeler mantık ilminin dayanakları ve önemli unsurlarıdır. Sonradan bu ilmin konularını çoğalttılar, bu ilim ilk önce diğer ilimlerin alet ve yardımcısı olarak vaz'edilmişken, onu diğer ilimlere alet olmaktan çıkartarak, kendi başına müstakil bir ilim olması bakımından incelemeye başladılar, bunun bir sonucu olarak açıklamalar genişledi, konu ve bölümleri çoğaldı. Bu usul ilk önce İmam Fahreddin Razî tarafından ihdas edilmiştir. Sonradan Efzalüd'din Huancî onun usulünü takibetti. Doğu'lular, çağımızda onun eserlerine itimadederler. Huancî'nin mantık ilmine dair "Keşf El-Esrar" adlı bir kitabı vardır. Fakat uzundur. O, bu eserini ihtisar edip "El-Mucez" adlı eserini yazmıştır. Bu eseri, öğretim bakımından, güzeldir. Aynı bilginin dört yaprak ka-

dar bir hacimde "Muhtasar El-Cümel" adlı diğer bir eseri vardır. Bu eseri, mantık ilmini ve toplu bir halde usulünü içine alır. Öğrenciler çağımızda dahi bu eseri okumakta ve istifade etmektedirler. Eski bilginlerin eserleri, gûya telif edilmemiş gibi, terk edilmiştir. Halbuki bu eserler, yukarda andığımız gibi, mantık ilminin fayda ve semereleri ile doludur. Tanrı doğru yolu göstermektedir.

14. BÖLÜM

Tabiî ilimler.

Bu ilim, hareket ve sükûnet bakımından cisimlerden bahseder. Semavî cisimler ve unsurlar ve bunlardan terkip edilen hayvan, insan, bitki, madde, yeryüzündeki kaynaklar, depremler, havadaki bulut, buhar, şimşek, yıldırım, gök gürültüsü ve başka hâdiseler ve cisimlerin hareketlerinin mebdei olmak itibariyle nefis, bu ilmin konusunu teşkil eder. Nefis, insan, hayvan ve bitkinin nefsi olmak üzere çeşitlidir. Aristo-nun bu ilme dair yazmış olduğu eseri ellerde mevcuttur. Aristo'nun bu eseri, Me'mun çağında felsefî ilimlere dair eserler tercüme edilirken, Arapçaya çevrilmiştir. İslâm bilginleri Aristo'nun bu eserini örnek edinip tabiî ilimlere dair eserler yazdılar. Bu cümleden İbn Sina "Şifa"sında tabiî ilimlere dair tafsilli ve ihatalı bilgiler vermiştir. O, bu eserinde filosofların bahsettiği yedi

ilmi toplamıştır ki, biz yukarda bundan bahsettik. İbn Sina, sonradan "Şifa"da dercettiklerini "Necat" ve "İşarat" adlı eserlerinde kısaltmıştır. İbn Sina, bu eserlerinde felsefenin birçok meselelerinde Aristo'ya muhalefet etmiş gibidir. O, bu meseleleri kendi fikrine göre izah etmiştir. İbn Rüş'de gelince, O, Aristo'nun eserini kısaltmış ve fikirlerine muhalefet etmeden bu eseri şerhetmiştir. Bilginler bu ilme dair birçok eserler yazmış iseler de, çağımızda, en tanınmış ve bu sanatta muteber olanları yukarda andığımız eserlerdir. Doğu bilginleri İbn Sina'nın "İşarât" ına çok önem verirler. İmam (Fahreddin Razî) İbn Hatib, "İşarât"a pek güzel bir şerh yazmıştır. Amidî dahi 'İşarât"ı şerhetmiş, Doğu ahalisinden Hoca demekle tanınmış olan Nasireddin Tusî de "İşarât"ı şerh etmiştir. Tusî, bu eserinde Razî'ye muhalefet edip birçok meselelerde ona itiraz etti, inceleme ve mebhaslerini tamamladı. Her bilginden daha iyi bilen vardır. Tanrı arzu ettiği kuluna doğru yolu gösterir.

15. BÖLÜM

Tıb ilmi.

Tabiî ilimlerin bir dalını teşkil eden tıb ilmi, sağlam ve hasta olmak bakımından insanın vücudundan bahseder. Bu ilmin uzmanı olan hekim, teni hastalıktan korumak ve ilâçlar vererek tedavi etmek suretiyle hastayı iyileştirmek çare-

lerini arar. Hekimin her şeyden önce vücudun her âzasına mahsus olan hastalıkları, bunları doğuran sebepleri ve her hastalığın ilâçlarını bilmesi gerektir. Hekimler bunların her birini ancak ilâçların mizaç, tesir ve kuvvetlerini bilmekle ve hastalıkları dahi neden ibaret olduğunu ve derecesini bildiren vücuttaki nabız ve ayrı ayrı alâmetleriyle ve bundan önce tabiatın ilâcı kabul edip etmemesiyle istidlâl ederler. Bunların her birini hastanın tabiatının kuvvetiyle mukayese ederler. Çünkü sağlamken olduğu gibi, hastalık halinde dahi insanı idare eden kuvve tabiattir. Hekim ancak maddenin tabiatına, vücudun ayrı ayrı hallerine ve yaşa bakarak hastaya yardım eder. İşte bunların hepsinden bahseden ilim "Tıb ilmi" adını taşır. Tıb bilginleri bazan uzuvlardan bazılarını ayrı bir konu olarak incelemişler, bunun bir sonucu olarak, göz hastalıkları ve tedavisi gibi tababette ayrı ayrı ilim dalları teşekkül etmiştir. Bundan başka vücuttaki âzalardan her birinin ne gibi faydalar ve ne gibi menfaatler için yaradılmış olduğunu inceliyerek "Menafi-i âza" ilmini dahi bu fenne eklediler. Bunlar tıp ilminin asıl konularından olmadığı için, bunları tıb ilmine tâbi ve eklenmiş ilimlerden saydılar.

Kitapları Arapçaya çevrilmiş olan eski bilginlerden Calinus bu ilmin en büyük üstadı ve rehberidir. Rivayete göre Calinus, İsa'nın (A. m.) çağdaşı olup, Sicilya'da gurbette ölmüştür. Eserleri tıb ilminin ana kaynaklarından olup, ken-

dinden sonra gelenler onun eserlerini örnek edinmişlerdir.

İslâmlardan tıb ilminde büyük uzmanlar yetişmiş, bunlar tıb ilminde son derece derin bilgilere sahip olmuşlar ve meleke kesbetmişlerdir. Razî ile İbn Sina ve Mecusî bu bilginlerdendirler. Endülüs'lülerden dahi pek çok hekimler yetişmiştir, bu Endülüs'lü hekimlerin en meşhurlarından biri İbn Zürh'dür. Çağımızda ise İslâm yurtlarının bayındırlık ve istihsali azaldığı ve medeniyet alçaldığı için aşağıda anlatacağımız gibi. medeniyet ve medeni hayatın icaplarından olan diğer sanayi gibi tıb ilmi de gerilemiştir.

Cemiyet halinde yaşıyan göçebelerin dahi bazı şahıslar üzerinde eksik bir surette yapılan tecrübelere dayanan ve uruğun ihtiyarlarından ve kocakarılarından rivayet edilegelen tababetleri vardır. Bunlardan bazılarının doğru olması mümkündür.Fakat bu tedavi sistemi tabiî kanunlara dayanmadığı gibi, mizaçlara uygun olup olmadığı da göz önünde tutularak yapılan bir tedavi değildir. Bu tababet Araplar arasında oldukça yayılmış, aralarında Hâris bin Kelde ve başkaları gibi tanınmış hekimler vardı. İslâm şeriatı zahir olduktan sonra nakil ve rivayet edilen tababet de bu kabîldendir, vahiy ile hiç te ilgili değildir. Tababete dair rivayet edilen bu sözlerin her biri Araplar arasında mûtat olan tababete aittir. Tanrı Elçisi'nin hallerinden bahsedilirken, tababetle ilgili olan bazı halleri nakledilmiş ise de, bunlar, bir âdet ve tabiî hallerden

olan şeylerdir; Peygamberden nakledilen meşru işler ve ameller kabîlinden değildir. Çünki Peygamber ancak bize ilâhî olan şeriat hükümlerini bildirmek üzere gönderilmiştir, tıb ve tababeti ve başka âdetleri anlatmak için gelmemiştir. Nitekim hurma aşlamak hâdisesindeki hali de bu kabîlden olup (sonradan) Peygamber: "Siz dünya işlerinizi benden daha iyi bilirsiniz" buyurmuştur. Sahih hadîslerde tıb ve tababete dair rivayet edilen hal ve hâdiselerin hiç biri meşru amel ve işler olarak telâkki olunmamalıdır. Hâdiselerde bu tababet keyfiyetlerinin meşru olduğunu anlatan hiç bir kayıt yoktur. Ancak bu şekil tababet kutlu sayılarak kutlulanmak üzere ve inan akidesinin sağlamlığının alâmeti olarak kullanılabilir. Bu takdirde bu çeşit tababetin büyük bir faydası dokunabilir. Nitekim karın ağrısına ve hastalığına tutulmuş olan kimseye, inan ile içtiği için, balın faydası dokunmuştur. Kullarını doğru yola sevkeden O'dur, O,ndan başka Tanrı yoktur.

16. BÖLÜM

Çiftçilik.

Çiftçilik, tabiî ilimlerin bir dalını teşkil eder, bu ilim sulama, ıslah ve toprağın mahsul vermesini arttıran (gübre ve sair) maddeler kullanmakla ve başka usullerle toprağın inbat kuvvetini arttırmak suretiyle bitkileri beslemek, büyütmek

ve geliştirmek usullerini öğreten bir ilimdir. Eski çağların çiftçileri bu ilme önem vermişler, bitkilere yalnız dikmek, büyütmek ve geliştirmek bakımından değil, ruhaniyetleri cihetinden ve sihirde kullandıkları yıldızların ve heykellerin ruhaniyyetlerine benzemeleri bakımından da önenı vermişler; bundan dolayı da çiftçilik ilmi o çağlarda büyük bir önem kazanmıştır. "Felâhet-ı Nebatiyye" yani "Bitkilere ait çiftçilik" adlı eser, Yunancadan Arapçaya çevrilmiştir. Bu eser Nabat kavminden yetişen bilginlere nispet edilmektedir. Bu eser bu ilme dair birçok bilgileri içine almaktadır. İslâm bilginleri bunun ancak ağaç dikmek, bitki ekmek ve ıslah etmek ve bunlarla ilgili olan kısımlarını tercüme etmişlerdir, çünkü İslâmiyet sihir ile uğraşmayı yasak etmiştir. Bundan dolayı sihre ait olan bulümünü eserden çıkarmışlardır. İbn Avvam "Felahat-i Nebatiyye"yi bu şekilde kısaltmıştır. Mesleme yetişinceye kadar eserin bu kısmı tercüme edilmemiştir. Mesleme ise kendisinin sihre dair eserlerinde sihrin en önemli meselelerini bu kitaptan almıştır ki, sihirden bahsederken bunu anlatacağız. Sonradan yetişen İslâm biginleri çiftçiliğe dair birçok eser yazmışlardır. Fakat bunlar eserlerinde ancak ağaç dikmek, bitki ekmek ve ıslah etmek, bitkileri afetlerden korumak gibi ve bunlarla ilgili olan mesele ve usullerden bahsederler. sihir ve ruhaniyetleriyle ilgili olan cihetlerine dokunmazlar. Bu eserlerin hepsi muhafaza edilmiş olup, ellerde mevcuttur.

17. BÖLÜM

İlâhiyat ilmi.

İlâhiyat, mutlak vücut ve varlıklardan bahseder ve ilk önce cismani (gövdeli) olan varlıkların genel hallerini, ruhani olan varlıkların mahiyetini, vahdet, kesret, vücub imkân ve başka konuları inceler. İlâhiyat bundan sonra ruhani olmaları bakımından varlıkların mebdelerinden, nefis ve ruhların cisimlerden ayrıldıktan ve mebde (yani ilk önce sudur ettikleri varlıklara) döndükten sonraki hallerine geçer. İlâhiyatçılar bu ilmin şerefli bir ilim olup, vüçudu olduğu gibi, hakikati ile anlatıyor diye iddia ederler. Bunlara göre bu anlayış saadetin kendisidir. Bunların iddialarını aşağıda reddedeceğiz. İlâhiyatçıların tertiplerine göre bu ilim tabiî ilimlerin bir dalını teşkil eder. Bundan dolayı bu ilmi "Maveraü't-tabi'a" adiyle anarlar. İlk öğretmen (muallim-i evvel) Aristo'nun ilâhiyata dair yazdığı eserleri ellerde mevcuttur. İbn Sina, Aristo'nun bu eserlerini "Şifa"-siyle "Necat"ında kısaltarak dercetmiştir. Endülüs'lü filosoflardan İbn Rüşd dahi Aristo'nun eserini kısaltmıştır. Bilginler, filosofların önem verdikleri bu ilimlerle meşgul olarak eserler yazdıktan sonra Gazalî, filosofların fikirlerini (Tehafet ül-Felasife = Filosofların şaşkınlıkları" adlı eserinde) reddetti. Sonradan yetişen Mütekellimîn, kelâm ilmi meselelerini felsefe ilmi

meseleleriyle karıştırdı. Bu karıştırma kelâm ilmi konularının ilâhiyat ilminin konularına benzemesinden ve incelemeleri sırasında felsefî meselelerlerle karşılaşmalarından ileri gelmiş, bunun bir sonucu olarak bu iki ilmin meseleleri tek bir ilim imiş gibi birbiriyle karışmıştır. Daha sonra filozofların tabiî ve ilâhî ilimleri inceledikleri vakit takibettikleri tertipleri değiştirerek birbirine karıştırdılar, önce (umur-u-amme) den, bundan sonra cisımli varlıklardan ve bunlarla ilgili olan konulardan ve bundan sonra ruhaniyyet bakımından ona tâbi meselelerden bahsetmek suretiyle sonuna kadar bu ilme ait meselelerin tertibini değiştirmekte devam ettiler. Nitekim İmam Fahr Razî ibn Hatib "Mebahis-i Meşrikiyye"sinde bu usulü takibetti. İmamdan sonra yetişen bütün kelâm ilmi bilginleri, bu hususta ona uydular. Bunun bir sonucu olarak kelâm ilmi felsefe meseleleri ile karıştı, kelâm kitapları felsefe meseleleriyle doldu. Bu iki ilmin kanunları ve meseleleri bir ilmin kanunlarıymış gibi birleşti. Halbuki bu doğru değildir. Çünkü kelâm ilminin meseleleri iman akideleri olup, kaynağı şeriattır, selefler tarafından nakledildiği gibi, iman etmekten ibarettir, ancak akıl ile ispat edilebilir mânasiyle iman meselelerinde akla başvurulmaz, çünkü şeriat bakımından şer'î işlerde akla güvenilmez; Mütekellimîn akide ile ilgili meselelerde aklî delillerle istidlâl etmeleri, filosoflar gibi ilim ve bilgi

elde etmek maksadiyle değildir, ancak dinî akideleri ve seleflerin fikir ve mezheplerini teyidetmek, kuvvetlendirmek ve bid'at ehlinin akli delillere dayanan fikir ve şüphelerini çürütmektir. Bu maksatla akli deliller aramaktan başka bir şey değildir. Mütekellimîn ancak seleflerin kabul ettiği ve inandığı akidelerin doğruluğunu kabul ettikten ve inandıktan sonra aklî deliller ararlar. Mütekellimîn ile filozofların akli delillerle istidlâlleri arasında büyük farklar bulunduğu bu açıklamamamızdan anlaşılır. Bu konu şu şekilde açıklanabilir: Şer'î ilimler ilâhî olan nurlardan istifade ettiği için, şeriat sahibinin delil ve bilgi sinin ihatası akla dayanan delil ve incelemeden çok geniştir; bu delil ve bilgiler, zayıf olan nazarî delillerden üstün ve onları ihata etmiş olduğu için nazarî deliler çerçevesi içine girmez. Şâri bize ilâhî ilimler ihsan etmiştir. Bizim vazifemiz, bu ilâhî olan bilgileri kendi idrak ve bilgilerimize tercih etmek, ancak bu ilâhî bilgilere güvenmek, akli delillerle nakli deliller birbirine uymazsa aklı bir tarafa atarak emredilmiş olan hüküm ve inanın doğruluğuna inanmak ve emri doğru diye bilmektir. Bu hüküm ve inanlardan anlıyamadıklarımız hakkında susmak ve şâri'e inkiyat ederek ona havale eylemektir. Mütekellimîni akli deliller aramaya sevkeden sebep dinden sapanların kendilerinin aklî olan bid'atlerini ileri sürerek iman akidelerine itiraz etmeleridir. Mütekellimîn,

onlara karşı koymak üzere itirazları cinsinden olan aklî deliller aramaya muhtaç olmuşlardır. Bu aklî ve nazarî delillerle selefler çağındaki akideleri müdafaa etmişlerdir.

Tabiî ilimlerden ve ilâhiyattan sayılan meseleleri inceliyerek bunların iman akidelerine ve şeriat hükümlerine aykırı olanlarını ret ve tashih etmek kelâm ilminin konularından olmadığı gibi, Mütekellimîn tarafından incelenen meselelerden de değildir. Bu iki ilmi birbirinden ayırdedebilmek için sen bunları iyice anla. Bu iki ilim, gerek kurucuları, gerek konu ve meseleleri bakımından birbirinden başkadır. Bu iki ilmin biribirine karışması, deliller ileri sürülürken maksatların aynı olmasından ileri gelmiş ve aynı sebepten dolayı kelâm ilmi, gûya delil ve hüccetler yaratmak için telif edilmiş gibi görülmüştür, halbuki kelâm ilmi bilginleri olan Mütekellimîn akli deliller ileri sürmeleri, yukarda anlattığımız gibi, iman umdelerinin doğruluğu farz ve kabul edildikten sonra bid'at ehlinin inan ve itirazlarını ret ve defetmek içindir.

Sonradan sofilerden olan Mütekellimîn aşırı gidenleri, birtakım vecit ve hallerden bahsederek, kelâm ilmi ile felsefe ilminin meselelerini tasavvufla karıştırıp bütün bu ilimleri birleştirdiler. Peygamberlik, ittihat, husul ve vahdet-i vücut meselelerini açıklarken, bu ilimleri birbiriyle karıştırmaları bu cümledendir. Halbuki bu üç ilim gerek konu, gerek mesele ve gerek delilleri ba-

kımından birbirinden başkadır ve ayrı ayrı ilimlerdir. Sofilerin bu sözleri, ilmî bakımdan, ilimden en uzak olan bir iddiadır. Çünkü bunlar vecit ve vicdan yolunu ileri sürmek suretiyle delilller iradetmekten kaçınırlar ki, biz bunu yukarda anlatmıştık. Aşağıda dahi açıklamalarda bulunacağız. Tanrı arzu eden kullarını hidayet yoluna sevkeder, doğrusunu Tanrı bilir.

AÇIKLAMALAR VE NOTLAR

1 — "Erravzateyn fi Ehbariddavleteyn" adlı Atabekler ve Eyyubî'ler tarihini içine alan çok kıymetli eserin müellifi olan Ebu Şame eserde adı geçen Magrib sultanına bu rica mektubunu yazmak hâdisesinden uzun uzadıya bahseder. Mektup yazılırken mektupta Magrib sultanına nasıl hitap edileceği uzun uzadıya münakaşa edilmiştir. Mağrib sultanı kendini müslümanların halifesi diye ilân etmiş, Batı müslümanları da onu Halife ol^rak tanıyorlardı. Atabekler ve onların Mısır valisi olan Selâhaddin ve devlet ricali ve asker ise Abbasî halifelerini müslümanların halifesi olarak tanıyorlardı. Bunu politikalarının temeli olarak kabul etmişlerdi. Selâhaddin ve devleti ricali, bu cümleden mektubu yazmağa memur olan Fazıl Beysanî koyu bir sünni ve aynı zamanda, yukarda andığımız gibi. Selâhaddin ve devleti ricali Abbasî'lere bağlı oldukları için Mağrib sultanına müslümanların halifesi mânasına gelen (Mu'minler emîri) diye hitabetmek istemiyorlardı. Mektubu kaleme alan Fazıl Beysanî Selâhaddin'in en yakın adamlarından ve devlet ricalinden olup, taassub derecesinde koyu bir sünni ve Şi'iliğin en büyük düşmanı idi. Bey-

sanî akıl ve fikir ve nüfuzu ile Selâhaddin'e büyük yardımlarda bulunmuş bir zattır. Nihayet prensiplerden bir şey feda ve Mağrib sultanına müminler emîri diye hitap etmeden ancak onu son derecede överek ve ululayarak mektubun yazılması kararlaştı ve metinde anıldığı gibi, mektup yazıldı. Kendine (Müminler emîri diye hitabedip halifeliğini tanımadıkları için ricalarını kabul etmedi. Haçlıların donanmalarının yollarını kesmek ve Şam'da savaşan ve bütün İslâm dünyasını tehdit eden Haçlılara Hıristiyan dünyasından arkası kesilmeden yardım gelmesine mani olmak teşebbüsünde bulunmadı. Din ile hiç te ilgisi olmıyan ve ancak bir politika ve ihtirastan ibaret olan halifelik iddiası İslâm kardeşliğine olan yardımlaşmağa bu defa da mani oldu.

2 — Ezheriyye Basımevinde basılan nüshada Elmusikiyye şeklindedir. Bazı el yazmalarında الموسقارية = Elmuskariyedir.

3 — Karamıta; Ebu Ali Hasan bin Ahmet Karmatî tarafından tesis edilen bir mezheptir. Ebu Ali Ehsa' tarafında hicrî dört yüzde dünyaya gelmiş. Oradan Hozistan'a, oradan da Kûfe tarafına gelmiş, zahitlik ve tekvalık göstererek ahalisinin sevgisini kazanmıştır. Şeriatça yasak edilen birçok şeyleri mübah sayarak ayrı bir mezhep ve parti teşkil etmiş. Abbasî'ler aleyhine çalışmış, peygamber ailesinden birine biata çağırmış, etbaı çoğaldıktan sonra Irak'ta isyan ederek Basra ve Kûfe'yi ele geçirmiş, gönderilen Mısır askerini yenilgiye uğratmış. Hicaz'a gidip

hacıları hactan menetmiş, öldürmüş, Hacer-i Esvedi Basra'ya götürmüşdü. Halefleri dahi Karamıta adiyle bir müddet Basra ve Bahreyn ile Irak taraflarında hüküm sürmüş ve Abbasî'leri uğraştırdıktan sonra 372 de dağılmışlar ve mahvolmuşlardır.

4 — Danık dirhemin altıda biridir. Farsçadaki Danik Kelimesinden alınarak Arapçalaştırılmıştır.

5 — Rivayete göre Asaf, Peygamberin veziri idi.

6 — Siraf, Fars ülkesinde deniz sahilinde bir ticaret limanıdır. İslâm coğrafyacıları Siraf'tan uzun uzadıya bahsederler, şehrin yapılarının sac kerestesinden yapılmış acip binalar olduğunu söylerler. Bu liman ortaçağda İslâm memleketleri ile Hint, Çin, Hindiçini ve Cenubi Afrika arasındaki deniz yoluyla yapılan ticaretin merkezî idi. İslâm gemileri çoğu zaman Siraf'a kadar giderler, Çin'den ve Hindiçini ve Cava adalarından ve sair yerlerden gelen gemiler de ancak oraya kadar gelirler, getirdikleri ticaret eşyasını orada satarlar veyahut İslâm memleketleri mamulâtiyle mübadele ederlerdi. Mes'udî (Muruc. C. I de) Cenubi Afrika ve Hint ve Hindiçini'ye olan seyahatini tasvir ederken bu ilminin ekonomik öneminden ve bu denizlerde gemilerle seyahatin zorluklarından ve o denizlerin hayvanlarından bahsetmektedir. Şanghay gibi Çin limanlarından kalkan ticaret gemileri Siraf'a ka-

dar gelirlerdi. İslâm gemilerin Çin'in Şanghay gibi önemli ticaret limanlarına gittikleri vakitler de olurdu. Mes'udî'den sonra yetişen tarihçiler ve İslâm coğrafyacıları bu limanı ve umumiyetle İslâm ülkeleri ile Çin ve Hindiçini ve adaları ve Hint ile olan alışveriş ve umumiyetle ekonomik münasebetler hakkında bilgiler verirler. Araplar İslâmiyetten önce de Hint ve adaları ile ekonomik münasebetlerde bulunuyorlardı. Sebalıların Hint'-te bir ticaret kolonisi bile mevcuttu. Hind'in kıymettar baharat ve nebat ve eşcarı ve metaı gemilerle Yemen'e getirildikten sonra Mekke ve Medine'den geçen ticaret yolu ile Akdeniz limanlarına sevkedilir, oradan Batı'ya götürülürdü. Avrupa dillerinde Yemen'in eski medeniyet ve ekonomik hayatına tahsis edilen birçok eserler yazılmış, Rus profesörlerinden Hovustof profesörlük tezi için Yemen'in (İslâmiyetten önceki ekonomik durumu)nu seçmiştir. İslâmiyetten sonra İslâmların Hint ve Hindiçini ve adaları ve Çin ile olan ticaret yolları çok değişmiş ve umumiyetle ticaret Bağdat ve Basra ve Kûfe'den geçerek adı geçen Siraf limanı vasıtasiyle icra edilmiş ise de, Yemen ekonomik önemini büsbütün kaybetmemiştir. İslâmların alışverişte bulunmak üzere Kore yarımadasına kadar gitmiş oldukları malûmdur. İslâmlar bütün dünya milletleri ile alışverişlerde bulunmuşlardır. Bu konu üzerinde uğraşanlar için Arapça ve Farsça yazılan tarih ve coğrafya kitapları ve seyahatnameler zengin bir kaynak teşkil eder. Mes'udî ve Taberî'den baş-

layarak eserlerini Arapça ve Farsça yazan tarihçiler eserlerinin münasip yerlerinde ve İslâm coğrafyacıları ve seyyahları da kendi eserlerinde bundan bahsederler. İslâm coğrafyacılarının eserleri, bilhassa, ticaret yollarını öğrenmek için çok önemlidir. Almanca ve İngilizce ve Rusça yazılan eserlerden de geniş bir surette istifade olunabilir.

7 — Maksure, müellifin anlattığı gibi, suikastlardan sakınmak için halife ve hükümdarlara mahsus olmak üzere camilerde, umumiyetle, etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiş olan yerdir. Halife ve sultanlar her vakit bu kabîlden maksureler yaptırmışlar ve bu maksureler içinde namaz kılmışlardır. İstanbul'da bu maksurelerin en mümtaz bir tipini Sultan Hamit'in Yıldız Camiinde yaptırmış olduğu maksuresi teşkil eder.

8 — Havaric, halifeliğin müslümanların umumu tarafından seçilmesini talebederek daima halifelerle savaşan siyasî bir partidir. Bunların sözleri, iş ve amelleri açıktır. Ölümden korkmazlar, akideleri uğrunda canlarını feda etmeğe hazırdırlar. Emîrleri ile kendileri arasında hiç bir fark gözetmezler, başkalarını kendilerinin hadımı olarak tanırlar. Bunlara göre emîr ve halifelerin adaleti hâkim kılmaları şarttır. Halife ve emîr adalet göstermezse öldürünceye veyahut kendileri ölünceye kadar onlarla savaşırlar. Müslümanların Kuran ve sünnete uygun iş görmeleri vaciptir, yoksa öldürürler, onların yerini hakiki müslümanlar işgal eder. Bunlar kendilerinin Ömer bin Hattab yoluyla hareket ettiklerini, Amr bin As

gibi politika ile iş görmediklerini söylerler. Edebiyatları kuvvet ve şecaat edebiyatıdır, bunlar da ağlarlar fakat ağlamaları öç almak ve öç almağa teşvik içindir.

9 — Tahir bin Hasan; kardeşi El Emin ile savaşırken Me'mun ordusunun baş komutanı olup Bağdad'ı Emin ile taraftarlarının elinden alan meşhur bir komutandır. Bunun bir mükâfatı olarak Me'mun onu Horasan umum valiliğine tâyin etti. Tahir Horasan'ı müstakilen idare etmiştir. Onun bu mektubuna pek büyük bir önem verilmiştir. Bizim Türk bilginlerinden Minkarzade'nin torunu Ebu El-Hayr Ahmet efendi merhum mektubun anlaşılması zor olan yerlerini açıklayarak şerhetmiştir.

10 — Ebdal akidesinin nasıl doğmuş olduğunu müellif anlatmıştır. Bunların velilerden bir zümre olduğuna inanılır.

11 — Tahric sözünü anlamak için ilk önce müstahrec ve müstahrecat tâbirini açıklamak gerekir, meselâ Buharî veyahut Müslim'in Sahih'ini ele alarak içindeki hadîslerini müellifinin tertibini ve metinlerinin sırasını ve isnadlarını gözeterek kendine has olan diğer tariklerden kitaptaki hadîsleri tahric edilir, yani çıkartılır. Bu kitaptaki hadîsler müstahrec veyahut müstahrecat adiyle alınır. Çıkarmak fiili ise tahricin karşılığıdır.

12 — Müellif, Haruriyye tâbirini kullanıyor. Haruriyye bütün Havaric partilerine verilen bir addır. Onlar Sıffin savaşında hakemikabul

ettiğinden dolayı Kûfe'ye döndükten sonra Ali'ye isyan edip Kûfe'den çıkarak Kûfe köylerinden Hararua'da toplandıkları için birçok kollara bölünmüş olduğu malûmdur. Bu eserin birinci cildinin notları arasında Havaric partisi ve kollarına dair yeter derecede bilgi verilmiştir.

13 — Merfu ve hadîsin diğer bütün kısımları hakkında aşağıda yeter derecede bilgi verilmiştir.

14 — Ehşeban: Ehşeb'in tesniye sigası olup, Mekke'de iki dağın adıdır. Bu dağlardan biri Cebel-i ebi Kubays, diğeri Cebel-i-Ahmer'dir. Kurakadan dağı Ebu Kubays dağının yamacındadır.

15 — Tedlis, bir malı satan kimsenin malının ayıbını satın alan adamdan saklaması mânasına gelir. Hadîs teriminde ise hadîs rivayet eden kimsenin hadîsi üstadına isnat edip, kendi üstadının adını hazf ve kendi üstadını görmemiş gibi hareket etmesi demektir.

16 — Anaane hadîsleri râvilerinden anflanin (andan ve o kimseden) diye rivayet etmek demektir.

17 — Kutbun birçok mânaları vardır. Değirmen taşının deliğine sokulan uzun demire kutb denildiği gibi, feleğin mihverinin kutruna dahi kutub denilir ki yer küresi kuzey ve güneydeki bu iki kutbun üzerinde döner. Sofiler bu son mânayı itibara alarak muayyen dereceye yükselen şeyhlerine bu adı verirler, değirmen veyahut yer küresi kutbu (kutru) üzerinde hare-

ket ettiği gibi, kutuplarının aynı önemi haiz olduğuna inanırlar, kutuplarının başvurdukları yüksek bir kuvvet ve kudret vardır ki onu Kutbül-aktab, yani kutupların kutbu adiyle anarlar.

18 — Mehdilik akidesinin türemesinin siyasî ve ekonomik ve dinî birtakım sebepleri vardır. En önemli sebebi siyasî olup, peygamber ailesi mensupları ve taraftarları defalarca yenilgiye uğradıktan ve kuvvetle zafer kazanmaktan ümidlerini kestikten sonra etba ve taraftarlarına ümit vermek maksadiyle dinî bir şekil vererek bu inanı yaratmışlardır ki, biz birinci cilde yazdığımız notların birinde Mehdi hakkında rivayet edilen hadîslerin kısa bir tahlilini yapmış ve siyasî bir mesele olan bu akidenin nasıl dinî bir şekil almış olduğunu anlatmıştık. Üstelik İslâmiyeti kabul etmiş olan Yahudiler dünyanın garip ve acip hallerini, devletlerin ve hükümdarların başlarına gelecek ve kıyamet ahvali gibi halleri anlatmışlar ve onların tesirleriyle Deccal, Nüzuli İsa, Dabbet-elarz ve Mehdi gibi birçok hurafeler uydurarak yayılmıştır. Gitgide her yüzyılda veyahut her bin yılda zuhur edecek olan mücedid adını verdikleri islâhatcının zuhuru akidesi doğmuştur. Mehdilik akidesi faciasının son yadigârı Sudan Mehdisi ile takriben bir asır önce İran'da zuhur eden ve Babiyye mezhebini tesis eden Mirza Ali faciasıdır. İnananlarına göre Mehdi, peygamber ailesinden zuhur edecek olduğunda Mehdi olarak zuhur etmeyi tasarlıyanların her biri bir şecere uydurarak ilk önce kendilerinin peygamber

ailesinden olduklarını yaymışlardır, Mirza Ali de kendisinin peygamber ailesinden olduğunu ileri sürmüştür.

Azgınlık ve ahlâksızlık fazlalaştığı zaman İslâm memleketlerinin birçok yerlerinde Tanrı-nın kitabı ve peygamberin sünnetleri ile amele çağıranlar zuhur edegelmiştir. Bilhassa Bağdad gibi birçok kavimlerin ve sınıfların toplanmış olduğu büyük şehirlerde birçok cihetlerden bugünkü komünistlere benzeyen Ayyarîn ve Şattarîn gibi sınıflar türediği zaman iyiliği emreden ve kötülüklerle mücadele eden kimseler zuhur edegelmiş ve bunların etrafında hayırlı kimseler toplanarak bunlarla çekişegelmişlerdir. Kuran'ın birçok âyetlerinde (meselâ 2:179 ve 7:156, 3:100 ve başka birçok âyetlerde) iyiliği emir ve kötülüğü men etmek müslümanlara dinî ve sosyal bir görev olarak yükletilmiştir. Birçok hadîslerde bu görev açıklanmıştır ki, Tanrı Elçisi: "Mümin kötülüğü, eliyle, buna muktedir değilse, dili ile ortadan kaldırmağa çalışsın, bunu da yapamazsa kalbiyle onu inkâr etsin" der. İslâmiyette yalnız işte bu akide vardır ki, bütün kavimler için bunun faydalı ve hayırlı olduğunda şüphe yoktur.

19 — Bu harfler bu sayıyı ifade etmez. Bu harfler 693 ü ifade eder ki, bu sayı aşağıda Yakub Kindi'de nakledilene de uygundur.

20 — Yay içine alınan ibare açıklamak maksadiyle müellifin yukardaki ibaresinden alınmıştır.

21 — Recez vezni hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

22 — Zecel vezni hakkında aşağıda bilgi verilmiştır.

23 — Tanrı Vadi-el-Kura'da kayaları oyarak evler yapan Şemut kavmine de sütunlar sahibi olan Fravun'a da ne yaptı? Tanrı onlara âzap gönderdi (89:24) ve: "Hicr ahalisi peygamberleri Salih'i yalanlamışlardı, biz onlara mucizelerimizi gösterdik, onlar Salih'ten yüz çevirdiler. Onlar dağlarda evler oyarlardı. Kendilerini selâmet ve emniyet içinde sanarlardı. Tanyeri açıldığında onları bir avaz helâk etti, bütün kazandıkları onlara hiç bir fayda vermedi. (25:80-84)" Hicr Medine ile Şam arasında bir ovanın adıdır. Şemut kavmi bu ovada yaşardı. Eserleri bakidir.

24 — Uc bin uk (= Uc bin Anak) efsanesi halk arasında yayılmıştır. Efsaneye göre, 'Uc Adem'in cennetten indiği yerde doğmuş, Musa çağına kadar yaşamıştır. Pek büyük gövdeli imiş, çok yer, çok içermiş. Müellif bu hikâyeyi bu eserinin birinci cildinde çok güzel bir surette yalanlamıştır.

25 — Kuran, İbrahim ile oğlu İsmail'in Kâbe'yi bina etmelerini ve Tanrı'ya yalvarmalarını şöyle hikâye eder: 'Hani Ulu Tanrı İbrahim'i bazı kelimelerle sınamış, İbrahim de bunları tamamiyle yerine getirmişti. Bunun üzerine Tanrı: "Seni insanlara önder ve başkan kılacağım,

dediğinde İbrahim: "Benim neslimden dahi önder ve başkan yap" diye Tanrı'ya yalvardı. Tanrı: "Zalimlere benim ahdim erişmez, yani neslinden zulmedenlere sana bağışladığım rehberlik ve başkanlığı bağışlamam" dedi. Hani biz Kâbe'yi insanlar için ibadet yeri ve emniyet yurdu kılmıştık, ey iman edenler İbrahim'in makamını namaz ve ibadet yeri edininiz, biz İbrahim ile İsmail'e: "Evim Kâbe'yi tavaf ediciler, orada yaşayanlar ve itikâfa girenler, rûku ve secde edenler için temiz bulundurunuz, diye emretmiştik. Hani İbrahim: "Ey Ulu Tanrı, burasını âfetlerden emin ve korunmuş bir şehir eyle ve ahalisinden Tanrı'ya ve ahret gününe iman edenleri meyveler ile rızıklandır, diye dua etmişti. Yüce Tanrı: "Kâfir olanı dahi rızktan biraz, yani yaşadıkları müddetçe. faydalandıracağız, sonra onları ateş cezasına çarptıracağız, âzap yurdu ne çirkin bir yurttur, demişti. Hani İbrahim ile İsmail Kâbe'nin temellerini yükseltirken Tanrı'ya yalvararak: "Ey Ulu Tanrımız, bizim ibadetimizi ve itaatimizi kabul eyle, duamızı ancak sen işitiyor, niyetimizi ancak sen biliyorsun. Ey Yüce Tanrımız, bizim sana olan teslim ve huşu'umuzu devamlı eyle, neslimizden emirlerini yerine getiren bir millet çıkar, hac kaide ve hükümlerini bize öğret. Tövbemizi kabul eyle, tövbeleri kabul eden, müminleri esirgeyen Yüce Tanrı sensin. Ey esirgeyen Tanrı, onlara kendilerinden bir peygamber gönder ki, o, onlara âyetlerini okusun, kitap ve hikmeti öğretsin, onları sana ortak kat-

maktan ve günahlardan korusun... (2:125-130."
Kuran, Vahdaniyecilik inanımı yayan ve adam kurban etmeğe son veren ve bu tarikle insan cinsini tekâmüle götüren İbrahim ve oğlu İsmail'e büyük bir önem vermiş, onların hallerini daha tafsilli bir surette anmıştır.

26 — Kâbe'nin yerinde, İbrahim Kâbe'yi bina etmeden önce, bir mâbed binası bulunduğunu tefsir bilginlerinden bazıları (Ve iz Yerfa'ü) âyetinde İz tarafından istidlâl ederler. Çünkü bu takdirde âyet (İbrahim eskiden mevcut olan temeli yükseltirken..." mânasını ifade eder.

27 — Sent, Mısır toprağında yetişen bir nev'i ağaçtır. Mısırlılar yakacaklarını bu ağaçtan temin ederler.

28 — Selâhaddin Şam Atabegleri ve Türk kültür ve terbiyesi tesirinde yetişerek Atabegler ordusunda hizmet etmiş, Atabeg Nureddin Mısır'ı Fatımî'ler elinden alarak devletine ilhakı kararlaştırdığında Selâhaddin'in amcası Esedüddin Şirköh'ü ordusunun başkumandanlığına âyin ettiğinde arzu etmediği halde Atabeg Nureddin. Selâhaddin'in de ordu ile beraber gitmesini emretmiş, başkumandan ölünce asker Selâhaddin'i başkumandanlığa seçmiş, Atabeg de ordunun bu seçimini tasdik etmiş, Atabeg sağken Selâhaddin Atabegler devletinin asker valisi sıfatiyle Mısır'ı idare etmiş, Atabeg öldükten sonra dahi Atabegler devletine tâbi olduğunu, fakat oğlu Salih küçük yaşta olduğu için onun vasisi ve hamisi sıfatiyle devleti idare ettiğini ilân edegelmiştir.

Eyyubî'ler ailesi tamamiyle Türkleşmiş ve kadınları ve kızları ve akrabaları dahi Türk adları almışlardır. Türklük ve Türk tarihi bakımından son derecede önemli olduğu için bu konuyu daha uzunca bir not ile açıklamak istedik Toplıyabildiğimiz mataryeli aşağıda anıyoruz:

Eyyubî ailesinin menşei:

Selâhaddin'e gelince, onun Atabeglere intisabı Esedüddin Şirkük bin Şazi ile Selâhaddin'in babası ve Esedüddin'in kardeşi olan Necmeddin vasıtasiyle başlar. Necmeddin Eyyub Şazi oğullarının büyüğüdür. O, Azerbaycan'ın o vakit Rum memleketine komşu olan bölgesindeki Düvin şehrinde doğmuştur. İbn Haldun bazı tarihçiler هكذا نسبه بعض المؤرخين kaydı ile Eyyubî'lerin nesebleriní şöyle tespit eder: Eyyub bin Şazi bin Mervan bin Ali bin Aşre bin Hasan bin Ali bin Ahmet bin Ali bin Abdülaziz bin Hedbe bin Hasin bin Haris bin Sinan bin Ömer bin Mürre bin Avf Hımyeri ve Devsi diye Eyyubî'lerin nesebini vaktiyle Yemen'de hüküm süren Himyer'lerden Devs uruguna nispet eder. İbn El Esir ise onların Revadiyye kürtlerinden olduğunu anar. İbn Hallikân ise onların neseblerini şöyle tespit eder: Eyyubî'lerinin büyük babaları Şazi olup, Düvin eşrafından idi. O; orada Behruz'a arkadaşlık etmiş ve onunla dost olmuşdu. Behruz emirlerinden biri tarafından hadım edlidi. Behruz ibret olacak bu cezadan utanarak Düvin'den kaçtı. Selçukî'lerden Sultan Mesut bin Muham-

med bin Melikşah devletine sığındı. Orada Sultan Mesut'un oğullarına tayalık eden kimsenin hizmetine girdi. Taya öldükten sonra Sultan onu çocuklarına taya yaptı. Onun iktidarı gözüktü. Devletteki derecesi yükseldi. Bundan sonra Behruz aralarındaki samimî dostluk ve ülfetten dolayı Şazi bin Mervan'ı yanına çağırdı. Şazi, Behruz'un yanına geldi. Bundan sonra Sultan Behruz'u fevkalâde komiserliğine tâyin etti. Behruz oraya gitti. Behruz Şazi'yi de kendisi ile beraber oraya götürdü. Bir müddet geçtikten sonra Sultan Tekrit'i arpalık (ikta) tarikiyle Behruz a verdi. Hehruz Şazi'yi Tekrit valiliğine tâyin etti. Şazi Tekrit valisi iken öldü. Behruz onun yerine oğlu Necmeddin Eyyub'u vali yaptı. Necmeddin Esedüddin'in büyüğüdür. Musul sahibi İmameddin Zengi 520 hicrîde halife Müsterşid'e karşı sultan Mesut'a yardım etmek üzere gelmiş idi. Ceryan eden savaşta Atabeg Zengi yenildi. Ricat ederken Tekrit'e uğradı... diye hal tercümesini sonuna kadar nakleder. İbn Ebu Tayyib ise: Selâhaddin Necmeddin Eyyüp bin Şazi (z ile zabteder) nin oğlu olup, nesebinden Şazi'den yukarıdaki babaları belirsizdir, der. O; babam Takiyyüddin Ömer'in daha bir baba ilâve edip neseblerinin Şazi bin Mervan olduğunu söyledi, diyordu. Ebu Şame ise bazılarının onların neseblerini Şazi bin Mervan bin Yakup şeklinde nakleltiklerini işittim diyor. İbn Ebu Tayyib şunları da anar: Seyfülislâm Tuğtekin'in oğlu Yemen'e sahibolduktan sonra kendilerinin Emevî halifele-

rinin sonuncusu olan Mervan bin Muhammed Ca'dî oğullarından olduklarını iddia ederlerdi. İbn Ebu Tayyib diyor: ben bu iddianın doğru olup olmadığını araştırdım. Eyyublardan olan bir cemaat bunun son derecede yalan bir iddia olduğunu bana söylediler. Bütün Eyyubi ailesi neseblerinin Şadi'den yukarıki atalarını bilmediklerini söylüyorlar. Sultan Selâhaddin kendisi de bana bunu söyledi. Ebu Şame ise şunu ilâve etmektedir: Ben Dımışk'taki Necmî Rebatinin vakfiyesini gördüm. Bu vakfiyede Necmeddin Eyyüp bin Şadi Adilî diye ancak Şazi adı anılmaktadır. Bu ise sonuncu sözün, yani Şazi'den yukarıki babalarının belirsiz olduğunu ispat eder. Seyfülislâm'ın oğlu Ebu El-Fida İsmail bin Tuğtekin bin Eyyüp bin Şazi olup, Selâhaddin'in kardeşi olan Seyfülislâm Tuğtekin öldükten sonra Yemen hükümdarı olmuşdu. O, kendisini çok yükseklere çıkardı. Halifelik iddiasında bulundu. Halifeliği Haşimî'lerin elinden alarak Emevî'lere iade etmek istedi. Kendisi için El-Hadi Binurillah El-Mu'izzü bidi illah Emirülmüminin lâkabını seçti. Ebu Şame Selâhaddin'in Vaziyye (z ile zabteyler) kürtlerinden olduğunu andıktan sonra bu urugun kürtlerin en şereflisi ve Irak'ın eski yerlileri ve Behruz'un hademelerinden olduklarını anar.

Fakat aşağıda nakledeceğimiz metinlerden ve vesikalardan Selâhaddin'in kendisini bir Türk olarak telâkki ettiği, annesinin Türk olduğu, kardeşlerinden birkaç tanesinin Tuğtekin ve Bürü (=kürt) ve kadınlarının umumiyetle hatun adını

taşıdığı, bütün askerlerinin Türk adı ile anıldığı görülecektir. Şimdi sırasiyle bu vesikaları ve şiirleri nakledelim:

I — Esedüddin Şirkük 562 hicrîde muvaffak olmadan Mısır'dan döndü. Fakat, o, güvendiği adamlarına tekrar Mısır üzerine yürüyeceğini söylüyordu. Bu yönle şair Arkale durumu ne kadar güzel tavsif ediyor:

أقول والأتراك قد أزمعت   مصر الى حرب الأعارب
رب كما ملكتها يوسف ال - صديق من اولاد يعقوب
يملكها في عصرنا يوسف ال - صديق من اولاد يعقوب
من لم يزل ضراب هام العدى   حقا و ضرب العراقيب

1 — Ben diyorum: Türkler Mısır üzerine yürüyerek Araplarla savaşmağa kesin olarak karar vermişlerdir.

2 — Tanrım, sen Yakub evlâhından en doğru sözlüleri Yusuf'u Mısır'a sahip kılmıştın.

3 — Bizim asrımızda ise Yakub evlâdından doğru sözlü Yusuf Mısır'a sahibolur.

4 — O Yusuf ki, daima düşmanların kafasını çok keser, ve ökcenin yukarı tarafındaki kalın damarları da çok keser.

II — Kadı Ebu Mehasin Esedüddin'in ikinci defa olmak üzere muvaffak olmadan Mısır'dan dönüşünü anlatırken şöyle diyor: Esedüddin'in tekrar Mısır üzerine yürüyeceği haberi halk arasında yayılmış, Fatımilerin veziri Şaver bunu işitti, Mısır'ın Türklerin istilâsına uğramasından korktu,

(حتى بلغ شاور ذلك و دخله الخوف على البلاد من الاتراك) bunun üzerine franklarla haberleşmeğe başladı, kendinin hâkimiyetini yerleştirmek üzere onları Mısır'a çağırdı.

III — Şair Saadet. Selâhaddin Mısır'a sahip olduğunda, Mısır'a gelmiş, Selâhaddin'i bir kaside ile övmüş, Selâhaddin ona bin dinar bağışlamış, idi. O, Selâhaddin'in Mısır'dan hareket edip frankların elinde bulunan Gazze üzerine yürüdüğünü ve zafer kazanarak bu seferinden döndüğünü tavsif edip şöyle diyor:

فتى مذ غزى بالخيل والرجل غزة
نأى عن نواحيها الرضى ودنا السخط

وما ها با سد ما لهن مرابض
ولا أجم الا الذى تنبت الخط

وغات ضوا حيها صحى بكتائب
من الترك لا نوب طغام ولا قبط

1 — Selâhaddin öyle bir yiğit ki, süvariler ve yayalarla Gazze'nin üzerine yürüdüğündenberi Gazze'nin etrafından rıza ve memnunluk uzaklaştı, dargınlık oraya yaklaştı.

2 — O, öyle bir aslanlarla Gazze'nin üzerine yürüdü ki, o aslanların Hatt bölgesinde yapılan mızraklardan başka başka sığınacak ağılları ve kale ve sığınakları yoktu.

3 — O, Gazze'nin etrafında Türklerden ibaret olan asker bölükleri ile bozgunculuk ve tahriblerde bulundu. Bu Türkler ahmak ve dun

derecede olan Nubeliler olmadıkları gibi, kıbtî de değildirler.

IV — Ebu Şame Selâhaddin'in İsmailiyle-lileri imhasını anlatırken Hamah sahibi olan sayısı Şihabeddin bin Tokuş haklarında şefaat dileyinceye kadar onları imhasına devam etti حتى شفع فيهم خاله شهاب الدين محمد بن تكش diyor.

Kâtip İmad (El-Kâtib İmadâddin İsfehanî) Sultan Selâhaddin katına gelen elçiler şöyle anlatıyor: و وصل الى السلطان رسول ابن أخيه لأمه ركن الدين طغرل بن آرسلان بن طغرل بن محمد بن ملكشاه "Annesi tarafından kardeşinin oğlu olan Rükneddin Tuğrul bin Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşah'ın elçisi Sultanın katına geldi." Sultanın annesinin Selçukî'lerden olduğunu anlatmaktadır. Şihabeddin Muhammed bin Tokuş Şam Selçukî'-lerinin evlâdından olduğu için o da Selâhaddin'in dayısıdır. Fark birinin neseb cihetinden diğerle-rinden daha yakın olmasındadır.

V — Sultan Selâhaddin'in Seyfülislâm lâ-kabını taşıyan kardeşinin asıl adı Toğtekin'dir. İbn Haldun (c. 5 s. 334 de) Toğtekin bin Ey-yüp şeklinde doğru olarak zaptediyorsa da, bazı yerlerinde طغركين şeklinde yanlış basılmıştır. Sul-tanın diğer kardeşi Bürü (kurt) adını taşıyordu. Bürü'nün lâkabı Seyfülmülûk'tür. Ebu Şame sul-tanın askeri arasından bahadır süvarileri seçtiğini anlatırken منهم مجرد في كتائبه وأمر أخاه تاج الملوك بوري على الناس وأمرهم أن يسير بعة منه — sultan askerinden bahadır

süvarileri ayırdı. Kardeşi Seyfülmülûk Bürü'yi askerine komutan tâyin ve kendinin sağ tarafından ilerlemesini emretti, der. Sultan Selâhaddin'in kızkardeşinin oğlu Hüsameddin Ömer bin Muhammed'in büyük babası Lâçin adını taşırdı. Ebu Şame bu yönle: و طلبها (أى نابلس) من السلطان ابن أخيه حسام الدين عمر بن محمد بن لاچين Hüsameddin Ömer bin Muhammed bin Lâçin, der.

Sultanın kardeşi, yani Necmeddin Eyyub'un kızı Rebia hatun adını taşırdı: وهى ربيعة خاتون بنت ايوب Selâhaddin'in bir tane kızı idi ve Munise Hatun diye anılırdı.

VI — Sultan Selâhaddin'in Türklüğü alçaltan şeylere hiç te tahammülü yoktu. Bunun bir örneği olmak üzere İmad'ın Haridesinden bilvasıta şunu nakledelim:

Sultan Hamıs'ın dışarısında ordugâhını kurmuşdu, bu esnada yanına şair Mühezzeb bin Es'ad geldi. Sultanı överek bir kaside söyledi. Yanında bulunan Kadı Fazıl Sultan'a: "Şiir Türkler nezdinde daima metruk kalmıştır, diyen işte bu şairdir," dediği zaman sultan şairin sözünü yalanlamak ve ümit ve zannını doğrulamak üzere ona şeref kazandırdı, ona hem hilât, hem tarla bağışladı. Kadı Fazıl bu sözü ile şair Mühezzeb'in Mısır Fatımî'lerinin veziri olan Salih bin Zürayük'ü överek söyledi kasidesinde Türklere dokunan sözünü kastediyordu. Şair Salih'e hitabedip şöyle diyor:

يا كعبة الجود ان الفقرا قعدنى
ورقة الحال عن مفروض حجيكا
من ارتجى يا كريم الدهر ينعشنى
جدواه ان خاب سعى فى رجاييكا
أأمدح الترك أبغى الفضل عندهم
والشعر ما زال عند الترك متروكا

1 — Cömertliğin Kâbesi! Senin hac derecesinde farz ve kutlu olan ziyaretine gelmekten beni fakirliğim ve halimin yufkalığı alıkoydu.

2 — Ey Zamanın cömerdi! Benim senden olan ümidim ve sâyim boşa çıkarsa, düştüğüm yerimden beni kim kaldırır ve kimden bağış ve ihsan ümit edebilirim?

3 — İhsan ve bağışlarını ümit ederek Türkleri mi, öveyim? Halbuki şiir onlar nezdinde daima metrûk kalmıştır.

Bundan da anlaşıldığı gibi, Selâhaddin kendisini Türk sayardı, Türklüğe dokunan şeylere tahammülü yoktu.

Kâtip Imad. El-Aziz'in veziri olan Yusuf bin Hasan bin Mücevir'in sultana arzetmek üzere kendi adresine bir kaside göndermiş olduğunu anar. Dâvayı ispat eden vesikalardan birini teşkil ettiği için yalnız Türklerle ilgili olan parçaları alıyorum:

فخذ الخراج من البسيطة كلها   واستأد فرضى جزية وموظف
واقبض على الدنيا بكف زهادة   وابسط لرحمتها جناح تعطف
جاءت جنود الله تطلب ثارها   وصدور هابل عن قليل تشتفى
فاخص بها وتقاض حقك موقنا   ان الاله بما تؤمله حفى
هم فتية الاتراك كل مجفجف   يغشى الكريهة فوق كل مجفجف
قوم يخوضون الحمام شجاعة   لا ينظرون اليه من طرف خفى
ان صبحوا الاعداء فى اوطانهم   تركوا ديارهم كقاع صفصف
انت اصطفيتهم لنصرة ديننا   لله در المصطفى والمصطفى

1 — Ey Selâhaddin- Bütün yeryüzünden harac al, kafa vergisi ile tâyin edilen vazıfelerden ibaret ve farz olan iki ödevi onlardan ödet.

2 — Zahitlik eli ile dünyayı kabz edip al, dünyada yaşayanları esirgeyerek şefkat kanadını ger.

3 — Tanrı'nın askerleri öçleri (intikam) talebedip geldiler. Onların kalbleri öçlerini alarak, yakın bir zamanda, şifa bulacaktır.

4 — Ey Selâhaddin! Bu askerlerle beraber hareket et, hakkını ödet, Tanrı'nın senin ümit ettiklerini bol olarak vereceğine inan.

5 — Onlar Türk yiğitleri olup, zırhlarla mücehhezdirler. Onlar çukalar giydirilmiş olan atların üzerlerinde oldukları halde savaşların engin yerlerine dalarlar.

6 — Bu Türk yiğitleri bahadırlık ve şecaatle ölüm havuzlarının ta içerilerine atılırlar. Ölüme uzaktan korkarak bakmazlar.

7 — Sabahları düşmanlarının yurtlarına baskınlarda bulundukları zaman onların yurt-

larını düz sahra yeri gibi dümdüz ve bom boş olarak bırakırlar.

8 — Ey Selâhaddin! Dinimize yardım etmek üzere onları sen seçtin, seçeni de, seçilmiş olanları da Tanrı kendisi mükâfatlandırsın.

Bu konuya dair bunlardan başka da birçok materyal toplamak mümkündür. Fakat temel ve esas budur. Bundan anlaşıldığına göre Eyyubî'lerin menşelerinin kürt olması ihtilâflıdır. Selâhaddin kendisini Türk telâkki ediyor, o devirde Arapça ad almak bir âdet olduğu, belki de dinî bir iş telâkki edildiği halde ailesi efradından birkaç tanesinin Türk adlarını taşıması, umumiyetle kadınlarının Hâtun diye anılmaları, ordusunun Türk olması, Türke dokunan küçücük bir şeye bile tahammül edememesi, teşkilâtının Türk usul ve şeklinde olması bize bu İslâm kahramanını Türk adı ile anmak hakkını kazandırmış olsa gerektir. Bu gibi şerefleri Türklere vermeği kıskanırlar: Kürtler mâruf olmadığı veyahut Türkler daha atılgan, daha medenî veyahut çoğunluk teşkil etmiş olduklarından vakanüvisler ve şair ve sair muharrirler Türk adını kürtlere de şâmil olan geniş mânada kullanmışlar, diye karşımıza çıkabilirler. Fakat bu gibi itirazlar vârid değildir. Halbuki bütün tarih kitaplarında kürtler kendi adları ile (kürt) diye anılmakta, kürt adı mâruftur. Bundan önce hükûmet tesis eden kürtler kendi adları ile anılmışlar ve kendi adları ile anılarak övülmüşlerdir.

Kürdü överken Türk diye övmeleri akla sığacak bir şey değildir. Kürt olduğu takdirde şairler ve vakanüvisler Selâhaddin'e yaranmak için Türk yerine kürt tâbirini kullanırlar, kürtleri överlerdi. Selâhaddin'in daha ziyade şeref kazanmak için kendisini Türk göstermesi de pek uzak bir ihtimaldir.

Düvin şehrinin eşraf ve ayanından olan bir zatın nesebinden ancak tek bir babasının belli olması da dikkati kendisine çeker ve hariçten gelerek orada yerleşen bir yabancı olması vehmini doğurur. Neseblerde antropolojik kavmiyet aramak zordur. İnsanlar antropolojik cihetlerden çok karışmışlardır. Kavmiyette en önemli âmil kültürdür. Selâhaddin bu bakımdan Türktür. Selâhaddin devleti diğer tâbirle Eyyubî'ler devleti Nureddin ve oğlu Melik Salih çağında resmen Atabegler devletinin bir vilâyeti idi. Nureddin sağken hutbeler onun namına, Nureddin öldükten sonra oğlu Melik Salih namına okunur, paralar onlar namına darbedilirdi. Zaten Şirkük'ü Mısır'a gönderen ve askerini teçhiz eden Nureddin idi. Nureddin müfettiş göndererek Mısır'ın maliye ve idare işlerini teftiş ettirirdi. Selâhaddin Mısır'da yerleşerek kuvvet kesbettikten sonra da, zahiri muhafaza edip, kendini Atabeg'lerin bir valisi olduğunu söylemiştir. Ancak Atabeg'lerin komutanları ve Atabeg'lerin kendileri arasında ihtilâflar ve kargaşalıklar baş gösterdikten sonra Selâhaddin Suriye işlerine müdahale ve niheyet Atabeg'ler

devletini yıkarak bağımsızlığını ilân etmiştir. Atabeg'ler devletinde hutbelerde Selçuk sultanlarının adları anılır, onlara dua etmek bir âdet idi. Selâhaddin Selçukîler namına hutbe okumağa son vermiştir.

29 — Mes'udî (müruc c. I de) Arap puthaneleri hakkında yeter derecede bilgi verir. Arapça yazılan diğer eserler de, bu cümleden olarak Kitabel-Esnan sahibi de yeter derecede bilgiler vermektedir.

30 — Musa, Firavun ve Mısır sahirleri Kuran'ın birçok âyetlerinde anılmaktadır. Bunların halleri en toplu bir şekilde Araf suresinde hikâye edlimektedir. Bu kavimlerden sonra Musa'yı Firavun ve kavmine mucizelerle gönderdik. Bunlar mucizelerimizi red ve inkâr ettiler ve bununla kendilerine zulmetmiş oldular ki, bu fesatlarının akibeti ne oldu? Musa dedi: Ey Firavun ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilen peygamberim, ben Tanrı hakkında hakikat ne ise ancak onu söyliyebilirim. Ben Tanrınız tarafından açık olan mucizelerle geldim, benim ile beraber İsrail oğullarım gönder dedi. Firavun Musa'ya: Mucize ile geldin ise ve sözün doğru ise, onu göster, dedi. Musa âsayı yere bıraktı, âsa hemen besbelli ve korkunç bir ejder oldu. Musa elini çıkardı, eli hemen bakanlara bembeyaz ve nurani oldu. Firavun ile kavminin büyükleri bu adam ilminde uzman bir sahirdir, dediler. Firavun onlara: bu adam sizi yur-

dunuzdan çıkarmak istiyor, ona karşı ne gibi tedbirler almağı düşünüyorsunuz? dedi. Onlar: Musa ve kardeşini alıkoy, sahirleri toplamak üzere şehirlere adamlar gönder, sihir ilminde ne kadar uzman sahir varsa, hepsini toplayıp getirsinler, dediler. Sahirler Firavun'un katına geldiler, Firavun'a: Üstün geldiğimizde bizi mükâfatlandırır ve bağışlarda bulunur musunuz? dediler. Firavun: Evet, mükâfatlar verilecektir, siz de benim yakın adamlarımdan olursunuz, dedi. Sahirler: Ey Musa, âsayı sen mi önce bırakacaksın, yoksa biz mi önce bırakalım? dediler. Musa: Siz önce bırakınız, dedi. Sahirler önce bıraktılar ve halkın gözlerini teshir ettiler, halk ürktü, pek büyük sihir yaptılar. Biz, Musa'ya: âsayı yere atmasını vahy ettik, âsa hemen ejder oldu, ötekilerin sihir ve efsun ile çıkardıkları yılanları yuttu, hak ve hakikat açık gözüktü. Sahirlerin yaptıkları yok ve batıl oldu. Sahirler bu yarış meydanında yenildiler, hakîr ve zelil olarak geri döndüler. Sahirler secde ederek yüzüstü düştüler, âlemleri yaratana, Musa ve Harun'un Tanrısı'na iman ettik, dediler. Firavun sahirlere: Ben izin vermeden önce ona nasıl iman ediyorsunuz? Bunlar öyle bir hile ve aldatma ki, siz ahalisini Mısır'dan çıkarmak üzere tuzak kurmuşsunuz, size ne yapacağımı yakında göreceksiniz, ellerinizi ve ayaklarınızı çaprastvarî sağdan ve soldan keseceğim, sonra hepinizi de asarak yok edeceğim, dediğinde sahirler: Hepimiz de Tanrı katına döneceğiz... (7:103-

125), dediler. Bundan sonraki âyetlerde de bunların halleri anılmaktadır).

31 — Bu konu ile ilgili olan son derecede enteresan eski bir Türk vesikasının tercüme edilmiş Arapça metni hâlâ muhafaza edilmiştir. Asıl Türkçe metni henüz bulunmamıştır. Farsça tercümesi Ebu Müslim Horasanî'nin kitapları arasında bulunmuştur. Bu vesika İbn Sina' nın ileri sürdüğü (neviler münkariz olsa dahi felekî ve arzî hadîslerin tesiri ile nevin yeni baştan türemesi mümkündür) dâvasını teyid-eder mahiyettedir ki, bu efsaneye göre ilk insan (Adem) bu şekilde yaradılmıştır.

32 — Birinci cildde yazdığımız notlarda hadîs hakkında kısaca bilgiler vermiştik.

Eserin bu kısmında ise terimler ve hadîslerin nevileri ve bölünüşü gibi hadîs ilmi ile meşgul olmıyanların anlayamıyacakları bazı maddeler bulunduğu için pek kısa bir surette açıklamalarda bulunmak zarureti var. Hadîs ilmi ile meşgul olacak zatların gözleri önünde bulunduracakları en önemli nokta siyasal husumetlerin, Meselâ Ebu Bekir ile Ali, Ali ile Muaviye, Abdullah bin Zübeyr'le Abdülmelik bin Mervan arasındaki husumetlerde ve şii ve havaric ve mutezile ve sünnilik gibi mezhep ve politika kavga ve ihtiraslarında hadîsler âlet edilmiş olmasıdır. Üstelik işe kabilecilik ve kavmiyet de karışmış kabilelerin fazilet ve meziyetleri, meselâ, Kureyş ve Ensar'ın, Cüheyne ve Müzeyne'nin,

Acem ve Rum Habeşe ve Türklerin fazilet ve meziyetlerine dair hadîsler uydurulmuştur. İslâm dâhilerinden olan Halife Ömer bunu hissetmiş olacaktır ki, ilk önce Tanrı Elçisi'nin sözlerini toplatmak istemiş ise de, sonradan bu fikrinden vazgeçmiş ve: sizden önce gelip geçen kavimler peygamberlerinin sözlerini Tanrı sözüyle karıştırdılar ve doğru yoldan saptılar, demiş. Ömer'in bu sözleri bir gerçek olmuş gibidir ki, derece ve yüksek makamiyle münasebeti olmayan ve onun söylemiyeceği pek çok sözler Tanrı Elçisi'ne isnat edilmiş ve iftiralarda bulunulmuştur. Bu gibi sebeplerdendir ki, İslâm dünyasında uyanış çağı başladıktan sonra hadîsleri büsbütün terkedip ancak Kuran ile amel etmek fikri ortaya atılmıştı. Mısır'da aydınlardan ve ilim mensuplarından bir zat (El-Menar) dergisinde bu dâvayı ileri sürmüştü. Tabiatiyle bu zatın bu dâvası kat'î delillerle reddedildi. Çünkü ayıp ve kusur hadîslerde değil, suç hadîsleri uyduranlardadır. Çünkü hadîs ilmi gerek Kuranı tefsir mahiyetinde olmasiyle, gerek diğer şer'î meseleleri açıklaması, gerekse o çağın hal ve durumunu ve tarihini, hattâ etnografyasını ve sair birçok hususları öğrenmek bakımından son derecede önemli ve lüzumlu bir ilimdir. Bununla beraber, hadîsleri klâsik metotlara üstelik olarak çağdaş metotlara göre en doğru hadîs kitapları sayılan Buharî ile Müslim'in (Sahih) leri dahi dahil olduğu halde hadîs kitaplarını ve hadîsleri gözden geçirmek İslâm ilim adamlarına yüklenmiş en önemli

ve kutsi bir görevdir. İslâmiyetin korunması ve İslâmiyeti korumak için yapılması gereken lüzumlu bir iştir. Akliyeciliği, müşahede ve hisse dayanan mutezile metodu ve Rey ve kias kanunları bu hususta çok işe yarayacaktır, ancak bu metodu çağdaş cereyanlara göre derinleştirmek ve daha ziyade ilimleştirmek gerektir. Mutezile'nin Basra kolunun üstatlarından biri olan Cahiz Kitab el-Hayvan'ında Mutezile metoduna göre hadîslerin nasıl incelenebileceğini pek güzel ve ilmî bir surette göstermekte ve örneklerini vermektedir. Hadîsler o kadar karışmış ve bilginleri o kadar korkutmuştur ki, birçok üstatlar mütevatir, yani yalana nispet edilmeleri imkânsız olan adaletli cemaat tarafından rivayet edilen hadîsin bulunup bulunmıyacağı hakkında bile şüphe ve tereddüde kapılmışlardır. İmam Ebu Hanife'nin ancak 17 kadar hadîs rivayet etmiş olduğu söylenmektedir. Bu büyük İslâm hukukçusunun bu kadar az hadîs rivayet etmesi hadîslerin sıhhati için Buharî ve Müslim'in vaz'ettikleri sıkı şartlara üstelik olarak hadîslerin akıl, müşahede ve kıyasa uygun olmasını şart etmiş olmasından ileri gelmiştir ki, yukarda andığımız Mutezile metodu da bundan ibarettir.

Buharî, Müslim, Mutezile ve İmam Ebu Hanife gibi İslâm bilgin ve mütefekkirlerinin hadîsin sıhhati için bu gibi sıkı şartlar vaz'etmelerinin sebebi yukarda andığımız sebeplerden başka hadîsler uydurmanın çoğalması idi. Hadîs uyduranlar arasında en meşhurları Medine'de İbn Ebi Yah-

ya, Bağdat'ta Vakidî, Horasan'da Mukatil bin Süleyman, Şam'da Muhammed bin Sait idi. Ahmet Cuybarî İbn Akkaşe Kirmani ve İbn Temim Faryabî de hadîs uydururlardı. Bu üç kimse tarafından on bin hadîs uydurulmuş olduğu rivayet edilmektedir.

Türlü mezhep ve parti mensupları tarafından rivayet edilen hadîslerin birbirine uymamasının hakiki sebebi, yukarda andığımız gibi, bunların kendi maksat ve emellerini terviç etmek üzere hadîsler uydurmalarıdır. Bunun bir sonucu olarak uydurma hadîslerin sayısı son derecede çoğaldığı için birtakım şartlar vaz'ederek sahih hadîsleri uydurmalarından ayırmak zarureti hâsıl oldu ki, müellifimiz bu konuyu incelemiş ve toplanan hadîsler ve hadîs kitapları hakkında yeter derecede bilgiler vermiştir. Müellifin dediği gibi bu hadîs kitapları arasında en doğru sayılan Buharî ile Müslim'in (Sahih)leridir. Fakat yukarda andığımız gibi, bu iki eser dahi İmam Ebu Hanife'nin akliyeciliğe istinat eden Rey, Kias ve Mutezile metodu ile tekrar incelemek ve bu iki eserde bulunmayan sahih hadîsleri de toplamak icabetmektedir. Şimdi eserde geçen ve hadîs ilmi ile meşgul olmayanlar için anlaşılmayan terimleri pek kısa bir surette açıklamaya çalışalım:

Garip hadîs: râvisi hangi tabakadan olursa olsun, başka râviler tarafından rivayet edilmeden yalnız bir şahıs tarafından rivayet edilen hadîstir. Garip yabancı, demektir.

Şaz hadîs: rivayet makbul olan ravinin kendisinden daha kuvvetli ve rivayeti daha ziyade makbul olan râviye muhalif bir surette rivayet ettiği hadîstir.

Münker hadîs: Tek bir râvi tarafından rivayet edilen ve hadîsin metni o râviden de tek bir râvi tarafından naklolunan ve başka tarikle belli olmayan hadîstir.

Metrûk hadîs: yanılması çok, dikkatsizlik ve gaflet gibi hallerden biriyle ittiham edilen tek bir kimse tarafından rivayet edilen hadîstir. Bu hadîs garip adiyle de anılır.

Tabiî (sahabaler çağını idrak eden ve en azında sahabelerden biriyle görüşmüş olan kimse) bir hadîsi şeyhinin de sahabenin de adını anmadan rivayet ederse, o hadîs münkati adiyle anılır. Sahabelerden iki veyahut daha çok kimsenin adı düşürülürse, o hadîs Mu'zal hadîstir. İsnadın râvisine ulaşmasiyle ittiham edilecek bir şekilde bir şeyhin adı anılmazsa o hadîs müdelles adiyle anılır.

Merfu hadîs gerek amel ve gerek kavl (söz) ve gerekse takrir yani bir amel önünde işlendiğinde ve şeriatla ilgili bir söz önünde söylendiğinde o amel ve sözün reddedilmediğine dair olan) rivayet sahabeye dayanıp kalırsa, bu hadîs merfu adiyle anılır.

Maktu hadîs: ameli ve kavli olmak üzere tâbiî veyahut teba tâbiiye (tâbiiler çağını idrak eden ve en azında onlardan bazısı ile görüşmüş olan kimseye) ulaşırsa o hadîs maktudur.

Haber-i Vahid ya makbul veyahut merdud olur, makbul haber kabulün en yüksek derecesini haiz olur, ya olmaz, haiz olursa sahih, o mertebede olmazsa hasendir. Hasendeki vasıflar bulunmayan haber merduttur, bu haber zayıf ve sakîym (hasta) adlarını da alır.

33 — Tenafür-i-huruf: harflerin mahreçlerinin birbirine yakınlığından veyahut telâffuzu ağır olan harflerin bir kelimede ve cümlede toplanmasından husule gelen ahenksizlik ve telâffuzunun ağırlığıdır. Arap dilinde olduğu gibi, bütün kavimlerin edebiyatında bu hal belâgate aykırı telâkki edilmektedir.

34 — Sinad ve hezec hakkında müellif aşağıda bilgileri verecektir.

35 — Harezm İrak ülkesinde değildir.

36 — Hadîsin nevileri hakkında yukarda bilgiler verilmiştir.

37 — Biz, Buharî, Müslim ve dört Sünen'i çağının en büyük hadîs bilginlerinden Medine'de Şeyh İshak Hidi'de okumuş ve rivayetine icazet almıştık. Rivayet ve hadîs ilmini çağdaş metotlara göre incelemiş olduğumuz bir eserimiz (İlâhiyat Fakültesi Mecmuası)nın 4 üncü sayısında 93 sayfa olarak dercedilmiştir.

38 — Nedense müellif (Sünen)i üç saymış, halbuki hadîs bilginlerinin Cumhuru (İbn Mace'yi de) dört (Sünen) kitabı arasında saymışlar, şerh ve izahına önem vermişlerdir. Cumhur'a göre (Sünen) üç tane değil, dört tanedir.

39 — İlk önce birçok mezhepler vardı. Müellifin de dediği gibi, bunların fikirlerini yayan kuvvetli şahsiyetler bulunmadığı için bu mezhepler yayılmamış ve gitgide ortadan kalkmıştır.

İctihad meselesine gelince, ictihadın şartlarını şahıslarında toplayanlar için ictihad kapısı açıktır, her çağda müctehidler yetişegelmiş, her mezheb mensupları arasında müctehidler yetişmiş ve arkası kesilmemiştir. İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed birer müctehid olduğu gibi, Şeyh Cemaleddin Afganî ile Şeyh Muhammed Abdüh ve başka birçok bilginler dahi müctehid idi. İslâm tarihinde bir irtica devri, diğer tâbirle serbest düşünce, akıl ve fikir hürriyeti ile mücadele devri vardır. Bu devirde bazı bilginler (içtihad münkarizdir) iddiasında bulunmuşlarsa da, dâvalarının temeli çürüktür. Müctehid olabilmek için gereken şart ve vasıfları şahıslarında toplayanlar için içtihad kapısı kapanmış değildir. Çağımız müctehidlere en muhtaç olan bir çağdır. Sosyal hayatta, ilim, maarif ve ihtira babında görülen inkişaflar ve arkası kesilmeden doğan hâdiseler sayıp tükenmez derecede meseleler doğurmuş, dinleri anlayış ve kavrayışlar çok değişmiş olduğu için içtihad sahibi olan yüksek din adamlarına olan ihtiyaç kat kat artmıştır.

40 — Arapların İslâmiyetin zuhurundan önceki kültür seviyeleri Yunanlıların Homeros çağındaki hallerine benzer. Araplar İslâmiyetin tesiriyle medenileşmeden önce Yunanlılar Home-

ros çağından önce medeniyet alanında ne derecede idi iseler, Araplar da yurtlarının tabiatinin sevki ve ihtihaçları nispetinde o derecede ilim ve bilgi sahibi idiler. Araplar da diğer kavimler gibi umumiyetle gelecekte başlarına neler geleceğini ve ne gibi hallere katlanacaklarını, dünyanın, devlet ve hükümdarlarının akibeti ne olacağını, gaybi bilmeğe, yapacakları işlerinin uğurlu veyahut uğursuz olduğunu anlamaya düşkün olduklarından aralarında kâhinler, kayıptan haber verenler, remil atanlar, fala bakanlar gibi birtakım sınıfları türemiş ve çoğalmıştı. İslâmiyetten önce Arap yarımadasında yayılan bilgiler ahalisinin tabiatlarının sevki ile zarurî olan ve iklimlerinin icabı olarak muhtaç oldukları şeylerdi. Araplar okur yazar bir kavim olmadıkları için bu bilgileri oğullar, ata ve babalarından naklederek uzun asırlar içinde genişlemişlerdi. İslâmiyetten önce, tâbir caiz ise, bu ilimler işte bu halde idi. Bu bilgilerden bazısı tababete, bir kısmı riyaziyata, yahut kahinliğe veyahut edebiyata ve bunlara benzer bilgilere ait idi. Bu ilimlerin bir kısmı Arapların kendi icatları idi ve bir kısmı da diğer kavimlerden alınmıştı. Arapların kendilerine mahsus olan ilimleri nesebler (Ensab) ilmi ile şiir, edebiyat, hitabettir. Nücum, tıb, Cevvî olan haller, yağmurlar ve rüzgârlarla ilgili olan hallerdeki değişiklikleri anlama ilmi (ilm-i-cevv), esatir (mitoloji), kâhinlik ve izden anlamak gibi ilimler de başkalarından aldıkları ilimlerdir.

Araplar, riyazî ilimleri, bu cümleden kozmografyaya dair olan bilgileri Geldanilerden öğrenmişlerdir. Milâttan önce beşinci yüzyılda İranlılar Geldan yurdu züerine yürüdüler, zulüm ve tecavüzlerde bulunarak ilâhlarını değiştirdiler. Geldaniler, İranlıların bu zulümlerine dayanamadan komşu ülkelere, bu cümleden sıcak ve kumlu çöllerle çevrili olan Arap yarımadasına sığındılar. Sami dilleri arasındaki benzeyişler bu göçmenlerin geçinmelerini kolaylaştırıyordu. Bu göçmenler arasında birtakım kâhinler ve kozmografya bilginleri vardı. Araplar felek ve yıldızların halini ve adlarını ve burçların mevkilerini ve ay ve güneşin burçlarını işte bu kozmografyacılardan öğrenmişlerdi. Bundan önce de kendi tecrübeleriyle ve Hintlilerden kozmografyaya dair bilgiler edinmişlerdi. Çünkü yukardaki notlardan birinde anlattığımız gibi Hint ile Yemen arasında sıkı münasebetler vardı. Seba'lıların Hint'te bir ticaret kolonisi bile vardı. Seyyarelerden birçoğunun adlarının asıllarının Geldaniceye irca edilebilecek bir halde olması Arapların Nücum ilminin çoğunu Geldanilerden almış olduklarını gösterir.

Arapların kozmografya ile iştigalleri malûmdur. Araplar seyyareleri ve burçları öğrenmekten başka sabit olan yıldızların birçoğunu da öğrenmişler. Arapların bu hususta kendilerine mahsus olan meslekleri vardır. İslâmiyetten önce söylenmiş olan şiirlerde anılan yıldızların adlarının çokluğu ve bu adların yaldızların şekillerine

uygunluğu Arapların kozmografya ile pek eski çağlardanberi meşgul olduklarını gösterir.

Araplar yolculuklarında ve diğer hallerinde cihetleri yıldızlara bakarak tâyin ettikleri için yıldızları ve mevkilerini bilmek hususunda Arapların uzmanlıkları garip görülmez. Bazan cihetleri rüzgârların estiği cihetlerle de tâyin ederlerdi.

Araplar yağmurların yağıp yağmıyacağını ve rüzgârların semtlerini değiştirmesini yıldızların doğmasına ve batmasına hamlederlerdi, bundan dolayı (Enva) adını verdikleri Ehval-i-cevviye (cevv ve havanın halinden bahseden) ilim kozmografyanın bir kolunu teşkil ederdi.

Araplar, usture ve hurafeler (Mitoloji) ilmini de Nücum ilminden sayarlardı. Araplar da Yunanlılar gibi yıldızlara ilâhlık sıfatları vererek yıldızlara taparlardı. Fakat Araplar da buna dair olan bilgiler toplanmadığı ve yazı ile tespit edilmediği için bu ustureler kaybolmuştur. Ancak putların adlarına ve bazı kimselerin ibadetlerine dair verilen bilgilerden Araplar da bu gibi usturelerin bulunduğunu anlıyoruz. Meselâ, Lat putu Zühre yıldızı şerefine dikilmişti. Zühre, güneş ve ay'a ibadetle birçok kimseler şöhret kazanmışlardı. Araplarda usturelerin izleri saklanmış olduğu gibi, Türk yurtlarının her tarafında yıldızlara ve yıldızların birbirine olan aşklarına ve Türk kahramanlarına dair birçok hikâye, masal ve destanlar ağızdan ağıza nakledilmektedir.

Kâhinlik hakkında müellifimiz yeter derecede bilgiler verdiği gibi, biz de birinci cilt için

yazdığımız bir notta (şamanlık ve Baksılık) hakkında bilgiler vermiştik. Bizim üfürükçülerin tedavi usulüne benzediği için kâhinlerin tedavi usulü hakkında da kısaca bilgi vereceğiz: Bir kimse kâhine, meselâ yel dokunmadan veya baş ağrısından veyahut evhamdan tedavi etmesi için başvurduğu zaman kâhin hastayı efsun, okuyup üfürmek suretiyle tedavi eder ki, bizim üfürükçülerin tedavi üsülünün ta kendisidir. Müşkül bir iş hakkında mütaleası sorulduğu zaman kâhin remil atarak, yahut bir ipte düğümler yapıp üzerine üfürerek mütaleasını söylerdi. Bir hırsızlığı keşf için kendine başvurulursa, eline bir güğüm alarak içine üfürmek veyahut bu gibi vehmî hareketlerde bulunmak suretiyle hırsızı bulmağa çalışırdı. Bu açıklama her kavmin üfürükçülerinin birçok cihetlerden birbirlerine benzediklerini gösterir.

Keyfiyet ilmi de kâhinlik kabîlindendi Kiyafet ilminin yardımiyle izleri ineclemek suretiyle izleri kimlerin bırakmış olduğunu keşfe çalışırlardı. Kiyafet ilmı ikiye bölünür. Biri Kiyafet-i-eser, diğeri Kiyafet-i-beşer'dir. Birincisi insanların veyahut hayvanların kum veyahut toprak üzerinde bıraktıkları ayak izlerini incelemek ve muayene etmekle o izleri bırakanları tâyin ve keşfetmektir. Bundan maksat kaçmakta olan insan veyahut hayvanların nereye gittiğini anlayıp bulmaktır. Araplar bu ilimde o kadar uzman olmuşlardır ki, ayak izlerinden basanın ihtiyar veyahut genç, erkek, kadın, kız veyahut dul olduğunu anlamak derecesine kadar varmışlardı. Ki-

yafet-i-beşer'e gelince bu ilimden maksat iki kişinin âzasının şekilleri arasındaki benzeyişleriyle mukayese ederek bu iki kişinin bir nesebten gelip gelmediğini ve diğer hallerini anlamaktır. Bu ilim feraset nevindendir. Kiyafet ilmi bütün Arap uruğları arasında yayılmış ise de, sonradan bazı uruğlar bu ilimde uzmanlıkları ile tanınmışlardır.

Eski Araplar feraset ilminde çok ilerlemişlerdi. Kişinin suret ve kiyafetinden söz ve işlerinden ahlâk ve menkıbe ve iyilik ve kötülüğünü keşfederlerdi.

Araplar Geldanilerden aldıkları tedavi usullerine tecrübelerini eklediler. İşte bu bilginlerin bir araya toplanmasiyle İslâmiyetten önceki Arap tababeti vücuda geldi. Araplarda tababet iki türlü idi. Biri eski Türklerde ve diğer kavimlerde olduğu gibi kâhin (şaman ve baksiler) usulü, diğeri ise ilâç ile tedavi usulü idi. Kâhinler, hastalıklara, yukarda anlattığımız gibi, bir şeyler okuyup üfürmek, sihir yapmak, ilâhlara ve kutlu saydıkları yerlerde ruhlara kurban takdim etmek ve duada bulunmak ve nüsha yazmak gibi şeylerle tedavi ederlerdi.

Arapların ilâç ve umumiyetle eski tıbta kullanılan maddelerle tedavi usulleri eski Mısırlılarda ne halde ise Araplarda da buna yakın bir halde bulunuyordu. Araplar sade ve basit olan tıbbî maddeler, şerbetler ve bilhassa bal gibi şeylerle hastalarını tedavi ederlerdi. Onlarca bal karın hastalarının tedavisinde en önemli bir ilâç sayılırdı. Hacamat (kan almak), demir ile dağlamak

ile tedavi de Araplar arasında çok yayılmıştı. Araplar göz şaşılığını hastayı dönen değirmen taşına baktırmak suretiyle tedavi ederlerdi. Araplar; dönen değirmen taşına baka baka gözün doğrulacağına inanırlardı. Su içtiği takdirde yaralı kimsenin öleceğini söylerlerdi. Bir kadın bir şeyden korkarak yüreği soğur ise ona ancak su içirirlerdi.

İslâmiyetten önce de Araplarda birtakım meşhur doktorlar yetişmiştir. Lokman Arapların en eski doktorlarından ve filozoflarındandı. Lokman hekim Türkler arasında dahi meşhurdur. Lokman'ın hangi ırktan olduğu ihtilaflıdır. Lokman'dan sonra Teym-ür-Rebab ile İbn Huzaym yetişmiştir. Bu zatın tababetteki uzmanlığı Araplar arasında darbı mesel hükmüne geçmiştir. Müellifin adını andığı Haris bin Kalde cahiliyyet çağının son doktorudur. O; hicrî 13 de ölmüştür. O; İran'a giderek Cündisabur Üniversitesinde tıb tahsil etmişti. İran'dan döndükten sonra Taif'de yaşadı. Büyük bir şöhret kazandı. Tanrı Elçisi hastalara onun katına gidip tedavi olunmağı tavsiye ederdi. Cahiliyyet çağında bunlardan başka da doktorlar yetişmişti. Bu doktorların çoğu Rum ve İran memleketlerinde tıb tahsil etmişlerdi. Bundan başka manastırlarda ve ibadethanelerde kâhin ve hahamlardan tıb öğrenenler de vardı. Bunlardan bazıları tıb ile beraber felsefî birtakım bilgiler öğrenmişlerdi. Bu doktorlardan bazıları ancak cerrahlık mesleğinde çalışmışlar ve tabib lâkabından ziyade cerrah (operatör) lâkabiyle

tanınmışlardı. Cahiliyyet çağının en tanınmış cerrahı İbn Ebu Rumiyye idi.

Araplar hayvan ve develere pek ziyade önem verdikleri için doktorlarından bazıları bugünkü baytarlar gibi ancak hayvan hastalıklarını tedavi ederlerdi. As bin Va'il bu baytarlardan biridir.

İslâmiyetten önceki ilimleri pek kısa bir surette anlattıktan sonra eserde pek kısa ve eksik ve bundan dolayı anlaşılması zor olan yerlerini açıklamak için, dahi pek kısa bir surette, açıklama bulunmak zarureti vardır.

İslâmiyetin zuhurundan İslâm medeniyetinin yükseliş çağına kadar (İslâmiyet çağı ilim ve fenleri) 1) Kuran, hadîs, fıkıh ve usul, dil ve tarih ilimleri, 2) Cahiliyyet çağında teşekkül eden ve İslâmiyet çağında tekâmül ve gelişmiş olan Arap edebiyatı 3) Tıb, hendese, felsefe, kozmografya ve tabiiyat ve matematik ve tarih ve coğrafya gibi ilimlerdir. Müslüman kavimler bu ilim alanlarında Yunan, Fars, Hint ve diğer kavimlerin ilimlere dair eserlerini tercüme ve şerh etmekle işe başlamışlar, ilim ve fennin her dalında derin incelemelerde bulunarak bu ilimleri tekâmül ettirmişler, birçok icat ve ihtiralarda bulunmuşlardır.

Birtakım sebeplerden dolayı Irak ülkesinde Süryani, İranlı, Rum, Hintli ve başkası olmak üzere ilim ve fennin dallarına mensup bilginler toplanmıştı. Bunlar arasında birçok doktorlar, filozoflar, kozmografyacılar, matematik bilginleri

ve başkaları da vardı. Halifeler, emirler, Şakir ve Musa oğulları gibi hususî adamlar diğer dillerden eserler tercüme ve naklettirmek istediklerinde etrafta bu hizmeti ifa edebilecek kimseleri kolaylıkla buldular. Bulunmayanlarını yabancı memleketlerden getirttiler. Halife ve emîr ve beylerin ilimlere ve bilginlere son derecede büyük saygı gösterdiklerini ve bol bol paralar sarfettiklerini işittiklerinde bilginler kütleler halinde Bağdat'a ve diğer hükûmet merkezlerine, bu cümleden sonradan Türkler tarafından kurulmuş olan devletlerin merkezlerine geldiler. VI. ve VII. m. yüzyıllarında Süryaniler ilim ve fen alanında çok ilerlemişler, bunların Mezopotamya'da elli kadar ilim yurtları vardı. Bu ilim yurtlarında ilim ve fenler Süryan ve Yunan dilleriyle okutuluyordu. Urfa ve Nasibin ve Cündisabur Üniversiteleri gibi tanınmış üniversiteleri vardı. Abbasî'ler çağında ilmî ve fennî eserleri tercüme ve tercüme edilenlerini tashih edenlerin çoğunun Süryanîlardan olmasının sebebi işte budur.

Yukarda anlattığımız gibi İslâmiyetten önce Haris bin Kelde gibi tanınmış doktorlar yetişmiş ise de bunlardan hiç biri Arapçaya bir eser tercüme ve nakletmiş değildir.

İslâmiyet çağında ilim ve fenle ilk önce iştigal eden zat Emevî'lerden Halid bin Yezit'tir. Halifeliğe göz dikmiş olan Halid Mervan bin Hakemî'in halifelik makamına geçmesiyle halifelikten ümidi kestikten sonra ilim alanında çalışmak suretiyle fazilet kesbetmek istemiş, kimya

ilmini öğrenmeğe koyulmuş ve kimya ilminin Arapçaya tercüme edilmesini emretmiştir. İslâmiyet çağında ilk eser onun emriyle tercüme edilmiştir. Halid Nücum ilmiyle de uğraşmış, rasat aletleri yaptırmak için pek çok para sarfetmiştir. Halid'in himmetiyle Ahrun'un tıbba dair olan eseri de Atapçaya tercüme edilmiştir. İslâmiyet çağında tercüme işi işte bu yolla başlamış, Mansur devrinden itibaren Abbasî'ler çağında medenî kavimlerin dillerinden tercümeye önem verilmiş, Me'mun devrinde son derecede ilerlemiş, Yunan, Fars, Hint ve Nebat dilleriyle yazılan eserlerinden ele geçenlerinin hepsi Arapçaya çevrilmiş, bu eserlere şerhler yazılmasından başka İslâm bilginleri kendileri de sayıp tükenmez derecede çok eserler yazmışlardır ve kütüphaneler bu eserlerle dolup taşmıştır.

Şimdi bu dillerden tercüme edilen eserlerin sayısını analım ki, tercüme işine verilen önemi ve sarfedilen mesainin büyüklüğü anlaşılsın.

İlk önce Yunancadan Arapçaya tercüme edilen eserleri gözden geçirelim:

a) Eflâtun (Platon)un felsefe ve edebiyata dair olan eserleri:

1 — Siyaset kitabı Hunayn bin İshak tarafından tercüme edilmiştir.

2 — Münasebetler: (Münasebat): Yahya bin 'Adi tarafından tercüme edilmiştir.

3 — Nevamis (yani Peygamberlik ve şeriatler) Yahya bin Adi.

4 — Tımaus (Temée de gacre): bin Bitrık.

5 — Criton kitabı (yahut vatandaşların görevleri) Yahya bin Adi.

6 — Tevhid-i mahlûkat (bütün maklûkların bir asıldan, türemesi).

7 — Duygu ve lezzet.

8 — Hendese kaide ve usulleri: Kosta bin Luka.

Aristo'nun eserleri:

1 — Caté-goriés (Makulât): Huneyun bin İshak.

2 — İbare kitabı (Le traité de l'iterpretation). Bu eser Huneyun tarafından çevrilmiştir. İshak tarafından Arapçaya çevrilmiştir.

3 — Tahlil-i-Kiyas (birinci Analytiques) Tidavrus Arapçaya tercüme etmiş, Huneyun düzeltmiştir.

4 — Kitab-iburhan (ikinci Analytiques): İshak Süryaniçeye, Yahya Arapçaya çevirmiştir.

5 — Cedel kitabı (Topique).

6 — Mugalata'lar (Sophistika): İbn Naiye ve Ebu Beşir Süryaniceye, Yahya Arapçaya çevirmiştir.

Bundan başka Aristo'nun: 7) Hitabe, 8) Şiir, 9) Tabiî sema', 10) Gök ve âlem, 11) Kevin (varlıklar) ve fesat, 12) Ulvî eserler, 13) Nefes = ruh, 14) Hisler ve hislerle bilinen şeyler, 15) Hayvan, 16) Harfler veyahut ilâhiyyat.

17) Ahlâk, 18) Mir'at gibi eserleri muhtelif mütercimler tarafından tercüme edilmiştir.

Tıb ve dallarına dair Arapçaya tercüme edilmiş olan eserler:

Hippokrates'ın eserleri:

1 — Bukrat'ın tıb hakkındaki fikir ve mütalealarıı: Huneyun Süryaniceye, Hubeyş ile İsa Arapçaya tercüme etmişlerdir.

2 — Fusul (fasıllar: yedi makaleden ibaret olup, tıbbın kaide ve kanunlarını anlatmıştır). Eser Mehmet bin Musa için Hüneyun tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.

3 — Kesir: Mehmet bin Musa tarafından...

4 — Takdimet el-Ma'rife (doktorun hastanın hastalığının geçmişteki ve gelecekteki halini anlaması için gereken belge ve alâmetleri tarif eder, eser üç makale olarak tertip edilmiştir.

5 — Emraz-ı-hadde = Had hastalıklar: İsa bin Yahya tarafından tercüme edilmiştir.

6 — Epidimya: İsa bin Yahya tarafından tercüme edilmiştir.

7 — Ahlât: Ahmet bin Musa için İsa bin Yahya tarafından tercüme edilmiştir.

8 — Katıtıyon (doktorun dükkânı): Ahmet bin Musa için Hüneyn tarafından tercüme edilmiştir.

9 — Su ve hava: Hüneyn ve Hübeyş tarafından tercüme edilmiştir.

10 — İnsanın tabiatı. Hüneyn ile İsa tarafından...

Calinos (Galenos)in eserleri:

Calinos'un en tanınmış eserleri (16 kitap) adını taşıyan eserleri olup, nabz, tedavi usulleri, mizaçlar, dahilî âzaların hastalıklarının tarifi, tabiatin kuvveleri, hastalıklar ve sebepleri, büyük nabız, hummalar, buhranlar, buhran günleri, hastalığa tutulmadan önce hastalardan korunma çareleri gibi konulardan bahseder. Calinos'un bu eserlerinin bir kısmı Hüneyn, bir kısmı Hüneyş tarafından tercüme edilmiştir.

Calinos'un büyük teşrihin birbirine uymaması, diri hayvanın hastalığını ve öldükten sonra ne gibi hastalıktan ölmüş olduğunu teşrih, Hippokrates'un teşrih hakkındaki bilgileri, hastalığı teşrih için nabız yoklamanın lüzumu, Aristo'nun bilgileri, rahim hastalıklarının teşrihi, Hippokrates ve Eflâtun (Platon)'un fikirleri, âdetleri gibi tıbba dair olan 48 eseri türlü mütercimler tarafından Arapçaya çevrilmiştir.

Fihrist sahibi İbn Nedim tıb ilmi ve dallarına dair birçok eserlerin tercüme edilmiş olduğunu anar. Tabakat-ı Etibba ve Teracüm-i Hükema sahiplerinin ifadelerinden eser ve müelliflerini, eserlerin konularını anmalarından tıbbın bütün dal ve konularına dair olan eserleri Arapçaya çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Süryanice ve Yunancada bulunmayan eserleri Hindce (Sanskritçe)den tercüme ettirmişler-

dir. Bilhassa Bermek oğulları (Bermekîler) Hint'ten doktorlar getirmeğe önem vermişlerdir. Yahya bin Halid Hint'ten Minke ve Baziger ve Sindbaz gibi uzman doktorlar çağırtmıştır.

İslâm çağı bilginlerinin, bilhassa eczacılık hususunda Sanskritçe yazılan eserlerden istifade etmiş oldukları anlaşılmaktadır. İbn Sina'nın (kanun)ı ve Razî'nin Mülkî'si ve başka eserler gözden geçirilirse, bunların eserlerinde hastalıklardan bahsederken Hintlilerin o hastalıklara su veya bu adları verdikleri ve şu ve bu ilâçlarla tedavi ettikleri anılmaktadır ki, bunların her biri bu bilginlerin Hint eczacılık ve tababetinden istifade etmiş olduklarını gösterir. Sanskritçe yazılan Hint tababeti Farsça tercümesinden veyahut doğrudan doğruya Hintçeden tercüme edilmiştir. meselâ tıbta kullanılan Hint nebatlarına, hazım ve gıdaya ve kadın hastalıklarının tedavisine, Hant şekerine, yılanlar ve onların zehirleri gibi birtakım tıbbî konulara dair eserler Arapçaya tercüme edilmiştir.

b) Matematik, kozmografya ve diğer ilimlere dair Arapçaya tercüme edilen eserler:

Heraclin'in: (usul-u-hendese)si Haccec bin Matar tarafından biri Harunürreşit adını (Haruniye) ve diğeri Me'mun adını (Me'muniyye) adiyle iki defa Arapçaya çevrilmiştır. (Muzaharet) ve (İhtilâf-i-menazır) adlı eseri dahi bu bilginin Arapça'ya çevrilmiş eserlerindendir.

Archimedos'un on tane eseri Arapçaya çevrilmiştir.

Apollonius'un eserleri, bu cümleden Mahrutî cisimlere, satıhların parçalarına, mahdud olan nispetlere ve dairelere dair olan eserleri de Arapçaya çevrilmiştir.

İskenderiye'de yetişmiş olan Minélas'ın: Kürevi şekiller, hendese usulleri de Arapçaya tercüme edilmiştir.

Ptolémée'nin Mucistısı Yahya bin Bermek'-in delâletiyle Arapçaya çevrilmiştir (dört kitap). adlı diğer bir eseri İbrahim bin Salt tarafından tercüme edilmiş ve Hüneyn tarafından düzeltilmiştir. Yeryüzünün mamur yerlerinin coğrafyası ve yeryüzünün tasviri adlı eseri Kurre bin Sabit tarafından tercüme edilmiştir. İpparkus coğrafya ve başka ilimlere dair on beş kitabı vardır, hepsi de Arapçaya çevrilmiştir.

İpparkus ve başkalarının riyazî ilimlere dair olan eserleri de tercüme edilmiştir.

İbn Nedim (Fihrit)de matematik ve kozmografya ve zayice ve başka ilimlere dair birçok eserlerin Arapçaya çevrilmiş olduğunu anıyorsa da, kimler tarafından tercüme edildiğini açıklamamıştır.

Aristorque ve Théon ve Nicamesue ve Aristoxéene gibi Yunan bilginlerinin musikiye dair olan eserleri de tercüme edilmiştir.

Farsçadan Ayinname, Rüstem ve İsfendiar, Behram Şusi, Hüdayiname, Kelile ve Dimne, Mezdek ve Nuşirvan'ın hayatına dair olan Tac ve Adab-i Kebir, Adab-ı-Sağır, Yetime, Hazer efsane. Dare ve Altın Put, Behram ve Nersi,

Hezar Destan, Ayı ve Tilki gibi eserler de tercüme edilmiştir.

Sanskritçeden tıb, kozmografya, matematik, tarih ve eğlendirici hikâye gibi birçok eserler tercüme edilmiştir. Hint ilmini yalnız İslâmlara değil, bütün ilim âlemine tanıtan Ebu Reyhan Biruni olmuştur. Biruni'nin eserleri bütün ilim âleminin dikkatini kendine çekmiştir.

Müellifimizin de bahsettiği Nebat dilinden El-Felahet El-Nebatiyye—Nebatların çiftçiliği ve başka eserlerin mütercimi olan İbn Vahşiyye felek ve yıldızların sırlarını tanıtmağa dair olan eseri ile şeytanları kovmak ve büyük sihir ile küçük sihir kitabı, Geldanilerin putlar hakkındaki fikir ve mezhepleri, sihire dair işaret ve seyyarelerin sırları, tılsımlar ve hastalıkların tedavisine dair hayat ve ölüm kitabı, putlar kitabı, kurbanlar kitabı, tabiat kitabı, Esma kitabı gibi eserler Nebatçadan Arapçaya çevrilmiştir.

Kısası, İslâmlar o çağlarda medenî kavimlerce tanınmış ilmî ve felsefî ve edebî kitapları tercüme ettikten başka bu eserlere şerhler ve haşiyeler yazmışlardır. Bu konularda incelemelerde bulunmak istiyenler için Arapçada pek çok kaynaklar vardır. Fakat her şeyden önce bu kitapların kitap evlerinde saklanmış olan nüshalarını bularak incelemek gerektir.

Teracim-i-Hükema ve Tabakat-ı-Etıbba ve Fihrist bu kaynakların başında gelir. İlim alanında yeni çalışmaya başlayan gençler için istifadesi en kolay olan eser Cürci Zida'nın (İslâm

medeniyeti tarihi)dir. Eseri Zeki Magamiz tarafından Türkçeye çevrilmiş, İkdam Gazetesinde tefrika olarak basıldıktan sonra Kanaat Kütüphanesi tarafından ayrı kitap halinde beş ciltte basılmıştır. Bu eser Şimal Türkçesine tercüme edildiği gibi, Avrupa dillerine de tercüme edilmiştir. Mısırlı bilginlerden Ahmed Emin bey Fecirel-İslâm ve Subuh el-İslâm ve Zuhir-i İslâm adiyle kıymetli eserler yazmış ve Mısır devleti Telif ve Tercüme ve Yayın Kurulu tarafından beş ciltte basılmış, eser Tarih Kurumu Başkanı Şemseddin Günaltay'ın emriyle, Zuhr-i İslâm hariç olmak üzere, dört cildi tarafımcan tercüme edilmiştir. Adı geçen (İslâm medeniyeti tarihi) ile Ahmet Emin beyin eserleri birbirini tamamlamaktadır. Ahmet Emin beyin eserinin eksik ciheti dağınıklığıdır.

Avrupa dillerini bilenlerimiz Avrupa dillerinde bu konuları öğrenmek için birçok kaynaklar bulabilirler. İslâm medeniyeti ve Arap edebiyatı tarihini yazan her Avrupalı bilgin bu ilim ve konulara temas eder. Üç cilt olarak tarafımdan yazılan ve tercüme edilen (Arap ve Arap edebiyatı tarihi)inde Arapça ve Avrupa dillerinde yazılan kaynaklar gösterilmiştir. Eser bu tarihten 20 yıl önce Maarif Vekâleti arafından satın alınmıştır. Bu eser Ankara'da Millî Kütüphane'de muhafaza edilmektedir. Arzu edenler bu eseri de gözden geçirebilirler.

— İKİNCİ CİLDİN SONU —

İ Ç İ N D E K İ L E R

(CİLT: II)

BİRİNCİ KİTABIN ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ

(devam)

BİRİNCİ KİTABIN DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜ

Fasıl | Sayfa

BİRİNCİ KİTABIN BEŞİNCİ BÖLÜMÜ

BİRİNCİ KİTABIN ALTINCI BÖLÜMÜ